

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

MOLLA CÂMÎ'NİN *LEVÂYİH* ADLI ESERİ
(İNCELEME- METİN)

Yüksek Lisans Tezi

MELEK KARACAN

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

MOLLA CÂMÎ'NİN *LEVÂYİH* ADLI ESERİ
(İNCELEME -METİN)

Yüksek Lisans Tezi

MELEK KARACAN

Danışman: PROF. DR. SAFİ ARPAGUŞ

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TASAVVUF Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi Melek Karacan'ın MOLLA CÂMÎ'NİN LEVÂYİH ADLI
ESERİ (İNCELEME-METİN) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.07.2015
tarih ve 2015/26-12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek
Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 06/08/2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. SAFİ ARPAGUŞ	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. NECDET TOSUN	
3. Jüri Üyesi Prof. Dr. MUSTAFA TAHRALI	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyad : Melek Karacan

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Tasavvuf

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Safi Arpaguş

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans –Temmuz 2015

Anahtar Kelimeler : Molla Câmî, Levâiyih, Sivâsî, Amâsî, Yâkûb Han, İsmâîl Müfîd, Tasavvuf.

Özet

Molla Câmî, 15. yy İslâm dünyâsının en mühim sîmâlarından olup, ismi ve kabiliyetleri henüz hayattayken şöhret bulmuştur. Onun bu denli bir şöhreti yakalamasında vahdet-i vücûd telakkisini Nakşebendî tarikiyle sentezlemesi büyük bir rol oynamıştır ki böylece Câmî, Ekberî gelenek ile Nakşebendî esâslarının buluşma noktasını teşkil etmiştir. Onun bu sentezleyici tasavvuf algısının en tebellür ettiği eseri de çalışma konumuz olan *Levâiyih*'tir. *Levâiyih*'te Câmî, seyr u sülûk ve vahdet-i vücûd konularını, lâyhalar ve rubâiler eşliğinde açıklamıştır. Eserin aslı Farsça olup, Osmanlı coğrafyasında Şemseddin Sivâsî (ö.1597), İsmâîl Amâsî (ö.1588), İsmâîl Müfîd(ö.1803) ve Yâkûb Han Kâşgarî(ö.1899) tarafından Osmanlı Türkçe'sine, uzak doğuda ise Liu Chih(ö.1730) tarafından Çince'ye tercüme edilmiştir. Bu çalışma öncelikle tarafımızca *Levâiyih*'in günümüz türkçesine tercümesini, ardından diğer mütercimlerin tercümelerindeki husûsiyetler ile iki tercümenin günümüz Türkçesine çevrimyazımını ve *Levâiyih*'in muhtevâ tahlîlini konu edinmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Melek Karacan
Field	: Basic İslamic Sciences
Programme	: Sufism
Supervisor	: Prof. Dr. Safi Arpaguş
Degree Award and Date	: Master-July 2015
Keywords	: Mulla Jāmi, Lawāyeh, Sivāsī, Amasī, Yakūb Khan, İsmāil Mufīd, Sufism

Abstract

Molla Jāmi is one of the most significant figures in 15th century and his name and capability won fame when he was still alive. That he synthesised the concept of wahdat al-wujud with Naqshi order played a key role in this fame, thus he collected the Akbarian tradition and the Naqshi principals in himself. This synthesizer attitude of him became cristallized best in *Lawayeh* which is our thesis subject. In this book, Jāmi explained the issues concerning practical tawhid and theoretical tawhid in company with *lāyehas* [short articles] and *rubaies* [quatrains]. The book is originally Persian and has been translated into Turkish several times by Sivāsī(d.1597), Amasī(d.1588), İsmāel Mufīd (d.1803) and Yākūb Khan Qashgarī(d.1899) during the Ottoman Empire and also into Chinese by Liu Chih(d.1730) in far east. This treatise primarily contains the new translation of the book into modern Turkish by us, then the peculiarities of the other translations of the interpreters with the transcription of the two of them, finally an assessment of Lawayeh's content.

ÖNSÖZ

Bî- nihâye hamd u senâ, kâinâtı adem zulmetinden halâs kılıp, varlık nurûyla müşerref kılan Rabbu'l-âlemîn'in; bî- şumâr salât u selâm da bu kâinât bahçesinin yegâne gülü olan Rasûl-i Ekrem'in üzerine olsun...

İnsanın hakikat arayışına en tatmîn edici cevâbı sunan tasavvuf, husûsen Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefâtından sonra ashâb ve tâbiîne ümmetin düştüğü müşkil durumlarda yegâne sığınak vazîfesi görmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise dünyevîleşme ve asr-ı saadete olan özlem müslümanlar arasında tasavvufun ilmîne olan ihtiyâcı artırmış ve ilk klâsik eserler vücûda gelmiştir. Böylece her dönemde yeni arayışlar yeni te'lîfâta kapı aralamış, her te'lîf de tercüme ve şerhlerle tekrar güncellenmiştir. Sonuç olarak eserler ve bir mürşid etrafında şekillenen halkalar ile tasavvuf hem müstakil bir ilim hem de sosyal ve dînî bir kurum hâline gelmiş ve günümüze kadar etkinliğini aynen sürdürebilmiştir. Tasavvufun her toplumda îfâ ettiği bu eşsiz görevin temsilcilerinden biri de 15. yy âlim ve ârif şahsiyeti Molla Abdurrahmân Câmî'dir. Kırk beşin üzerinde eser vererek hem tasavvuf hem diğer ulûm-i islâmîyye hem de dil, mûsikî ve edebiyat alanlarına vukûfiyetini meyvelendirmiştir. Tasavvuf ilmindeki tebahhürü ve Nakşebendî tarîkatına intisâbına rağmen daha çok medreselerde Arap gramerinin nihâi kitabı olan ve hatta kendi ismi ile anılan *Kâfiye Şerhi* olan *Molla Câmî* ile tanınıyor olması, Câmî'nin tasavvuf araştırmalarında geri planda kalmasıyla sonuçlanmıştır. Elinizdeki bu çalışma, Câmî'nin tasavvufî kimliğiyle tekrar gündeme gelmesine ma'tûf olup, onun en kıymetli eserlerinden olan *Levâiyh*'in bir literatür ve tahlîl çalışmasını kapsamaktadır. Çalışmamız dâhilindeki tercümede yâhut tahlîl kısmında herhangi bir noksan veya hatâ söz konusu ise, müellif ve mütercimler değil tarafımız mes'ûldür, nitekim *mükemmel olan ancak O'dur ve tefvîk ancak O'ndandır*.

Eserin anlaşılmasında başta mütercimler Sivâsî, Amâsî, İsmâîl Müfid ve Yâkûb Han hazerâtını rahmet ve minnet ile yâd ederken, bu çalışmanın vücûda gelmesinde çok büyük katkısı olan tez danışmanım Prof. Dr. Safi Arpaguş'a; Arş Gör. Z. Şeyma Kutluca'ya; Arş Gör. Ercan Alkan'a; Farsça rubâilerin anlaşılmasında yardımlarını esirgemeyen prof. Dr. Necdet Tosun ve Prof. Dr. Mehmet Kanar'a; bibliyoğrafik kaynak temînindeki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Şamil Öçal'a; çalışmam süresince

beslendiğim bütün eserler için İSAM Kütüphanesi'ne; bu günlere gelmemde hiçbir yardımını esirgemeyen çok kıymetli aileme ve son olarak çalışmamın her aşamasında hiç yılmadan her türlü teknik ve ma'nevî desteği sağlayan eşim Arş Gör. Murat Karacan'a sonsuz minnet ve teşekkürlerimi arz ederim.

Melek Gündüz Karacan
Osnabrück 2015

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

GENEL BİLGİLER.....	i
Özeti	
Abstract	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Çalışmada Takip Ettiğimiz İlkeler	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA CÂMÎ VE LEVÂYİH

A. LEVÂYİH'İN MÜELLİFİ MOLLA CÂMÎ'NİN HAYATI.....	5
B. LEVÂYİH.....	13
3. Eserin İsmi ve Yazılış Gâyesi	13
4. Eserin Önemi, Kaynakları ve Muhtevâsı	16
5. Levâyih'te İbn Arabî Te'sîri	19
6. Eserin Yazmaları ve Neşirleri	22
C. LEVÂYİH MÜTERCİMLERİ VE TERCÜMELERİ	27
1. Ahmed Şemseddin Sivâsî ve “Risâletü's-Safâyih fî Tercümeti'l-Levâyih” İsimli Tercümesi	27
2. Abdülmecîd b. Nasûh b. İsrâil el-Amâsî ve “Tercümetü'l-Levâyih” İsimli Tercümesi	31
3. Liu Chih ve “Chen-ching Chao-wei” İsimli Tercümesi.....	34
4. İsmâil Müfid ve “Risâle-i Lâyihât-ı Câmî” İsimli Tercümesi	38

5. Yâkûb Han Kâşgarî ve “Tuhfetü'l-İhvân fî Ma'rifet-i Sırr-ı İhâta-i Yezdân” İsimli Tercümesi	41
D. LEVÂYİH'İN ŞERHLERİ	45

İKİNCİ BÖLÜM

LEVÂYİH'TE TEVHÎD KONULARI

A. LEVÂYİH'TE TEVHÎD KAVRAMI	47
B. AMELÎ TEVHÎD KONULARI	51
1. Tefrika ve Cem'iyet	52
2. Mâsivâ	55
3. Hakk'ın Cemâli	58
4. Nisbet-i Şerîfe	61
5. Fenâ ve Fakr	67
6. Yâdkerd	73
C. NAZARÎ TEVHÎD KONULARI	76
1. Hakîkî Varlık	76
2. Varlık Lafzının Anlamları	78
3. Varlık Mutlakdır	79
4. Varlık Birdir	83
5. Hakîkî Varlığın Sıfatları ve İsimleri Vardır	87
6. Zâtî ve Esmâî Kemâl	90
7. Varlığın Mertebeleri Vardır	97
8. A'yân-ı Sâbite	106
9. Varlık Her Şeyin Hakikatidir	112
10. Hakîkî Varlıkta Teğayyür, Tebeddül, Taaddüd ve Tekessür İmkânsızdır	117
11. A'yân Hiç Varlık Kokusu Koklamamıştır	118

12. Varlık Mahza Hayırdır	121
13. Âlem Arazilardan İbârettir	124
14. İlim ve Varlık	132
SONUÇ	134

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOLLA CÂMÎ'NİN LEVÂYİH ADLI ESERİNİN TERCÜMESİ

Dîbâce	137
Münâcât.....	139
Temhîd	142
1. Birinci Lâyiha.....	144
2. İkinci Lâyiha	145
3. Üçüncü Lâyiha	148
4. Dördüncü Lâyiha.....	149
5. Beşinci Lâyiha.....	151
6. Altıncı Lâyiha.....	153
7. Yedinci Lâyiha	156
8. Sekizinci Lâyiha.....	157
9. Dokuzuncu Lâyiha	159
10. Onuncu Lâyiha	160
11. Onbirinci Lâyiha	161
12. Onikinci Lâyiha.....	162
13. Onüçüncü Lâyiha	163
14. Ondördüncü Lâyiha.....	165
15. Onbeşinci Lâyiha	166
16. Onaltıncı Lâyiha.....	167

17. Onyedinci Lâyiha	169
18. Onsekizinci Lâyiha.....	174
19. Ondokuzuncu Lâyiha	177
20. Yirminci Lâyiha	178
21. Yirmibirinci Lâyiha.....	179
22. Yirmi ikinci Lâyiha	183
23. Yirmi Üçüncü Lâyiha.....	185
24. Yirmi Dördüncü Lâyiha	186
25. Yirmi Beşinci Lâyiha	190
26. Yirmi Altıncı Lâyiha	193
27. Yirmi Yedinci Lâyiha	204
28. Yirmi Sekizinci Lâyiha	206
29. Yirmi Dokuzuncu Lâyiha.....	207
30. Otuzuncu Lâyiha	209
31. Otuz Birinci Lâyiha.....	211
32. Otuz İkinci Lâyiha.....	212
33. Otuz Üçüncü Lâyiha	214
34. Otuz Dördüncü Lâyiha.....	216
35. Otuz Beşinci Lâyiha.....	217
36. Otuz Altıncı Lâyiha.....	218
37. Tezyil.....	220

METİNLER

METİN 1: “Risâletü’s-Safâiyih Fî Tercümeti’l-Levâiyih” Metninin Günümüz Türkçesine Çevrimyazımı.....	225
--	-----

METİN 2: “Tuhfetü’l-İhvân Fî Ma’rifet-i Sırr-i İhâta-i Yezdân” Metninin Günümüz Türkçesine Çevrimyazımı.....	280
--	-----

EKLER

EK 1: Sivâsî’nin “Risâletü’s-Safâiyih fî Tercümeti’l-Levâiyih”i	317
EK 2: İsmâil Amâsî’nin “Tercümetü’l-Levâiyih”i.....	318
EK 3: İsmâil Müfîd’in “Lâyhât-ı Câmî”si.....	319
EK 4: Yâkûb Hân Kâşgarî’nin “Tuhfetü’l-İhvân”ı	320
EK 5: Abdulğafûr Lârî’nin “Eşî‘atü’l-Levâiyih”i.....	321
KAYNAKÇA.....	322

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
HH	: Hacı Selim Ağa Ktp Hüdâi Efendi Koleksiyonu 615'deki Nüsha
Hz.	: Hazreti
k.	: Kamerî
Ktp.	: Kütüphane
m.	: Mîlâdî
MŞ	: Millet Ktp Ali Emirî Koleksiyonu 911'deki Nüsha
MY	: Marmara- İlâhiyat Nadir Eserler Koleksiyonu YZ529'deki Nüsha
no.	: Numara
ö.	: Ölüm târihi
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SM	: Süleymaniye Ktp Mihrişâh Sultan Koleksiyonu 207-2'deki Nüsha
Thk.	: Tahkîk eden
t.s.	: Târihsiz
tsh.	: Tashîh eden
vrk.	: Varak

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Abdurrahmân Câmî, (h.817-898/m.1414-1492) 15.yy Horasan coğrafyasının İslâm âlemine kazandırdığı en mühim âlim ve âriflerdendir. Daha hayattayken nâmı pek çok İslâm diyarına ulaşmış olan Câmî'nin Arap ve Fars grameri, tefsir, hadîs, kelâm, şiir ve mûsikî gibi pek çok alanda elliye yakın eseri vardır. Her ne kadar Câmî yüzyıllardır medreselerde Arapça tahsîlinin nihâî kitâbı olarak okutulan *Molla Câmî* ismiyle şuyû bulmuş *Kâfiye Şerhi* ile tanınıyor olsa da, onun şahsında temsîl ettiği asıl ilim mektebi, amelî ve nazarî tasavvufta ifâdesini bulmaktadır. Nitekim te'lifâtı ve şerhleri göz önünde bulundurulduğunda, Nakşbendî Tarîkatı ile Ekberî geleneğin ilk defa onun elinde bu kadar mezcedildiği fark edilecektir.

Biz de bu çalışmamızda Câmî'nin mezkûr minvâl üzere kaleme aldığı muhtasar makâleler ve makâlelerin teorik ağırlığından zihinleri bir nebze ferahlatan rubâîlerden müteşekkil *Levâiyih* isimli eserini, istifâde alanını genişletmek için Farsça aslından Türkçe'ye tercüme etmeye ve onun aynı bağlamda kaleme alınmış ve fakat gerek tertîb gerek de vurguladığı unsûrlar ile haleflerinden temâyüz etmiş olduğu bu eserin muhtevâsını tahlil etmeye çalıştık. Bunun için metnin öncelikle Farsça aslına, ardından da şahsımızca yapılan tercümesine yer verdik. Aynı şekilde eserde geçen âyet ve hadîslerin önce Arapçalarını verdik, ardından da tercümelerini ekledik. Âyet ve hadîslerin yanı sıra sûfî sözlerinden de kaynaklarını bulabildiklerimizi dipnotta göstermeye çalıştık. Ayrıca *Levâiyih*'in bugüne kadar vücûda getirilmiş tercümelerini değerlendirip, bunlardan iki tanesinin farklı nüshalarla da karşılaştırarak günümüz imlâsı çerçevesinde çevrimyazımını gerçekleştirdik.

Levâiyih üzerine yapmış olduğumuz bu çalışma temelde üç bölümden oluşmaktadır. “*Molla Câmî ve Levâiyih*” isimli birinci bölümde, hakkında pek çok ma'lûmâtın bulunduğu *Levâiyih* müellifi Abdurrahmân Câmî'nin hayatı, tahsîli, tasavvufa sülûkü gibi konuları muhtasar olarak anlattık ve akabinde *Levâiyih*'in nüshaları, neşirleri, genel özellikleri, muhtevâsı ve üzerine yapılan tercümeler ile mütercimleri ve dahî tespît ettiğimiz şerhlerinin bir değerlendirmesini sunmaya çalıştık. “*Levâiyih*'te *Tevhîd*

Konuları” başlıklı ikinci bölümde; eserin hâkim tavrı olan tevhîd meselelerini, amelî ve nazarî tevhîd olarak iki kısımda topladık ve böylece seyr u sülûk, tevhîd, varlık ve Allah-âlem ilişkisi gibi bir tarafı Nakşbendî tarikatının esâslarına, bir tarafı da Ekberî geleneğin varlık yorumuna kapı aralayan bu nev’i şahsına münhasır eseri tahlil etmeye gayret ettik. “Molla Câmî’nin Levâyih Adlı Eserinin Tercümesi” başlıklı üçüncü bölümde; Levâyih’in Farsça aslından Türkçe’ye tercümesini gerçekleştirip, çalışmanın sonuna da Levâyih tercümelerinden Şemseddin Sivâsî ve Yâkûb Han Kâşgarî’nin tercümelerinin günümüz Türkçe imlâsıyla çevrimyazımını ekledik.

2. Çalışmada Takip Ettiğimiz İlkeler

Bu çalışma esâsında Abdurrahmân Câmî’nin tevhîde dâir kaleme aldığı Levâyih’i Türkçe’ye kazandırmak ve onun engin muhtevâsını daha fazla araştırmacının istifâdesine sunmak amacıyla vücûda gelmiştir. Bunun yanında eserin öneminin çok eski târihten ve çok farklı coğrafyalardan tanınmış olduğunun ispâtına binâen, 16. Yy’da Anadolu’dan, 18. Yy’da Çin’den ve 20. Yy’da da Doğu Türkistan’dan yapılan tercümele arasında bir değerlendirme niteliği de taşımaktadır.

Levâyih metninin Türkiye ve İran kütüphaneleri başta olmak üzere dünyânın pek çok yerinde yazma nüshaları bulunmaktadır ve pek çok defa neşredilmiştir. Levâyih’in ilk tahkikli neşri ise 1982 yılında Yann Richard tarafından iki yazma nüshanın mukâyese edilmesi sûretiyle gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında da A’lâhan Afsahzâd, daha titiz bir çalışma ile dört yazma nüshayı karşılaştırmak sûretiyle tekrar tahkik etmiştir. Biz tercümemizde yeniden tahkik etme yoluna gitmeyip, Afsahzâd tahkikini esâs aldık; Richard’ın tahkikiyle de karşılaştırdık ve bâriz farkları dipnotta gösterdik. Bunun yanında her iki tahkikte sarf-ı nazar edilen hadîs-i şeriflerin, Arapça ibârelerin ve alıntılarının - bulabildiğimiz kadarıyla- kaynaklarını yine dipnotta göstermeye çalıştık. Tercüme kısmında önce metnin tahkikli Farsça aslını ve hemen ardından da *italik* olarak kendi tercümemizi verdik. Tercüme kısmında tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli parantez “[]” içinde verildi. Ayrıca metinde kullanılan günümüz okurları için zor ve fakat sâdeleştirildiğinde ma’nânın kuvvetten düşmesi ihtimâli bulunan kelimelerin hem asıl hallerini hem de kısmî açıklamalarını, aralarına “/” işâreti ekleyerek ayırdık. Eserin tarafımızca yapılan tercümesini, ta’kîbinin kolaylaşması açısından da numaralandırmak

sûretiyle düzenledik. Levâyah'ın muhtevâsına vâkîf olabilmek adına Şemseddin Sivâsî ve Yâkûb Han Kâşgarî'nin tercümelerinden istifâde ettik ve bu istifâdeyi daha şumûllu bir hale getirmek için de bu iki tercümeyle latinize edip çalışmanın sonuna ekledik. Bu latinize edilmiş metinlerdeki ıstılâhların îzâhları ve anlaşılması müşkil olanların ma'nalarını dipnotta gösterdik.¹ Bunun yanında rubâîleri üçüncü bölümde tercüme ettiğimiz için tekrarlamadık ve orijinal halleriyle bıraktık. Gerek tercümede gerekse de çevrimyazımlarda riâyet ettiğimiz usûl şu şekildedir:

Levâyah metninin tarafımızca ve diğer mütercimlerce yapılan tercümelerinde, büyük oranda Ahmed Avni Konuk'un yayınlanmış eserlerinde gözetilen çevrimyazım ilkelerini tâkip ettik. Uzun heceler için uzatma işâreti anlamında (^) kullanıldı. Ancak özellikle (ق) ve (ع) harflerinden sonra gelen uzun sesliler, telaffuzları dikkate alınarak (ā, ū) gibi yatay çizgili harflerle gösterildi. Bunun haricindeki harflerin farklılıkları tahsîs edilen anlamındaki مخصوص (mahsûs) ve hissedilen anlamındaki محسوس (mahsûs) kelimelerinde olduğu gibi anlam karmaşasına yol açacak yerlerde örnekteki gibi gösterildi. Arapça sâkin ayn harfi (ع), (') ters apostrof; sâkin hemze (أ) ise apostrof (') işâretiyle gösterildi. Müellif tarafından anlamları verilmeyen âyetler ve hadîslerin mealleri metinde köşeli parantez [] içerisinde verildi; diğer Arapça-Farsça ifâdelerin tercümeleri ise dipnotta verilmeye çalışıldı.

Ek kısmında verdiğimiz Sivâsî'nin Levâyah tercümesi için esâs aldığımız Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâî Efendi Koleksiyonu 615 numarada bulunan nüshaya "HH" nüshası ve Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişâh Sultan Koleksiyonu 207-2 numarada bulunan nüshaya da "SM" nüshası adını verdik. "HH" nüshasını, incelediğimiz üç farklı nüshanın 16 varaktan oluşan (1^b-17^a) en eski târihlisi (h.1127/m.1715) olması hasebiyle ve daha az hatâ içermesinden dolayı asıl nüsha kabûl ettik, karşılaştırmak için de târihi muayyen olan (h.1169/m.1756) ikinci eski nüsha olması hasebiyle 13 varaktan oluşan

¹ Çalışmamız boyunca şu sözlüklerden istifâde ettik: Mehmet Kanar, *Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul 1993.; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın, 2001; *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara 1983; İlhan Ayverdi, *Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2006, c. I-III; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul 1995; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 13. baskı, Çağrı, İstanbul 2004.

(25^b-38^a) “SM” nüshasını nazar-ı i’tibâra aldık. Yâkûb Han Kâşgarî’nin tercümesinde; Millet Kütüphanesi Ali Emirî Koleksiyonu 911 numarada bulunan nüshaya “MŞ” nüshası ve Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Bölümü Nadir Eserler Koleksiyonu’nda yer alan YZ529 numaralı nüshaya da “MY” adını verdik. Biz çevrimyazımda, müellif hattı olarak kaydedilen² daha düzgün hatlı 25 varaktan oluşan (1^b-26^b) “MŞ” nüshasını esâs nüsha kabûl ettik; karşılaştırmak için de 40 sayfadan müteşekkil “MY” nüshasından istifâde ettik. Her iki çevrimyazım için: karşılaştırma nüshaları olan “SM” ve “MY”de eksik bir kelime olduğunda durumu “SM-“ ve “MY-“ şeklinde; ilâve bir kelime veya kelimeler olduğunda “SM+” ve ”MY+” şeklinde; esâs nüshalar olan “HH” ve “MŞ” den tamamen farklı bir kelime yer aldığına ise “SM:” ve “MY:” şeklinde gösterip ilgili kelimeyi yazdık. Ayrıca her iki tercümedeki rubâîlerin çevrimyazımı boyunca, “TH” adını verdiğimiz Afsahzâd’ın tahkîkli nüshasını esâs aldık ve fakat tahkîkli nüsha ile mütercimlerin nüshalarındaki rubâîlerin yazılışı arasında bâriz bir farklılık söz konusu olduğunda bunu da dipnotta gösterdik. Anlamı değiştirmeyen “ki”, “ve”, “kuddise surruhû” gibi edat ve kelimelerde ise karşılaştırma esâslarından sarf-ı nazar ettik. Esâs nüshada hatâlı olarak kaydedilen kelime veya ekleri karşılaştırmak yerine, doğrusunu metin içinde gösterdik; kezâ esâs nüshada yer almayan ve fakat bu eksiklikle anlamın tamamen değişeceği durumlarda da o kelimeyi metin içinde gösterdik.

Levâiyih, ileride de üzerinde duracağımız gibi Câmî’nin tasavvufun hem pratik hem teorik hem de edebî zenginliklerini bir araya getirdiği nâdîde eserlerinden biridir. Biz çalışmamızda Câmî’yi şâirlik değil âriflik vasfıyla konu edindiğimizden, rubâîlerini edebî değer ve unsurları cihetiyle değil hâvî olduğu ma’nâ i’tibâriyle ele aldık. Ayrıca eserde muhtasar olarak kaleme alınmış bahislerin ve kavramların bir yüksek lisans tezine sığdırılmayacak olmalarına binâen konular arasında bir tasnîf yoluna gidip, ön plana çıkan konu ve kavramlarla iktifâ etmek durumunda kaldık.

² Bu nüsha müellif hattı olarak mukayyed olsa da pek çok hatâyı barındırdığından, kayıtlamada bir hatâ olduğunu düşünürüz.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA CÂMÎ VE LEVÂYİH

A. LEVÂYİH'İN MÜELLİFİ MOLLA CÂMÎ'NİN HAYATI

Levâyah'in müellifi Nakşbendî tarîkatine mensûb olup aynı zamanda İbn Arabî ve haleflerinin irfânî mektebinin güçlü tâkipçisi Abdurrahmân Câmî Hazretleridir. Hayatı ve eserleri konusunda şüpheye mahal bırakmayak derecede çok kadîm ve modern çalışmalar mevcuttur.³ Dolayısıyla burada zikredeceğimiz husûslar bu yoğun araştırmaların üzerine çok yeni bir şey koymayacaktır, lâkin eser ve müessir irtibâtından tehallûf olmaması adına ihtisâr yoluyla bazı önemli bilgileri nakledeceğiz.

³ Abdurrahmân Câmî'nin terceme-i hâli için ilk kaynak yine kendi eserleridir. Bunların başında da *Divân-ı Câmî* (tsh A'lâhan Afsahzâd), Mirâs-ı Mektub, Tahran 1378. gelmektedir. Bunun yanında Nizâmî-yi Bâherzî'nin kaleme aldığı *Makâmât-ı Câmî* (tsh. Necîb Mâyil Herevî) Neşr-i Ney, Tahran 1343; Câmî'nin hayatı hakkında en geniş ma'lûmat veren çalışmadır. Ayrıca bu konuda bkz. Alî Şîr Nevâyî, *Hamsetü'l-mütehayyirîn: Dîvânlar ile Hamse Dışındaki Eserler* (ed. Agah Sırrı Levend), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1968.; Lârî, *Tekmile-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-Üns* (tsh. Beşir Herevî), İntişârât-ı Encümen-i Câmî, Tahran 1343.; Sam Mirzâ, *Tuhfe-i Sâmi*, Armağan Matbaası, Tahran 1314.; Taşköprüzade, *Şakâik-i Nûmâniyye* (çev. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, İstanbul 2007.; E. Browne, *Ez Sa'di ta Cami* (çev. Ali Asgar Hikmet). Tahran 1339; Mevlânâ Ali Safî, *Reşahât* (sad. Mustafa Özsaray), Semerkand Yayınları, İstanbul 2006.; Abdurrahmân-ı Câmî, *Dîvân-ı Kâmil-i Câmî* (nşr. Haşim Radî) Tahran 1341. Câmî'nin asrı, siyâsî ve içtimâî ortamı, edebiyat ve irfâna katkısı ile ele alan son dönemlere âit bir çalışma: Necib Mâyil Herevî, *Câmî*, Tarh-ı Nev, Tahran 1377.

Câmî hakkında yapılan kadîm ve muâsır çalışmaların kâhir ekseriyetini bulabileceğimiz en yeni ve kapsamlı çalışmalar: Kadir Turgut, *Abdurrahmân Câmî, Hayatı, Eserleri ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, [Basılmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013. Câmî'nin tasavvufî görüşlerini inceleyen bir çalışma: İbrahim Allahverdiyev, *Abdurrahmân Câmî ve Tasavvufî Görüşleri* [Basılmamış Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. Batı'da yapılan çalışmalardan Câmî'nin hayatını geniş çerçevede ve şâir kişiliğiyle ele alan ve aralarında Levâyah'in de bulunduğu eserlerinden seçmelerin de bulunduğu bir çalışma : F. Hadland Davis, *The Persian Mystics: Jami, The Wisdom of the East Series* (ed. L. Cranmer-Byng, S.A. Kapadia) London 1918. Ayrıca: Ertuğrul Ökten, *Jami (817-898/1414-1492) His Biography and Intellectual Influence in Herat*, [Basılmamış Doktora Tez], The University of Chicago, Illinois 2007; William Nassau Lees, "Biographical Sketch of the Mystic Philosophers and Poet Jami", [içinde: *Nefehâtü'l-üns min Hadarâti'l-kuds, Dârü'l-İmâre-i Kalkûta*, Kalkûta 1859].; Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, c. 3 (the Tartar Domination), The University Press, Cambridge 1928. Yine Batı'da, Câmî'nin biyografisini mufassalan ele alan, bununla birlikte daha çok edebî şahsiyetini konu edinen bir çalışma: Farah Fatima Golparvarian Shadchehr, M.A., *Abd Al-Rahman Jami: "Naqshbandi Sufi, Persian Poet* [Basılmamış Doktora Tezi] The Ohio State University, Ohio 2008. Mezkûr çalışmalardan daha evvel târihli olan diğer önemli çalışmalara örnek olarak bkz: Ali Asgar Hikmet, *Câmî* (çev. M. Nuri Gençosman), MEB Yayınları, Ankara 1949; Âsaf Hâlet Çelebi, *Molla Câmî*, Hece Yayınları, Ankara 2002.

Asıl lakabı İmâdüddîn, meşhûr lakabı Nûreddin, ismi ise Abdurrahmân⁴ olan Câmî, Câm şehrinin Harcird kasabasında 23 Şâban 817'de (7 Kasım 1414) doğmuştur.⁵ Câmî hayatına dâir ma'lûmat verdiği *Dîvân*'ındaki *Reşh-i bâl be-şerh-i hâl*⁶ isimli kasîdesinde hicrî 817 yılında dünyaya geldiğine şöyle işâret etmektedir:

بسال هشتصد و هفده ز هجرت نبوی

که زد ز مکه بیثرب سرادقات جلال

ز اوج قلّه پروازگاه عز قدم

بدین حضيض هوا سمت کرده ام پر و بال.

“Sekiz yüz on yedi sâlinde hicretin ki Nebî,

Haremden etmiş idi arz-ı Yesrib'i me'vâ.

Firâz-ı kulle-i vahdetten eyleyüp pervâz,

Bu dâmgâh-ı fenâ cây u menzil oldu bana.”⁷

[Peygamber'in yüce otağını Mekke'den Medine'ye naklettiği 817 hicrî yılında, İzzet semâsındaki kulenin tepesinden şu alçak toprağa inmek için kanat açtım.]⁸

Câmî'nin yaşadığı bu zaman zarfında bütün Horasan diyârı iki ayrı saltanat hanedânının bayrağı altında bulunuyordu ve Câmî'nin yaşadığı bölgede Timur oğulları hâkimdi. Câmî, Şahrûh Mirzâ'nın (m.1377-1405) Irak ve Fars memleketlerini ele geçirdiği sene doğmuştur⁹ ve onun saltanatının bir kısmını görmüştür. Ayrıca Mirzâ Ebu'l-Kasım Babur (h.855- 861), Mirzâ Ebu Saîd Gürgân¹⁰ (h.861-873) devirlerinin tamamı ve Sultan Hüseyin Baykara (h.875-899) devrinin uzun bir kısmını yaşamıştır.¹¹

⁴ Lârî, *Tekmile*, s. 40.

⁵ Ali Safî, *Reşahât*, s. 262.

⁶ Câmî, *Dîvân-ı Câmî*, c. II, s. 35. (Bu kasîde 893 yılında yâni vefâtından 5 yıl önce yazılmıştır.)

⁷ Ali Safî, *Reşahât*, s. 262

⁸ Hikmet, *Câmî*, s. 65.

⁹ Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.

¹⁰ Câmî, *Fâtihatü's-Şebâb* ismini verdiği birinci *Dîvân*'ını ona ithaf etmiştir. (alıntı: Allahverdiyev, s. 1.)

¹¹ Ali Asgar Hikmet, *Câmî*, s. 5. Timurlular hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Aka, *Timurlular*, İsam Yayınları, Ankara 1995.; İsmail Aka, *Mirzâ Şahrûh ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Câmî'nin babası Nizâmeddîn Ahmed Deştî, dedesi ise Şemseddîn Muhammed Deştî'dir. Horâsân'ın Deşt vilâyetinden idiler.¹² Evliliği ve çocukları hakkındaki en güvenilir bilgileri de aynı ailenin diğer damadı olan Ali Safî'nin *Reşehât*'ında buluyoruz;

“Mevlânâ Sa'deddîn Kâşgarî Hazretlerinin büyük oğlu Hâce Kelân'ın iki tane edebli kızı vardı. Bunlardan ilki Mevlânâ Câmî Hazretlerinin ikincisi de bu eserin müellifi bendenizin nikâhları altında idi. Bu fakîr bu husûsta şöyle bir dörtlük nazmetti:

İki sitâre doğub burç-ı Sa'd-ı milletden,
Misâl-i dürr-i sedef virdi dehre zîb u bahâ,
Birinden oldu münevver saray-ı ârif-i Câm,
Birinden oldu Sâfî'nin makâmı evc-i ulâ.”¹³

Câmî'nin bu evlilikten dört oğlu oldu; ilki sadece bir gün yaşadı; ikincisi bir yaşından sonra vefât eden Hâce Muhammed Safiyyüddin'dir ki Câmî onun vefâtından çok derin esef duymuştur ve Sâfî lakabını da *Reşehât* müellifine bu acı haber üzerine itlâk etmiştir. Üçüncü oğlu, doğumunun şerefine: “Allah onu güzel bir bitki olarak 9 Şevval 882'de bitirdi.” buyurduğu Hâce Ziyâuddin Yusûf'dur. Dördüncü oğlu da Zâhirüddîn Îsâ'dır ki o da kırk gün yaşadıktan sonra vefât etmiştir. Onun vefâtı üzerine de şu mersiye kaleme almıştır:

“Göz nuru Zâhirüddîn dünyaya geldi,
Ve çabucak terkedip gitti beni,
Engin göklerden çakan bir şimşek gibi,
Doğmasıyla bir oldu ölmesi.”¹⁴

Câmî Hazretleri'nin vefâtı ise yakın dostu ve mürîdi Lârî'den naklen şöyledir: “Mevlânâ Câmî, 13 Muharrem 898 (4 Kasım 1492) Perşembe günü hastalandı. Altıncı gün sabah namazından sonra nabızları düşmeye başladı. Cumâ ezanı okunduktan hemen sonra mübârek nefesleri kesilerek, yokluk yurdundan sonsuzluk yurduna göç etti...”¹⁵ Vefâtı üzerine pâdişâhın emriyle Horasan ve Herat'ta bir yıl mâtem tutulduğu, yıl

¹² Lârî, *Tekmile*, s. 40.

¹³ Ali Safî, *Reşehât*, s. 307. [tercüme: İki yıldız doğdu Sa'deddîn'in burcundan/ Sedef incisi misâli dünyaya güzellik verdi/ Biriyle aydınlandı Câm'lı ârifin sarayı/ Biriyle de yüceldi Sâfî'nin makâmı.]

¹⁴ Ali Safî, *Reşehât*, s. 308-309.

¹⁵ Lârî, *Tekmile*, s. 42-43.

dönümünde pâdişâhın yıl aşî verdiği, mezarı başında bir çok imâretler kurularak hâfızlar, okuyucular, imamlar ve hizmetçiler atandığı, kendi yazdığı mersiye ile târih kıt'asının yıl aşî verildiği zaman pâdişâh meclisinde okunduğu da rivâyetler arasındadır.¹⁶

Câmî'nin ilim tahsîli konusuna en geniş yer veren eserler de yine Ali Safî'nin *Reşahât*'ı ile Lârî'nin *Tekmile'sidir*. Buradan edindiğimiz bilgilere göre; Câmî'nin ilk hocası sarf ve nahiv ilmini kendinden okuduğu babasıdır.¹⁷ Küçük yaşlarındayken Arapça ile usûlde mahir olan Mevlânâ Cüneyd-i Usûlî'den *Şerh-i Miftah* ve *Mutavvel* dersi almıştır.¹⁸ Herat'a göç ettikten sonra da orada Cürçânî'nin talebelerinden Mevlânâ Hâce Ali Semerkandî'den¹⁹ ve Sâdeddin Taftazânî'nin ilim silsilesinden Muhammed Câcermî'den²⁰ ders almıştır. Herat'ta bu hocalardan ders aldıktan sonra asrın muhakkiklerinden Kâdızâde Rûmî'nin derslerini takip edebilmek için Semerkand'a gitmiş ve ilim hayatına bir müddet orada devâm etmiştir²¹ ve onunla ilmî münâzaralarda bulunmuş ve defalarca da Rûmî'yi mağlûb etmiştir.²² Yine Astronomi ilminin en mâhir simâlarından Ali Kuşçu'nun, Câmî'nin ziyaretine geldiği bir gün, ona astronomi ile ilgili müşkil sorular yönelttiği ve Câmî'nin de hemen cevaplarını verdiği ve sonunda "Efendim! Çantanızda bunlardan daha iyice bir nesne yok mu?" dediği de aktarılmaktadır.²³

Bu üstün kâbiliyyet ve zekâsıyla Câmî sadece kendi beldesinde değil; batıda İstanbul, doğuda ise Hindistan'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada şöhret buldu. Fatih Sultan Mehmed dahî bu âlim ve fâzıl şahıstan haberdâr olup Câmî'nin hac dönüşüne tekâbül eden zamanda onu İstanbul'a davet etmeleri için bir heyet göndermiştir; ancak bu heyet Şam'a geldiğinde Câmî'nin Halep'te olduğunu öğrenip oraya hareket etmiş ve fakat

¹⁶ Ali Şir Nevâî, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, s. 110.

¹⁷ Lârî, *Tekmile*, s.11.

¹⁸ Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.

¹⁹ Câmî onun onun hakkında şöyle demiştir: "Ali Semerkandî usûl konusunda eş benzeri olmayan bir âlimdi; ama kırk gün sonra kendine ihtiyacım kalmadı." (Bkz. Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.)

²⁰ Câmî'nin Muhammed Câcermî'den de Mutavvel'e dâir ancak iki yeni şey öğrenebildiğini ifâde ettiği aktarılıyor. Bkz. Lârî, *Tekmile*, s.11.

²¹ Semerkand'a gidiş târihi tam olarak belli olmamakla birlikte 1430'lu yılların sonunda veya 1440'lı yılların başında olmalıdır ki bu dönemde Câmî, yirmili yaşlardına idi. (Bkz. Turgut, s. 18.)

²² Lârî, *Tekmile*, s.12.

²³ Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.

Câmî'nin oradan da ayrılmış olmasından bu dâvet kendisine vâsıl olamamıştır.²⁴ Sultan'ın bu dâvet talebi daha sonra tekrar vâki' olmuş ve Câmî tarafından manzûm bir mektup ile hüsn-ü mukâbele bulmuştu; ancak bu defa da Sultan'ın ömrü bu mülâkâta vefâ etmemiştir.²⁵

Sonuç olarak Câmî'nin, hiçbir müderrisin dersinde aradığını bulamadığını, bir mertebeden sonra hocalarına ilmen galebe çaldığını, bunun onu hocalara güvenden alıkoyduğunu ve ilmî tatminsizliğe sürüklediğini söyleyebiliriz. Nitekim Câmî bu husûsu şu sözleriyle tasdik eder: “Biz hiçbir üstadın önünde ders okumadık ki o bizden daha üstün olsun. Belki, dâima onlarla tartışmalarımızda galebe çaldık; pek seyreğiyle de berabere kalabildik. Üzerimizde hiçbir üstadın hakkı yoktur. Biz hakîkatte kendi babamızın talebesiyiz; çünkü lisânı ondan öğrendik.”²⁶

Câmî Semerkand'da iken ilim tahsîl edip de aradığını bulamadığı ve fikrî bunalımda olduğu bir gece, rüyasına Sa'deddîn Kâşgarî (v.860-/1456)²⁷ Hazretleri girer ve “Var git kardeş! Öyle bir yâri sev ki terkine çâre olmasın.” buyurur ve Câmî de bu rüyanın tesiriyle zimâmını tekrar Herat'a çevirir ve hazreti bulup ona intisâb eder.²⁸ Câmî'nin bu intisâbı hakkında bir diğer rivâyet de, Sa'deddîn Kâşgarî'nin Câmî'yi daha Semerkand'a varmadan tanıdığı ve “Bu gencin ne şaşılacak bir kâbiliyeti vardır, âşık ve

²⁴ Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.

²⁵ Vassâf'a göre; Câmî Fatih'in vefât haberini Konya'ya ulaştığında ancak duyabilmiştir ve orada Hz. Mevlânâ'nın türbesini ziyaret ederek:

آن فریدون جهان معنوی

پس بود برهان قدرش منثوی

من چه گویم وصف آن عالی جناب

نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

[O ma'nevî âlemin Ferîdûnudur, Mesnevî de onun kıymetinin delilidir, Ben o âlî cenâbı nasıl vasfedeyim, peygamber değildir ama kitabı vardır.] methiyelerini inşâd etmiştir ki hâlen Mevlânâ türbesinin kubbesinde menkûştur. Bkz. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Mehmet Akkuş; Ali Yılmaz) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006., c. 2, s. 137.

²⁶ Ali Safî, *Reşahât*, s. 263.

²⁷ Silsilesi Nizâmüddîn Hâmûş (v.853/1449) ile Alâeddîn Attâr (v.802/1400)'a ve ondan da Şâh-ı Nakşbend Hazretlerine (v.791/1389) ulaşır.

²⁸ Câmî'nin tarîki hakkında geniş bilgi almak için bkz. Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2003.; Hamid Algar, *Nakşbendilik* (haz. Cüneyd Köksal), İnsan Yayınları, İstanbul 2007.; Gazzîzâde Abdullatif, *Nakşbend Yolunun Esâsları: Mergûbu's-Sâlikîn* (haz. Şaban Karaköse) İnsan Yayınları, İstanbul 2004.; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Târîhi*, Dördüncü Baskı, İstanbul 1998.

âşuftesi olmuşum, bilmem ki nasıl avlarım onu!” ve Câmî’nin onu bulup intisâb ettiği gün de “*Bugün tuzağımıza bir şâhin düştü.*” dediği nakledilir.²⁹ Câmî’nin bu intisâbı hakkında kendisinden ilim tahsîl ettiği hocası Câcermî: “*Beşyüz yıldan beri Horasan topraklarında bilginler arasında son derece yetkin bir adam çıkmıştı, onun da yolunu Mevlânâ Sa’deddîn kesti, yazık oldu.*” diyerek tepki gösterirken; Herat’ın diğer bir âlimi Abdurrahîm Kâşgarî ise “*Mevlânâ Câmî dersi terkedip sûfiyye yoluna yönelmeden önce ders çalışma ve zâhirî ilimleri öğrenmekten daha iyi bir uğraşı ve bilginlikten daha değerli bir iş olduğunu kabûl etmezdim.*” diyerek şaşkınlığını ifâde etmiştir.³⁰

Böylelikle Sa’deddîn Kâşgarî’ye mürîd olan Câmî, şeyhinin irşâdıyla riyâzet ve mücâhedeye başlamış, halktan uzaklaşarak Hakk’a müteveccih olmuş ve sosyal ilişkilerden geri kalınca da toplumu tarafından dışlanmaya mâruz kalmıştı. Böyle bir durumdayken vücûdunu kuvvetli bir hâl istilâ etmiş ve kendini Kâbe yoluna revân olur bulmuştu ki şeyhine olan ittibâ’ ve teslimiyeti onu bu yoldan geri çevirmişti. Bu muhabbet Sa’deddîn Kâşgarî’de de karşılığını buluyor olacak ki Câmî’nin birkaç günlük ayrılığı Kâşgarî’nin ona iştiyâkını izhâr eden bir mektup yazmasına bâis olmuştu.³¹

Câmî’nin Kâşgarî dışında da mülâkî olduğu daha birçok sûfî vardır, bunlardan bazıları: Hâce Muhammed Pârsâ³² (v.822/1419), Fahreddîn-i Lûristânî, (v.820/1418), Hâce Ebû Nasr Pârsâ (v.865/1460), Şeyh Bahâeddîn Ömer (v.857/1453), Muhammed Kûsevî (v.863/1458), Bâyezid-i Pûrânî (v.862/1458), Mevlânâ Muhammed Esed (v.864/1460), Ubeydullah Ahrar³³ (v. 864/1460) Hazerâtıdır.

Kâşgarî’ye mürîd olan Câmî, halkı irşâda ehil ve icâzetli olmasına rağmen şeyhliğin zorluğuna binâen medresede talebe yetiştirmeye devâm etmiş, geniş bir mürîd

²⁹ Lârî, *Tekmile*, s.12-13.

³⁰ Ali Safî, *Reşahât*, s. 268.

³¹ Mektubun metni için bkz. Ali Safî, *Reşahât*, s. 269.

³² Câmî’nin görüştüğü bu sûfilerden en başta geleni Muhammed Pârsâ’dır ki onun hikmetli sözlerini aktarmak için *Sühenân-ı Muhammed Pârsâ* isimli bir eser kaleme almıştır.

³³ Ubeydullah Ahrâr ile de birçok defa görüşmüş ve İbn Arabî’nin *Fütühât*’ının mütâlâsında karşılaştığı zorlukları ona sormuştur. Bkz. Ali Safî, *Reşahât*, s. 277. Lâmiî Çelebi, Câmî’nin Ubeydullah Ahrâr’a intisâb ile sülûkünü tamamladığını bildirir; lâkin *Reşahât*’ta Câmî’nin Sa’deddîn Kâşgarî’den icâzet almış olduğu sarâhaten belirtilmiştir; bu yüzden de tarikat silsilesinde Câmî, Ahrâr’ın değil; Kâşgarî’nin halifesi olarak gösterilmiştir ki doğrusu da budur. (Bkz. Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, s. 139.)

halkası oluşturmamıştır. Bu az sayıdaki mürîdân da Safevîler'in m.1510 senesinde Herat'ı işgâl edip de sünnî âlim ve şeyhlere baskı uygulamasıyla Horasan'dan Hindistan ve Mâverâünnehir dolaylarına göç etmişlerdir. Sonuç olarak Câmî ile devâm eden bu kolun bundan sonraki seyrinin ta'kîbi oldukça zorlaşmıştır.³⁴

Harîrîzâde, Abdurrahmân Câmî'ye nisbetle ondan sonra devâm eden Nakşbendî koluna "Câmiyye" adını vermiş ve şu silsileyi kaydetmiştir: Bahâeddîn Nakşbend, Alâeddîn Attâr, Nizâmeddîn Hâmûş, Sa'deddîn Kâşgarî, Abdurrahmân Câmî, Alâeddîn Muhammed Âbîzî, Giyaseddîn Ahmed (Âbîzî'nin oğlu), Muhammed Emîn (Câmî'nin kız kardeşinin oğlu), Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Ali Behnesî, Ebu'l-Mevâhib Ahmed b. Ali Şinnâvî, Safiyuddîn Ahmed b. Muhammed Kuşâşî.³⁵

Câmî farklı alanlarda Arapça ve Farsça dillerinde hem manzûm hem de mensûr pek çok eser kaleme almıştır.³⁶ Sayısı konusunda bir ittifâk olmamakla³⁷ birlikte Câmî'nin eserlerini toplu halde veren kaynaklar şunlardır:³⁸ Lârî'nin *Tekmiletü'n-Nefahat*'i³⁹ Nizâmî-yi Bâherzî'nin *Makâmât-i Câmî*'si Ali Şîr Nevâî'nin *Nesâyimü'l-Mahabbe*'si, Sâm Mîrzâ Safevî'nin *Tuhfe-i Sâmi*'si, *Risâle-i Fihrist*, [İÜ FY 23]⁴⁰ *Ayasofya Kitaplığındaki Liste*⁴¹, *Külliyat 1* [Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı]⁴² de, *Külliyat 2*

³⁴ Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, s. 139.

³⁵ Harîrîzâde, *Tibyân*, c.3, 201b [alıntı: Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, s. 139.]

³⁶ Eserlerin muhtevâsı hakkında genel ma'lûmât için (bkz. Allahverdiyev, s. 27.; Richard, s.34.)

³⁷ William Chittick Câmî'nin eser sayısındaki bu ihtilâfın, yazma nüshalar esâs alınarak hazırlanan fihristlerde aynı eserin farklı farklı isimlerle kaydedilmiş olmasından ileri geldiğini belirtir. Bkz. William Chittick, *Mukaddime (Nakdu'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşi'l-Füsûs)*, Müessesesi-i Mütâlaât ve Tahkîkât-ı Ferhengî-yi Tahrân, Tahrân 1370, s.

³⁸ Bu kaynaklar hakkında verilen bilgiler Kadir Turgut'un tezinden istifâde ile hazırlanmıştır. (Bkz. Turgut, s. 24-26.)

³⁹ Ali Asgar Hikmet Câmî'nin eserlerini tanıtan kaynaklardan en mu'teber olanının Abdulgafûr Lârî olduğunu belirtmektedir. (Bkz. Hikmet, s. 187.)

⁴⁰ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserleri Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma nüshada Câmî'ye ait eserler toplu olarak yer almakta. Burada Câmî'ye ait 43 eserin adı zikredilmektedir.

⁴¹ Bu yazma nüsha 929/1522-23 târihinde, yâni Câmî'nin vefâtından yaklaşık otuz yıl sonra yazılmıştır. Câmî'ye ait 42 eserin adı kaydedilmektedir.

⁴² 672 demirbaş numarasıyla korunan ve Câmî hayatayken yazılmış bu yazma nüshada Câmî'nin eserlerinden 28'i zikredilmiştir. Bu eserin Câmî tarafından II. Bâyezid'e gönderilen nüshalardan birisi olduğu sanılmaktadır.

[*Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı*]⁴³, *Külliyat 3 [Özbekistan Elyazmalar Akademisi]*.⁴⁴ Bu birincil kaynaklardan Câmî'ye en fazla eser atfeden listeyi- 45 eserden ibârettir- *Tuhfe-i Sâmî* sâhibi Sam Mirzâ Safevî'nin tezkiresinde ve ikinci sırada da Abdulğafûr Lârî'nin *Tekmile*'sinde bulmaktayız. Abdulğafûr Lârî üstâdının eserlerini 44 kitap ve risâle olarak tespît etmiş ve *Tuhfe-i Sâmî*'de kayıtlı bulunan birkaç eserin ismini belirtmemiştir. Bunlar *Menâkib-ı Hâce Abdullah-i Ensârî*, *Şerh-i Hadîs-i Ebî Zerr-i Gıfârî*, *Menâkib-i Mevlevî* eserleridir. Ayrıca Lârî'nin belirtmediği ve *Tuhfe-i Sâmî*'de ismi geçen diğer iki eser de şunlardır: *Sarf-i Fârisî* ve *Şerh-i Miiftâhu'l-Gayb*.⁴⁵ Ayrıca bu eserleri liste olarak vermekten ziyâde muhtevâ ve yayın bilgilerini de ilâve eden son dönem çalışmaları da vardır. Bunların başında Kadir Turgut'un doktora tezi gelmektedir ki Câmî'nin eserlerinin şerhleri, tercümelere, nüshaları ve neşirleri, ayrıca yüzyıllara; eserlere; dillerine; eser türüne; eser sâhibine göre değerlendirmeleri ve tasnîfleri konusunda oldukça kıymetli bilgiler sunmaktadır.⁴⁶ Câmî'nin hayatı ve eserleri üzerinde yapılmış ve tasavvufî görüşleri üzerinde yoğunlaşmış daha eski târihli bir çalışma da İbrahim Allahverdiyev'in doktora tezidir ki bu çalışma, eserlerin muhtevâları hakkında kısa ma'lûmât vermekle sınırlı tutulmuştur.⁴⁷ Molla Câmî ve te'lîfâtını doğrudan ve husûsî olarak konu edinmiş olmasa da Osmanlılar Dönemi entelektüel hayatını tercümelere ve şerhler üzerinden izleyen Sadık Yazar'ın doktora tezinde, Câmî'nin bâzı eserlerine yapılmış tercüme ve şerh faaliyetlerini tafsîlâtıyla tâkip edebilmekteyiz.⁴⁸

Bu değerlendirmeye göre; en yüksek sayıyı veren *Tuhfe*'yi esâs aldığımızda ve *Heft Evreng* mecmûasındaki yedi eseri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde toplamda şu kırk beş eseri zikredebiliriz:⁴⁹

⁴³ 1585 demirbaş numarasıyla korunan bu nüshada Câmî'nin eserlerinden 35 adedi bulunmaktadır.

⁴⁴ Afsahzâd'ın bildirdiğine göre bu nüsha 908/1502-3 yılında yazılmıştır.⁹⁶ Bu nüsha yukarıdaki nüshalardan ve Câmî'nin vefâtından sonra yazılmış olmasına karşın hem Câmî'nin ölümünden yalnızca on yıl sonra oluşturulması hem de çok sayıda eseri bir arada toplaması bakımından önemlidir. (bkz. Afsahzâd, *Levâiyih*, s. 442.)

⁴⁵ Lârî, s.39.

⁴⁶ Turgut, s. 62-198.

⁴⁷ Allahverdiyev, s.13-58.

⁴⁸ Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme Ve Şerh Geleneği*, [Basılmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 851-853.

⁴⁹ Sam Mirzâ, s. 86-87.

1 – *Tefsîr (Bakara sûresinin 40 âyeti)*⁵⁰, 2 – *Şevâhidü'n-Nübüvve*⁵¹, 3 – *Eşi'atü'l-Lemeât*, 4 – *Şerh-i Fusûsi'l-Hikem*, 5 – *Levâmi'*, 6 – *Şerh-i Ba'zı Ebyât-i Tâiyye-i Fâriziyye*, 7 – *Şerh-i Rubâiyyât*⁵², 8 – *Levâiyih*, 9 – *Şerh-i Beyt-i Çend Ez Mesnevî-i Mevlevî*⁵³, 10 – *Şerh-i Hadîs-i Ebî Zerr-i Gıfârî*, 11 – *Risâle fi'l-vücûd*, 12 – *Tercüme-i Erbaîn Hadîs*, 13 – *Risâle-i Lâ İlâhe İllallâh*, 14 – *Menâkib-ı Hâce Abdullah-i Ensarî*, 15 – *Risâle-i Tahkîk-i Mezheb-i Sûfi ve Mütekellim ve Hakîm*,⁵⁴ 16 – *Risâle-i suâl ve cevâb-i Hindistan*, 17 - *Risâle-i Menâsik-i Hâc*, 18 - *Silsiletü'z-Zeheb*, 19 – *Salaman ve Absal*⁵⁵, 20 – *Tuhfetü'l-Ahrâr*, 21 – *Leylâ ve Mecnûn*, 22 - *Sübhatü'l-Ebrâr*, 23 - *Yûsuf ve Züleyha*, 24 – *Hirednâme-i İskender*, 25 – *Risâle der Kafiye*, 26 – *Dîvân-i Evvel*, 27 – *Dîvân-i Sâni*, 28 – *Dîvân-i Sâlis*, 29 – *Risâle-i Manzûme-i Bahâristan*,⁵⁶ 30– *Şerh-i Ba'zî ez Miftâhu'l-Gayb*, 31 – *Risâle-i Kebîr der Muammâ*, 32 – *Risâle-i Mutavassıt der Muammâ* 33 – *Risâle-i Sağır*, 34 – *Risâle-i asğar der Muamma*, 35 – *Risâle-i Arûz*, 36 – *Risâle-i Mûsikî*, 37 – *Münşeât*, 38 – *Fevâidu'z-Ziyâiyye fi Şerhi'l-Kafiye*,⁵⁷ 40 – *Nakdü'n-Nusûs fi Şerhi Nakşi'l-Fusûs*, 41 – *Nefehâtü'l-Ûns min Hadârâti'l-Kuds*,⁵⁸ 42 – *Risâle-i Tarîk-ı Sûfiyân (Hâcegân)*, 43 – *Şerh-i Beyt-i Husrev-i Dehlevî*, 44 – *Menâkib-i Mevlevî*, 45 – *Suhânân-i Hâce-i Pârsâ*.

B. LEVÂYİH

3. Eserin İsmi ve Yazılış Gâyesi

Çalışma konumuz Câmî'nin *Levâiyih* isimli eseridir. Bazı kaynaklarda eserin ismi “Levâih” olarak da zikredilmektedir ki bu durumda dahî anlamda bir değişim söz

⁵⁰İslam İslamoğlu, *Molla Câmî ve Tefsirinden Fatıha Sûresi* [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2005.

⁵¹ Câmî, *Peygamberlik Müjdeleri ve Mucizeleri*, Bedir Yayınları, [y.y.] 2001.

⁵² Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât* (çev. Tahirü'l-Mevlevî; haz. Abdurrahmân Acer) Litera Yayınları, İstanbul 2014.

⁵³ Cami, *Ney'in Feryâdı* (çev. Hoca Neş'et), Sûfi Kitap, İstanbul 2006.

⁵⁴ Hakkında makale için bkz. Şamil Öçal, “Mutlak Hakikat ve Diğerleri – Molla Câmî'de Tasavvuf Felsefesi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı 1, Ağustos 1999.

⁵⁵ Câmî, *Salaman ve Absal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.

⁵⁶ Câmî, *Bahârîstân*, Meral Yayınevi, İstanbul 1970.

⁵⁷ İclal Arslan, *Abdurrahmân El-Câmî ve El-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Doktora Tezi] 2008.

⁵⁸ Câmî, *Evliyâ Menkıbeleri /Nefehâtü'l-Ûns* (haz. Mustafa Kara, Süleyman Uludağ), Pinhan Yayınları, 2011.

konusu olmamaktadır. Levâyah (لوايح) kelimesi (لايحة) kelimesinn çoğulu olup, klâsik eserlerde “levâmi’” ve “tavâli’” ile birlikte anılmaktadır. Bu bağlamda “levâyah–levâmi’-tavâli’” üçlemesinin ıstılâh olarak ne anlama geldiği ve ardından da “levâyah” kelimesinin Câmî’nin kaleminde nasıl bir eser adına dönüştüğü husûsuna değinmek gerekir.

Tasavvuf ilminin ilk kaynaklarından Kuşeyrî’nin *Risâle*’sinde şöyle anlatılır: İlk zuhûr eden parıltı *levâihtir*, sonra *levâmi’*, daha sonra da *tavâli’* gelir. Levâih şimşek gibidir; görünür görünmez kayboluverir. Levâmi’ daha açıktır; onun kadar çabuk kaybolmaz, iki üç vakte kadar devâm eder. Tavâli’ ise daha süreklidir, kuvveti de daha fazladır, karanlığı daha fazla aydınlatır ve şüpheyi daha çok kaldırır. Bu levâyah, levâmi’ ve tavâli’ kelimelerinin manâlarının çeşitli hükümleri vardır. Bunların bâzıları tıpkı gece süreklimiş gibi parıldayan yıldızlara benzerler, yok olduklarında ise geride hiçbir iz bırakmazlar. Bazılarından geriye bir iz kalır, kendisi gitse acısı kalır, nurları gitse eseri devâm eder. Bu halin sâhibi galebe hâlinin sükûna kavuşmasından sonra onun bereketinin ışığında yaşar. İkinci kez belirinceye kadar dönüşünü beklemek üzere vaktini kollar ve meydana geldiği zaman da bulduğu hâli yaşar.⁵⁹

Hücvîrî ise daha kısa bir açıklama ile: “*Levâyah çabucak gitmesine rağmen murâdın isbâtıdır. Levâmi’ faydası devâmlı olmak kaydıyla nurun kalpte zuhûr etmesidir. Tavâli’ ma’rifet nurlarının kalbe doğmasıdır.*”⁶⁰ der.

Bu kavramlar arası ilişkiyi en iyi şekilde özetleyen ise *Avârif*’in müellifi Sühreverdî’dir ki şöyle buyurur: *Tavârik, bevâdî, bâdih, vâkî, kadih, tavâli’, levâmi’ ve levâyah* kelimelerinin hepsi de birbirine yakın ma’nalar taşır; bu konuda sözü uzatmak mümkündür ama bunların hepsi faydasız yere sözü uzatmak olur. Bunlarla anlatılmak istenen şey, bu isimlerin hepsinin hallerden önce gelen ve onların başlangıcı olan şeyler olduğudur. Hal sağlam olursa bütün bu isimleri ve ma’nalarını içine alır.⁶¹

Klasik tasavvuf yazarlarının bu tanımlarına ilâveten Câmî’nin referans aldığı İbn Arabî’nin bu kavrama yüklediği anlam da burada zikredilmelidir: Sûfi tâifesine göre

⁵⁹ Kuşeyrî, *Risâle* (haz. Süleyman Uludağ) Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s.40.

⁶⁰ Hücvîrî, *Keşfü’l-Mahcûb* (haz. Süleyman Uludağ) Dergâh yayınları, İstanbul 2010, s. 441-442.

⁶¹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif* (nşr. Muhammed Ali Beyzâvî) Beyrut 1999, s. 311.

levâih bir hâlden diğeri bir hâle yükselmek için zâhirî sırlara açılan şeydir. Bize göre levâih gözle kayıt altına alınamadığında selbî değil müsbet olan zâtî ve rabbânî nurlardır. Eserlerini müşahede ettikten sonra beliren ilâhî isimlerin nurları o isimlerin nurlarıyla bilinir. Bir hâlden diğeri bir hâle yükselmek demek bulunduğu hâlden daha yükseğine geçtikten sonra eski hâline geri dönmemesi demektir. Bundan kasdımız sûfiye ilâhî vâridâtın ve Allah'ı bilmekten gelen hâldir.⁶²

Bu ta'rifâtı değerlendirecek olursak; levâyih, en temelde sûfinin bir hâlden diğeriye yükseldiğinde vâki olan bir nûr parıltısıdır. Kuşeyrî, Hücvîrî ve Sühreverdi'nin anlatımlarında levâyih, rûhânî aydınlanmanın ilk ve en aşağı mertebesi olup hiçbir kalıcılığı bulunmayan bir şimşek gibidir. İbn Arabî de sûfîlerin bu genel kanâatinin üzerine kendi düşüncesini ortaya koyarak ilâhî isimler ile ilintili bir anlam yelpazesi sunar. Bizi burada ilgilendiren husûs, levâyih kavramının sûfiye şimşek gibi çakan ve bir daha hatırlanamayan ilâhî bir nûr olmasıdır. Diğeri bir ifâdeyle levâyih misâl âleminden beliren ma'nâya denir ki bunun iki veçhesi vardır: ilki maddî anlamda bir keşiftir; tıpkı Hz. Ömer'in Hz. Sâriye'ye görünmesi hâdisesinde olduğu gibi. Bir de Cenâb-ı Hak tarafından sâlikin kalbine doğan ma'nevî bir keşif veya aydınlanma vardır ki bu da levâyih olarak ifâdesini bulmaktadır.⁶³ Câmî Hazretleri'nin bu ismi seçmiş olması, bu eserde ele aldığı irfânî mevzûların, Hak Teâlâ tarafından kalbine ilkâ olunan nûr parıltıları olduğuna işâret için olsa gerektir. Nitekim her lâyhada yeni bir konu ve başka bir hakîkati ele almaktadır. Ayrıca "levâyih" ve "levâmî" sıralamasını göz önünde bulundurduğumuzda; Levâyih'in, Câmî'nin daha sonra kaleme alacağı İbn Fârız'ın *Hamriyye* diye bilinen Arapça kasîdesinin Farsça şerhi olan Levâmî' adlı eserinin de bir önceki adımını teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

H. 870 yılında kaleme alınan⁶⁴ Levâyih'in te'lîf sebebinin Câmî temhîd başlığında;

⁶² İbn Arabî, *Fütûhât*, c.2, s. 383 [alıntı: Zafer Erfînli, *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006.,s. 583.]

⁶³ Abdurrezzak Kâşânî, *Letâifu'l-A'lâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 380

⁶⁴ Hikmet, s.194; Murata, s.115; A'lâhan Afsahzâd, *Mukaddime- Levâyih* [içinde: *Bahâristan ve Resâil'i Câmî*, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2000, s. 442.]

“Bu Levâiyih nâm risâle, münâsîp ibâreler ve parlak kinâyeler ile irfân erbâbı ile zevk ve vicdân sâhiplerinin sırları ve ruhlarının levhalarına şavkıyan ma’nâlar ve ma’rifetlerin beyânı hakkındadır. Umulan odur ki bu beyâna girişenin varlığı arada görülmesin ve yüz çevirme halısı ile îtirâz hasırına oturulmasın; çünkü onun bu sözlerde tercümanlıktan başka bir payı ve söz ticâretinden başka bir hissesi yoktur.”⁶⁵

diyerek açıklar. Ayıca bu te’lîfi Hemedân Şâhı Cihanşâh’a⁶⁶ armağan olarak sunduğunu da *temhîd* bölümündeki şu rubâîsinde şöyle dile getirmektedir:

“Parlak zekâlılar gibi birkaç inci deldim,
Ulu makâmlıların sözlerini nakledebilmek için,
Ki böylece arada bir vâsıta olmaksızın,
Bu armağan Şah-ı Hemedân’a erişsin.”⁶⁷

4. Eserin Önemi, Kaynakları ve Muhtevâsı

H.870/1465 yılında kaleme alınan, bir dîbâce, bir münâcât, bir temhîd, otuz altı “lâyiha” ve bu lâyihâları özetler mâhiyetteki doksan iki rubâîden oluşan Levâiyih, Câmî’nin mümessili bulunduğu iki farklı irfânî mektebin bir telfiki niteliğinde kaleme alınmıştır ki bu mekteplerden ilki Nakşbendî tarîkatı; diğeri ise İbn Arabî’de teksîf eden vahdet-i vücûd telakkîsidir. Bir diğeri ifâdeyle Câmî bu eseri iki vasıfla kaleme almıştır ki bu vasıflardan ilki onun bir Nakşbendî şeyhi⁶⁸ olması; diğeri ise İbn Arabî’de yoğunlaşan vahdet-i vücûd düşüncesinin bir müdâfîi olmasıdır. Daha geniş bir perspektifle Levâiyih’in bir tevhîd risâlesi olduğunu söylemek de yerinde bir tespît olacaktır.

Câmî, Levâiyih’ini tek bir mevzûya teksif esip tafsîlâtıyla ele almak yerine; hemen her lâyihada yeni bir meseleyi incelemekte ve özet bilgiler sunmaktadır. Bu

⁶⁵ *Burada* Temhîd

⁶⁶ Ali Asgar Hikmet’e göre, Câmî’nin “Hemedan Şahı” olarak muğlak bıraktığı ismin Cihanşah olduğu kanaatindedir ki Câmî bu şâhın ismini Heratlılar arasında iyi bir ün bırakmadığına binaen açıkça söylemekten kaçınmıştır. (Bkz. Hikmet, 194.)

⁶⁷ *Burada* 9. Rubâî

⁶⁸ Câmî’nin Nakşbendî şeyhi olarak anılmakla birlikte, hiç kimseye bu tarîkatı telkîn etmediği rivâyet edilmektedir. Sa’deddîn Kâşgarî’den icâzet ve me’zûniyet almış olsa da hiçbir zaman mürşidlik iddiâsında bulunmamış; ancak zaman zaman kendine sığınan garîplere tarîkat edeplerini öğretmekten de kaçınmamıştı. Onun bu şeyhlik iddiâsından kaçınması mertebesinin kemâlini göstermektedir; nitekim Câmî “Bu tarîkatta şeyhlik yüküne tahammül edemem.” sözüyle bu kemâlini izhâr etmiştir. (bkz. Hikmet, s.181.)

farklılıklara rağmen lâyhalar arasında bir tasnife gidecek olursak, eser boyunca hâkim iki temel meseleden bahsedebiliriz. Bunlardan biri Sachiko Murata'nın kavramsallaştırdığı üzere “amelî tevhîd (tawhîd as practise)” diğeri ise “nazarî tevhîd” (tawhîd as theory) meseleleridir.⁶⁹

Câmî ileride daha ayrıntılı anlatacağımız üzere, ilk on iki lâyiha boyunca tevhîdin seyr u sülûk olarak yorumlayabileceğimiz amel boyutunu ele almaktadır. Buna göre sâlikin irâde ve talebini Hak Teâlâ'ya yöneltip, mâsivânın tuzağından kurtulması ve nefsin Hak (hak) ile bâtılın arasını ayırt etmeye kâbil oluncaya kadar mücâhede kılmasının ehemmiyetini vurgulamakta ve bu melekeye hâiz olabilmek için “nisbet” ve bu nisbetin Nakşbendî'deki bir keyfiyeti olan “yâdkerd”i anahtar olarak sunmaktadır. Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Levâyih'in başlangıcı Nakşbendî usulü– Nakşbendî'ye açıkça atıfta bulunmasa da- ile tasvîr ettiği amelî tevhîd; nihâyeti ise vahdet-i vücûdda ifâdesini bulan nazarî tevhîddir. Buna göre “yâdkerd” ve “nisbet” ile amelde tevhîde ulaşmak seyr u sülûkün ilk mertebesini teşkil edecek ve bu mertebeyi ikmâl etmeksizin nihâî mertebe olan nazarî tevhîde ulaşmak mümkün olmayacaktır.

On üçüncü lâyiha ile birlikte ise Câmî tevhîdin amelî boyutunu itmâm eyleyen sâlike bir sonraki aşama olan nazarî tevhîdin kapısını aralar ve geriye kalan yirmi üç lâyihayı Hakîkî Birlik ile çokluğun yâni Hak Teâlâ ile mevcûdâtın farkına ve ilişkilerine tahsîs eder. Burada “Bir” olandan bütün mevcûdâtın nasıl bir ilişki ile zuhûr ettiğini ve bu zuhûrun hangi süreçler doğrultusunda gerçekleştiğini; yine bu Bir'in hakîkatinde bir değişme olmazken varlıkların hakîkatlerinin ne iken ne olduğunu anlatır. Böylece amelî açıdan Hakk'ı hakkıyla bilmenin yolunun eşyânın hakîkatlerini bilmekten geçtiğini haber verirken; nazarî açıdan da Gerçek Varlık ile Onun şehâdet âlemindeki zuhûrları olan varlıkları tefrîk eder ve Gerçek varlık ile mevcûdâtın ilişkilerini inceler.

Câmî'nin eserleri arasında Levâyih'in niteliklerine en benzer olan eseri *Şerh-i Rubâiyyât*'tır. *Şerh-i Rubâiyyât* Câmî 'nin Nakşbendî seyr u sülûkü ve vahdet-i vücûd ile alakalı kaleme almış olduğu rubâîlerine yine kendinin kaleme aldığı şerhtir ki

⁶⁹ Murata, s. 116.

Levâiyih'ten şekil olarak tek farkı önce rubâîyi zikredip ardından şerhini vermesi ve seyr u sülûk ile ilgili olan rubâîleri varlık konularının sonrasına yerleştirmesidir. Muhtevâ bakımından farkı ise farklı konularda yazmış olduğu rubâîleri, üstâdların sözleriyle şerh etmesinden mütevellid kendi içinde bir bütünlüğü bulunmaması ve özgün bir eser olmamasıdır. Câmî'nin eserleri arasında herhangi bir eserin tercüme veya şerhi olmayan tek eseri Levâiyih'tir. Levâiyih her ne kadar müstakil bir te'lif olsa da muhtevâsı i'tibâriyle "ashâb-ı irfân ve erbâbı zevk ve vicdân" olarak vassettiği İbn Arabî ve onun Sadreddin Konevî gibi haleflerinden izler taşır; o kadar ki temhîd bölümünde bu eserde tercümanlık yapmaktan başka hiç bir payı olmadığını ifâde etmektedir.⁷⁰ Bu üstadlardan derlediği ifâdeleri doğrudan aktarmak yerine müellif edâsıyla kendi belirlediği sisteme göre sıralamış; vahdet-i vücûd düşüncesinin bazı anahtar ifâdelerini bâzısına tercîh etmiş ve nazmettiği rubâîlerle de eseri özgünleştirmiştir.

Dolayısıyla bu mezkûr iki tasavvuf mektebinin en güzel numûnelerinden biri olan Levâiyih'in en önemli kaynağı da büyük oranda *Nakdu'n-Nusûs* ve *Şerhu'l-Fusûs* adlı iki farklı şerhiyle mütebahhiri olduğu İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'idir. Yirmi altıncı lâyiha'da örneğin *Füsûs*'da Şuayb Fassî'ndaki "âlemin arazlar topluluğu olduğu" meselesi olduğu gibi aktarılıp bir genel değerlendirme yapılmakta ve aynı minvâldeki rubâîlerle de nazmın gücü kullanılmaktadır. Kezâ, otuzuncu lâyihada anlatılan mesele, *Füsûs*'un İsmâil Fassî'ndaki "mümkün ayların fâilliği" meselesinin şerhi olarak mülâhaza edilebilir. Bir diğer *Füsûs* şârihi Sadreddin Konevî⁷¹ de Câmî'nin Levâiyih'i için belirlediği kaynaklardandır ki otuz üçüncü lâyihada doğrudan ondan iktibâsla "ilmin vücûda tâbi oluşunu" tartışır. Altıncı, on dördüncü ve otuz ikinci lâyihalarda "filozoflara" veya "hukemâya göre" diyerek alıntıda bulunduğu kimsenin ise kullanılan ifâdelerden ve

⁷⁰ Burada Temhîd.

⁷¹ Câmî, *Nefehât*'ında Konevî hakkında şunları söyler: "Künyesi, Ebü'l-Meâlî'dir. Zâhirî, bâtmî, aklî, naklî bütün ilimleri kendisinde toplamıştı. Hoca Nasîruddin Tûsî ile arasında sual ve cevaplar tarzında yazışmalar meydana gelmiştir. Mevlânâ Kutbûd-din-i Allâme-i Şirâzî, hadis ilminde onun talebesidir, *Camîu'l-Usûl*'u kendi hattıyla yazıp ondan okumuştur ve bununla iftihar ederdi. Bu taifeden Şeyh Müeyyedüddin-i Cendî, Mevlânâ Şemseddin-i İgî, Şeyh Fahreddin-i Irakî, Şeyh Saîdüddin-i Ferganî (Allah sırlarını takdis etsin!) ve bunlardan başka ileri gelenlerden pek çok kişi onun huzurunda sohbet ve terbiyeye ermişlerdir. Şeyh Sadeddin-i Hamavî ile çok sohbet etmiş ve ona suâller sormuştur... Şeyh Sadreddin'in eserleri de vardır. "*Tefsir-i Fatiha, Mefâtihu'l-Gayb, Fusûs ve Fukûk, Kırk Hadis Şerhi, Nefehat-ı İllâhiyye*" bunlardandır. Özellikle mazhar olduğu kudsî feyzlerin çoğunu bu eserde yazmıştır. Bu yolda onun kemaline muttali' olmak isteyen; derecelerinden, keşiflerinden, zevk ve hallerinden fazlaca bahsettiği bu kitabı okusun."(bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 768-769.)

rubâîlerdeki kitap isimlerinden daha çok İbn Sinâ olduğu anlaşılmaktadır. Levâyih'in manzûm kısımlarındaki başlıca kaynağının da –her ne kadar Câmî ondan hiç bahsetmemişse de- Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr⁷² olduğunu açıkça belirtmek gerekmektedir ki eserdeki doksan iki rubâîden on beşi ona âittir. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'ın yanısıra isimlerini açıkça zikrettiği *Mesnevî'den*⁷³ ve *Gülşen-i Râz'dan*⁷⁴ iktibâslar da yer almaktadır. Sonuç olarak eserin varlığa dâir kısımlarında Ekberî irfân mektebinin yoğunluğunun yanısıra, Câmî bâzen nakzetmek için atıfta bulunduğu felsefî öğretileri, bâzen de tasavvuf nazariyesini takviye için delil olarak aktarmıştır; nitekim bunun en bâriz örneği otuz ikinci lâyihayı felsefenin temel öğretilerinden olan “vücûdun mahzâ hayır olduğu ve bunun delîlleri” bahsine hasretmesidir.

5. Levâyih'te İbn Arabî Te'sîri

Câmî'nin Nakşbendî tarîkatine intisâbı ve Nakşbendî şeyhleriyle olan yakın münâsebeti hakkında şüphe kalmayacak derecede çalışma⁷⁵ mevcut olduğundan biz bu başlıkta, Câmî'nin Nakşbendî esâslarını İbn Arabî'nin tevhîd anlayışı ile sentezlediği Levâyih'inin İbn Arabî mektebindeki yerine işâret etmekle yetineceğiz.

Câmî'nin bahsi geçtiği üzere pek çok alanda manzum ve mensûr eseri vardır ki bunlardan tasavvufa dâir olanlarında hâkim düşüncenin İbn Arabî⁷⁶ ekolü olduğu

⁷² Câmî Nefehât'ında Ebu Saîd hakkında şunları söyler: “Adı Fadlullah bin Ebu'l-Hayr'dır. Çağının sultânıydı, tasavvuf yolunda olanların süsüydü, kalplerden geçenleri bilirdi, bütün şeyhler onun hizmetindeydiler. Bu yolda onun pîri Şeyh Ebu'l-Fadl bin Hasan Serahsî'dir...”(bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 427.)

⁷³ Bkz. *Burada*, 6. Lâyiha.

⁷⁴ Bkz. *Burada*, 29. Lâyiha. Câmî, Nefehât'ında Şebusterî hakkında şunları söyler: “Adı Hüseyin b. Hüseyin'dir. Aslen Gizyu'ludur. Gizyu, Gazze bölgesinde bir köyün adıdır. Zâhir ve bâtinî ilimlerde âlim idi. *Kenzü'r-Rümûz* adlı kitabından anlaşıldığına göre vasitasız olarak Şeyh Bahâüddin Zekeriyya'nın mürididir. Halk arasında yaygın olan da budur. Ama bazı kitaplarda şöyle gördüm: Şeyh Emir Hüseyinî Hazretleri, Şeyh Rükneddin Ebü'l-Feth'in mürididir; o, kendi babası Şeyh Sadreddin'in; o, babası Şeyh Bahâüddin Zekeriyya Multânî'nin mürididir (Allah Teâlâ sırlarını takdis etsin). Eserleri çoktur. Bâzısı: *Kenzü'r-Rümûz*, *Zâdü'l-Musafirîn* gibi manzumdur. Bâzısı da *Nüzhetü'l-Ervah*, *Ravhu'l-Ervah*, *Sirat-ı Müstakim* gibi mensurdur. Şiirlerinin toplandığı bir de *Divân*'ı vardır. Şeyh Mahmud Şebüsterî'nin cevap vererek *Gülşen-i Râz* adlı eserin ortaya çıkmasına sebep olan manzum sorular da onundur.(bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s.820-821.)

⁷⁵ Câmî'nin Nakşbendî tarîkatına intisâbı ve tasavvufî kişiliği hakkındaki en geniş bilgiler için bkz. Abdulğafûr Lârî, *Tekmile*- s. 14 vd.; Ali Safî, *Reşahât*, s. 268 vd.; Hikmet, *Câmî*, s. 71-83.; Allahverdiyev, s.5-9.

⁷⁶ Câmî, *Nefehât*'ında İbn Arabî hakkında şunları söyler: “Vahdet-i vücûd görüşünü savunanların öncüsüdür. Zâhir ulemâsından, fakihlerden çoğu onu suçlamışlardır. Fakihlerden ve sûfiler topluluğundan çok az kişi onu büyük olarak tanımıştır. Büyük tanıyanlarsa haddinden fazla sevgi saygı beslemişler ve sözlerini övmüşler, yüksek

rahatlıkla söylenebilir. Câmî'nin İbn Arabî mektebine ma'tûf eserlerinden ise daha önce de belirttiğimiz gibi yalnızca Levâyih belirli bir eserin doğrudan tercüme veya şerhi değildir.⁷⁷ *Levâyih*, onun İbn Arabî düşünce sisteminin anahtar öğretileri ekseninde ve nazım ile nesrin dengesinde harmanladığı bir muhtasardır ve Ekberî seleflerinin bu minvâlde aktardıklarının da bir nevî derlenmiş ve fakat yeniden yorumlanıp yazılmış formudur.⁷⁸ Şu kadarı var ki Câmî, "vahdet-i vücûd" sisteminin doğrudan bir yüklenicisi olup, teknik bahislerle sadece havâssa hitâp etmek yerine, işlediği meseleleri en önemli gördüğü ilkelere hasreder ve lâyihalardaki muhtevânın ağırlığını peşisıra verdiği rubâîlerle azaltır.

Nakşbendî şeyhlerinden vahdet-i vücûda dâir ilk adımlar Muhammed Pârsâ'nın *Fusûsu'l-Hikem*'e yazdığı bir şerh⁷⁹ ile sonrasında Ubeydullah Ahrar'ın *Fıkarât*'inde⁸⁰ ve üçüncü olarak da Câmî'nin *Nakdu'n-Nusûs*'da vahdet-i vücûda kâil olmasıyla atılmıştır.⁸¹ Ancak Nakşbendî'ye vahdet-i vücûdun asıl nufûzu aralarında eser bakımından en velûd olan Câmî'nin iki tasavvuf öğretisini birleştirdiği eserleriyle mümkün olmuştur. Ekberî meşrebin Câmî'deki te'sîrini, taavvufta verdiği ilk eser olan *Nakdu'n-Nusûs fi Şerh-i Nakşi'l-Füsûs*⁸² ve son eseri *Füsûs Şerhi*⁸³ ile bu ikisi arasında

vasıflarla nitelemişler, keza yüksek makâmlara lâayık bulmuşlar ve ondan, çok keramet nakletmişlerdir..." Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 757.

⁷⁷ Murata, s. 115.

⁷⁸ Lâmi Çelebi Levâyih hakkında şunları aktarır: "İbn Arabî'nin Fusûs, Sadreddin Konevî'nin Nusûs, isimli eserlerinde ifade edilen vahdet-i vücûd anlayışının halk seviyesine göre anlatılmasından meydana gelen bir risale İsmail Müfid Efendi (ö. 1217/1802) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir." (bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 35.)

⁷⁹ Muhammed Pârsâ adına yayımlanan Şerh-i Füsûsî'l-Hikem'in (nşr. Celîl-i Misgernejad, Tahran 1366 hş.) ona aidiyeti hakkında bir tartışma da söz konusudur. (bkz. Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, c. 30, s. 563-565.)

⁸⁰ Vahdet-i vücûd düşüncesini benimseyen Ubeydullah Ahrâr'ın sohbetlerinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden nakiller yaptığı belirtilir. Fıkarât adlı eseri bu düşünceler ışığında kaleme alınmıştır. Fıkarât, tevhid, fenâ, kurb, tecellî, zikir, vukûf-i kalbî gibi konulara dâir Farsça bir eserdir. Bazı küçük makalelerden oluştuğu için bu adla anılan eser muhtemelen 890 (1485) yılında veya daha sonra kaleme alınmıştır. Makalelerden bir kısmının müridlere yazılmış mektup parçaları olduğu anlaşılmaktadır. Ubeydullah Ahrâr'ın vefât ettiği 895 (1490) yılında Semerkant'ta istinsah edilen bir nüshası İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 2143, vr. 16b-158b). Eser Taşkent'te (Taşkent 1910) ve Hindistan'da (Haydarâbâd, ts. [Matba-ı Âyîn-i Dekken]) yayımlanmış, Osmanlı döneminde Hızır Bey ve Mustafa b. Hüseyin Sâdikî Nakşbendî tarafından iki defa Türkçe'ye, Muhammed Murâd Remzî Minzelevî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. (bkz. Necdet Tosun, "Ubeydullah Ahrâr", *DİA*, c. 42, s. 19-20.)

⁸¹ Necdet Tosun, "Nakşbendî", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür* (ed. Semih Ceyhan) İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 673.

⁸² Câmî bu eseri 863/1459 yılında kırk altı yaşında iken kaleme almıştır. Eser İbn Arabî'nin Füsûs'una yazdığı 10 sayfalık girişinin, Câmî tarafından yapılmış 250 sayfalık şerhten ibarettir. Bkz. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut [t.y.]

⁸³ Câmî, *Şerhu'l-Câmî ale'l-Füsûs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

te'lif ettiği *Şerh-i Rubâiyyât*⁸⁴, *Şerh-i ba'd-i ez ebyât-i kasîde-yi tâiyye-yi Fâriziyye*⁸⁵, *Levâyah, Levâmî*⁸⁶, *Eşi'atü'l-Lemeât*⁸⁷, *ed-Dürretü'l-Fâhira*⁸⁸, *Risâle der Vücûd*⁸⁹ gibi tasavvuf ilminin teorik konularını inceleyen eserlerinde kolaylıkla mülâhaza edebiliriz

Eser boyunca doğrudan “vahdet-i vücûd” ifâdesi yer almamakla birlikte; on üçüncü lâyiha'dan i'tibâren esere hâkim rengini veren bu telakkîyi Câmî, tezyîl bölümünde şu şekilde açığa vurmaktadır: “*Bu ibârelerden maksat ve bu işâretlerden matlûb, Hazret-i Hakk'ın –Subhânehû ve Teâlâ- zâtî ihâtâsına ve her varlık mertebesinde O'nun nûrunun sârî olduğuna dikkat çekmektir.*” Varlığa ilişkin bahislere girmeden önce Câmî selefleri gibi “varlık” kelimesinden maksadın ne olacağını anlatmakla başlamıştır. On dördüncü lâyihada bazen “vücûd” bazen de Farsça karşılığı olan “hestî” kelimesi ile ifâde ettiği bu “varlık” kavramından anlaşılması gerekenin, masdar olarak kullanılan “tahakkuk ve husûl” değil; “varlığı kendinden olan ve başkalarının varlığının kendisiyle kâim olduğu Hakîkat” olduğunu belirtir. Daha sonraki lâyihalarda; Hakîkî Varlığın kendi Zât'ına olan ilk tecellîsi ile tahakkuk eden sıfatlar ve nisbetlerinin iktizâsıyla Vahdet-i Sırf'ından tenezzül buyurup şehâdet âlemindeki hâricî varlıkların ilk prototipleri olan a'yânın eserleri ve hükümleri ile boyanıp varlık nûrunu yayması ve zuhûr etmesinden bahsedilmektedir. Bu zuhûrun hangi mertebeler doğrultusunda vukû bulduğu; Zât'ın ezeli birliğinden kesretin zâhir olmasının keyfiyeti; Zat ile mevcûdâtın hakîkatte bir oluşu ve Zât'ın bütün mevcûdâtta sârî oluşu gibi vahdet-i vücûdun temel öğretileri anlatılmaktadır. Bu öğretiler bazen İbn Arabî başta olmak üzere kurucu müelliflerden atıfla bazen de

⁸⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât* (çev. Tahirü'l-Mevlevî, haz. Abdurrahmân Acer) Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.

⁸⁵ Câmî, *Bahâristân ve Resâil-i Câmî: Muştemil ber Risâlehâ-yi Mûsikî, Arûz, Çihil Hadîs, Nâiyye, Levâmî', Şerh-i Tâiyye, Levâyah ve Serrîşte*, (ed. A'lâhân Efsahzâd, Muhammed Cân Omerof, Ebubekir Zuhûruddîn), Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1379.

⁸⁶ Câmî, *Bahâristân ve Resâil-i Câmî: Muştemil ber Risâlehâ-yi Mûsikî, Arûz, Çihil Hadîs, Nâiyye, Levâmî', Şerh-i Tâiyye, Levâyah ve Serrîşte*, (ed. A'lâhân Efsahzâd, Muhammed Cân Omerof, Ebubekir Zuhûruddîn), Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1379.

⁸⁷ Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, Bostân-ı Kitâb, Kum 1383; Hamîd Rabbânî, *Eşi'atü'l-Lema'ât-i Câmî, Sevânih-i Gazzâlî, Şerh-i du Beyt-i Mesnevî, Maksadu'l-aksâ, Zübdetü'l-hakâyik, Çehâr Unvân-i Kîmyâ-yi Se'âdet*, Kitâbhâne-i İlmiyye-i Hâmidî, Tahran 1352

⁸⁸ Câmî, *ed-Durretu'l-fâhira*, (ed. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2002.

⁸⁹ Câmî, “*Risâle fi'l-Vücûd*” (thk. Nicholas Heer); *Islamic Philosophical Theology* (ed. Parviz Morewedge) State University of New York Press, Albany 1979.

bizzat kendi düşüncesiymiş gibi aktarılmaktadır; meselâ yirmi yedinci lâyihadaki “a’yân varlık kokusunu hiç koklamamıştır ve aslî yoklukları üzere bâkîdirler” ifâdesi doğrudan İbn Arabî’nin *Füsûs*’undan muktebes olmasına rağmen, onun ismini zikretmeden vermiştir. Dikkat çeken bir diğer husûs Câmî’nin vahdet-i vücûdun genel esâslarını anlatırken herhangi bir sıralamaya riâyet etmemiş olmasıdır; başka bir ifâdeyle her lâyihada müstakil bir konu tartışmamış ve birkaç lâyiha boyunca ehem gördüğü aynı konuyu teferruâtıyla incelemiştir. Şöyle ki; varlık mertebelerinden olan “taayyün-i evvel” bahsi diğer bütün mertebelerin anlatıldığı yirmi dördüncü lâyiha yerine çok daha önce on yedinci lâyihada “ilâhiyyet- rubûbiyyet, kemâl-i celâ ve kemâl-i isticlâ ile mutlak gınâ” gibi girift konuların maiyyetinde ele alınmıştır. Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla Levâyih, vahdet-i vücûd nazariyesini bütün yönleriyle kapsayan ve yoğun bir metafizik anlatısı olmaktan ziyade; bir sâlikin tevâhidî kemâli için vâkîf olması icâb eden esâslar ve tenbîhler bütünüdür. Nitekim her bir lâyihaya zorluk derecesiyle orantılı olarak çeşitli rubâîler şâhid getirilmiş; anlaşılacak ve tatbîk edilebilmek gâyesi ön planda tutulmuştur ki bu gâyeyi Câmî eserin sonunda şöyle îzâh etmektedir:

“Bu ibârelerden maksat ve bu işâretlerden matlûb, Hazret-i Hakk’ın – Subhânehû ve Teâlâ- zâtî ihâtâsına ve her varlık mertebesinde O’nun nûrunun sârî olduğuna dikkat çekmektir. Böylece âgâh olan sâlikler ve uyanık olan tâlipler, hiçbir zâtı müşâhede etmekle O’nun zâtının güzelliğini müşâhede etmekten geri kalmasınlar ve hiçbir sıfatın zuhûruyla O’nun sıfatlarının mükemmelliğini mütâlâa etmekten gâfil olmasınlar. Bütün bu zikredilenler bu maksadı yerine getirmekte kâfi ve bu matlûbu açıklamakta vâfidirler.”⁹⁰

6. Eserin Yazmaları ve Neşirleri

Câmî’nin eserleri yazıldığı zamandan bu yana çokça okunmuş ve çoğaltılmıştır. Ayrıca kendi döneminden başlamak sûretiyle çok sayıda müellif de Câmî’nin eserlerini konu edinen çalışmalar yapmıştır. Buradaki bilgilerden yola çıkarak Levâyih’in Abdurrahmân Câmî’ye âidiyeti konusunda hiçbir şüpheye mahal yoktur ki bu husûsu

⁹⁰ Burada Tezyîl

Câmî'nin vefâtından en geç elli yıl kadar sonrasına dayanan şu eserlerde açıkça görebilmekteyiz⁹¹:

Levâyah, Lârî'nin *Tekmiletü'n-Nefahat*'ında 12. sırada; Nizâmî-yi Bâherzî'nin *Makâmât-i Câmî*'sinde 8. sırada; Ali Şîr Nevâî'nin *Nesâyimü'l-Mahabbe*'sinde 16. sırada; Sâm Mîrzâ Safevî'nin *Tuhfe-i Sâmî*'sinde 8. sırada; *Risâle-i Fihrist*, İÜ FY 23⁹²'de 11. Sırada; *Ayasofya Kitaplığındaki Liste*⁹³'de 11. sırada; *Külliyat 1* (Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı)⁹⁴'de 4. Sırada ; *Külliyat 2* (Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı)⁹⁵'de 11. Sırada ; *Külliyat 3* (Özbekistan Elyazmalar Akademisi)⁹⁶'de 12. sırada zikredilmektedir. Sonuç olarak Levâyah, yazıldığı döneme en yakın târihe dayalı bu dokuz eserde Câmî'nin eserleri arasında zikredilmiştir.

Kadir Turgut, Levâyah'in Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonunda 2, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde Ahmed III Koleksiyonunda 2, Hazine Koleksiyonunda 2, Revan Koleksiyonunda da 3 adet olmak üzere toplam dokuz nüshasının varlığından bahsetmektedir.⁹⁷ Nüsha sayısının bu kadar görünmesi araştırmalarını yalnızca Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Kitaplığı'na ve Topkapı Kütüphanesi'ne hasretmesinden dolayıdır.⁹⁸ Nitekim biz yalnızca Türkiye kütüphanelerinde dahî Levâyah'in yaklaşık 42 adet yazma nüshasının kayıtlı olduğunu tespît edebildik.

⁹¹ Bu kaynaklar hakkında verilen bilgiler Kadir Turgut'un tezinden istifâde ile hazırlanmıştır. Bkz. Turgut, s. 24-26.

⁹² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserleri Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma nüshada Câmî'ye ait eserler toplu olarak yer almakta ve bu eserler arasında bir de Câmî'ye ait eser listesi bulunmaktadır. Burada Câmî'ye ait 43 eserin adı zikredilmektedir.

⁹³ Bu yazma nüsha 929/1522-23 târihinde, yâni Câmî'nin vefâtından yaklaşık otuz yıl sonra yazılmıştır. Câmî'ye ait 42 eserin adı kaydedilmektedir.

⁹⁴ 672 demirbaş numarasıyla korunan ve Câmî hayattayken yazılmış bu yazma nüshada Câmî'nin eserlerinden 28'i zikredilmiştir. Bu eserin Câmî tarafından II. Bâyezid'e gönderilen nüshalardan birisi olduğu sanılmaktadır.

⁹⁵ 1585 demirbaş numarasıyla korunan bu nüshada Câmî'nin eserlerinden 35 adedi bulunmaktadır.

⁹⁶ A'lâhan Afsahzâd'ın bilgilendirmesine göre Câmî'nin vefâtından on yıl sonra yazılmıştır ve 36 eserin listesi verilmiştir.

⁹⁷ Turgut, s. 208.

⁹⁸ Turgut, s. 198.

Levâiyih'in bu zamana kadar yapılmış ilk neşri Leknev'de 1880 yılında taşbaskı olarak hazırlanmış ve *Minhâcu'l-Arifîn* ile birlikte basılmış *Levâiyih-i Câmî* isimli neşirdir.⁹⁹ *Mecmûa-i Molla Câmî*¹⁰⁰ isimindeki h.k.1309/1892 yılına ait olan ikinci neşir sırasıyla *Levâiyih*(s.3-41),*Şerh-i Rubâiyât* (s.42-103) ve *Levâmi'* (s.104-189) isimli üç eserini muhtevidir. Bu mecmûa tahkiksiz olmasına rağmen mu'teber nüshalara dayanmakta ve aslına uygun düşmektedir. Bu mecmûa İrec Afşar tarafından 1360 yılında *Se Risâle der Tasavvuf* ismiyle yeniden yayınlanmıştır.¹⁰¹

Üçüncü olarak zikretmemiz gereken neşir ise E. H. Whinfield and Mirzâ Muhammad Kazvîni tarafından kaleme alınan *Lawâ'ih A Treatise on Sufism*¹⁰² [*Levâih, Tasavvuf Üzerine Bir İnceleme*]dir. Bu erken dönem neşrinde Levâiyih'in İngilizce tercümesi ile bir târihe sâhip olmayan Farsça nüshanın tıpkıbasımı biraradadır. Bu tercümede kullanılan dil çok ağır olmakla birlikte, ayrıntılı olarak incelediğimiz diğer mütercimlerden daha eksik veya daha fazla ibâreler bulunmaktadır ve rubâiler kâfiye sınırında tercüme edildiğinden, çoğu zaman orijinal metinden farklı ma'nâlara rastlanmaktadır. Ayrıca Whinfield diğer birçok oryantalist gibi İslam tasavvufuna hâricî bir menşe' arama tutumu içinde olmalıdır ki çalışmanın başında yazdığı mukaddimede tasavvufun ancak Neoplatonizm ile anlamlı hale geleceğini açıkça ifâde edebilmiştir.¹⁰³ Levâiyih'i kendi târihî ve fikrî bağlamından oldukça uzağa konumlandıran böyle bir yaklaşımı Batı'nın İbn Arabî düşünce sisteminden henüz bî-haber olduğu bir dönemde sergilemiş olması bu neşir ve tercümenin entelektüel değerini oldukça aşağı çekmiştir.¹⁰⁴

⁹⁹ Câmî, *Levâiyih*, (thk. Yann Richard), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1383, s. 20.; İrec Afşar, *Se Risâle der Tasavvuf: Levâmi'* ve *Levâiyih der Şerh-i Kasîde-i Hamriyye-i İbn Fâriz ve der Beyân-ı Maârif ve Maânî-yi İrfânî be-inzimâm-ı Şerh-i Rubâiyât der Vahdet-i Vücûd* (haz. İrec Afşâr), Kitâbhâne-i Menûçehrî, Tahran 1360., s. 5.

¹⁰⁰ Câmî, *Levâiyih-ı Hakikat, Şerh-i Rübâiyât, Levâmi'*, İstanbul, 1309/1892

¹⁰¹ Câmî, *Se Risâle der Tasavvuf: Levâmi'* ve *Levâiyih der Şerh-i Kasîde-i Hamriyye-i İbn Fâriz ve der Beyân-ı Maârif ve Maânî-yi İrfânî be-inzimâm-ı Şerh-i Rubâiyât der Vahdet-i Vücûd* (haz. İrec Afşâr), Kitâbhâne-i Menûçehrî, Tahran 1360/1982.

¹⁰² E. H. Whinfield and Mirzâ Muhammad Kazvîni, *Lawâ'ih A Treatise on Sufism*, Royal Asiatic Society, 1. Baskı Londra 1906; 2. Baskı Seyyid Hüseyin Nasr'ın mukaddimesi ile 1978.

¹⁰³ Bu savını en belirgin şekilde ortaya koyduğu şu cümleyi burada zikretmeliyiz: "The source of Sufi theology was Neoplatonism." [tercüme: Süfî nazariyesinin menşe'i Neoplatonizm'di.] (bkz. E. H. Whinfield ,s. vii.)

¹⁰⁴ Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light*, State University of New York Press, Albany 200. s 126.

Yine Muhammed Hüseyin Tesbîhî tashîhiyle *Levâyah der İrfân ve Tasavvuf* isminde h.k.1342/m.1963 yılında ilk; h.k.1356/ m.1977 yılında da ikinci kez basılan bir neşir vardır.¹⁰⁵ Bu neşrin inceleyebildiğimiz ilk baskısında Câmî'nin kısaca hayatı, eserleri, Levâyih'in neşirleri hakkında bilgi verip, Ali Asgar Hikmet'in Câmî isimli kitabından eser ile ilgili bölüm alıntılanmıştır. İkinci bölümde ise eserde geçen isim, kitap ve terimlerin uzun bir fihrisi verilmiş ve her biri kısaca açıklanmıştır.

Yann Richard tarafından 1982 yılında Paris'te Levâyih'in Farsça aslından edisyon kritik ile hazırlanmış olan neşir¹⁰⁶ Levâyih'in kanatimizca ikinci mu'teber neşridir ki biz de kendi tercümemiz için bu tahkîkli neşrin Tahran'da basılan Farsça tercümesini karşılaştırma metni olarak nazar-ı i'tibâra aldık.¹⁰⁷ Richard yazmalar arasından daha mu'teber gördüğü İran Milli Kütüphanesi nüshası ile İran Merkez Kütüphanesi'nde mikrofilm halinde bulunan ikinci bir nüshayı karşılaştırmış ve edisyon kritiğini gerçekleştirmiştir. Richard bu çalışmada Câmî'nin yaşadığı dönem, tasavvufî görüşleri, eserleri, Levâyih'in İbn Arâbî mektebindeki öneminin ardından Levâyih'in yazma nüshaları, te'lif sebebi ve şerhlerinden müteşekkil bir mukaddime sunmuş ve son olarak iki yazma Levâyih nüshasını karşılaştırarak gerçekleştirdiği tahkîk kısmıyla çalışmayı tamamlamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Richard'ın bu neşri de bazı eksiklikler ihtivâ etmektedir; Levâyih'in pek çok yazma nüshası bulunmasına rağmen yalnızca iki nüshayı esâs alması, tahkîkin doğruluk ve tutarlılığında soru işâreti doğurabilmektedir ki biz bu yüzden Richard'ın tahkîkini Afsahzâd'ın tahkîki ile mukâyese ettik ve bâriz bir farklılıkla karşılaştığımızda dipnotta belirttik. Bunun yanında Richard'ın, Levâyih'te geçen pek çok hadîs ve sûfî sözünün kaynağını zikretmemesi, metnin tasavvuf geleneğindeki konum ve öneminin tespîtinde büyük bir belirsizlik doğurmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Câmî, *Levâyah der İrfân ve Tasavvuf bâ Tefsîr ve Şerh-i Lügât ve Istulâhât-ı Felsefî ve İrfânî*, (tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Kitâbfurûşî Furûğî, 1342.

¹⁰⁶ Jami, 'Abd al-Rahman, 'Abdorrahman b. Ahmad Jami: *Les Jaillissements de Lumiere; Lavâyah*. Texte persan Mite et traduit avec introduction et notes par Yann Richard. Paris: Les Deux Oceans, 1982.

¹⁰⁷ İnceleme imkânı bulamadığımız bu Fransızca asıl metin için daha sonra Farsça'ya yapılmış çevirisinden istifâde ettik. Bkz. Câmî, *Levâyah*, (thk. Yann Richard), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1383.

¹⁰⁸ Ayrıca Richard Fransızca kaleme aldığı tercümede eser boyunca İbn Arabî mektebinin kendi teknik ta'bîrleri yerine, felsefenin terimlerini kullanmıştır. (Bkz. Murata, s 126.)

Levâiyih'in h.k. 1379/m.2000 yılında A'lâhân Afsahzâd mukaddime ve tashîhiyle *Bahâristân ve Resâil-i Câmî* isminde yapılan bir neşri daha vardır ki Câmî'nin *Bahâristan, Risâle-i Mûsikî, Risâle-i Kâfiye, Çihil Hadîs, Risâle-i Nâiyye, Levâmî', Şerh-i Kasîde-i Tâiyye, Levâyih, Risâle der Murâkabe ve Âdâb ve Zikir* isimlerindeki eserlerini muhtevîdir. Afsahzâd bu eserlerden Levâyih'i dört kadîm nüshayı karşılaştırarak tashîh etmiştir. Bu nüshalardan biri h.k. 908 yılına ait Özbekistan İlimler Akademisi 1331 numaralı tasnîfte; ikincisi h.k.931 yılına âit St. Petersburg Genel Kütüphanesinde; üçüncü nüsha Tacikistan İlimler Akademisi 322 numaralı tasnîfte; dördüncü nüsha ise yine Tacikistan İlimler Akademisi 541 numaralı tasnîfte yer almaktadır. Notlar ve açıklama bakımından da zengin bir duruş arzeden bu neşir Levâyih'in en mu'teber neşridir diyebiliriz. Chittick *Nakdu'n-Nusûs*'a yazdığı mukaddimedede daha dakik bir çalışmaya ihtiyâç olsa da Tesbîhî'nin Levâyih tahkîkinin en sâhîh ve mu'teber tahkîk olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹ Bu değerlendirme Afsahzâd'ın tahkîkenden önceki bir zamana tekâbül ettiği için geçerliliğini de yitirmiştir.

Levâyih'in buraya kadar vermiş olduğumuz Farsça yayınlarının yanısıra; Arapça, İngilizce, Osmanlı Türkçesi ve hatta Çince'ye tercümelere de bulunmaktadır. Bir diğer bölümde kadîm Türkçe tercümele ile Çince tercümeyle ayrıntılı olarak yer vereceğiz. Bu yüzden yeni târihli olan Arapça ve İngilizce tercümelere de bu başlık altında kısaca zikretmekle yetineceğiz.

Levâyih'in Arapça olarak ilk neşri 2003 yılında *Levâ'ihü'l-hak ve Levâmiü'l-aşk*¹¹⁰ ismindeki Muhammed Alaeadîn Mansûr tercümesi ile yapılan yayındır. Bu neşir sırasıyla *Levâyih, Şerh-i Rubâiyyât ve Levâmi'i* muhtevîdir; ancak mukaddime kısmında vahdet-i vücûd hakkında kısa bir bilgi sunan mütercim, tercüme için hangi nüshayı esâs aldığını bildirmemektir. Kezâ hiçbir notlandırmanın da bulunmadığı bu neşir akademik olma vasfından uzaktır, nitekim metin içinde ve hassaten rubâilerde hatâlar da vardır.

¹⁰⁹ William Chittick, *Mukaddime: Câmî, Nakdu'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşi'l-Füsûs*, Müessese-i Mütâlaât ve Tahkîkât-ı Ferhengî, Tahran h.k.1370/m.1991.) s. 23.

¹¹⁰ Câmî, *Levâ'ihü'l-hak ve Levâmiü'l-aşk* (çev. Muhammed Alaeddin Mansur) el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, Kahire 2003.

Levâyah'in yine son dönemlerde yapılan mühim bir tercümesi da Sachiko Murata'nın Çin İslâm düşüncesi bağlamında kaleme aldığı *Chinese Gleams of Sufi Light* isimli kitabında William Chittick tarafından kaleme alınan tercümesidir.¹¹¹ Murata burada Liu Chih'in de bir Levâyah mütercimi olması hasebiyle Levâyah'i nazar-ı i'tibara almış ve eserle ilgili değerli bilgiler vermiştir. Bu çalışmada vahdet-i vücûd telakkîsi ile Levâyah'in irtibâtı tafsîlâtıyla değerlendirildikten sonra Liu Chih'in Levâyah'e olan katkısı ele alınmış ve ardından da Chittick'in tercümesi, bazı mühim açıklamalar eşliğinde verilmiştir ve bu tercüme, Whinfield tercümesinden çok daha anlaşılır niteliktedir.

C. LEVÂYİH MÜTERCİMLERİ VE TERCÜMELERİ

1. Ahmed Şemseddin Sivâsî ve “Risâletü's-Safâyah fi Tercümeti'l-Levâyah” İsimli Tercümesi

Şiirlerinde “Şemsî” mahlasını kullanan Ahmed Şemseddîn Ebu's-Senâ bin Muhammed Ebu'l-Berekât bin Ârif bin Hasan ez-Zilî es-Sivâsî, h.926/1520 yılında Tokat'ın Zile kasabasında doğmuştur¹¹². Biraz esmer oluşu dolayısıyla Kara Şems¹¹³ diye de tanınmıştır. Babası Ebü'l-Berekât Muhammed ez-Zilî, Amasya'da Şeyh Habîb Karamânî halifelerinden Hacı Hızır'ın halifesidir. Horasan'dan Zile'ye gelmiş ve orada vefât etmiştir. Şemseddin Sivâsî dışında Muharrem, İbrahim ve İsmâîl adlarında üç oğlu daha vardır.

¹¹¹ William Chittick, *Gleams* [içinde: Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light*, State University of New York Press, Albany 2000.]

¹¹² Sivâsî hakkındaki biyografik bilgileri *Mecelletü'n-Nisâb, Osmanlı Müellifleri, Sicil-i Osmânî, Tuhfe-i Nâilî ve Kâmûsü'l-A'lâm*'da bulmaktayız. Mezkûr kaynaklardan da Sivâsî'ye en geniş yer veren eser Osmanlı Müellifleri'dir. Ayrıca bu kaynaklar arasına çok mühim ma'lûmâtın sâhibi, Sivâsî'nin dâmadı ve aynı zamanda yeğeni olan Recebü's-Sivâsî'nin Arapça kaleme aldığı *Necmü'l-Hüdâ*'sını da dâhil etmek durumundayız. (Bkz. Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb*, Ankara 2000, vr. 278a. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri I*, Ankara 2000, I, s. 205-208. Mehmed Süreyyâ, *Sicil-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye* (haz. Ali Aktan vd), III, İstanbul 1996, s. 184. M. Nâil Tuman, *Tuhfe-i Na'îlî Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri* (haz. Cemal Kurnaz – Mustafa Tatcı) Ankara 2001, c. 2, s. 498-499; Şemsettin Samî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Ankara 1996, c.4, s. 2799.)

¹¹³ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş; Ali Yılmaz) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, c.3, s. 473.; Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, c.2, s. 498.

Zamanın âlimlerinden Arakiyecizâde Şemseddin Mahvî Efendi'den istifâde etti. Arapça ve Farsça yanında aklî ve naklî ilimlerde belli bir seviyeye ulaştı. Yirmili yaşlarında müderris olduktan sonra İstanbul'a gelerek müderrisliğe başladı. Tasavvufi kaynakların verdiği bilgilere göre bir gün kazaskerin huzuruna vardığında, müderrislerin ilmi haysiyete yakışmayacak tarzda tavırlarına ve aşağılanmalarına tahammül edememiş, bu durumdan müteessir olarak Fatih Câmî'ne gidip iki rekât tevbe namazı kılmış ve sülûk yoluna girmeye karar vermiştir. Şam'a gitmiş oradan da hac farîzasını ifa ettikten sonra Zile'ye dönerek vaaz ve nasîhate başlamıştır. Bu arada Amasya'da babasının şeyhi Hacı Hızır'ın halifesi Muslihuddin Efendi'ye tabi olmuştur. Şeyhinin vefâtı üzerine Tokat'a ve oradan da Zile'ye dönerek tadrîs faaliyetine devâm etmiştir. Bir müddet sonra Tokat'a gelerek Şeyh Mustafa Efendi'ye biat etmek istediye de o, yaşlılığını bahane ederek ona hayır duâda bulunmuş; altı ay sonra Tokat'a gelecek olan Şeyh Abdülmecid Şirvani'ye (v.972/1565) intisâb etmesini tavsiye etmiştir. Şemseddîn-i Sivâsî, Abdülmecîd-i Şirvânî'ye takriben otuz yaşında intisâb etmiş, otuz beş yaşında da halife ta'yîn edilerek irşâd faaliyetine başlamıştır.¹¹⁴

Bursalı Mehmed Tâhir'in verdiği bilgiye göre Eğri Seferi'ne katılmış ve duası kabûl buyrulmuştu.¹¹⁵ Eğri seferi dönüşünde sefer yorgunluğu ve şiddetli soğuklardan dolayı biraz rahatsızlanmış ve İstanbul'da bir müddet istirâhat etmişti. Dönüş için pâdişâhtan izin istediğinde Sultan III. Mehmed, onun İstanbul'da kalmasını istemişse de Sivas'a dönmesine müsâade etmiştir. Sivas'a döndükten kısa bir müddet sonra da Rebiülevvel 1006'da¹¹⁶ (Ekim 1597) vefât etmiştir. Tasavvuf alanında manzum ve mensûr pek çok değerli eseri mevcûddur.¹¹⁷

Levâyih'in ilk tercümesi, bu 16. yüzyılın mutasavvıf şâirlerinden Şemseddîn-i Sivâsî Hazretleri tarafından h.985/1578 yılında ve 59 yaşındayken kaleme alınan

¹¹⁴ Burada verilen bilgiler Hasan Aksoy'un tezinden istifâde ile verilmiştir. (Bkz. Hasan Aksoy, *Şemseddîn Sivâsî Hayatı Eserleri ve Mevlid'i*, [Doktora tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1983, s. 1-10.)

¹¹⁵ Bursalı, c.1, s. 206.

¹¹⁶ Bursalı, c.1, s. 206

¹¹⁷ Sivâsî'nin eserleri ihakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Aksoy, "*İlim ve Kültür Târihinde Sivâsiler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri*", 30 Nisan- 1 Mayıs 2010, ss. 141-159.

Risâletü's-Safâiyih fî Tercümeti'l-Levâiyih adlı tercümedir. Bu tercümenin kütüphanelerde 5 yazma nüshasını tespît edebildik.¹¹⁸

Sivâsî'nin bazen manzûm bazen de mensûr eserleri içinde tasnîf edilen Levâiyih tercümesinin ismi konusunda bir ihtilaf söz konusudur. Bursalı Mehmed Tâhir, *el-Fesâiyih fî Tercümeti'l-Levâiyih* olarak zikretmekte iken başka kaynaklarda *Risâletü's-Sahâiyif fî Tercümeti'l-Levâiyih* şeklinde zikredilmektedir.¹¹⁹ İnceleme imkânı bulduğumuz üç yazma nüshaya göre doğru olan kullanım “es-Sefâiyih”tir.

Bu tercümeyle başlamadan önce Sivâsî birçok âyet, hadis, beyit ve nazımla süslediği uzunca bir hamdele ve salvele vermektedir. Bu uzun girişin ardından mütercim, bu tercümenin vücûda getirilme sebebini şu cümlelerle açıklamaktadır:

“Bil ki bu risâle vücûda gelmekle bâ'is ve bu mukaddime beyân olunmakla hâdis oldur ki iş bu 'abd-i kâsî, a'nî Şemsüddîn Sivâsî'nin dâimen kalb-i fâtırında helecân ederdi ki tevhîde müte'allik bir risâle imlâ ve sülûk emrini muhakkik bir ercûze inşâ ede; tâ ki tâlib-i sâdıklara ilâc-ı amâ ve sâlik-i muvâfıklara rehnumâ olup, bu abd-i âcizi ve bu bende-i nâçizi hayır duâ ile yâd edeler. Lâ cerem, ol âlim-i ârif-i âşık, sâhibü'n-nesrî'l-fâyık ve'n-nazmî'r-râyık, Mevlânâ Abdurrahmân Câmî'nin- kuddise sırruhu- Levâiyih nâm risâlesini ki âsâr-ı ilim ve irfân ondan peydâ ve envâr-ı zevk-i vicdân ondan hüveydâdır. [3b] Hoftelevi bîdâr ve bîdârları vâkıf-ı esrâr eder. Âteş-i aşka şu'le ve silsile-i şevke hareket verir. Husûsân her lâyhânın zeylinde, lillâhî dürruhû, Rubâiyât iltizâm etmiştir. Her biri menşûrâtının fehâvisini hâvî ve zâbita ve kâide olmakta menşûrâtını tâvî olmuştur. Ve ona binâen o Rubâiyâtın tercümesine tasaddî olunmayıp belki aynîyle ketbolunmuştur. Pes, bu bâbda onu alâ tarîk-i ihtisâr, genc-i vâfi ve keff-i kâfi bulup tercümesine şurû' olundu. Ve semmeytuhû bi”Risâletü's-safâiyih fî

¹¹⁸ H. Selim Ağa Ktp. Hüdâi Efendi 615 (Transkripsiyon kısmında HH Nüshası)
Süleymaniye Ktp. Mihrişahsultan 207 (Transkripsiyon kısmında SM Nüshası)
Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi 3201
Süleymaniye Ktp H Şemsi F GÜNEREN 21
Süleymaniye Ktp H Şemsi F GÜNEREN 76/002

¹¹⁹ Yazar, s. 852.

tercümeti'l-levâiyh" ve billâhi't-tevfik, ve lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-
aliyyi'l-azîm." 120

Sivâsî'nin tercümesi Molla Câmî'nin Levâiyh'i te'lif yılı olan 870/1465 yılından 113 yıl sonra yâni 985/1578 yılında kaleme alınmıştır ki Levâiyh'in ilk tercümesi budur. Tercüme Levâiyh'i hem lafzen hem de mânen olduğu gibi yansıtıırken zengin içerik ve edebî unsurlarla da adeta müstakil bir eser niteliği taşımaktadır. Levâiyh'te olmayan bazı âyetler ve sûfi sözlerinden getirilen deliller, bu tercümeyle diğerleri arasında önemli bir konuma yükseltmiştir. Örneğin mutlak anlamda güzelliğin Allah'a âit olduğunun beyan edildiği lâyhada Sivâsî, Ekberî geleneğin bir başka mühim sîmâsı İbn Fârız'ın *Tâiyye-i Kübrâ*'sından :

كلّ مليح حسنه من جماله معار له بل حسن كل مليحه¹²¹

mısrâmı delil niteliğinde serdetmiştir. Bununla birlikte alıntıda verdiğimiz gibi Sivâsî rubâîleri, oldukları hâllerleriyle lâyhaların ma'nâlarını muntazaman içermelerinden dolayı Türkçe'ye tercüme etmediğini bildirmektedir; bu durumu onun Câmî'nin şiiirlerinin kudsî mazmûnuna olan ihtirâmı ile açıklayabiliriz, yoksa mütercimmin şâirlik vasfı tercümesinin sonunda müstakillen yazdığı kendi rubâîlerinde zâhirdir:

“Şemsiyâ! Dilersen açıla sana nefehât,
Etme beyhûde yere hiç sekenât-ı harekât,
Remz-i tevhîdi bilen ehl-i tükâdir ancak,
Etmezsen vermez sana onu *Fusûs-i Lemeât*.”¹²²

“Ya Rab! Hicâbım ne ise sen bana bildir,
Ben kaldıramam onu sen lütfunla kaldır,
Bildim ki hicâbım benim, ammâ nideyim ben,
Senliğin ile defet,¹²³ lutf eyle beni güldür.”¹²⁴

¹²⁰ Sivâsî, *Risâletü's-Safâiyh fi Tercemeti'l-Levâiyh*, H. Selim Ağa Ktp. Hüdâi Efendi 615, vr 3^{a-b}

¹²¹ Sivâsî, vr 5^b; [Tercüme:Her güzelin güzelliği O'nun güzelliğinden ödünçtür, hatta her güzel O'nunla güzeldir.] bkz. İbnü'l-Fârız, *Dîvân-ı İbni'l-Fârız*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008, s. 41- *et-Tâiyyetü'l-Kübrâ-*

¹²² Sivâsî, , vr 16^b

¹²³ SM: raf edip onu

¹²⁴ Sivâsî, vr 16^b

Sivâsî, çevrimyazımını metinler kısmında verdiğimiz bu tercümenin tamamlanış târihini de yine Farsça bir rubâî ile kayıt düşer ki harfler ebçed hesabıyla 985/1577-78 târihini işâret etmektedir:

بظاءٍ و فاءٍ و هاءٍ حرف اجد ﴿﴾ ز سير هجرت آن شاه امجد

بحمد الله تمام شد این رساله ﴿﴾ شرف دارد یا اهل دل مؤید¹²⁵

2. Abdülmecîd b. Nasûh b. İsrâîl el-Amâsî ve “Tercümetü’l-Levâiyih” İsimli Tercümesi

Tam adı, Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail (İsrafil)¹²⁶ et-Tosyevî el-Amâsî er-Rûmî el-Hanefî’dir.¹²⁷ Abdülmecîd Efendi (ö.996/1588), başta tefsir olmak üzere farklı İslâmî ilim dallarında çok sayıda eser kaleme almış âlim ve ârif bir zâttır. Amasya’nın Lâdik (Lazkiye) kasabasında doğmuş ve burada yetişmiştir.¹²⁸ Gençlik döneminden vefâtına kadar olan süre i’tibârıyla hayatı, büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nin her alanda çok güçlü olduğu bir dönem olan Kânuni Devri (m.1520-1567)’ne denk gelmektedir. Abdülmecîd Efendi, çeşitli tarîkat büyüklerinin ve bâbası Şeyh Nasûh’un menkıbelerine yer verdiği *Menâkıbü’l-evliyâ* adlı eserinde, dedesini velâyet ve kerameti ile meşhur Kâdirî tarîkatından icâzetli İsrâîl Dede olarak tanıtır.¹²⁹ Babası ise hat ve meânî ilminde mâhir, *Risâletü’l-Edviyye fî tarîkati’s-sûfiyye* ve *Risâletü’l-Edebiyye* sâhibi, Zeyniyye tarîkatının büyüklerinden Şeyh Nasûh Efendidir.¹³⁰ Abdülmecîd Efendi, babasının

¹²⁵ Sivâsî, vr 17^a

¹²⁶ Dedesinin ismi, bazı kaynaklarda İsrâîl, bazılarında ise İsrâfil şeklinde geçmektedir. (Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Arifin Esmâü’l-Müellifin ve Asâru’l-Musannifin*. İstanbul 1951, c. 2, 494) Ayrıca Bursalı Mehmed Tahir, bu künye farklılığından onu eserinde iki ayrı yerde farklı şahıslar gibi ele almıştır.(Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, c.1, s. 45.)

¹²⁷ Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Katip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 65, 566, 852, 863, 880, 881, II, 1767; Bağdatlı İsmâil Paşa, c.1, s. 620; Brockelmann, GAL Supplementband, Leiden 1937, II, 644, 660; Ömer Rıza Kehhale, *Mu’cemü’l-müellifin: Teracimu musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye*, Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut 1957, c.6, s. 171; Âdil Nüveyhiz, *Mu’cemü’lmüfessirin min sadri’l-İslâm hatta’l-asri’l-hadır*, Beyrut 1409/1988, s. 331; Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, 110-111.

¹²⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, c.1, s. 254.

¹²⁹ Amâsî, *Menâkıbü’l-evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü 4027/4 vr. 37^a

¹³⁰ Şeyh Nasûh aslen Tosyalı olup seyr-i sülûkünü Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamânî’nin (ö. 872/1467-68) yanında tamamladıktan sonra Bursa’daki Zeyniyye tekkesinde üç yıl (1513-1516) postnişinlik makâmında oturmuş ve ardından memleketi Tosya’ya dönmüş ve orada vefât etmiştir. Ayrıntılı bilgi için (bkz. *Menâkıbü’l-evliyâ*, vr. 38-48); Taşkôprüzâde, *eş- Şekâiku’n-Nümâniyye fî ulemâi’d-devleti’l-Osmâniyye*, (nşr. Ahmet Suphi Fırat), İstanbul 1985;

postnişini olması hasebiyle tasavvufî bir hareket olan Zeynîlik anlayışı içinde yetişmiştir¹³¹ ve amelî yönden de Hanefî mezhebine bağlı kalmıştır. Tosya, geçmişte Amasya'ya, bugün ise Kastamonu iline bağlı bir ilçe olduğu için kaynaklarda bazen Tosya'ya, bazen Amasya'ya bazen de “er-Rûmî” şeklinde Anadolu'ya nisbetle anılan Abdülmecid Efendi'nin, ömrünü büyük ölçüde burada geçirdiği anlaşılmaktadır.¹³² Vefât yeri olarak da yine Tosya ve Amasya olarak iki farklı kayıt mevcuttur.¹³³

Abdülmecîd Efendi'nin, vefât târihi konusunda da kaynaklarda farklı târihlere rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda h.887/1482 yılı olarak belirtilirken,¹³⁴ bazılarında bu târih h.960/1552 yılı,¹³⁵ bazılarında h.973/1565 yılı,¹³⁶ bazılarında ise h.996/1588 yılı olarak zikredilmektedir.¹³⁷ *Levâiyh Tercümesi*'ni h.989/1581-1582'de te'lîf ettiğine göre bu târihlerden en geç olan h. 996/1588'de vefât etmiş olması daha muhtemeldir.

Abdülmecîd Efendi'nin başta tefsir olmak üzere, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslam târihi, biyografî, eğitim, psikoloji gibi pek çok alanda elliye yakın eseri vardır.¹³⁸ Amâsî'nin tasavvufa dâir eserlerinden biri olan *Tercümetü'l-Levâiyh* isimindeki eseri,

Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku'ş- Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, c.1, s.424-425; Bağdatlı İsmail Paşa, c.2, s. 494; Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, c.3, s. 362; c.4, s. 555; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.1, s. 45.

¹³¹ Zeyniyye'nin Anadolu'da tesir alanını genişletmesi ve Rumeli'ye kadar yayılmasında en büyük katkı, Zeynüddin Hafî'nin talebesi Abdullatif Kudsi (ö.856/1452) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Abdullatif Kudsi' den sonra Bursa' da onun makâmına sırasıyla şu kimseler oturmuşlardır: Tacüddîn İbrahim Karamani (ö.872/1467), Hacı Halife (ö.894/1489), Bolulu Çelebi Şeyh Muhyiddin Mehmed (ö.900/1494-95), Şeyh Safiyyüddin Mustafâ Halife (ö.919/1513), Hocasade Muslihüddin Efendi (ö.930'lu yıllar/1524-1534), Tosyalı Şeyh Nasûh Efendi (ö.923/1517). Eserlerinde Zeyniyye tarikatının şeyhlerine yer vermesi ve onlardan “şeyhunâ/şeyhimiz” diyerek söz etmesi onun bu tarîkate mensûbiyetini ve hayatını bu tarîkatın düsturlarıyla şekillendiren bir sûfî olduğunu göstermektedir. (Bkz. Amâsî, *Mecmuatü'r-resâil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, vr. 29a.)

¹³² Muammer Erbaş, “Bir Osmanlı Müfessiri:Abdülmecid bin Eş-Şeyh Nasuh bin İsrail (ö..973/1565) ve Eserleri” *D. E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı XXIV, İzmir 2006, ss. I 61-186.

¹³³ Bursalı, c.1, s. 45, 254.

¹³⁴ Bursalı, c.1, s. 45.

¹³⁵ Bağdatlı, c.1, s. 620.

¹³⁶ Bursalı, c.1, s. 254.

¹³⁷ Erbaş, s. 166.

¹³⁸ Eserleri hakkında bilgi için bkz. Ufuk Hayta, “Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh Tosyevî ve *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *Zevâhiru'l-Furkân* Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 16, Sayı: 2, 2007 ss. 343-367, s. 349-354; Erbaş, s. 166-184.

Levâyah'in Osmanlıca'ya olan ikinci¹³⁹ tercümesidir. Bu tercümenin tek nüshası tespît edebildiğimiz kadarıyla Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 3670/10 numarada bulunan nüshadır ki dokuz varaktan (221^b-230^b) müteşekkildir. Müstensihi ise İsmâîl bin İbrâhim'dir ve istinsâh târihi h.1048/1637 olarak düşülmüştür. Abdulmecîd Efendi tercümeyle şu dizelerle başlar:

“Nice idem senâ-i pâkın ihsâ,
Ki lutf-i vücûdun olmaz hiç muhsâ,
Meâbımız Cenâb-ı Kudsî eyle!
Merâmımız İlâhî ünsün eyle!”¹⁴⁰

Uzunca bir hamdele ve salveleden sonra bu tercümeyle neden kaleme aldığını ve hangi ismi verdiğini şöyle aktarır:

“Vaktâ ki mezkûr Mevlânâ Câmî'nin *Levâyah* nâm ilm-i tasavvufta bir risâlesi vardı ve bu fakîr ve hakîr ve nâ-tüvân ve alîl ve zelîl ki Abdulmecîd bin Şeyh Nasûh bin İsrâîl'dir, ol risâleye nazar ettikde hâtır-ı fâtıra bu hâtıra helecân ve heyecân eyledi ki ânı zebân-ı Fârsî'den lisân-ı Türkî'ye tercüme ede; tâ ki nef'i zebân-ı Fârsî'ye mâlik olmayanlara şâmil ve kâmil olup mercûdur ki bu gedâyı zikr-i hayr ile yâd edip rûh-i revânını ferhân ve şâd edeler ve dahî hâtır-ı fâtıra böyle lâyah oldu ki bu kitâbın adını *Tercümetü'l-Levâyah* verem...”¹⁴¹

Abdulmecîd Efendi, konuları toplam 19 lâyahada ele aldığı tercümesinde *Levâyah*'teki mensûr bölümleri mensur, manzum bölümleri de manzum olarak tercüme etmiş; her bir beyit, nazım, mesnevî ve rubâiyi kendi manzûm tercümesiyle zenginleştirmiştir. Bunun için her manzum ifâdeyi önce asıl hâliyle aktarmış ardından da “tercüme” kaydını düşmüş, yine manzum olarak kendi tercümesini eklemiştir. Çok erken bir dönemde yazılan bu tercüme Abdulmecîd Efendi'ye *Levâyah*'in tam mütercimi olma vasfını kazandırmıştır. Bahsettiğimiz manzûm tercümelelerine:

¹³⁹ Sadık Yazar tezinde *Levâyah*'in ilk tercümesi olarak bahsediyorsa da; ilk tercüme h. 985 yılında Sivâsî'nin kaleme aldığı *Levâyah* tercümesidir. Nitekim Abdulmecîd Efendi'nin tercümesi Sivâsî'den dört yıl sonra te'lîf edilmiştir. (Bkz. Yazar, s. 851.)

¹⁴⁰ Amâsî, *Tercemetü'l-Levâyah*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 3670/10, vr 221^b

¹⁴¹ Amâsî, *Tercemetü'l-Levâyah*, vr222^b

“Her kim yüzünü tuttu vefâ kiblesine,
Ol cismi hicâb olmaz onun mağz-ı cânına,
Çûn dil bir oldu, dilberin de bir eylegil,
Aldanma fenâ evinin in ü ânına.”¹⁴²

şeklindeki rubâîyi örnek verebiliriz. Mütercim tercümesini “*Elhamdülillâhi vahdeh, velâ şey’un vahdeh*” sözüyle bitirir ve eserin te’lîf târihini ebçed hesabında h.989 yılına tekâbül eden ط ف ط harflerini kullandığı şu beyitle kaydeder:

Ger bunun târîhini bilmek dilersen ey pusar
Zâ’-ı zahr u fâ’-ı fecr ü ‘ayn-ı lutfâ kıl nazar ¹⁴³

Buna göre Abdulmecîd Efendi, Levâyih Tercümesi’ni Şemseddin Sivâsî’den dört yıl sonra kaleme almıştır; bununla beraber onun tercümesinin Sivâsî’nin tercümesinden müstefâd olduğuna dâir bir işârete rastlamadık; ayrıca Sivâsî’de olmayan rubâî tercümeleri de bu iki tercümeyle yakın zamanlı olsalar da farklı eserler olarak değerlendirmemiz gerektiğini doğrular.

3. Liu Chih ve “Chen-ching Chao-wei” İsimli Tercümesi¹⁴⁴

Liu Chih(Zhi),¹⁴⁵ m.1660 dolaylarında Nanjing’de doğmuş, Çin’in İslâm’ı tanınması için gayret sarfetmiş müslüman âlimidir. Babası, 17. Yy’ın meşhur Konfüçyanist Müslüman âlimlerinden olan Liu Sanjie (劉三傑;1630-1710) dir ki Çinli Müslümanların

¹⁴² Amâsî, *Tercemetü'l-Levâyih*, vr 223^a

¹⁴³ Amâsî, *Tercemetü'l-Levâyih*, 230^b

¹⁴⁴ Liu Chih’in hayatı ve tercümesi hakkında vereceğimiz bilgiler Sachiko Murata’nın eserinden bazı bölümlerin tercümesinden istifâde ile sunulacaktır. (Bkz. Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light*, State University of New York Press, Albany 2000.)

¹⁴⁵ Liu Chih’in hayatı ve eserlerine dâir yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: J. F Ford. “Some Chinese Muslims of the Seventeenth and Eighteenth Centuries”. *Journal of Asian Affairs*, c.5, sy.2 (1974): s. 144–56.; Leslie, *Islam in Traditional China A Short History to 1800*. Canberra: Canberra College of Advanced Education, 1986.; Frankel, “Liu Zhi’s Journey through Ritual Law to Allah’s Chinese Name: Conceptual Antecedents and Theological Obstacles to the Confucian-Islamic Harmonization of the Tianfang Dianli”. Ph.D., 2005. Frankel, *Rectifying God’s Name: Liu Zhi’s Confucian Translation of Monotheism and Islamic Law*, Honolulu: University of Hawaii Press, 2011. Zvi Ben Benite, Dor, *The Dao of Muhammad, A Cultural History of Muslims in Late Imperial China*. London: Harvard University Press, 2005. ; Sachiko Murata,, William C. Chittick, Weiming Tu ve Seyyed Hossein Nasr, *The Sage Learning of Liu Zhi: Islamic Thought in Confucian Terms*. Cambridge, Mass: Harvard University Asia Center, 2009. Liu Chih ve Çin İslâmı hakkında yapılan ilk Türkçe çalışma için bkz. Esra Çifci, *İslam ve Konfüçyanizm Bağlamında Konfüçyanist Müslümanlığın Doğuşu Ve Gelişimi*, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi] Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

içerisinde bulunduğu durumu ve Çince İslâmî kaynakların yetersizliğini kendisine dert edinerek, hem *Jingtang* medreselerinde hocalık yapmış hem de fıkıh ve târihle ilgili bazı eserler yazmıştır.¹⁴⁶ Liu Zhi de babası gibi Nanjing’de, Çince İslâmî ilimlerle ilgilenen Konfüçyanist Müslüman âlimlerin ve hocaların bulunduğu, fikir alış verişleri yaptığı, eserlerini tanıttığı, el yazmalarının muhafaza edildiği dönemin Jingtang medreseleri arasında önde gelen *Yuan* okulunda yetişmiştir.¹⁴⁷

Erken yaşta Çin klasiklerini tanımış, altı yılını Arapça ve İslâmî kaynaklara; üç yılını Budizm ve bir yılını da Taoizm’in klasiklerinin tanımaya adanmıştır. Bu eğitim sürecini tamamladıktan sonra 33 yaşındayken, yâni yaklaşık 1700 yılında tüm gayretini Çin’de İslâm öğretilerini erişilebilir kılmaya yöneltip yüzlerce yazma eseri istinsah etmiş ve m.1730’da da vefât etmiştir.

Chih, 16. yüzyıl sonundan 18. yüzyıl ortalarına kadar devâm etmiş olan Çin’deki entelektüel üretim döneminin Gazali’si olarak anıldığı gibi, eserleri *Han Kitab* külliyyatının, fikirleri ve felsefesi ise Konfüçyanist Müslüman düşüncenin zirvesi kabûl edilmiştir. Liu Chih’i diğer *Han Kitab* yazarlarından ayrı kılan en önemli nokta, yazınsal olarak üretkenliğinin yanı sıra orijinal felsefî eserler kaleme almış olmasıdır.¹⁴⁸ Eserleri arasında en ehemmiyet verdiği *Üçleme* olarak da anılan eserleri vardır ki bunlar: *T’ien-fang hsingli*, *T’ien-fang tien-li [tse yao-chieh]* ve *Tianfang Zhisheng Shilu*’dur. Liu Chih bu üç eserde, Tanrı, âlem ve insan ilişkisi hakkındaki fikirlerini metafizik, fıkıh ve peygamber bağlamında ele almış ve açıklamıştır. Bu eserlerinin ilkinde İslam metafiziğini; ikincisinde İslam hukukunu; üçüncüsünde ise Hz. Muhammed’in hayatını, Çin kültürü ve Neo-Konfüçyanist perspektif içerisinde ele almış, böylece İslam ve Konfüçyanizm arasında bağlar kurmuştur. Eserlerini tamamladıktan sonra saraya sunmak istemiş ancak sadece yüksek rütbeli gayri müslim Konfüçyanist entelektüellere (genellikle *jinshi* derecesindedirler) ulaştırmayı başaramamış ve onlardan aldığı takrîzleri eserlerinin başına eklemiştir. Bu takrîzlerde Liu’nin Çin klasiklerindeki yeteneği ve üslubunun latifliğinden övgü ile bahsedildiği görülmektedir. Liu gerek kendi döneminde

¹⁴⁶ Murata, s.24.

¹⁴⁷ Çifci, s.87.

¹⁴⁸ Frankel, *Rectifying God’s Name*, s. 5.[alıntı: Çifci, s. 89.]

gerekse sonraki dönemlerde Çinli Müslümanlar arasında eserleri en çok okunan yazar olmuştur.¹⁴⁹

Modern araştırmacıların Konfüçyanizm'e en ılımlı müslüman bilgini olarak değerlendirdiği Liu Chih, İslâm'daki Tanrı ve âlem fikri ile Neo-Konfüçyânizm'in felsefi doktrininin birbirlerinden çok farklı olmadıklarını düşünmektedir. Bu düşünce ekseninde Chih "*T'ien-fang hsingli*" isimli ilk büyük eserini m.1704'te kaleme almıştır ki bu başlık *İslâmî Neokonfüçyânizm* veya *Kitâbu'r-Rûh* olarak da tercüme edilebilmektedir. İkinci büyük eseri olan *T'ien-fang tien-li [tse yao-chieh] İslâm Hukuku ve İbâdetleri* olarak tercüme edilen 1710 târihli kitabıdır. Bu eserinde de Çin bilgelerinin öğretileri ile İslâm'ın ahlak, âdâp ve ibadet gibi konularda uyduklarını göstermeye çalışmıştır. Üçüncü ve son büyük eseri olan 1724 târihli *Tianfang Zhisheng Shilu(İslâm'ın Son Bilgesine dâir Sahih Kayıtlar)* Hz. Muhammed'in hayatını zaman ve mekân sınırlarından arınmış olarak adeta Çin'de yaşamış bir bilge gibi anlattığı eseridir.¹⁵⁰ Bu üçüncü kitabı onun, dönemi itibâriyle Çince'deki tek uzun İslâmî eser olarak değerlendirilen ve 1921'de kısmen İngilizceye tercüme edilen eseridir.¹⁵¹

Sachiko Murata, bazı araştırmacıların Çin'in İslâmlaşmasında Nakşbendî Tarîkatı'nın önemli bir rol üstlendiğini ve dolayısıyla Câmî'nin de Nakşbendî ile olan bağlantısının onun eserlerinden ikisinin (*Eşi'atü'l-Lemeât* ve *Levâiyh*) tercüme edilmesinde temel faktör olduğu tespîti şüpheli karşılar ve tasavvuf nazariyesini herhangi bir tarîkat ile sınırlamanın gerçeği yansıtmayacağını; nitekim nazârî konuların sadece az sayıda sûfî tarafından ilgi ile karşılandığını belirtir. Murata yine Çin'deki nazârî tasavvufa eğilen sûfîlerin 14.yy'dan itibaren İbn Arabî düşüncesi ile karşılaştıklarını ve bu sistemden gelen Câmî'nin Hindistan, Endonezya ve Çin dolaylarında diğer İbn Arabî mektebinin temsilcilerinden daha çok okunduğunu bildirmektedir.¹⁵²

¹⁴⁹ Çifci, s. 90.

¹⁵⁰ Çifci, s.92.

¹⁵¹ Murata, s. 24-26.

¹⁵² Murata, s.113.

Liu Chih’i çalışmamıza dâhil etmemiz, onun Çince’ye tercüme edilmiş ilk dört kitaptan biri olan Câmî’nin Levâyih’inin mütercimi olması hasebiyledir. *Chen-ching chao-wei (Hakîkî Âlemin Gizlerinin Teşhîri)* ismini verdiği ve 1724 târihli bu tercümede Chih, Levâyih’in orijinal metnine sâdık kalmayıp, eserin bütünlüğü açısından büyük önem arzeden rubâîleri gözardı etmiş ve tercümesine dâhil etmemiştir. Ayrıca Levâyih’teki Farsça veya Arapça kelimeleri kullanmaktan sakınmış, sadece “Allah” ve “Adem” kelimelerini olduğu gibi bırakmıştır. Levâyih’in arkaplanını teşkîl eden vahdet-i vücûd düşüncesi Chih’in kaleminde adeta Neo-Konfüçyânizm’deki benzer öğretilerin bir varyasyonu olarak sunulmuştur. Bunun yanısıra, Chih’in tercümesi tam bir tercüme niteliği de taşımamaktadır, nitekim lâyihaları bazen kısaltmış bazen de eserde olmayan açıklamalar eklemiştir. Mezkûr kısaltmalarını en bâriz şekilde rubâîlerde mülâhaza edebiliriz ki birkaç istisna dışında çoğu rubâînin tercümesine girişmemiş; sadece nazarı meselelere yoğunlaşmıştır.¹⁵³

Tam bir tercüme kaleme almasa da Chih, Levâyih’in sistemine çok önemli bir açılım getirmiştir; şöyle ki o Levâyih’in iki kısımda mülâhaza edilebileceğini söyler; bunlardan ilki “*kung*”(mücâhede)dur ki ilk on iki lâyiha bu kavram çerçevesinde ele alınmıştır; kalan kısmı ise vahdet-i vücûdu eksene alan tartışmalardan ibaret görür. Öyle ki Câmî, Levâyih’de “Hakîkî Varlık” kavramını yalnız üç kere kullanmış olmasına rağmen, Chih bu kavramı çeşitli vesîlelerle on yedi defa zikretmiştir. Yine Câmî’nin on dördüncü lâyiha’da tartıştığı “varlık” kavramının Allah’a ve mahlûkâta farklı şekilde izâfe edilmesini, mütercimlik vasfının ötesine geçip, daha kolay bir açıklama olan “gerçek varlık” ve “izâfî varlık” terimleriyle îzâh etmiştir. Chih’in tercümesindeki en ilginç ifâdeler ise yirmi yedinci lâyiha’daki Eş’arîler ve Sofistler’in hatâli görüşlerinin aktarılıp, âriflerin bu konudaki tavırlarının anlatıldığı bahiste geçer. Chih burada geçen âşinası olmadığı Eş’arîleri, “şiiir” kavramını temsil eden insanlar grubu olarak ve Hisbâniye(Sofistler)’yi de “hesab” ile aynı kökten gelen sembolik bir grup olarak yorumlamış ve meseleyi bu kavramlar ekseninde tartışmıştır.¹⁵⁴

¹⁵³ Murata, s. 121.

¹⁵⁴ Murata, s.122-123,126.

Bu tercüme hakkında son olarak söylenecek husûs, eserin Liu Chih'e âidiyeti meselesisidir ki Murata bu âidiyyetin çok muhtemel olduğunu ancak on ikinci lâyiha'da *Liu I-ts'an* isminin bulunduğunu, bu ismin Chih'in mahlası olabileceği ihtimâli olsa da bu belirsizliğin hâlâ bâkî olduğu fikrindedir. Bu tercüme Sachiko Murata tarafından İngilizce'ye çevrilmiş olarak Willam Chittick'in Levâyih tercümesinin beraberinde yayınlanmıştır.¹⁵⁵

4. İsmâil Müfid ve “Risâle-i Lâyihât-ı Câmî” İsimli Tercümesi

Son dönem âlimlerinden olmasına rağmen Levâyih'in mütercimlerinden İsmâil Müfid Efendi(el-İstanbûlî) hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu kısıtlı bilgiler ışığında şu kadarını söyleyebiliriz ki; İsmâil Müfid Efendi h.1132/1720'de Davutpaşa'da dünyaya gelmiştir ve babasının adı Attar Ali'dir. İlk tahsîlini Kudûsî Efendi, Akkermanlı Mehmed Efendi ve Konyalı İsmâil Efendi'den almıştır. Tedrîs-i ulûmun yanında Eğrikapılı Râsim Efendi'den de hat sanatını öğrenmiştir. H.1172 /1758-1759 yılında müderris, h.1201/ 1786-1787 yılında molla olmuş ve h.1211/1796-1797 yılında da Edirne mollalığından Mekke pâyeliği görevine getirilmiştir. 5 Şevvâl 1217 / 29 Ocak 1803 yılında da vefât etmiştir ve Davutpaşa'da medfûn bulunmaktadır. Âlim fâzıl, münşi, sâlih, dindâr bir şahsiyet olup, Nakşbendî tarîkatına mensûb idi.¹⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir şöyle bir rubâisini zikretmektedir:

“Bak sâate, bir dakika fevt eylemeyip,
Oynatmakta rakkası derunde her gâh,
Miftâh-ı inâbetle kur işit sen de,
Dil sâatini bi-savti “Allah Allah.”¹⁵⁷

Müfid Efendi'nin çok sayıda eseri vardır; ancak bunlar kendi te'lîfâtı olmayıp, daha çok tercüme ve şerh niteliğindedir. Tespît edebildiğimiz kadarıyla; *Şerhu Kasîdeti 'l-Bürde*¹⁵⁸, *Hediyyetü Efkari 'l-Âbid İsmâil Müfîd*¹⁵⁹, *Hâdiyetü 'n-Nakşbendî*¹⁶⁰, *Haşiye alâ*

¹⁵⁵ Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light*, State University of New York Press, Albany 2000.

¹⁵⁶ Mehmed Süreyya, c. 4, s. 1213.; Bursalı, c. 1, s. 362.

¹⁵⁷ Bursalı, c. 1, s. 362

¹⁵⁸ Süleymaniye Ktp. Aşir Efendi 03550

¹⁵⁹ Süleymaniye Ktp Darülmünevi 169

¹⁶⁰ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 1801

*Envari't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vil*¹⁶¹, *Risâle fî Sâhibi'l-Özri ve'l-A'zâri's-Ser'iyye*¹⁶², *Risâle fî Keyyi'l-Himmasa*¹⁶³, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*.¹⁶⁴ *Şerhu's-Şemâili'n-Nebeviyye*¹⁶⁵ *Terceme-i Es'ile-i Semâniyye li's-Seyyidi's-Şerîf*¹⁶⁶ *Terceme-i Muhtasar-i Kudûri*¹⁶⁷ gibi pek çok alanda tercüme ve şerhleri vardır. Ayrıca *Sebilü'r-Reşâd ve Sırât-ı Müstakîm* Degilerinde de “*Anadolu'da Büyük İslam Şurası*”¹⁶⁸, “*Hayâ İmandan Bir Şubedir*”¹⁶⁹, “*İslamiyet'in Vaz' Ettiği Mebde'ler*”¹⁷⁰ isimli makaleleri de vardır.

Yukarıda zikrettiğimiz eserleri arasından Molla Câmî'nin *Levâiyih'ine* yazdığı tercümeyi konumuz gereği daha mufassal şekilde ele almak durumundayız. Müfid Efendi'nin *Lâihât Tercümesi* isimli eserinin, Süleymaniye Kütüphanesinde üç; İBB Atatürk Kitaplığı'nda 1 adet yazma nüshası ile tahkiksiz olarak basılmış oldukça fazla hatâ ve eksik içeren matbû bir nüshasını tespit edebildik.¹⁷¹

“Hamd olsun ki zât-ı Mevlâya
Reh-küşâ oldu lâ vü illâya
Lâ ile nefy-i gayr idüp bizzât
Vahdet-i zâtın eyledi isbât
Kâle gelmez egerçi bu iksîr.”
“Her ne hâl ise eylemez tasvîr
İltizâm-ı levâiyih-i ol Câmî

¹⁶¹ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 218

¹⁶² Süleymaniye Ktp Esad Efendi 3737

¹⁶³ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 916

¹⁶⁴ İsmâil Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adûdiyye* (haz. Selime Çınar), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2014.

¹⁶⁵ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 362

¹⁶⁶ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 3593

¹⁶⁷ Süleymaniye Ktp Esad Efendi 592

¹⁶⁸ İsmâil Müfid, “*Anadolu'da Büyük İslam Şurası*”, Ankara, 25 Mart 1337, Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XIX, sayı: 473, sayfa: 44-45.

¹⁶⁹ İsmâil Müfid, “*Hayâ İmandan Bir Şubedir*” / Ankara, 7 Mayıs 1337, Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XIX, sayı: 479, sayfa: 106-107.

¹⁷⁰ İsmâil Müfid, “*İslamiyet'in Vaz' Ettiği Mebde'ler*” / Ankara, 3 Ağustos 1338, Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XX, sayı: 512, sayfa: 210-212.

¹⁷¹ Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud 3789, 22 vr.

Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 206, müst. Seyfeddin bin Muhammed, h. 1209, 1-16 vr.

Süleymaniye Ktp. İzmirli İ. Hakkı 1201, müst. Ahmed Rüşdî, h. 1291, 27vr.

İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 1511, 1-18 vr.

İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 373, 1-15vr.

Câmi, *Lâihât Tercümesi*(trc. İsmâil Müfid) Necib Baba Matbaası, İstanbul 1291/1874.

Kaddesallâhu sırrahu's-sâmî
Tercümânlık idüp Müfid-i fakîr.”
Avn-ı Hak ile eyledi ta'bir.”¹⁷²

Bu beyitlerle Câmi'nin Levâyih'ini tercüme edeceğini açıklayan Müfid daha sonra tercümesine başlar. Diğer mütercimlerde olanın aksine, lafızların orijinallerine sâdik kalıp tam tercüme vermek yerine mânen ve genelde de daha muhtasar bir açıklamayı tercih etmiştir. Tahkîkli nüshada otuz altı lâyiha olmasına rağmen Müfid'in tercümesinde kırk iki lâyiha bulunmaktadır ki bunun da sebebi Müfid'in rubâîlerden sonra gelen her başlıksız nesir metni lâyiha olarak değerlendirmesidir. Müfid lâyihalardan oluşan nesir kısmında, hiçbir konuyu atlamamış veya ilâvede bulunmamıştır. Şu kadarı var ki, Levâyih'in Farsça aslında olan rubâîlerin büyük bir çoğunluğunu sehven veya kasden eserine almamıştır. Bununla birlikte eserine aldığı rubâîleri Amâsî gibi Türkçe'ye nazmen tercüme etmiştir ki biz de bu tercümeleri metin kısmında dipnot olarak gösterdik.¹⁷³ Bu Türkçe olarak kaleme alınan manzum rubâîler Müfid tercümesinin en dikkâte şâyan husûsiyyetidir ki mütercimim şâirlik vasfını bâriz bir şekilde yansıtmaktadır:

“Yetmez mi beyan-ı cism ü eb'âd u cihât
Yetmez mi bu bahs-i mâden ü hayvân u nebât
Mevcûd-i hakîkî, zât-ı vâhid ancak
Bu kesret-i vehmiyye, şûnât ve sıfât.”¹⁷⁴

Ayrıca tercümenin sonunda -bazı nüshalarda hâtîme olarak bâzısında ise başlıksız olarak- şatahât konusu işlenmekte ve bunun fikhen hükmü sorgulanmaktadır. Müfid, *şathiyyenin*, tasavvuf târihindeki numûneleri üzerinden vahdet-i vücûd telakkîsini beyân etmiş ve dînî usullere münâfî bir durumun söz konusu olmadığına deliller serdetmiş ve böylece tercümesini itmâm eylemiştir. Mihrişah Sultan 206 numarada bulunan nüshada ferâğ kaydından önce diğer Levâyih mütercimi Sivâsî'nin kendi tercümesinin sonuna nazmettiği:

¹⁷² Müfid, *Lâihât Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 206, vr 1^a

¹⁷³ Biz manzum rubâî tercümeleri için Süleymaniye Ktp Mihrişahsultan'da bulunan nüshayı esâs aldık.

¹⁷⁴ Müfid, *Lâihât Tercümesi*, vr. 7^a

“Sırr-ı vahdet kâlle olmaz ıyân,
Bu nişândan hiç nişân vermez beyân,
Tut dilin söyletme Şemsi ba’dehû,
Çekmeyesin tâ zebânından ziyân.”¹⁷⁵

rubâîsi yer almaktadır ki bu eserin –şâyet müstensih tarafından eklenmemişse- anlaşılmasında Sivâsî’nin tercümesinden istifâde edildiğini müş’irdir. Tercümenin te’lif yılı belirli olmamakla birlikte, Müfîd’in vefât târihini ve biri h.1223/1808 diğeri ise h.1230/1814 yılında istinsâh edilen yazma nüshaları göz önünde bulundurduğumuzda; her hâlükârda Yâkûb Han’ın 1880’de kaleme aldığı tercümeden daha eski bir târihe dayandığı kesinlik kazanacaktır.

5. Yâkûb Han Kâşgarî ve “Tuhfetü’l-Ihvân fî Ma’rifet-i Sırr-ı İhâta-i Yezdân” İsimli Tercümesi

Kaşgar emîri Yâkûb Bey’in¹⁷⁶ yeğeni ve yakın dostu olan¹⁷⁷ Seyyid Yâkûb Han¹⁷⁸ m.1820’de Taşkent yakınlarında Piskent Köyü’nde doğmuştur. Babası Kurama Kasabası’nın kadısı Pîr Muhammed Mirzâ, 1818 yılında Piskent’e gelerek o beldenin en nüfuzlu şahsiyeti Şeyh Nizâmeddin’in kız kardeşiyle evlenmiştir. Yâkûb Han’ın daha sonraki yıllarında bu dayısının çok etkisi olacaktır. Yâkûb Han çocukluk yıllarını molla olabilmek için yoğun bir tedris faaliyetiyle geçirmiş, bilâhare hareket dolu fitratına mollalığın uymadığını anlayarak bu meslekten vazgeçmiştir.¹⁷⁹ Bu sıralarda kız kardeşi Taşkent Vâlisi Nur Muhammed Han ile evlenince de vâli eniştesi vâsıtasıyla askeriyeye

¹⁷⁵ Müfîd, *Lâihât Tercümesi*, vr. 15^b

¹⁷⁶ Hayatı ve siyâsî faaliyetlerinin ayrıntısı için bkz. Hodang Kim, *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia 1864-1877*, Stanford University Press, California 2004.; Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakooob Beg: Ahhalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar*, Royal Asiatic Society, London 1878.; Mehmet Saray, *Rus İşgâli Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994

¹⁷⁷ Vassâf, c.4, s. 135.

¹⁷⁸ Hüseyin Vassâf Yâkûb Han’ın dervişliğiyle ilgili bilgileri *Sefîne-i Evliya*’da bir araya getirirken; Mehmet Saray ise onun diplomatlığıyla ilgili bilgi ve belgeleri değerlendirmiştir.

¹⁷⁹ Charles Boulger, s.76. Bu bilgiyi Boulger şöyle aktarmaktadır: “For some reason or other, he appears to have changed his mind, and instead of entering the church, he turned his attention to secular affairs.” [Tercüme: Bazı sebeplerden dolayı fikrini değiştirmiş görünüyor ki kiliseye(!) girmek yerine dikkatini seküler işlere çevirmiştir.]

dâhil olmuş ve kısa zamanda kâbiliyyet sergileyip Hokand Hanı Hudâyar'a mâbeyinci tayin edilmiştir.¹⁸⁰

Yâkûb Han, bir Nakşebendî dervişi olarak 1860'lı yıllarda İstanbul'a gelmiş, tasavvufî muhitlerle ilişki kurmuş, meşrebine daha uygun sohbet ortamları aramaya başlamıştır. Fatih türbedârı Bekir Efendi aracılığıyla Silistrelî Hacı Feyzullah Efendi (ö.1293/1876) başta olmak üzere birçok zevâtla görüşmüş ve nihâyet Kuşadalı İbrahim Efendi'nin halifesi Bosnalı Tevfik Efendi'de aradığını bulmuş ve ona intisab etmiştir.¹⁸¹ Aradan yalnızca iki yıl geçmişti ki Bosnevî Hazretleri vefât ettiğinden, onun halifesi Mustafa Enverî'ye bağlandı.¹⁸² Böylece Buhara ile Bosna yeniden bir araya gelmiş ve Türk-İslâm dünyasının doğusu ile batısı bütünleşmiştir. Aynı zamanda bir Nakşebendî olan Yâkûb Han, Kâdiriyye'nin Hindistan'daki ünlü kolu Sâhibiyye tarîkatının pîri Abdurrahmân Sâhib'in de halifesidir.¹⁸³

M.1868 yılında Kaşgar'da bulunduğu sırada manevî bir işâret ile dört ay kadar arayla tekrar İstanbul'a geldi ve Bosnevî'nin mürîdânının irşâdıyla meşgûl oldu. Bu süre zarfında Yâkûb Han; Sultanahmet, Cerrahpaşa ve Mahmutpaşa'daki konaklarda 7 yıl kalmıştır. Ancak II. Abdulhamid'in, Vassaf'ın ifâdesiyle "te'sîr-i evhâmıyla icrâ ettiği tazâyîkâta" tahammül edememiş ve İstanbul'u terketmiştir.¹⁸⁴ *Levaih* ile *Kitabu'r-rumûz* tercümeleleri h.1298/1880 târihinde İzmir'de yapıldığına göre İstanbul'dan ayrıldıktan sonra uzun bir süre İzmîr'de yaşadığı ve irşâda devâm ettiği anlaşılmaktadır. Ardından Hindistan'a dönüp 20 yıl kalıp Şâbâniyye kolunu yaymıştır. Ömrünün son yıllarını Hindistan'da geçiren Seyyid Yâkûb 1899'da vefât etmiş ve Dehlî'de İmam Rabbânî'nin mürşidi Bâkîbillah'ın yakınına defnedilmiştir.¹⁸⁵ Onun Hindistan'a dönüşü ile alakalı olarak şöyle bir anekdot anlatılmaktadır:

¹⁸⁰ Saray, s. 104-105.

¹⁸¹ Vassâf, c. 4, s. 134-137.

¹⁸² Yaşar Nuri Öztürk, *Muhammed Tevfik Bosnevî; Hayatı, Mektupları, Halifeleri*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1981, s. 29.

¹⁸³ Vassâf, c. 4, s. 135.

¹⁸⁴ Vassâf, c. 4, s. 135.

¹⁸⁵ Mustafa Kara, "Diplomat ve Fusûs Şârihi Yâkûb Han Kâşgarî" , *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, yıl: 10 [2009], sayı: 23, s. 9-24, s. 10.Vassâf, c. 4, s. 135.

“Sürgün emri kendine eriştiği esnada halifesi Kâmil Efendi ile birliktelermiş. O sırada sürü hâlinde geçen kuşlara bakan Yâkûb Han “Bu kuşlar nereye gider böyle Kâmil?” diye sormuş ve o da cevaben “Herhalde memleketlerine gider Efendim.” demiş, bunun üzerine de Yâkûb Han “Biz ne duruyoruz, neden memleketimize gitmiyoruz” şeklinde konuşmuş ve ilk vapura binip Türkiye’yi terketmiş ve bir daha da gelmemiştir.”¹⁸⁶

*Levâiyih Tercümesi (Tuhfetü'l-İhvân fî Ma'rîfet-i Sırr-i İhâta-i Yezdân), A'yân-ı Sâbite Risâlesi*¹⁸⁷, *Tasavvufî Risâle*¹⁸⁸, *Miftâhu'l-Gayb Tercümesi*¹⁸⁹, *Kitabu'r-rumuz ve'l-emsâlil-lâhutîye Tercümesi*¹⁹⁰, *Tavzîhu'l-Beyân*¹⁹¹ adında değerli eserleri vardır.

Yâkûb Han’ın Mustafa Kara’nın ifâdesiyle “bir diplomat ve *Füsûs* şârihi” olarak hareketli ömründen kısaca bahsetmiş olduk. Asıl mevzûmuz ise onun Levâyih’in anlaşılmasında nasıl bir katkısının olduğunun beyânıdır. Araştırmalarımız sonucu *Tuhfe*’nin, toplamda üç yazma nüshasını tespit ettik.¹⁹²

Yâkûb Han’ın bu tercüme¹⁹³ yukarıda bahsettiğimiz gibi II. Abdulhamit’in icbârıyla gittiği İzmir’de kaldığı zaman yazdığını biliyoruz ki kendisi de tercümenin sonuna düştüğü “1298 yılı Zilka’de” kaydıyla bu bilgiyi tasdik etmektedir. Tercümenin

¹⁸⁶ Öztürk, s. 29.

¹⁸⁷ Üç sayfalık bu risale a’yân-ı sabite hakkında bilgi vermektedir. Hüseyin Vassâf’a göre mektup olarak kaleme alınmıştır. Bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, no: 911, vr. 27-28

¹⁸⁸ Bu isimle kayıt altına alınan sekiz sayfalık risalede önce kurb-i feraiz, kurb-i nevafile konusu açıklanmış daha sonra Hak Teâlâ’nın tecellileri dört başlıkla izâh edilmiş, son olarak da meczub-i salik ve sâlik-i meczub terimlerine açıklık getirilmiştir. Bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, no: 911, vr. 28-32

¹⁸⁹ Sadreddin Konevî tarafında Arapça kaleme alınan eserin bir bölümünün Farsça tercümesidir. On yedi sayfadır. Bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, no: 911, vr. 37-46

¹⁹⁰ Suhreverdi-yi Maktûl’e ait olan bu eserin Arapça’dan Farsça’ya tercümesi olup İzmir’de kaleme alınmıştır. Bkz. Millet Ktp. Ali Emiri, no: 871, vr. 1-179

¹⁹¹ Fusûsul Hikem’in Arapça şerhi olup 1892’de Dehli’de İftihar matbaasında basılmıştır. Arapça ve Farsça 40 sayfalık Mukaddime bölümünde tasavvuf felsefesinin temel bazı terimlerine açıklık getirilmiştir. Şerhte’de sık sık Farsça beyitler kullanılmıştır. Bkz. Yâkûb Han, *Fusûsu'l-Hikem maa Şerh Müsemma be Tavzîhu'l- Beyân*, Dehli, 1315/1892.

¹⁹² Millet Kütüphanesi- Ali Emiri 911 [MŞ]

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi -Yazmalar /529 [MY]

İBB Atatürk Kitaplığı- Belediye -Yazmalar / 540

¹⁹³ Yâkûb Han’ın Levâyih tercümesi Molla Câmî ve eserleri hakkında yapılan en yeni ve en kapsamlı çalışma olan Kadir Turgut’un tezinde gösterilmemektedir. Ayrıca diğer bir çok kapsamlı literatür çalışması olan Sadık Yazar’ın *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme Ve Şerh Geleneği* başlıklı tezinde de Yâkûb Han’ın Tuhfesi yer almamaktadır.

yazılma sebebini ve ismini nereden aldığını Yâkûb Han, besmele ve duadan sonra şöyle anlatır:

“Erbâb-ı ilim ve irfân ve ashâb-ı zevk ve vicdân olan ihvân-ı müslimîne vâzih ve lâyih olsun ki, Risâle-i Levâyih ki kudvetü'l-muhakkikîn ve senedü'l-müdükkikîn, a'nî Hazret-i Mevlânâ Câmî (kuddise sıruuhû) hazretlerine mensûb ve her tâlib-i ma'rifet için isti'mâli müstahsen ve mendûb idi. Eğerçi vecîz ve kalildir, ama ma'rifet-i sırr-ı ihâta-i Zât için bilâ adil ve eğerçi nazarâ mûciz ve yesirdir ve lâkin ilm-i sereyân-i nûr-i sıfât için bî-misil ve nazirdir. Lübb-i mufassalât ve mağz-ı mutavvalâtır. Çûn ki ibâre-i fârsîde vâki' olmuş, talebe-i pâk-tynet Etrâk, onun fâidesinden kalilü'n-nasîb, bel behresiz idiler. Hâtır-ı fâtirime vârid oldu ki lisân-ı Türkîce alâ kadri'l-vüs'- tercüme eyleyip ihvânı's-safâ olan erbâb-ı muhabbete tuhfe kılam. Şâyet ki zuhûruna müntazir olduğumuz kemâlât-ı ma'nevîyelerine bâis-i terakkî ola ve gâyet-i mütemennâlarına vusûl ile duâ-yı hayırlarında yâd olunayız. Tutarım ki erbâb-ı dâniş ve ehîbbâ-i hayr-endîş bu tuhfe-i kalîli, kesîr anlayalar [2b] ve bahri, ırmakta belleyeler.”¹⁹⁴

Diğer tercümelere nazaran en kolay anlaşılır ve günümüz Türkçe'sine en yakın imlâyâ sâhip olan tercüme Yâkûb Han'ın kaleminden çıkan tercümedir. Toplamda 39 lâyihadan müteşekkîl tercümede, Türkçe ifâdeler tam olarak ma'nâyı yansıtırken, Farsça aslındaki vaz'î kuvvetini de kaybetmemektedir. Ayrıca diğer mütercimlerden farklı olarak her rubâiden önce “*kaddesallâhu sırrahu's-sâmî*” “*ve lekad ahsene men kâle hâze'r-rubâi bi-lisân'l-Fârsî*” gibi Câmî'ye ta'zîm ifâdeleri yer almaktadır. Diğer bir önemli husûs, Levâyih'in aslında olduğu gibi vecîz ifâdeler kullanılmış ve ma'nânın ehemmiyeti ön plana çıkarılmıştır, örneğin; “*Mutlak, mukayyedsiz olmaz ve mukayyed mutlaksızın sûret bulmaz. Ama mukayyed mutlaka muhtaçtır ve mutlak mukayyeden müstağnî. Pes, iltizâm iki taraftandır ve ihtiyâç bir taraftan fakat*”¹⁹⁵

Yâkûb Han'ın *Füsûs* şârihi olması ve varlığa dâir meselelere derin bir vukûfiyeti bulunması hasebiyle Levâyih onun için bir özümseme mertebesi olarak görülebilir, nitekim mâkablinde vahdet-i vücûd telakkîsine muttali' olmayan bir mütercim bu denli

¹⁹⁴Yâkûb Han, *Tuhfetü'l-İhvân*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri 911, vr 2^a

¹⁹⁵ Yâkûb Han, *Tuhfetü'l-İhvân*, vr 13^b

kısa ibârelerle o kadar derûnî mesâilî açıklayamazdı. Yâkûb Han tercümesini, Levâyih'in bir nüshasında Câmî ismiyle nakşedilen mütevâzı bir rubâiyi Yâkûb ismiyle yeniden yazarak itmâm eder:

“Yâkûb ki ne hânkâh ehli, ne deyr,
Ne âlim-i vakfedir ve ne vâkîf-ı seyr,
Hem fâtiha, hem hâtîme, cümlesi Sen,
Fe'ftah bi'l-hayri va'htim bi'l-hayr.”¹⁹⁶

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi eser h.1298/1880 yılında te'lîf edilmiş olup Levâyih'in Osmanlılar döneminde yapılan son tercümesini teşkîl etmektedir. Modern çalışmaların gözden kaçırdığı¹⁹⁷ bu en yeni tercüme, tarafımızdan çevrimyazı ile ekte verilmiştir.

D. LEVÂYİH'İN ŞERHLERİ

Bir önceki konuda tercümelerini ele aldığımız Levâyih'in, tespît edilebildiği kadarıyla iki adet şerhi de mevcûttur ki bunlardan birisi inceleme imkânı bulduğumuz *Eşi'atü'l-Levâyih*; diğeri ise *Şerh-i Levâyih-i Câmî* ismindeki şerhtir.

Eşi'atü'l-Levâyih, “Emân” ismiyle şöhet bulan, Abdulmelik bin Abdulğafûr Lârî el-Ensârî (v. 912/1506) tarafından kaleme alınmıştır. Lârî, Câmî'nin en önde gelen mürîdlerinden biri olup, Câmî hakkında bugün sahip olduğumuz ma'lûmâtın çoğununun da kaynağını teşkîl etmektedir. Fars eyâletinin Lâr kasabasında doğmakla bu nisbeyi alan Lârî, Sa'd bin Ubâde'nin soyundan gelmektedir. Lârî'nin hayatı hakkında ne yazık ki yeterli bilgi bulunmamaktadır; muâsırı ve mürîdi olmasına rağmen Ali Safî de Reşehât'ta menkıbevî bir anlatımla onun ma'nevî yönüne işâret etmekle yetinmiştir. Ali Safî onun, Câmî'nin eserlerini bizzat kendisinden okuduğunu, *Füsûsu'l-Hikem* şerhini de mukâbele usûlüyle beraber tamamladıklarını ve Câmî'nin kendi nüshasının sonunda bu mukâbeleden dolayı Lârî'ye teşekkür ettiğini bildirmektedir.¹⁹⁸ Lârî'nin mikrofiş

¹⁹⁶ Yâkûb Han, *Tuhfetü'l-İhvân*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi -Yazmalar 529 s.41.

¹⁹⁷ Yâkûb Han'ın Tuhfe'si bir Levâyih tercümesi olarak Sadık Yazar ve Kadir Turgut'un tezlerinde yer almamaktadır.

¹⁹⁸ Ali Safî, *Reşahât*, s.309-310.

sûretinde inceleme imkânı bulduğumuz *Eşî''atü'l-Levâyah*'i, toplamda 312 varaktan müteşekkil olup, h.2 Şevval 1089/ m.18 Kasım 1478'de tamamlanmıştır. محمد بی قیاسی ..
Sadreddin Konevî'nin ekseninde vahdet-i vücûd öğretisini anlattığı uzun bir mukaddime yer almakta ve vr 34^b'de de kendi şerhine başlamaktadır. Lârî, Levâyah'in asıl metnine "sözû" anlamında (قوله) kelimesiyle; kendi şerhleri için de "bil ki" anlamında (بدان که) kelimesiyle işâret etmiştir, ancak bu kayıtları her zaman getirmediği için metin ve şerh oldukça girift görünmekte, ta'kîbi de bu nisbette zorlaşmaktadır. Bu şerhin tek nüshası da Berlin'de William Pertch yazma eserler koleksiyonunda bulunmaktadır. Nüshanın başında da Sprenger'nın kendi el yazısıyla bu eser hakkında kısa bir önsöz yer almaktadır.¹⁹⁹

Levâyah'in inceleme imkânı bulamadığımız bir diğer şerhi de h.908 yılında Molla İmâd tarafından kaleme alınan *Şerh-i Levâyah-i Câmî* isimindeki şerhtir.²⁰⁰ Eserin girişinde;

ای از تو عیان لایحه نور قدم
یک لایحه ز آن لویح آمد عالم
گر نور وجود تو نگشتی لایح
ظاهر نشدی حقایق از کنم عدم.

şeklinde bir rubâi yer almaktadır.²⁰¹

¹⁹⁹ W. Pertch, Die Handschriften- Vergleichnisse der Könighchen Bibliothek zu Berlin, IV, Persiche Hds., Berlin 1888, (Sprenger 812)

²⁰⁰ Richard, s. 45.

²⁰¹ Hermann Ethe, Catalogue of The Persian Manuscripts, India Office Oxford, no: 704; Kütübhâne-i Melik, 14/ 4056.

İKİNCİ BÖLÜM

LEVÂYİH'TE TEVHÎD KONULARI

A. LEVÂYİH'TE TEVHÎD KAVRAMI

Levâyah'in muhtelif konuların sec'li nesir sûretinde bir araya getirilmesinden müteşekkil bir eser olduğunu belirtmiştik. Şu kadarı var ki otuz altı lâyihanın her biri, büsbütün farklı mevzûlara tahsîs edilmemiş; bilakis bütün farkların kendisiyle ortadan kalktığı bir zemînde birleştirilmiştir. İşte Câmî'nin Levâyah'te sarâhaten de tanımladığı istilâhlardan biri olan "tevhîd"; bu mezkûr zemîni teşkil etmektedir ki böylece tevhîd eserin bizzat hüviyeti konumunda bulunmaktadır. Daha üstten bir perspektifle Levâyah'in, esâsında bir tevhîd risâlesi olduğunu da söyleyebiliriz, nitekim tevhîd bahsi onuncu lâyiha i'tibâriyle esere dâhil edilmiş olsa da, müellifin tanım mâhiyetinde serdettiği ifâdeler eserin zihnî arkaplanını ve kendi içindeki sistemini açığa vurmaktadır.

Lâyihaları genel bir değerlendirmeye tâbi tuttuğumuzda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız: Câmî ilk lâyihada "tek gönül- tek sevgi" bağlamında değerlendirdiği âyetin şahidliğinde, kulun bütün varlığıyla Rabb'ine teveccüh etmesini ve gönlünü O'nun gayrı olan her nesneden koparmasını ilk ve elzem formül olarak sunar. "Mâsivâ" olarak tâbîr edilen bu dünyevî alâkaların ve bu alâkalardan hâlis olmanın kavramsal ifâdeleri olan fark/tefrika ve cem'iyet de bu minvalde tevhîd kavramına bir ön hazırlık sadedinde anlatılmış ve devâmında da bu alâkaların fâni hüviyetlerine karşılık Hak Teâlâ'nın ezeli ve ebedî yegâne hakikat oluşu husûsunun üzerinde durulmuştur. Beşinci lâyihada, Hakk'ın ezelden ebede sonsuzluk kaynağı olmasının yanısıra, mutlak anlamda cemâl, celâl ve kemâl vasıflarının da tek sâhibi olduğu ifâde edilmekte ve bir sonraki lâyihada da ilk defa insanın "cismâniyeti" ve "rûhâniyeti" arasında fark bulunduğu; mâsivânın cismâniyete, Hakk'a teveccühün ise rûhâniyete gıdâ olacağı anlatılmıştır. Ayrıca mâsivâ ile cismâniyetin ziyâdeleşmesine karşın, bu teveccühün muhkem ve kuvvetli olabilmesi için de sâlikin benlik da'vâsından geçip, dâima Hakikat ile müştegil olmasının ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. Böylece eserdeki her bir lâyiha, sâlikin tevhîd

mertebesine urûcunda izlemesi gereken merhaleler olarak konumlandırılmıştır. Onuncu lâyihaya gelindiğinde mezkûr merhaleleri aşan sâlik gerekli şartların sağlanması ve engellerin kaldırılması sûretiyle tevhîde kâbil bir hal almıştır ki işte burada tevhîdin mâhiyeti konusu lâzım gelmiştir. Bu yerde Câmî tevhîdi şöyle anlatmıştır:

“Tevhîd, gönlü birlemektir. Yâni gönlü, hem talep ve istekte hem de ilim ve ma’rifette Hak Subhânehû’nun gayrısından kurtarmak ve temizlemektir. Diğer bir deyişle, talebi ve irâdesi bütün matlûblar ve murâdlardan kesilir; bütün ma’lûmları ve ma’külleri basîretinin nazarından kalkar ve her yüzden yönünü döndürüp Hak Subhânehû’dan başkasına farkındalığı ve bilinci olmaz.”²⁰²

Bu açıklamaların altına da te’kîd mâhiyetinde şu rubâiyi kaydetmiştir:

“Ey seyr sâhibi! Sûfilerin örfünde tevhîd,
Gönlü gayriye olan alakadan temizlemektir,
Budur kuşların makâmlarının nihâyetinin remzi,
Eğer “Mantıku’t-Tayr”²⁰³ anlarsan, sözüm sanadır.”²⁰⁴

Bu haddi ortaya konulan tevhîd kavramı, ilk lâyihadan i’tibâren karşımıza çıkan “tek gönül – tek sevgi” irtibâtında mâsivânın fâniliği ve Hak’ın yegâneliği gibi konuların hepsini özetleyen ve dahî bilgiye de atıfta bulunan câmi’ bir ifâde ile verilmiştir. Nitekim “gönlü birlemek” ifâdesi salt sevgiye taalluk eden bir mesele olmaktan ziyâde aklı tasarruf ve düşünceyi de Hakk’a tahsîs etmekle açıklanmaktadır. Kalp yâni gönlün bilme, düşünme, tefekkür, yakîn ve nihâyetinde îman ile sıkı bir irtibâtı vardır; zira Kur’an-ı Kerîm’de gönlün akletme faaliyetinin de bulunduğu ve Allah’ın varlığı konusunda akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenek olduğuna dâir âyetler vardır²⁰⁵ ki bunlardan bazıları şöyledir: وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَّا

²⁰² Burada 10. Lâyiha

²⁰³ Neml, 27/ 14’e atıf vardır. Âyetin tamamı: وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عِلْمُنَا مِنطِقَ الطَّيْرِ وَأَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ. Ayrıca Feridüddin Attar’ın aynı isimli eserine de işaret edilmektedir. Bkz. Feridüddin Attar, *Mantıku’t-Tayr*, Antik Kitap, İstanbul 2007.

²⁰⁴ Burada 30. Rubai

²⁰⁵ Hatice Teber, “Hakîkatin Anlaşılmasında Akıl-Kalp Korelasyonu Epistemolojik Bir Yaklaşım” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4,4 (2013/4), ss.79-89., s.79.

يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْعَافِلُونَ [Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışsınız. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkıncıdır. İşte asıl gâfiller onlardır.]²⁰⁶ Bir başka âyette de şöyle buyruluyor: أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ [(Seni yalanlayanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.]²⁰⁷ Yine aynı gerçek bir başka âyette şöyle ifade ediliyor: أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا [Öyle olmasa, Kur'an'ı bir düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde üst üste kilitleri mi var?]²⁰⁸ Bu âyetler, Câmî'de tevhîd anlayışının bir ucunun sevgi ve kulluğa yâni amele; diğer ucunun da akıl ve düşünceye yâni nazara taalluk etmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca Câmî de “gönlü birlemek”ten kastının ne olduğunu; “gönlü hem talep ve istekte hem de ilim ve ma'rifette Hak Subhânehû'nun gayrısından kurtarmak ve temizlemek” şeklinde îzâh ederek bu düşüncemizi tasdik etmek ile daha önce ifade ettiğimiz eserin hâkim düşüncenin tevhîd olduğunu ve eserin tevhîdin amelî ve nazarî boyutu ekseninde sistemleştiğini haber vermektedir.

Biz de Câmî'nin bu tanımını çerçevesinde ve eserin genel gidişatından Levâyih'i bir tevhîd risâlesi olarak değerlendirdik ve pek çok ilke ve kavramdan müteşekkil olan muhtevâyı da tevhîd başlığında birleştirdik. Bundan sonraki kısımda tevhîdin iki uçlu bir mefhum olmasından mütevellit, eserdeki sıralamaya riâyet ederek esâsları önce “amelî tevhîd” sonra da “nazarî tevhîd” bahisleri olmak sûretiyle iki ana temada ele alacağız. Bunun yanında aynı konuya işâret eden muhtelif lâyihaları müşterek başlıklar altında

²⁰⁶ A'râf 7/179

²⁰⁷ Hac 22/46

²⁰⁸ Muhammed 47/24

birleştirmeyi ve böyle bir tasnifle hemen her konuyu inceleme alanımıza dhil etmeyi umuyoruz.

B. AMELÎ TEVHÎD KONULARI

Bu başlıkta Levâiyih'te bahsi geçen ilk on iki lâyiha boyunca üzerinde durulan seyr u sülûke bir diğer ifâdeyle amelî tevhîde dâir konular değerlendirilecektir. Câmî'nin nihâyeti vahdet-i vücûda varan seyr u sülûku en güzel tavsîf ettiği eseri, Levâiyih'in bir benzeri olan *Şerh-i Rubâiyât*'dir. Bu eserde Câmî, varlıkla ilgili pek çok mesâili açıkladıktan sonra:

ز ساحت دل غبار کثرت رفتن

خوش تر که بھر زه دُرّ وحدت سفتن

مغرور سخن مشو که توحید خدای

واحد دیدن بود نه واحد گفتن

[Gönül sahâsından kesret tozunu silip süpürmek sade söz ile vahdet incisi delmeye çalışmaktan evlâdır. Ey sâlik yalnız söze aldanıp kalma ki tevhîd-i ilâhî “bir” demek değil; “bir” görmektir.]²⁰⁹

şeklindeki konuyla alakalı son rubâisini zikreder ve böylece ilâhî tevhîdin “bir görmek” olarak ifâde ettiği seyr u sülûk kısmına şurû eder. *Şerh-i Rubâiyât*'in aksine Levâiyih'te seyr u sülûk konusu varlık konusunu incelemekte ve bu iki farklı düzleme ait konu arasında daha keskin bir geçiş dikkat çekmektedir. Nitekim amelî esâslardan “cezbe nisbeti”nin her dâim *takviye* ve *tertîb* edilmesinin luzûmunun anlatıldığı on ikinci lâyihadan sonra, “*Hakk'ın hakîkati varlıktan başka bir şey değildir.*” ifâdesiyle eserin veçhi doğrudan *vahdet-i vücûda* kaymaktadır. Bir diğer husûs da *Şerh-i Rubâiyât*'da Câmî'nin amelî tevhîde müteallık rubâilerinde de şerhlerinde de, aktardığı esâsların Nakşbendî Tarîkatı'na âit olduğu açıkça anlaşılırken; Levâiyih'te mezkûr konuda ele alınan esâsların Nakşbendîlik'le irtibâtı sezilse de kendisi bu bağlantıyı aşikâr etmemiştir. Bu sebeple Câmî'nin Levâiyih'in vücûda gelmesinde büyük rol oynayan Nakşbendî tarîkatına olan i'tizâm ve ihtirâmını *Şerh-i Rubâiyât*'tan nakletmek faydalı olacaktır:

²⁰⁹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyât*, s. 141.

“Bu matlûb olan husûsu (ma’rifet ve tahkîkin kâmil bir sûrette tahsîli) seyr u sülûk usulü açısından en yüce tarîkat, Hazret-i Hâce ve onun hâifelerinin yolu ve usulüdür. Yâni irşâd ve hidâyetin mesnedi, velâyetin husûsiyetlerini ve sıfatlarını câmi’, zamanın melce’i, irfân ve hakikat ehlinin kutbu, rabbânî sıfatların ve insanlara has sübhânî ahlâkın mazharı, muhakkiklerin göz bebeği, nebî ve rasûllerin vârisi Nakşbend diye meşhur olan Bahâu’l-Hak ve’-d-dîn Muhammed bin Muhammed el-Buhârî’yi-kaddesallâhu sırrahû- (v.791/1389) kastediyorum. Yüce maksada yâni Hakk’a-Subhânehû ve Teâlâ- ulaşmada onun tarîkatı, yolların en yakınıdır. Onun tarîkatı, Hakk’ın her şeyde sârî olan zâtî ahadiyyetinin üzerinden, taayyünât perdelerini, vahdette mahv ve fenâ vesilesiyle kaldırır. Öyle ki Hakk’ın celâlinin yüceliğinin nuru ufukta parlar ve mâsivâyâ dâir ne varsa yok eder.

Gerçekten sâir yolların seyr u sülûkunun nihâyeti, onun tarîkatının usulünün bidâyetidir. Zirâ bu tarîkatta ilk varılan fenâdır ve seyr u sülûk cezbeden sonradır. Âdem ve âlemin yaratılışının maksadı olan tevhîdin mücmelini tafsil etmek de tam olarak budur. وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون اي

ليعرفون [Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.]²¹⁰

Yâni bana dâir ma’rifet kesbedip beni tanısınlar diye yarattım.”²¹¹

Bu ifâdelerden de anlaşılacağı gibi Câmî, sâlikin ma’rifete erip muhakkik olabilmesi için iki yönlü bir süreçten geçmesini zarûrî görür ki bunun bidâyeti Nakşbendî tarîkinin esâsları ile mücehhez olmak, nihâyeti ise Hakk’ın gaybî sırlarına muttali²² olup tahkîkî tevhîde vâsıl olmaktır; yâni Câmî’nin ifâdesiyle “tevhîdin mücmelini tafsil etmektir.”

1. Tefrika ve Cem’iyyet

Tasavvufî ıstılâhlardan fark/tefrika ve cem’/cem’iyyet, Levâyih’te sadece tanımlanmak üzere esere alınmış kavramlar olmaktan ziyade, ilk lâyhada ele alınan gönül bahsinin bir devâmı ve açılımı niteliğindedir. İlk lâyhada insanın tek gönlü olduğu ve bundan dolayı sevginin de tek bir yöne olması gerektiği anlatılmış; ikinci lâyhada ise mezkûr mesele fark ve cem’ tabirleriyle açıklanmıştır.

²¹⁰ Zâriyât, 51/56.

²¹¹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 142-143.

Levâiyih'te vârid olan ilk âyet: “Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmamıştır.”²¹² meâlindeki âyettir. Câmî öncelikli olarak zikrettiği bu âyet ile sînesinde tek bir gönle sâhip olan kulun sevgide de bu birliğe ulaşmasını salık vermektedir.²¹³ Zirâ Hakîkî Ma’sûk’un “gayret”i âşığının kendinden gayrısını sevmemesini ve muhtâç olmamasını iktizâ etmektedir.²¹⁴ Sevgi ve muhabbette birliğe/vahdete vâsıl olmak ise yüzü ve gönlü Hak Teâlâ’dan başkasına çevirmemek, mâsivâya tenezzül etmemek ve gönlü muhtelif sevdâlar peşinde avâre kılmamakla mümkün olacaktır. İşte gönlün mâsivâya taallukundan ibâret olan muhabbet *farq* veya *tefrika* terimiyle; muhabbeti yegâne varlık olan Allah Teâlâ’ya bağlamak ise *cem*’ ve *cem’iyyet* terimiyle karşılığını bulmuştur. Buna göre *tefrika*; kalbi birçok şeye bağlamak sûretiyle dağınık bir vaziyete bulundurmak; *cem’iyyet* ise Vâhid olanın müşâhedeyle O’ndan başka her şeyden vazgeçmektir.²¹⁵ Câmî bu hakîkati şu rubâiyle nazma çekmiştir:

“Ey gönlü kesretten bin dertte olan,
Zordur gönlünün rahâta ermesi bunlardan,
Bu kesretten hâsıl, parçalanmış bir gönüldür mâdem,
Bırak onu tek olana ve ayır yolunu tüm eşyadan.”²¹⁶

Devâmında, *cem*’ sâhibinin Hakk’tan başka hiçbir şeyi müşâhede etmesine imkânın olmadığı; eğer müşâhede edebilirse bunun zâten *cem*’ olmayacağı; fark mertebesindeki sâlikin ise *cem*’ sâhibinin hilâfına yalnız mahlûkâtı müşâhede edeceği anlatılır.²¹⁷ Bu açıklamaları amelî tevhid bazında ele aldığımızda; kulun amellerine bakarak nefsi için bir kesbe yâni gayret ve çabaya yönelmesi kısaca “ubûdiyeti” tefrikanın gereği iken; mâsivânın Hak Teâlâ ile görülmesi *cem’iyyet*in gereğini teşkîl etmektedir. Ezcümle kulluk vazifelerini ve beşerî husûsları îfâ etmek, kulun irâde ve kesbini

²¹² Ahzâb, 33/4. Âyetin tamamı: وَمَا جَعَلَ أَرْوَاجَكُمْ اللَّائِي تُظَاهَرُونَ مِنْهُمْ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr» yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O erİştirir.]

²¹³ *Burada* 1. Lâyiha

²¹⁴ Irâkî, *Lemeât*, s. 51.

²¹⁵ *Burada*, 2. Lâyiha

²¹⁶ *Burada*, 11. Rubâî

²¹⁷ Sühreverdî, *Avârif Tasavvufun Esâsı*(haz. H. Kâmil yılmaz) , Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990, s. 308.

gerektirdiği için tefrikayı; Hak tarafından kalpte ma'nâ ve ma'rifetin oluşması, lütuf ve ihsânların doğması da cem'iyeti mûcibdir.²¹⁸

Bu anlamlara hâiz olan tefrika ve cem'iyet mefhumlarının beraberce kullanılıyor olmalarının da mevzûmuz açısından ayrıca bir önemi vardır. Tefrikanın amele ve kulluğa; cem'in de yalnız Hakk'a taalluk edişi, eserimizin ana teması olan tevhîdin, amelî yâni kullukla ilgili boyutu ile nazarî yâni ma'rifet ve ilimle ilgili boyutuyla çok yakın bir ilişki içindedir. Nitekim kul, yaratılma gâyesinin bilincinde olarak tâat ve ibâdet kesbetmekten geri durmayacak ve cem'iyet ile de bütün amelleri de dâhil halk cinsinden bütün eşyanın Hak ile kâim olduğunu müşâhede edecektir. Dolayısıyla farksız cem' Hakk'ın Zât'ının; cem'siz fark ise Hakk'ın kudretinin inkârı olacaktır. Bu sebeple fark ile cem'i birleştiren sâlik yâni amelde ve nazarda beraberce tevhîde vâsıl olan sâlik gerçek anlamda muvahhid olabilecektir.²¹⁹ Bir başka açılımla meseleyi tekrar ele aldığımızda ise cem' ve farkın, “ruh ve beden”, “istidlâl ve istişhâd”, “gönül yürütmek ve akıl yürütmek”, “ma'nâ ve madde”, “metafizik ve fizik” dikotomilerinde olduğu gibi yan yana değil; ancak üst üste koyulduğunda yâni mertebeler düzeyinde idrâk edilebildiğinde hakikat ışığının parlıyacağı gerçeğine binâen, ancak berâberce idrâk edildiğinde hakîkî muvahhid olmanın da sırrı açığa kavuşmuş olacaktır.²²⁰

Câmî tefrika ve cem'in haddini böylece verdikten sonra bir başka hakîkate dikkat çeker. “*Bâzıları cem'iyeti, sebepleri(esbâb) toplamakta zannettiler ve ebediyen tefrikada kaldılar. Ve bir fırka da sebepleri toplamanın tefrika sebeplerinden olduğunu yakînen bildi ve her şeyden elini eteğini çekti.*”²²¹ Buradaki “sebepleri toplamak” ifâdesinden murâd şu olmalıdır: sûfî düşüncesinde kâinattaki her şey birer sebep ve Hak Teâlâ da bütün bu sebeplerin yegâne Müsebbibidir ve esbâb perdesiyle gizlenmiştir.²²² Bazı kimseler Müsebbib'e ulaşmak için muhtelif sebeplere sarılmışlar ve onlarla hakîkate erişeceklerini sanmışlardır, fakat bu müracaat ettikleri sebepler onları hakîkate ulaştırmak

²¹⁸ Kuşeyri, s.38.

²¹⁹ Ebu Nasr Serrâc, *el-Lüma' İslâm Tasavvufu* (çev. Hasan Kamil Yılmaz) Altınoluk Yayınevi, İstanbul 1996, s. 416.

²²⁰ İhsan Fazlıoğlu'nun 14 Mayıs 2015 târihinde Köln'de gerçekleşen bir konferansından iktibâs edilmiştir.

²²¹ *Burada*, 2. Lâyiha

²²² Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.1, s. 255.

yerine hakîkatin müşahedesinden men' etmiş ve böylece tefrikada kalıp, cem'iyetten nasiplenememişlerdir ki nazar ehlinin önündeki en büyük engel bu sebeplere tevessül etmeleri olmuştur.²²³ Bazı kimseler de âlemdeki sebeplerin Hakk'a perde olduklarını yakinen anlamışlar ve onların ardında cilve eden Hakîkî Müsebbibi yâni Allah Teâlâ'yı müşâhede edebilmişlerdir. Câmî bu iki taifenin durumunu şu rubâîlerle nazmetmiştir:

“Tefrika ve vesveselerde kaldığın müddetçe,
İnsanların en şerlisinin cem' ehlinin nazarında,
Hayır, vallâhi! Sen insan değil; bir maymunsun,
Cehâletinden maymunluğunun bile değilsin farkında.”²²⁴

“Ey gönül yolcusu! Her mevzûda konuşmayı bırak,
Rablerin Rabbi'nin yolundan başkasında koşmayı bırak,
Tefrikanın sebebi, dünyâ sebepleri olduğu için,
Sebepleri toplamakla, gönlünü cem' etmeye çalışmayı bırak.”²²⁵

Ey gönül! Medresede kemâli araman nereye kadar?
Felsefe ve hendese usullerini tekmil etmek nereye kadar?
Hüdâ'nın zikri olmayan her fikir vesvesedir,
Allah'tan utan! Bu vesvese daha nereye kadar?²²⁶

2. Mâsivâ

Levâiyh'te ele alınan ikinci mevzû, mâsivâ ve mâsivâyâ taalluk eden bir takım meselelerdir. Arapça istisnâ edatı olan “sivâ”, “mâ” mevsûlü ile birleşince “başkası” anlamına gelmektedir ve bu anlamı veren bir diğer kelime de “gayr” kelimesidir. Mâsivallah, mâsive'l-Hak şeklinde de kullanılır; ancak tasavvufta yaygınlığı sebebiyle çok defa mâsivâ demekle yetinilir. Tasavvufta mübtedî olup henüz tevhîd makâmına eremeyen sâlik, Hakk'ın Varlığı ve Hakk'ın dışındakilerin varlığı olmak üzere iki türlü varlık görür; işte bu Hakk'ın dışındaki varlığa mâsivâ adı verilmektedir. Buna göre “Lâ-taayyün” mertebesinden sonraki “taayyün-i evvel”den şehâdet mertebesine kadar bütün

²²³ Murata, s. 225.

²²⁴ *Burada* 12. Rubai

²²⁵ *Burada* 13. Rubai

²²⁶ *Burada* 14. Rubai

mertebelerdeki zuhûr, mâsivâ niteliğindedir. Zuhûrun en kesîf olduğu mertebe olan şehâdet yâni görünen varlıklar âlemi ve bu âlemdeki mazharlar ise mâsivânın doğrudan kastettiği ma'nâdır; yâni kâinât, dünya, dünyadaki canlı-cansız her varlık, her eylem ve bilgi türünden her şey mâsivânın kapsamı dâhilindedir.²²⁷

Mâsivâ kavramının tasavvuf nazariyesinde kullanımı en yaygın kavramlardan oluşu, ifâde ettiği ma'nânın tevhiî kavramak açısından sağladığı konfordan ileri gelmektedir. Tevhîd Hak'tan gayrisinden yüz ve gönül çevirmek olduğuna göre, mâsivâ yâni Hakk'ın gayrisi olan kâinattaki her şey O'nun müşahedesine birer hicâbdır.²²⁸ Allah dışındaki her şey Onun var ettikleridir, ne var ki Onun var ettikleri kendisine perdedir²²⁹ ve Dost'tan gayrî ne varsa hepsi kabuktur.²³⁰ O halde sâlikten beklenen mâsivâ perdesini kaldırıp ardında tecellî eden tek Hakikat'e vâsıl olmaktır. "Alâik" adı da verilen bu perdelerin ortadan kaldırılması, insanın gönlü ve zihnindeki Allah'tan başka her şeyi silip defetmesiyle mümkündür. Bazı sûfler insanın gönlünü ilâhî tecellilerin yansıdığı parlak bir aynaya, mâsivâyı da yansımaya engelleyen tozlara benzetmiş, ilâhî tecellilerin yansımaları için aynanın tozlardan silinip temizlenmesini şart koşmuşlardır.²³¹ Hüdâyî Hazretleri mâsivâ hicabından kurtulup Hakk'a vâsıl olma arzusunu şöyle nazmetmiştir:

"Mâsivâyâ bakuban kalmayalım
Tâ hevâ vü hevese dalmayalım
Zâga şâhbâz-ı dili salmayalım
Kerem et hey ulu Mevlâ kerem et .

Nice bir mâni' ola hubb-ı sivâ
Ola nûrunla münevver fukarâ
Vaslım eyle Hüdâyî'ye atâ
Kerem et hey ulu Mevlâ kerem et."²³²

²²⁷ Süleyman Uludağ, "Mâsivâ", *DİA*, c.28, s. 76.

²²⁸ Câmî, *Subhatü'l-Ebrâr İyilerin Tesbihi*, 1521.beyit.

²²⁹ Câmî, *Subhatü'l-Ebrâr İyilerin Tesbihi*, 105. beyit

²³⁰ Câmî, *Subhatü'l-Ebrâr İyilerin Tesbihi*, 1517. Beyit.

²³¹ Serrâc, *el-Lümâ'*, s. 49, 52, 531, 538; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 165,170,207,213. s. 131; Kuşeyrî, s.285,370, Hücvîrî, s. 150,209,210,218,241 vd.

²³² Aziz Mahmud Hüdâyî, *Divân-ı İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatcı, Musa Yıldız) Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, 29. İlâhi.

Bu açıklamalar doğrultusunda salike lâzım olan mâsivâ tuzağından sıyrılıp, Hakk'a vâsıl olmanın yollarını aramaktır. Nitekim bir âyette: **أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ** [Kötü duygularını kendisine tanı edinen kimseyi gördün mü? Sen (Resulüm!) ona koruyucu olabilir misin?]²³³ buyrulmakta ve kul hevâ ve heves gibi mâsivâ unsurlarından sakındırılmaktadır.

Câmî de mâsivaya dikkat çekmiş ve mübtedî sâliki bu konuda uyarmıştır. İkinci lâyhada ise; kâinâta olan ve olmayan her şeyi hakkıyla işiten ve gören, bâkî, ezeli ve ebedî olan Hak Teâlâ, her yerde hâzır²³⁴ ve her şeyde zâhir iken kulun O'ndan başkasında muhabbet ve huzur aramasını büyük bir hüsrân olarak nitelemiştir. Zira o kişi bütün güzelliklerin kaynağı ve ilkesi olan Hak'tan yüzünü çevirmiş, yanlış bir yola saparak Hakk'a vuslattan uzağa düşmüştür. Bunun şiiresel ifâdesini de şöyle kaleme almıştır:

“Seherde ciğerler yakan o dilber geldi,
Dedi ki: Ey düşüncelerime ağır yük yükleyen!
Hiç utanmaz mısın? Ben sana bakıyorken,
Sen gözünü başkalarına dikiyorsun.²³⁵”

Câmî, Hakk'ın mutlak anlamda sevgiye ve teveccühe lâyık oluşunu bu şekilde anlatmış ve bir sonraki lâyhada da mâsivânın fâniliği ve hakîkatte ne olduğu husûslarına yer vermiştir. Ona göre, mâsivâ yok olmaya mahkûmdur. Mâsivânın hakîkati yokluktur ve sûretleri de birer hayâlden ibârettir. Dünün ne varlığı ne de sûreti vardı, bugünün sûreti var ama varlığı yok, yarının da ne varlığı ne de sûreti olmayacağı bellidir. O halde bu fâni âlemin fâni güzelliklerine bel bağlamamalı, irâde dizgini mâsivânın eline verilip de ziyân edilmemelidir. Gönül, aşkın asıl sâhibi olan Hak Teâlâ'ya bağlanıp diğer her şeyden ilişiği kesilmelidir, zirâ Hak'tan gayrî muhabbet duyulan hiçbir şeyin bekâsı yoktur ve hatta varlığı da yoktur. Varlık sûretinde görünenler vehim ve hayalden başka bir şey değildirler. Câmî bu ifâdeyi şu rubâileriyle te'yîd etmiştir:

²³³ Furkan 25/43

²³⁴ Hadîd 57/4 “Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.”

²³⁵ *Burada* 15. Rubâî

“Her gönülçelen sûret ki sana yüz gösterir,
Felek yakında gözünden çekip alır,
Var, gönlünü varlık sahalarında olana ver!
O hep seninle olmuştur ve de hep olacaktır.”²³⁶

“Her ne şey ki seni sonsuza götürmeyecektir,
Yokluğunun oku sonunda seni hedefleyecektir,
Her şeyden memâtın ile ayrılmak dilersem,
Hayatındayken ondan kurtulman daha iyi olacaktır.”²³⁷

“Ey Hoca varsın olsun mal da evlât da,
Varlıklarının müddeti belli nasıl olsa,
Mes’ûd olan gönlünü o Dilber’e verendir,
Ki kalp ehli, cân-ı gönülden bağlıdır O’na.”²³⁸

3. Hakk’ın Cemâli

İbn Arabî sonrası eserler başta olmak üzere, varlığa dâir eserlerin hemen hepsinde Hakk’ın vasıfları anlatılırken cemâl ve kemâl mefhûmlarına başvurulmuş ve bunlarla Hakk’ın âlemden istiğnâsı ve âlemin bütünüyle Hakk’a muhtaç oluşu eksenli bahisler tartışılmıştır. Câmî de Levâyih’in üçüncü lâyihasını cemâl ve kemâl konularına tahsîs etmiş ve alâkalı gördüğü birkaç meseleyi de aynı bâbda muhtasar bir şekilde anlatmıştır.

Sözlükte güzellik anlamına gelen cemâl, tasavvuf ilminde Allah’ın rızâ, lütuf ile alâkalı sıfatlarının umûmî ismidir²³⁹ ve âlemde cemâlden başka bir şey yoktur; çünkü Allah âlemi kendi sûretinde yaratmıştır. Hak güzel olduğuna göre âlem de bütünüyle güzeldir. Hak cemâli sevdiğinden cemîli(güzeli) de sever, dolayısıyla âlemi de sever. Allah’tan başka da hakîki anlamda Cemîl yoktur, öyle ki kendi cemâlini başkasında temâşâ eylemek üzere âlemi kendi cemâlinin sûretinde yaratmıştır ve böylece âlemde

²³⁶ *Burada* 17. Rubâî

²³⁷ *Burada* 19. Rubâî

²³⁸ *Burada* 20. Rubâî

²³⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rîfât- Tasavvuf İstîlâhları* (çev. Abdulaziz Mecdi Tolun, haz. Abdurrahmân Acer) Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 51.

mutlak güzel olarak Zât-ı Hak ve mukayyed güzeller olarak da eşyâ farkı oluşmuştur.²⁴⁰ Cemâl sıfatı çoğu zaman celâl sıfatı ile birlikte anılır ve bu şekilde cemâl tecellîye, lutf ve celâl ise hafâya ve kahra işâret etmektedir.²⁴¹

Câmî, cemâl bahsinde ilk olarak Mutlak anlamda Cemâl'in Hazret-i Allah olduğunu ve Hakk'ın mazharı olarak âlemin cemâl cihetinden durumunu açıklığa kavuşturur. Buna göre ilk taayyünden i'tibâren zuhûr eden bütün varlıklarda güzellik ve kâmillik adına ne varsa hepsi Hakk'ın cemâl ve kemâlinden yansıyan nûrun eseridir; eşyânın kendilerine âit değildir. Dolayısıyla Câmî, cemâl mefhûmunu *mutlak* ve *mukayyed* olarak iki kategoride ele alır; bunlardan mutlak cemâl'in sâhibi şüphesiz yerlerin ve göklerin nuru olan Allah'tır.²⁴² Diğer cemâl türü olan mukayyed cemâl de Hakk'ın zuhûruna müteallik olduğu cihetle, bütün varlıklara sirâyet eden güzelliştir ki akıl, nefis, felek, yıldız, melek, tabiat, cisim, heyûla, unsur, maden, nebat ve hayvan türlerinin hepsi bu nûra nâil olmuşlardır.²⁴³ **“Allah hâlkı zulmette yaratmış; sonra da onların üzerine nûrundan serpmiştir.”**²⁴⁴ şeklindeki hadîs-i şerîf de bu ma'nâyı tasdik etmektedir. Hadîsteki “zulmetten” yâni karanlıktan maksad, zulmet-i 'adem yâni yokluk karanlığı; “nûrdan” yâni ışık- ziyâdan maksad nûr-i vücûd yâni varlık ziyâsıdır ve “hâlk” da umûmî ma'nâda mahlûkât ma'nâsıdır.²⁴⁵ Buna göre, Allah mutlak yoklukta, mahlûkâtın şekillerini tasvîr ve ölçülerini takdir etmiş ve onların üzerine Kendi nûrundan ilkâ edip, onlara tecellî eylemiş ve yokluk karanlığından çıkarmıştır.²⁴⁶ İşte **“Allah göklerin ve yerin nûrudur.”**²⁴⁷ âyeti kerimesindeki nûr kelimesinin de delâlet ettiği ma'nâ budur. Bu nûr olmaksızın eşyânın cemâlî de kemâlî de ve hatta zûhuru da mümkün olmazdı. Şöyle ki; Allah mutlak yoklukta, mahlûkâtın şekillerini tasvîr ve ölçülerini takdir etmiş ve onların üzerine kendi cemâl nûrundan ilkâ edip, onlara tecellî eylemiş ve

²⁴⁰ İbn Arabî, *Fütûhât*, II, 531-532; IV, 269-270.

²⁴¹ Cürcânî, s.50.

²⁴² Nûr 24/35

²⁴³ Lisânuddîn Selmânî, *Ravzatü 't-Ta'rif bi-hubbi'ş-şerîf*, s. 288. [alıntı: *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 168.]

²⁴⁴ Tirmizî, *İmân*, 18; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, c. 11, s. 76.

²⁴⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netîce* (haz. Ali Namlı, İmdat yavaşı), İnsan Yayınları, İstanbul 1997. c. 2, s. 45.

²⁴⁶ Nablusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s. 108.

²⁴⁷ Nûr 24/35

yokluk karanlığından çıkarmıştır.”²⁴⁸ Zulmetten nûra veya ‘ademden vücûda doğru gerçekleşen bu hâlkediş, Avni Konuk’un açıklamalarıyla daha mübeyyen hâle gelmektedir: Bilindiği gibi nihâyetsiz uzay karanlıktır, nûr-i siyâh hâldedir ve bu vücûd, hiçbir vasıfla mevsûf olmaması hasebiyle *kenz-i mahfî* mertebesidir. Vücûd-u Vâhid-i Hakîki, kendi cemâl ve kemâlâtını zevk-i müşâhedeye muhabbet duymuş ve bu hubb-i zuhûrunun harâreti ile rahmânî nefesini üfleyince, o nefes gece karanlığının son deminde güneş doğacağı vakit beliren hafif ziyâyâ benzer bir ziyâ veren misbâh sûretinde kesîfleşmiştir. Bu nefes-i rahmânî yayılıp en aşağılara kadar saçılıp mütekâsif oldukça, hangi sûrete bu raşâşeden/ serpilme-saçılma isâbet etmişse, o miktarda hayât-ı hakîkiyye bulmuş, zuhûr meydânına gelmiştir.²⁴⁹ Dahası bu nûr, mahlûkâtın bilmek, görmek, işitmek gibi bütün sıfatları ile Hakk’ın sıfâtı arasında bir müşâreket tes’îs etmiştir; şöyle ki her kimde bilmek vasfı varsa o sıfat Hakk’a muzâftır ve aynı şekilde kimde görmek sıfâtı varsa bu sıfat O’nun sıfatıdır ve ayrıca her ne kadar bu sıfatlar Hak söz konusu olduğunda, küllî ve kâmil olsalar da, insanın kesîf vücûdu söz konusu olduğunda cüz’î niteliktedirler.²⁵⁰

İşte Câmî’nin cemâl nûru olarak zikrettiği, varlık nûrudur ve böylece her merhalede varlık bahislerine bir adım daha yaklaşılmaktadır. Sâlik bu mertebede Hakk’ın Mutlak Cemîl olduğunu kavrayacak ve O’nun cemâl nuruyla bütün bir kâinâtın yokluk zulmetinden aydınlık sâhası olan zuhûra gelişi hakîkatine vâkîf olacaktır. Nitekim Mutlak Cemîl bütün kayıtlardan ve cüzlerden münezzehe olduğu lâ taayyün mertebesinden bu nûrunu yayarak tenezzül buyurmuş; eşyânın mukayyedliği ve cüz’îliğinde tecellî eylemiştir. Bu hakîkati kavrayabilen sâlik mâsivânın mukayyedliğinden yüzünü çevirecek, Hakk’ın mutlaklığına tâlib olacak ve nihâyet mâsivâ tuzağından berî kalabilecektir. İşte bu hakîkatin şiirsel ifâdesi de şöyle vârid olmuştur:

“Gülleri görmeye gittim, o Tiraz mumu,²⁵¹

Gördü beni gülşenin ortasında ve dedi ki:

²⁴⁸ Nablusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s. 108.

²⁴⁹ A.Avni Konuk, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.3, s. 180.; İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbu’n-Netîce*, c. 2, s. 120.; A.Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, c. 7, s. 184.

²⁵⁰ A.Avni Konuk, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.4, s. 334.

²⁵¹ Tiraz, Türkistan’da beyaz tenli güzelleri ile meşhur bir şehir adıdır.

Aslanan benim, cihânın gülleri benim kollarımdır,
Neden dallara dalıp da gövdeden geri kaldın?”²⁵²

“Ne yapacaksın hoş endâm ile tatlı yüzü,
Ne yapacaksın bukle bukle olmuş zülfü,
Her tarafta Mutlak’ın güzelliği ışıldarken,
Ne yapacaksın ey bî-haber, mukayedin hüsnünü.”²⁵³

4. Nisbet-i Şerife

Câmî’nin eserlerinde dikkat çeken sülûke dâir bir kavram da sözlük anlamı “bağ, alaka, irtibât vb.” olan “nisbet” kavramıdır. Nisbet bir ıstılâh olarak kişinin onun vâsıtasıyla sâhibini keşfettiği haldir ve ona intisâb etmesi demektir.²⁵⁴ Câmî’nin “nisbet” ten kasdı ise daha husûsî anlamda Nakşbendî tarîkatının *intisab* ve *rabita* usulleriyle ilintilidir.²⁵⁵ Şu kadarı var ki Câmî, eserin daha geniş bir kesime hitap etmesi ve varlık konularının seyr u sülûk konularına gâlib gelmesinden olacak, Levâyih’in hiçbir yerinde –*Şerh-i Rubâiyyât*’ın aksine- ne Nakşbendiyyi ne de Nakşbendî şeyhlerin isimlerini zikreder; buna rağmen “nisbet” olarak anlattığı esâsın Nakşbendî Tarîkatı’na ma’tuf olduğu aşikârdır.²⁵⁶

Altıncı lâyhada, insanın Allah Teâlâ’nın nûrunun yansıması ve mazharı olması cihetinden son derece latîf olmasına karşın; cismâniyeti yâni taayyün etmiş hâli i’tibâriyle kesîfliğin nihâi noktasında olduğuna dikkat çekilmektedir. Nitekim varlık mertebelerinden zuhûrun en yoğun olduğu âlem müşâhede âlemidir²⁵⁷ ve hem nâkis hem

²⁵² *Burada* 21. Rubâî

²⁵³ *Burada* 22. Rubâî

²⁵⁴ Serrâc, *Lümâ*’, s. 435.

²⁵⁵ Câmî *Nefehât*’ta çeşitli vesilelerle nisbet kavramına müracaat etmiş, bununla bazen intisab bazen de râbita usulünü kastetmiştir. Örneğin: “Meşayihin ve Hakk dostlarının sözleri, insana onları sevdirebilir, onları sevmek kişi ile onlar arasında bir *nisbet* ve bir rabita meydana getirir.”; “Cüneyd’e *nisbeti* vardır.”; “Sûfiler, pîrlerini görme şeklindeki *nisbete* gâyet büyük ehemmiyet verirler.”; “İradet hırkası nisbeti ile zikir telkini nisbetini iki şeyhten tutmak çirkindir. Ama sohbet nisbetinin çok şeyhten tutulması övülmüştür, güzeldir. Fakat bunun ya icazet şartıyla veya sohbet edilen şeyhin kuvvetiyle olması gerektir.” İlgili sayfalar için (bkz. Câmî, *Nefehât*, s. 148,214,251,774.)

²⁵⁶ Murata, s. 226.

²⁵⁷ Bir üst mertebedeki latîf ve hark(yarılma) ile iltiyâm(kaynaşma) kabûl etmeyen basît varlıkların, tecezzî(parçalanma) ve teba’uz(bölünme) kabûl eden mürekkebe varlıklar ve cevher-i kesîf haline geldiği mertebedir. Bu mertebede vücûd, artık beş duyuyu algılanır, kendilerine işâret edilir ve kesâfet sâhibi cisimler haline gelmiştir ve bu cisimler de dört unsur denen ateş, toprak, hava ve sudan oluşmuşlardır. (Bkz. Nablusî, *Ariflerin Tevhîdi*, s. 43.)

de kâmil olan mutlak anlamda insan bu âlemdeki son tecellîdir.²⁵⁸ Câmî'nin burada ifâde ettiği hakikât, kulun kul, Rabb'in de da Rab olduğudur;²⁵⁹ yâni kul hakîkati itibâriyle Hakk'ın nûrunun yansıması ve mazharı olsa da, Hakk'ın Varlığı'nın son ve en yoğun tecellîsi olmakla cisim mesâbesindedir. Mühim olan insanın hakîkatini teşkîl eden bu hakîkat nûruna teveccüh etmesi ve üzerindeki mâsivâ tozunu temizlemesidir; zirâ insan her neye teveccüh etse onun hükmüne boyanır, mâsivâyla iştigâl ederse mâsivânın fânîliğinde ziyân olur ve eğer hakîkatın peşinde olursa hakîkat sırlarının mahremi olur. Câmî insanın bu husûsiyetlerini filozofların “nefs²⁶⁰-i nâtika” tabirini kullanarak açıklamayı uygun görür. Câmî'nin bir tanım getirmediği “nefs-i nâtika” felsefede, zâtı i'tibâriyle maddeden mücerred, fiilleri i'tibâriyle ise madde ile yakın irtibâtı olan bir cevherden ibarettir. Nebâtî nefsin yiyecek ve içeceklere; hayvânî nefsin üstünlüğe düşkün olmasına karşın nefs-i nâtika, irfân ile fazîletlere düşkündür. Bu cevher insanda emîr vazîfesi görür ve Allah'ın insan bedenindeki halîfesi ve kesîf bedene yerleştirdiği bir hikmettir.²⁶¹ İbn Arabî aynı doğrultuda bu türden nefsi, hayvânî rûhun mukâbili olarak kullanır ve onunla bedeni tedbîr eden ve ilâhî emre muhâtab olan rûhu kasteder ki *Tedbîrât-ı İlâhiyye* adlı eserinin ana teması da bu nefs-i nâtika veya nefs-i insâniyyedir.²⁶²

Câmî'nin bu kavramdan murâdı ise felsefenin “nefs-i nâtika” mefhûmundan ziyâde onun tasavvuftaki karşılığı olan “insân-ı kâmil”²⁶³ mertebesi olmalıdır. Nitekim *ed-Durre*'de “nefs-i nâtika”nın ism-i câmi'nin mazharı oluşu anlatılmaktadır ki ism-i câmi'in mazharı tasavvufî terminolojide insân-ı kâmidir.²⁶⁴ Câmî devâmında “*Nefs-i*

²⁵⁸ Abdulgani Nablusî, *Ariflerin Tevhîdi* (çev. Ekrem Demirli), İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 41.

²⁵⁹ Süleyman Uludağ, “Abd”, *DİA*, c.1, s. 58.

²⁶⁰ Nefs, ilâhî emirlere uymakla sukûnete ermiş ve şehvetlere karşı mücâdele edip ızdırâbdan kurtulmuş olursa ona “mutmainne”, bir taraftan şehvetlere meyleder diğer taraftan da ona karşı koymaya çalışırsa “levvâme” denir. Nefs şehvetlerin gerektirdiklerine, şeytânî fısıltı ve havâtıra itirâz etmeksizin tâbi olursa da “emmâre” olarak isimlendirilir. (bkz. Cürcânî, s. 91-92.)

²⁶¹ Gerard Gihamy, *Mevsuatu mustalahati 'l-felsefe inde 'l-Arab*, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, Lübnân 1998 s. 927.

²⁶² Ahmed Avni Konuk, *Tebîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahrallı) İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 68, 113-116, 118 vd.

²⁶³ İnsân-ı kâmilin özellikleri için (bkz. Azîzüddîn Neseî, *Tasavvufta İnsan Meselesi: İnsan-ı Kamil*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.; Sadreddin Konevî, *Tasavvuf Metafiziği*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayınları, İstanbul 2013, s. 137.)

²⁶⁴ Câmî, *ed-Durretü 'l-Fâhira*, s. 9. Bu anlamı sağlaysın ikinci bir delil olarak da şu bilgiyi zikredebiliriz: “Bil ki âlemde insân-ı kâmilin mertebesi, nefs-i nâtika mertebesidir.” İbn Arabî, *Fütuhât, III*, S.181-182.)

nâtika eğer hakîkatlere uygun düşen/ mutâbık sûretlerle bezenirse ve onun sâdık olan hükümleriyle mütehakkik olursa, vücûdun kendisi olur."²⁶⁵ der. İşte bu ifâde "insân-ı kâmil" mertebesinin açılımı olma niteliğindedir; nitekim hayat zuhûrunu tam ma'nâsıyla kabûl eden varlık insân-ı kâmildir²⁶⁶; zirâ o kendi nefsi için mevcûd olup, varlığı izâfî veyâ mecâzî değildir, vücûd hakîkatlerinin hepsine kâbidir ki latîf oluşuyla ulvî hakîkatlere; kesîf oluşuyla da süflî hakîkatlere mukâbil olur.²⁶⁷ Öyle ki Hak ile insân-ı kâmilin arasında sadece rubûbiyyet(Rablık) ve merbûbiyyet(kulluk) farkı kalır.²⁶⁸ Dolayısıyla insan cisimliğinin ve kesîfliğinin rağmına, insân-ı kâmil olabilme kabiliyyetine sâhip olan tek varlıktır. Bu mertebeden daha düşük olanların nefsi ise "natık" değil; "hayvânî nefistir" ki bir rubâisinde şöyle gelir:

"Meded Yâ Rab! Ki kaçayım hayvanî özümden,
Ayrılalım kötüden ve kurtulayım kötülüğümden,
Kendi varlığında, al benliğimi benden,
Ki kurtulayım benliğimden ve bensizliğimden."²⁶⁹

Câmî'nin uyarısı da insanın hayvânî vasıftan temizlenip, kemâle doğru evrilmesine yöneliktir; zirâ insanların çoğu cismânî sûretlere yâni mâsivaya öyle bir bağıllık hâлиндeler ki cevherlerinde sâri olan hakîkatin farkında dahî değillerdir. Burada Câmî, *Mesnevî-yi Mevlevî*'den bir iktibâsta bulunur ve ardından kendi ifâdeleriyle yeniden yorumladığı başka bir rubâîye yer verir:

"Ey kardeş! Sen ancak o düşünceden ibâretsin
Bunun dışında da et ve kemikten başka bir şey değilsin
Eğer endişen gül olursa, gül bahçesisin
Yok eğer dikense, çalığa dönersin."²⁷⁰

"Gönlünden gül geçerse gül olursun,
Ve kararsız bülbül geçerse bülbül olursun,
Sen cüz'sün ve Hak külldür, olur da bir gün,

²⁶⁵ *Burada* 6. Lâyiha

²⁶⁶ Abdulkerîm Cîlî, *el-İnsânu'l-Kâmil*, c.1s.44.[alıntı: *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, s. 474]

²⁶⁷ Cîlî, *el-İnsânu'l-Kâmil*, c.2, s. 47, [alıntı: *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, s. 475]

²⁶⁸ Ziyâuddin Gümüşhânevî, *Kitâb-i Câmi'i'l-usûl*, s. 126.[alıntı: *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, s. 477.]

²⁶⁹ *Burada* 27. Rubâî

²⁷⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, beyit 277-278.

Küll'ü düşünürsen küll olursun.”²⁷¹

Yâni insanın iştigâl ve arzusu gül remzinde gizli olan hakikat olursa güle döner ve Hak ile aynîleşir; eğer insanın teveccühü dikende temsil edilen mâsivâ çöplüğüne olursa güle benzemek varken zelil bir biçimde çalılığa döner.

Câmî'nin altıncı lâyiha'da bu girizgâhla varmak istediği yer; insânı latîf cevherinden bî-haber bırakıp da aslından uzaklaştıran mâsivâ tuzağına müptelâ olmamak için “nisbet”e sarılmanın ehemmiyetidir. İnsan büyük bir gayret göstermeli ve benliğini nazarından kaldırmalı; cemâl ve kemâl nûruyla varlığın bütün mertebelerinde tecellî edip parıldayan Zât ile yâni yegâne hakikat ile iştigal etmelidir. İşte bu kerte Câmî Hak ile iştigâlin keyfiyetine şurû eyler ve “nisbet” kavramını kullanır.²⁷² Levâyih'te bu nisbetin nitelikleri doğrudan verilmediği için *Şerh-i Rubâiyyât*'ın ilgili bölümlerinden iktibasta bulunmak yerinde olacaktır:

در مسند فقر چون به بینی شاهی

ز اسرار حقیقت بیقین آگاهی

گر نقش کنی بلوح دل صورت او

زان نقش بنقشبند یابی راهی

[Fakirlik tahtında pir pâdişâh gördüğünde hakikat sırlarından yakînî olarak âgâh olursun. Eğer onun sûretini gönlüne nakşedersen, o nakıştan Nakşbend'e bir yol bulursun.]²⁷³

سر غم عشق دردمندان دانند

نی خوش منشان و خودپسندان دانند

از نقش توان بسوی بی نقش شدن

وین نقش غریب نقشبندان دانند

²⁷¹ *Burada* 23. Rubâî

²⁷² *Burada* 6. Lâyiha

²⁷³ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 144.

[Aşk gamının sırrını gülüp eğlenenler ve kendini beğenenler değil, o derdi çekenler bilir. Nakışlardan yola çıkarak nakışsızlığa ulaşılabilir ve bu nakış da Nakşbendî şeyhleri bilir.]

Şerhi: Hazret-i Hâce ve halîfelerinin –kaddesallahu esrârahum- teveccüh ve bâtinî **nisbet**leri tahsîl etme usûlü şöyledir: Her ne zaman onunla iştigal etmek isterlerse, evvelâ kendisinden **nisbet** aldıkları şahsın sûretini bu hâlin bilinen keyfiyeti ve te'sîri ortaya çıkıncaya kadar hayallerine getirirler. O keyfiyetle devâmlı meşgûliyetten sonra rûh-i mutlakın aynası olan o hayal ve sûretle hakikat-i câmia-i insâniden ibâret olan kalbe teveccüh ederler ki ulvî ve süflî bütün kâinât, hakikat-i câmia-i insâninin tafsilidir. Her ne kadar O, cisimlere hulûl etmekten münezzehtir ise de bu **nisbet**, O'nunla bu çam kozalağı şeklindeki et parçası olan kalb arasında mevcûddur...]²⁷⁴

Bu bilgiye göre Câmî, “nisbet” ile Hakk’a ve bâtinî hakîkatlere teveccühe; ikinci olarak bir mürşide intisâba ve onun sûretini hayâle nakşetmek olan râbitaya atıfta bulunmuştur. Muhtemeldir ki Câmî nisbet kelimesini bu üç anlamı da câmî’ olan Nakşbendî tarîkinin irşâd yolunu doğrudan “nisbet” ile karşılamıştır. Altıncı lâyihanın devâmında da sâlik mezkûr nisbete yâni Hakk’a teveccühe/ mürîd olmaya/şeyhin sûretini hatırlamaya o denli müdâvemet etmelidir ki artık kendi varlığı aradan kalksın ve Hakikat’ın *ayn*²⁷⁵ olsun şeklinde bir tavsiye vermektedir. Yine, sâlik cüz’î sûretleri görüp onlara müstakil varlıklar vermek sûretiyle Hak’tan gâfil olmamalı ve O’nu iyi veya kötü gibi görünse de bütün mahlûkâtta müşâhede etmeye gayret göstermelidir. Bu sûretle bir makâma ulaşır ki orada kulun mâsivâ kirinden ve maddî bedeninden tamamen arındığı ve Hakk’a en yakın olduğu **“Kulum nâfile ibâdetlerle bana yaklaşır (kurb), tâ ki ben onu severim. Ben onu sevdiğim zaman işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum.”**²⁷⁶ hadîs-i şefînde buyrulan ayniyyete hâiz olur, öyle ki

²⁷⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 144-145. Câmî bu usûlü benzer şekilde *Risâle-i Murâkabe ve Âdâb-ı Zikr* isimli risâlesinde de anlatmaktadır. (Bkz. Câmî, *Bahâristân ve Resâil-i câmî* (haz. A’lâhân Afsahzâd), Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2000, s. 487-488.) Bu risâlede Câmî, Nakşbendî usulünün 3 yolla olduğunu: ilkinin zikir, ikincisinin murâkabe, üçüncüsünün de râbita olduğunu zikreder ve ayrıntılı olarak anlatır.

²⁷⁵ Burada “ayn” kelimesinden murâdımız “tıpkısı” değil; “hakîkati, özü” anlamıdır.

²⁷⁶ Buhârî, *Rikâk*, 38; İbn Hanbel, c. VI, s. 256.; İbn Arabî, *Mişkâtü'l-Envâr: Nurlar Hazînesi* (çev. Mehmet Demirci), İz Yayınları, İstanbul 1990, 91. Hadîs. Tasavvuf nazariyesinde bu hadîsin açılımı *kurb-u nevâfil* ve *kurb-u ferâiz*dir. İbn Arabî’nin mütehakkık olan ehlullâhın iki kısmı olarak zikrettiği bu iki kurbîyeti, Füsûs Şârihi Ahmet Avni Konuk şu şekilde açıklamıştır: Hakk’ın zâhir ve mahlûkâtın (hâlkın) bâtin olduğu durumda vâkı’ olan kurb, kurb-u ferâiz denir, zirâ vücûdun aslı Hak’tır. Ayrıca bu vücûd Hakk’ın olduğu için vâcib ve fârdır; işte bu aslı vücûdun idrâkine eren bu kurbun sâhibi olan kul da mahbûb-i ilâhî (Hakk’ın sevgilisi)dir. Bu kul önce ilâhî cezbeye

kendine baktığında âdetâ Rabbi'ne bakmış olur, ne söylerse Rabb'in söylemesi olmuş olur; yâni sâlik "O Hak'tır" demek yerine artık "Ben Hakk'ım" demenin mertebesine vâsıl olmuştur.²⁷⁷

"Canımla bedenimin karışmasından Sensin maksadım,
Ölmekten de yaşamaktan da Sensin maksadım,
Ben çekileyim aradan da Sen kal,
"Ben" diyorsam da "Sensin" yine maksadım."²⁷⁸

Böylece sâlik kendi hazret-i câmiyasını müşâhede etmiş olur ve fakat bu hakikat-i câmiayı Hakk'ın Zât ve sıfâtının mazharı olarak bilir; asla Hakk'ın ona hulûl ettiğini vehmetmez. Zirâ bu durum sadece sûretin aynada zuhûru mesâbesindedir.²⁷⁹ Bu mertebeye erişen sâlik bu nisbeti asla terketmemeli ve hiçbir eyleminde veya eylemsizliğinde bu nisbetten hâlî olmamalıdır ve bu nisbeti vaktinin gereği bilmelidir. Eğer bir an dahî bu nisbetten gaflette bulursa yeniden en baştan başlaması ve dâima huzûrda olması gerekir.²⁸⁰ Dahası nisbetin sâdece devâmlılığı değil, keyfiyyetinin de varlıklara dâir her türlü düşünce ve sûretten arındırılması; bütün himmetin sadece Hakk

kapılmış, daha sonra sülûkta sâir olmuş; önce bekâ billâh makâmına ermiş, ardından fenâ fillâh makâmını idrâk etmiştir. İşte Hak Teâlâ sevgilisi olan bu kulunda, Zâhir ism-i şerîfiyle tecelli ettiği için bu kul kendi beşerî zât ve sıfatından fâni olup, Hak ile beka bulmuş ve böylece mütecellî olan Hakk'ın idrâkine âlet olmuştur (âlettir- zaman kaydı dilsel kaygılardan dolayı getirilmiştir.). Yâni bu sûrette kul, Hakk'ın sem'i, basarı ve sâir kuvveleri ve âzâsı olur. Kulun, Hakk'ın zâtında fânî olduğu ve Hakk'ın onun zâtı makâmında kâim olduğu bu kurbiyet, bir kâse içindeki suya atılan buzun zâtının, suyun zâtında fâni olmasına benzer. Öyle ki bu buzun zâtiyyeti, suyun zâtiyyetinde yok olmuştur. (bkz. Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 2, s. 249.)

Ahmet Avni Konuk'un beyân ettiği diğer kısım kurbiyyet ise, hâlkın zâhir ve Hakk'ın bâtın (mestûr) olduğu sûrette vâkı' olan kurb-u nevâfildir. Burada nefl (ziyâde) kelimesinin çoğulu olan nevâfil, mahlûkâtın (hâlkın) vücûdunu ifâde etmektedir ki bu vücûd Hakk'ın vücûdu gibi asıl değil; ziyâde ve fer'dir. Bu kurba erişen kul önce bir sülûktan geçer ve bekâ bulmadan önce fenâ bulur. Bu kul Hakk'ın sevgilisi değil, Hakk'ı seven bir kuldur. Bu kulun sıfatları fâni, zâtî bâkîdir ve Hak ona Bâtın ism-i şerîfiyle tecelli etmiştir. Dolayısıyla bu sefer de, Hak kulunun idrâk etme âleti durumundadır, yâni kul Hak ile söyler, Hak ile iştir. Kulun Hakk'ın sıfatında kendi sıfatından fâni olduğu ve Hakk'ın onun sıfatları makâmında kâim olduğu bu kurbiyyet, ateşte tutulan demirin bir zaman sonra ateşin sıfatıyla muttasıf olup, kıpkırmızı ve yakıcı hâle gelmesine benzer. Nitekim demir, ateşlik sıfatında demirlik sıfatından fâni olmuştur. Bu kurbiyyet türü, "fenâ fillah" makâmı olarak da tavsif edilir. Daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Mustafa Tahralı, "İbn Arabî'de Bir Hadîs-i Kudsînin Yorumu" Mustafa Tahralı, "İbn Arabî'de Bir Hadîs-i Kudsînin Yorumu", s. 18. [içinde:İbn Arabî, Nurlar Hazînesi, (trc. Mehmet Demirci), İz Yayınları, İstanbul 1990.], s. 23.; A.Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. II, s. 54.)

²⁷⁷ *Burada* 6. Lâyiha "Ben Hakk'ım/ ما الحق" ifâdesi Hallac-ı Mansûr'a ait bir sözdür. Câmi'nin Hallac hakkında söyledikleri için bkz. Câmi, *Nefehât*, s. 290-294.

²⁷⁸ *Burada* 24. Rubâî

²⁷⁹ Câmi, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 151

²⁸⁰ *Burada* 6. Lâyiha; Câmi, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 150-151.; Câmi, *Risâle-i Murâkabe ve Âdâb-ı Zikr*, s. 488.

ile iştigâle yoğunlaştırılması sûretiyle takviyesi en önemli maksatlardandır. Düşünceler ne kadar engellenir ve vesveseler ne kadar gizlenirse o nisbet de o denli güçlü ve kalıcı olacaktır. Elbette bu düşüncelerin sâlikin sînesini terk etmeleri için büyük bir gayret ve tam bir ciddiyet gereklidir.²⁸¹

سر رشته دولت ای برادر بکف آر
وین عمر کرامی به خسارت مگذار
دائم همه جا با همه کس در همه کار
می دار نرفته چشم دل جانب یار

[Ey birâder saadet ipinin ucunu eline geçir. Bu ömür kıymetlidir, onu boş ve hüsrânla geçirme. Her yerde, herkesle ve her işte dâimâ, gönül gözünü kapalı tut Yâr'ın hâricindekilere.]²⁸²

Mâsivânın tuzağından korunmak için bu şekilde gayret ve ciddiyet gösterip mücâhede külfetine tahammül gösteren sâlik, kendinde Hakk'ın lutuf cezbeleri zuhûr etmeye başlayınca artık külfet yerine Hakk'ın müşâhedesinin lezzetine varır. Artık bu nisbet onda öyle kuvvetlidir ki mücâhedeye lüzûm kalmaz, zirâ Hakk'ın gayrisi sînesini terketmiş ve bu nisbetin lezzeti bütün cismânî lezzetlere gâlib gelmiştir. İşte bu huzûra eren sâlik hâl diliyle şu nağmeyi terennüm edecektir:²⁸³

“Ey cân bülbülü mest oldum yâdın ile,
Ve ey keder seabim, dibe vurdum yâdın ile,
Cihânın lezzetleri hepten yerle bir,
Senin yâdının verdiği zevk ile.”²⁸⁴

5. Fenâ ve Fakr

Eserde üzerinde durulan ve sâlikin katettiği mertebelerin nihâyeti olan makâm, “fenâ” makâmıdır. Fenâ bir tasavvuf ıstılâhı olarak; tevhîdinde avâm derecesinden, havâs

²⁸¹ *Burada* 6. Lâyiha

²⁸² Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.150.

²⁸³ *Burada* 11. Lâyiha

²⁸⁴ *Burada* 31. Rubâî

derecesine yükselen muvahhid kulun vasıflarından biri olup; yerilmiş sıfatlardan halâs olmaktır. Bu makâmın iki türü vardır: Bunlardan ilki bahsedilen sıfatların riyâzât ile yok edilmesidir; ikincisi ise, insanın mülk ve melekût âlemlerinin farkında olmaması hâlidir ki bunun da yolu ancak Hakk'ın azameti ve müşâhedesine dalmakla mümkündür.²⁸⁵ Câmî'nin de Levâiyh'te fenâ kavramı²⁸⁶ için tercih ettiği anlam ikinci kısım fenâ kabîlindedir: "Fenâ, Hakk'ın varlığının zuhûrunun, bâtına gâlib gelmesi sebebiyle Hak'tan başkasına şuûrun kalmaması, yâni hakîkî mahbûb olan Hak'tan gayrısının nazardan yok edilmesidir."²⁸⁷ Bir kimse ne kadar çok âşıkça o nisbette kendinden gâib olup sevgilisinin huzurunda bulunur, mülk ve melekût âlemleri sâlike örtü olup ona masıvayı unutturur, böylece de fenâ hâsıl olur.²⁸⁸ Yâni Hak'tan başka bütün bilgi ve irâde unsurlarına şuûr ve nazarın kalmaması sûretiyle Hakîkatin tecrübesine erişmek, sâlikin bilginin öznesi olarak varlığını devâm ettirmemesine bağlıdır; zira "ben"(ampirik ego) bu tecrübenin önündeki en büyük engeldir. Bu engelin sebebi; bireysel egonun varlığı, zorunlu olarak kişi ile "varlık"ın hakîkatinin onun kendi "varlık"ı olması arasına epistemolojik bir mesafe koymasındandır ve bu mesâfe sadece bu egonun yok edilmesi ile yâni fenâ ile ortadan kalkmaktadır. Fenâ yoluyla elde edilen ma'rifet Mutlak Varlığın kendini eşyâda izhâr etmesinden önceki durumunun doğrudan bilgisini ifâde ettiği için, sâlikin de Hakk'ı mutlak gaybı içerisinde idrâk edebilmesi için kendi taayyününün ötesine geçmesi yâni fânî olması gerekmektedir.²⁸⁹

"Buna benzer bir bekâ istersin,
Varlığının harmanından bir arpayı nasıl verirsin,
Tek bir tüyünün bile farkında oldukça sen,

²⁸⁵ Cürcânî, s. 58.

²⁸⁶ Fenânın pek çok mertebesi vardır, fiillerin fenâsı, hallerin fenâsı, sıfatların fenâsı, zatın fenâsı, gibi her fenâyı da, ona münasib bir beka ta'kîb eder. Lakin kâmil ma'nâda fenâ, "Esfâr-ı erbaa"dan (seyr ilallah, seyr fillah, seyr billah, seyr minallah) seyr ilallahın nihâyetine, hakîkî beka seyr fi'llâh'ın bidâyetine denir. Zira, tarîkâta sülûk eden zat sıdk ayağı ile vücûd çölünü tamamen katettiği vakit seyr ilâllâh nihâyete erer. Mutlak fenâdan sonra hudûs pisliğinden temizlenmiş bir vücûd-i Rabbânî ve bir zât-ı Hakkânî kula ihsan olduğu zaman seyr fillah tahakkuk eder. Gaybdan gelen bu ihsan ile "ilâhî vasıflarla ittîsaf ve Rabbânî ahlâk ile tahalluk" âlemine yükselir. Bu âleme ait yüce hallere ulaşır, yüksek makâmlara nail olur. (bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s. 68.)

²⁸⁷ *Burada* 9.Lâyiha, Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, s.90.

²⁸⁸ Câmî, *Nefehât*, s. 542.

²⁸⁹ Toshihiko Izutsu, *İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makâleler* (çev. Ramazan Ertürk) Ağaç Yayınları, İstanbul 2010, s.24-25.

Fenâ yolundan dem vursan da, yoldan çok gerisin.²⁹⁰

Mesnevî'de anlatılan Hz. Süleyman'a rüzgârı şikâyet eden sivrisineğe "hasmını ihzâr et!" buyurması ve sivrisineğin de rüzgârın vücûdunun kendi ademi olduğuna ve rüzgârın vücûdunun onun tabîatının helâk olmasına sebep olacağından yakınması²⁹¹ bu noktada mânîdâr bir mesel olacaktır. Nitekim Hakk'ın dergâhını talep edenin, "lâ" olması îcâb etmektedir; tıpkı nûr isteyen gölgenin nûrun zuhûruyla yok olması gibi. İşte fenâ ile ifâdesini bulan bu ikiliğin mahvi şu beytin ma'nâsıyla vurgulanmaktadır:

در شهر بکوی یا تو باشی یا من

کاشفته بود کار ولایت بدو تن

[Şehirde, köyde ya sen olursun ya ben! Zirâ iki hükümdâr ile vilâyetin işi karışık olur.]²⁹²

Fenâ-i fenâ²⁹³ ise bu şuûrun kalmamasına da şuûrun olmaması, yâni sâlikin sadece mâsivânın müşâhedesinden değil kendi fâniliğinden dahî bî-haber ve şuûrsuz oluşudur. Fenâ içinde fenâ yokluk içinde yokluk burada olur.²⁹⁴ Bu "hiç" olmak sûretiyle hâkîkatin müdriki olmak, esâsında sâlikin kendi tecrübesi değildir, zirâ insan bu tecrübenin tahakkukunda artık kendisi olmaktan çıkmıştır; bilakis bu tecrübenin fâili Mutlak Hakîkat'in bizzat kendisidir.²⁹⁵ Böylece sâlik hakîki tevhîde ermiş olur, Vücûd-i Mutlak'tan başka bir şey göremez ve mukayyed ile mutlak vücûdu tek bilir.

Yine bu makâmda Câmî, *ittihâd* ve *ittisâl* hallerinin mânalarının açığa çıktığını belirtir. Buna göre; *ittihâd*: Hak Teâlâ'yı, mâsivânın ancak O'nunla var olması ve mâsivânın bizâtihi ademe mahkûm olması açısından O'nunla ittihâd etmiş olduğu Mutlak Vâhid olarak müşâhede etmektir, ancak mâsivânın müstakil bir varlığı varmış da bu varlığı Hakk'ın vücûdu ile ittihâd etmiş olarak müşâhede etmek değildir. *İttisâl* ise: kulun

²⁹⁰ *Burada* 29. Rubâî

²⁹¹ A. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 589-599, beyit no: 4610-4649.

²⁹² Irâkî, *Lemeât*, s. 73.

²⁹³ Câmî bu kavramı ayrıca "fenâ-yi etemm" olarak da tesmiye etmiştir. bkz. Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, Bostân-ı Kitâb, Kum 1383, s. 122.

²⁹⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, 156.

²⁹⁵ Toshihiko Izutsu, s. 26.

vücûdunun “aynı” ile mukayyed olduğunu ve kendisine izâfe edilmediğini nazar-ı i’tibâra almayarak, “aynını” Vücûd-i Ahadî’ye muttasıl mülâhaza etmesidir ki bu durumda ittisâli, kendisine devâmlı ve kesintisiz olarak vücûd ve nefes-i rahmânî bahşedilmesi olarak görür. Bu makâma eren sâlikin ahvâlinin keyfiyetini de Câmî, *Yusuf ve Züleyha*’sında ayrıntılı bir şekilde tavsif etmiştir.²⁹⁶

Fenâ kavramı tasavvuf klâsiklerinde bekâ ile birlikte kullanılıyorsa da Câmî fenâ-yı fenâ mertebesiyle iktifâ etmiş ve bekâ²⁹⁷ bahsine hiç girmemiştir; ancak mefhûm i’tibâriyle fenânın fenâsı, bekâ mertebesine açılan bir kapıdır ve fenâdan daha üstündür. Bir diğer husûs da fenâ-i fenânın; fenâda içkin olduğudur; nitekim fenâ sâhibi fânî olduğunun bilincinde olursa zaten fenâ sâhibi olmuş olmaz. Fenâ ile vasıflanmış olmak ve fenânın farkında olmak, mâsivây-ı Hak kabîlindedir, bu ise bizzat fenânın varlığına aykırıdır.²⁹⁸

Câmî’nin fenâ ile eşdeğer kullandığı bir diğer tasavvuf terimi de “fakr” kavramıdır. Fakrın da biri fakr-i resmi (fakr-ı sûrî) diğeri fakr-i hakîkî olmak üzere iki çeşidi vardır. Bir şeye mâlik olmamak resmî ve sûrî fakrdır. Sıfatların hükmünden çıkmak ve hiçbir şeyi kendine tahsîs etmeme durumuna gelmek ise hakîkî fakrdır. Sûreten fakr sâhibi olanlar, dünya nimetlerinden ve mallarından hiçbir şeye sâhib olmayan bir zümredir. Allah’ın lütfünü ve rızasını talep uğrunda her şeyi terk etmişlerdir. Bu zümrenin, terk ehli (târik-i dünya) olmasının sebebi ve sâiki şu üç şeyden biridir. *Birincisi*: Hesabı hafifletme veya azab korkusudur; zira helâlin hesabını vermek ve haramın cezasını çekmek lazım gelmektedir. *İkincisi*: Fazla sevab alma ümidi ve cennete daha evvel girme arzusudur; zira fakir ve dervişler zenginlerden beşyüz sene evvel cennete girerler. *Üçüncüsü*: Daha çok ibadet etmek, daha fazla taatta bulunmak ve bunda cemiyet-

²⁹⁶ “Ayağının toprağı olan başımdan, bir an senin aşkın uçup gitmesin! Vücûdumun her tüyü senin aşkınla doludur, kendimden kıl ucu kadar heberim yoktur. Tenimde canım senin hayatındır, boynumda kemendinin esaret halkasıdır. Canım senin aşkınla beslenip yetişmiştir. Tenim senin yüzünden can dudağıma gelmiştir. Gönlümün halini sana nasıl anlatayım? O, kan saçan gözümün bir damlasıdır. Aşkın deryasına öyle garkolmuşum ki, baştan ayağa kadar onunla doluyum.” Câmî, *Yusuf ve Züleyhâ* (çev. Ali Nihat Tarhan; haz. Günay Kut) Harvard Üniversitesi Yakınoğu ve Medeniyetleri Bölümü, 2003. s. 84. [alıntı: Allahverdiyev, s.191.]

²⁹⁷ Fenâ ile hiçliğe gömülen benlik, bekâ ile hiçlikten çıkarılıp adeta yeniden diriltir. Bundan sonra sâlik normal şuûruna tekrar kavuşur ve kesret âlemini idrak edebilir; ancak bu kesreti artık taayyünlerinin ötesinde müşâhede etmektedir. Ayrıntılı bilgi için (bkz. Izutsu, s. 27.)

²⁹⁸ *Burada* 9. Lâyiha

i hatır, ferağ-ı enderûn yâni gönül huzuru ve ruh sükûnu bulmaktır. Hakîkî fakr vasfı ise, sûfinin bütün amelleri, halleri ve makâmları kendisine nisbet etmeyi reddetmesinden ve onu mülkü olarak görmemesinden ibarettir. Şöyle ki: sûfi hiç bir amel, hal ve makâmı kendinden görmez, onu kendisine mahsûs bilmez, daha doğrusu kendisini görmez. O halde onun ne vücûdu, ne zâtı ne de sıfatı vardır. O, mahv içinde mahv halinde, fenâ içinde fenâ halindedir. Buna mahvda mahv/fenâda fenâ/mahv der mahv/ fenâ ender fenâ denir. Sûfilerin, fazîletini anlattıkları fakrın hakîkati ve mâhiyeti budur. Bundan evvel fakr husûsunda zikr edilen husûslar fakrın resmi ve sûretidinden ibârettir.²⁹⁹ Bu husûs *Şerh-i Rubâiyyât*'ta şöyle nazmedilmiştir:

از کنج حقیقت نتوان کشف حجاب

دریاست حقیقت و سراست سخن

سیراب نشد کسی ز دریا بسراب

ناکرده طلسم هستی خویش خراب

[Kendi varlık tılsımını harap etmedikçe, insan için hakikat perdesinin açılmasına imkân yoktur. Hakikat bir deryâ söz ise bir serâp gibidir. Hiç kimse de serâbı görmekle deryâyâ doymuş ve ona muhtaçlıktan kurtulmamıştır.]³⁰⁰

Fakr, tasavvufta ilâhî aşkın levâzımındandır; şöyle ki bu aşk, üstünlük ve zenginliği mâşuk olan Hakk'a; düşkünlük ve fakirliği de âşıkâ atfetmeyi iktizâ eder. Buna göre fakr âşığın, gınâ ise mâşûkun vasıflarıdır. Âşıkın fakrı, her ne eşyâya baksa onda mâşukunun yüzünü görmesindedir. Bir de daha üstün bir fakr vardır ki onda da fakîr hiçbir şeye ihtiyâç duymaz, hatta böyle bir fakir "Fakîr, Allah'a muhtaç değildir." demiştir ki bunun ma'nâsı şudur: Allah'a ihtiyâç duymaz çünkü ihtiyâç mevcûdun sıfatıdır; hâlbuki fakir yokluk deryâsına dalmış ve fakirliği de tamam olmuştur.³⁰¹ Câmî'nin Levâyih'te kullandığı fakr kavramını da bu ikinci kısım fakr olarak

²⁹⁹ Câmî, *Nefehât*, s.76.

³⁰⁰ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 140.

³⁰¹ William Chittick; Peter Wilson, *Aşk Metafiziği*, (çev. Ercan Alkan), Hayy Kitap, İstanbul 2012, s. 158-

değerlendirmek durumundayız. Sâlik fakr makâmında ne evsâf ve a'mâle ne de varlığa mâlik değildir ve bu yokluk onu fenâsından da fânî kılan hakîkî yokluktur; bunu Câmî şöyle nazma çekmiştir:

“Kim ki meşrebi fenâ ve âdeti fakirliktir,
Ne keşf ve yakîn, ne de marifet ve din sâhibidir,
O aradan çıktı ve Allah, Allah olarak kaldı,
İşte “Fakirlik tam olduğunda o Allah’tır.”³⁰² budur.”³⁰³

Burada zikredilen **“Fakirlik tam olduğunda o Allah’tır.”** sözünü Câmî *Eşi’atü’l-Lemeât*’ın yirminci lem’asında şerh etmektedir: Fakirliğin tamam olduğunda Allah olması, bir şey haddini aşarsa zıddına inkılâb olur esâsına mebnîdir. Şöyle ki fakr sıfatı eğer haddini aşarsa onun zıddı olan gınâya dönüşür, mutlak anlamda gınâ ise Hazret-i Hak’tır ve işte fakr mertebesinden Hakk’a vâsıl olmak bu şekildedir.³⁰⁴ Bu makâm tevhîd makâmıdır ki bir sonraki Lâyiha’da tevhîd konusu anlatılmaktadır. Bu mertebeden sonra sâlikten beklenen devâmlı burada kalması değil, kulluğun da bilincinde olarak zâhir ve mazharların hakikatini müdâvemeten müşâhede edeceği fark makâmına tekrar dönmesidir.

Tevhîde giden yolda bu yokluk vurgusu bütün eşyâ gibi insânın da hakikatinin yokluk olmasından ileri gelmektedir. İnsanın ilâhî ilimdeki taayyünü onun hakikatini teşkil etmektedir ki bu taayyün bir yokluktan ibârettir; zirâ varlık yalnız Allah’a mahsûstur. İşte sâlikin de kemâle yâni tevhîdin hakikatine erişmesi ancak yokluk veya hakîkî fakr ile mümkündür. Sâlik fenâ ile varlık kisvesini asıl sâhibine teslim eder ve böylece aslına rücû eder. Böylece eşyâ ve sıfatları kendine atfetme hatâsı ortadan kalkar ve bütün taayyün mertebelerinde sadece Hakk’ın var olduğunu idrâk etmiş olur.³⁰⁵

³⁰² Ebû Abdullah Dûnî’ye atfedilen bir sözdür. Bkz. Câmî, *Nefehâtü’l-Üns*, s.395.

³⁰³ *Burada* 28. Rubâî

³⁰⁴ Câmî, *Eşi’atü’l-Lemeât*, s.189.

³⁰⁵ Irâkî, s. 160-161.

6. Yâdkerd

Amelî tevhîdin son basamaklarından olan on ikinci lâyhada Levâyih'in Nakşbendî ile irtibâtına dâir bir ipucu ile karşılaşmaktayız. Bu lâyhada Câmî, yukarıda anlatılan müşâhede lezzetine zâik olmanın Hakk'ın “yâdkerd”inde gösterilen sebât ile mümkün olacağını belirtir; ancak ne anlama geldiğini açıklamaz. Dolayısıyla “yâdkerd” teriminin anlamını ancak müntesibi olduğu Nakşbendî meşrebden ve bu meşreb ile kaleme aldığı diğer eserlerinden istifâde ile değerlendirebilmekteyiz.

Yâdkerd kavramı Nakşbendî'de Hâce Abdülhâlık-ı Gucdüvânî'nin tesis ettiği “kelimât-ı kudsîyye” olarak bilinen ve müridlere telkîn edilen sekiz esâstan birisini ifâde etmektedir. Bu esâsları muhtasar bir şekilde sıralamak faydalı olacaktır: **1- Hûş der-dem** Hûş der dem, bir nefesten diğerine geçerken gafletten uzak olmak, nefesi huzur içinde almak ve her nefeste Allah'tan gâfil olmayıp, O'nu hatırdâ tutmaktır. **2. Nazar ber kadem:** Huzûrun dağılmaması ve gözün bakılmaması gereken yere ilişmemesi için bakışı ayağa çevirmektir. **3. Sefer der vatan:** Sâlikin kötü ahlaktan güzel sıfatlara ve beşerî sıfatlardan melekî sıfatlara intikal etmesidir. **4. Halvet der encümen:** Zâhirde halk bâtında Hak'la beraber olmaktır **5. Yâdkerd.** **6. Bâzgeşt:** Zâkirin kelime-i tayyibeyi gönül diliyle her söyleyişinin ardından yine gönül diliyle, ‘ilâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî’ cümlesini söylemesidir. **7. Nigâhdâşt:** Zâkirin gönlünü her türlü düşünceden korumasıdır. **8. Yâddâşt:** Hakkı daima hatırdâ tutmaktır ve diğer tüm esâslar bu halin gerçekleşmesini sağlamak içindir. Bununla birlikte şu üç esâs da bu tarîkatta önemlidir: **1.Vukûf-ı zamânî:** Kulun hallerine vâkîf olması, her nefeste halinin şükrü mü yoksa özü mü gerektirdiğini bilmesidir. **2 – Vukûf-ı adedî:** Zikirde sayıya riâyet etmektir **3 – Vukûf-ı kalbî:** Zikredenin Hakk'ı devâmlı gönlünde tutması ve dâima âgâh olmasıdır.³⁰⁶

Bu esâslardan biri olan yâdkerdi Câmî, Levâyih'te değil; Nakşbendî temanın daha gâlib olduğu *Şerh-i Rubâiyyât*'ında; “kalbî veya lisânî zikir”³⁰⁷ şeklinde tanımlar ve yine *Risâle-i Murâkabe ve Âdâb-ı Zikr* 'de veya diğer isimleriyle *Risâle der Tarîk-i Hâcegân* veya *Risâle-i Tarîk-i Sûfiyân*'da zikrin ehemmiyeti ve faydası hakkında bilgiler

³⁰⁶Ayrıntılı bilgi için (bkz. Ali Safî, s.62-63.)

³⁰⁷Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.163.

sunar. Bu bilgilere göre: Tevhîde sâwir olan sâlikin önünde her bir kevnî sûret ve onun nakışı, hakikat aynasına bir perde olur. Gönüldeki bu nakışlar mâsivânın isbâtı, Hakk'ın ise nefyi anlamına gelmektedir. Bu durumdan “bir şey zıddıyla tedâvî edilir” hükmüne binâen kelime-i tevhîd zikriyle halâs olunabilmektedir; zirâ kelime-i tevhîdde Hakk'ın isbâtı, gayrın nefyi vardır. Bu mâsivânın isbâtından yâni şirk-i hafîden, sürekli kelime-i tevhîd zikri dışında bir kurtuluş yoktur. Bundan dolayı zâkirin dili ile bu kelimeyi zikretmesi esnâsında kalbi de diline muvâfık olmalı ve bu muvâfakatı da sürekli muhâfaza etmesi lâzımdır. Hâdis, yâni sonradan var edilenlerin cümlesinden varlığın nefyedilmesi husûsunu fenâ nazarıyla mülâhaza etmeli ve kadîm olanın varlığının isbâtını da bekâ nazarıyla müşâhede etmelidir. Böylece bu kelimenin daimî tekrârıyla, tevhîdin sûreti sâlikin kalbine yerleşir ve sıfatın zikri daimî ve kalpten ayrılmaz bir hâle gelir. Böyle olursa dil ile zikrin yapılmadığı zamanlarda dahî kalbin zikirinde bir kusûr ve eksiklik meydâna gelmez. Bunun netîcesinde de zikrin ma'nâsı olan tevhîdin sûreti kalbin zâhirî yüzünden silinir ve tevhîdin hakikati kalbin bâtinî yüzüne yerleşerek orada cevher hâline gelir. Zikrin hakikati kalbin cevheriyle birleşir ve zâkir zikirde, zikir de mezkûrda fânî olur. Özetle görülen, işitilen ve bilinen ne varsa her şey gayr ve hakikate perdedir ve bu yüzden kalpten bu gibi havâtırın nefyi seyr u sülûkün en önemli şartıdır ve bu da ancak sâlikin vücûdu ademin tasarrufu altına girdiğinde mümkün olacaktır. ³⁰⁸

Yâdkerd'in şekil i'tibârıyla keyfiyyetini ise *Reşahat* müellifinin, Kâşgarî'den iktibas ettiği hâliyle verelim:

“Şeyh kalple ‘lâ ilâhe illallah, Muhammedün Resûlullah’ der, mürid de gönlünü hazırlayıp şeyhin gönlüyle bütünleştirir, gözünü ve ağzını kapatır, dilini damağına yapıştırır, dişlerini birbiri üzerine koyarak nefesini tutar ve bütün gücüyle şeyhin muvâfakatı üzere, diliyle söylemeden zikre başlar. Mürid bu zikir esnasında nefesini tutma husûsunda sabretmeli ve bir nefeste üç defa kelime-i tevhîdi söylemelidir. Bu hal, zikrin tadı gönlüne yerleşene kadar sürmelidir.”³⁰⁹

³⁰⁸ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.161- 162.; Câmî, *Risâle der Murâkabe ve Âdâb-ı Zikr*, s. 487-488.

³⁰⁹ Ali Safî, s.69.

Levâiyih'te yâdkerd mefhûmuna husûsî bir yer verilmesi esâsında altıncı lâyihadan i'tibâren vurgulanan "nisbet" kavramının bir uzantısı olarak değerlendirildiğinde daha anlaşılır olacaktır. Bahsi geçen nisbet kavramını, Hak ile iştigâlin Nakşbendî tarîkatındaki formu olarak kabûl edersek, zikri de bu Hakk'a teveccüh ve iştigâlin keyfiyeti olarak yorumlayabiliriz. Nitekim ilk lâyihadan bu yana ele alınan hakîkî tevhîde ulaşmanın merhaleleri ve bu seferde karşılaşılan en büyük tehlike olan mâsivâ tuzağına dûçâr olmamak için, sâlikin bütün gayretini nisbete yâni Hakk'a teveccühe tahsîs etmesi lâzımdır ki bu nisbetin de teşahhus etmiş hâli zikirdir. Sâlik, "Lâ ilâhe illallâh" zikriyle önce mâsivâyı nefyedecek ve "illallâh" ile de Hakk'ı isbât edecek, netice i'tibâriyle de tevhîd önündeki perdelerden kurtulacaktır, tıpkı şu rubâide de anlatıldığı gibi:

خوش آنکه دلت ز ذکر پر نور شود

در پرتو آن نفس تو مقهور شود

اندیشه کثرت ز میان دور شود

ذاکر همه ذکر و ذکر مذکور شود

[Gönlünün zikirle pür nûr olması ne hoştur. Onun pertevinde nefsin yenilmiş olur. Kesret düşüncesi ortadan kalkar. Öyle ki zâkir büsbütün zikir, zikir de mezkûr olur.]³¹⁰

Bu makâm işte daha önce bahsi geçen mücâhede külfetinin kalkması ve müşâhede lezzetinin tadına varılması makâmıdır. Talebinde sâdik olan sâlik, zikir ile eriştiği bu lezzeti tattığı andan i'tibâren yeni bir göreve muvazzaf olur; bu görev bu lezzetin dâima – zikir ile- kuvvetlendirilmesi ve tertîb edilmesidir; öyle ki sâlik bütün bir ömrünü bu şekilde geçirse dahî yine de bu görevi hakkıyla îfâ etmediğini düşünmelidir.³¹¹

Böylece Câmî'nin Levâiyih'te amelî tevhîde dâir ele aldığı esâsları *tefrika*, *cem'iyet*, *mâsivâ*, *Hakk'ın cemâli*, *nisbet-i şerîfe*, *fenâ*, *fakr* ve *yâdkerd* kavramları

³¹⁰ Câmî, *Şerh-i Rubâiyât*, s. 160.

³¹¹ *Burada* 12. Lâyiha

altında incelemeye çalıştık. Levâyih'te açılımı yapılmayan konuları öncelikli olarak Câmî'nin benzer eserlerinden istifade ile açıklamaya çalıştık ve kavramlar hakkında yeri geldikçe başka kaynaklardan da alıntılara yer vererek meseleyi anlaşılır kılmaya gayret ettik. Bundan sonraki aşamada ise eserin diğer veçhesi olan nazari tevhide dair konular üzerinde duracağız.

C. NAZARÎ TEVHÎD KONULARI

Câmî'ye göre tevhid, daha önce bahsi geçtiği üzere, amelî tevhidin nazari tevhide bağlanmasıyla tahakkuk edebilmektedir; buna göre amelde muvahhid olanın nazarında da bu vahdete erişmesi beklenmektedir. Nazarda tevhid ise, "Lâ mevcûde illallâh" fehvasınca vahdet-i vücûda zâhib olmaktır. Câmî, *ed-Durretü'l-Fâhire*'de bu dediğimizi onaylar mâhiyette, vahdet-i vücûdun nazar ve burhân ile değil; keşif ve ıyân yoluyla isbât edilebildiğini söyler. Nitekim sûfiler kalplerini her türlü kevnî alâkadan ve ilmî kayıtlardan temizleyerek Hakk'a yönelirler ve bütün himmetlerini hiçbir kesinti ve başka bir düşünceye yer vermeksizin bu teveccühe hasrederler; Allah Teâlâ da bu gayreti onlara eşyanın hakikatlerini yâni vahdet-i vücûd hakikatini göstererek ikrâmda bulunur.³¹²

Hakîkatin tahakkukunda varlık âriyetinden soyunan ve gözü ile gönlünden kesret perdesini ref eden sâlik, taayyün etmezden evvelki hâline yâni aslına rucû etmiştir. Câmî'nin Levâyih'in onuncu lâyihasında vermiş olduğu tevhid tanımındaki "talep ve irâdede mâsivâdan yüz çevirmek" olarak ifâdesini bulan amelî tevhid böylece ikmâl edilmiş, sonraki bölümde ise "sâlikin bütün ma'lûm ve ma'külleri i'tibâriyle mâsivâdan yüz çevirmesi" olarak değerlendirebileceğimiz "nazari tevhid" yâni "vahdet-i vücûd" esâsları anlatılmıştır. Bu esâsları şu başlıklar altında toplamayı uygun görüyoruz:

1. Hakîkî Varlık

Câmî, on üçüncü lâyiha i'tibâriyle vücûd bahislerine giriş yapmış ve eserin sonuna kadar da vücûda dair mesâili ele almış ve böylece tevhidin iki boyutunu muhtevî

³¹² Câmî, *ed-Durretü'l-Fâhira*, s. 5.

bir eser ortaya çıkmıştır. Levâyih'te doğrudan varlığın ele alındığı ilk kısım, on üçüncü lâyihadır.

Burada Câmî varlığın hakikatine dâir ilk ifâdesi olan; “Hakk’ın hakîkati varlıktan başka bir şey değildir”³¹³ mukaddimesiyle seyr u sülûkten, vahdet-i vücûd ilkelerine keskin bir geçişte bulunur. Câmî’nin bu mukaddimedede işâret ettiği hakîkati iki boyutta değerlendirebilmemiz mümkündür: bunlardan ilki Hakk’ın yâni Allah’ın varlık olması; diğeri ise Hakk’ın varlık olmaktan başka bir mâhiyetinin bulunmaması husûslarıdır. Vahdet-i vücûd i’tikâdıyla kaleme alınmış diğeri bazı eserler gibi Câmî de ilk olarak Hakk’ın Varlık olması esâsıyla mevzûya girmiştir. Hakk’ın varlık olmasından maksad, bütün mevcûdâtın kendisiyle kâim olduğu “varlık”ın Allah olması demektir; hissedilen ve akledilen bütün mevcûdâtın Allah olması demek değildir. Diğeri bir ifâdeyle mevcûdlar değil, sadece “Vücûd” Allah Teâlâ’dır; nitekim mevcûd olanla vücûd –daha sonra bahsi geçeceği üzere- birbirinden farklıdır. Ayrıca “Vücûd” lafzının Allah için itlâk edilmesi de O’na esmâsı arasında yer almayan bir ismi atfetmek değildir; vücûd lafzının bütün zihinlerde “Her şey O’nunla kâimdir” demeyi mümkün kılmasına binâendir; bu ifâdeyi mümkün kılan başka bir lafız olsa o kullanılırdı.³¹⁴

İkinci olarak Hakk’ın varlık olmaktan başka bir mâhiyetinin olup olmadığı husûsunda ise Câmî *Şerh-i Rubâiyyât*’ta şöyle bir taksîmâta gitmiştir:

Mevcûdâtın üç derecesi vardır:

1. Vücûdu zâtının gayrı bulunan ve ancak başkasından istifâde ile var olan mümkün varlıklar,
2. Hakîkati, zâtından farklı bulunanlar. Zâtı ile vücûdunun farklılığı dolayısıyla vücûdun zâttan ayrılmasını tasavvur etmek mümkün olmakla beraber, hakîkatte bu ayrılık imkânsızdır. Kelâmcıların Vâcibul-Vücûd telakkîsi böyledir.

³¹³ Burada 13. Lâyiha

³¹⁴ Nâblusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s. 20-30.

3. Vücûdu zâtının aynı olan, yâni zâtından farklı bir şey ile değil bizzât vâir olandır. Şüphe yok ki Vâcibu'l-Vücûd böyle olur; zirâ bir şeyin kendinden ayrılması dahî tasavvur edilemezken bunun hâricî bir sebeple olması tamamen imkânsızdır. İşte bu merteye yâni Hakk'ın zâtının, varlığının aynı olması- en kâmil mertebedir.³¹⁵

Eğer bu üçüncü mertebede işâret edilen hakikat kabûl edilmezse şu sonuçlar zuhûr edecektir: *İlk olarak*, Hakk'ın Mutlak Varlığının dışında bir mâhiyeti olsaydı eğer, Hak kendine has bir mâhiyet ve hem Hak ve hem başka şeyler arasında genel olan varlıktan mürekkep olmuş olurdu; oysa özel ve genelden meydâna gelen her şey hâdistir ve hâdistik Allah için imkânsızdır. *İkinci olarak*, böyle bir varlık ve mâhiyet ayrımı söz konusu olsaydı, Hakk'ın mâhiyetinin varlığa muhtaç olması gerekirdi, zira mâhiyet varlıktan başka bir şeydir ve varlığa muhtaçtır; dolayısıyla muhtaç olma durumu yine hâdistik emâresi olduğu için Hakk'a nisbet edilmesi yine muhâldir. *Son olarak da*, Hakk'ın varlık ve mâhiyeti aynı olmasaydı, mevcûdlar gibi varlık ile nitelenmiş mâhiyetlere benzerdi ki bu da Allah için imkânsız bir durumdur.³¹⁶ Bu bilgilere göre Levâyih'te geçen mezkûr ibâre, ilk kerte Hakk'ın Varlık olduğuna ve O'nun Varlık oluşundan başka bir mâhiyetinin de olmadığına tenbîhtir. Böylece vahdet-i vücûdun en temel öğretisi olan Hakk'ın Varlık oluşunun ma'nâsı sâbit olmuştur.

2. Varlık Lafzının Anlamları

Vahdet-i vücûda dâir eserlerde çoğunlukla, Hakk'ın Varlık olduğunun beyânından sonra bu varlık kelimesinin hangi anlamının göz önünde bulundurularak Hakk'a yüklem yapıldığına açıklık getirmek için, varlığın anlamlarına değinilmiştir. Câmî de bu minvâlde on dördüncü lâihayı bu konuya tahsîs etmiş ve klâsik görüşlerin dışına çıkmamıştır. Buna göre eser boyunca bahsedilecek olan varlık yâni vücûd kelimesi, masdar ve i'tibârî anlamları olan "husûl" ve "tahakkuk" ma'nâlarında değildir; zirâ bu ma'nâlar nazar-ı i'tibâra alındığında vücûd kavramı, "ma'kûlât-ı sâniyye"³¹⁷/ikinci

³¹⁵ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 56-57.

³¹⁶ Nâblusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s. 15-16.

³¹⁷ Daha geniş bilgi için (bkz. İlhan Kutluer, "Ma'kûlât", *DİA*, 2003, cilt: 27, sayfa: 460-461.) Akledilirlerin birincil akledilir ve ikincil akledilirler (secundum Intelligibile) olarak ayrımı Fârâbî'nin (ö. 950) buluşudur. Fârâbî'ye göre meydana gelen ilk akledilir, duyulur nesnenin akledilirdir. Nefiste duyulurlardan meydana gelen bu (ilk) akledilirler, insanın nefsinde ve zihninde olmaları açısından kendilerine bir takım eklentiler (levâhık)³¹⁷ ilişir. Bu

akledilirler”cinsindedir;³¹⁸ yâni tümel ve soyut kavramlar olup onların hâriçte kendilerine yüklem olabileceği karşılıkları yoktur; tıpkı “İnsan türdür.” örneğindeki nev’/tür kavramı gibi. Vücûd lafzının bu husûl ve tahakkuk anlamlarını filozoflar ve kelâmcılar eserlerinde tahkîk etmişler; delilleriyle tartışmışlardır.³¹⁹

Şu kadarı var ki, vücûd lafzının anlamlarından ne husûl ne de tahakkuk anlamları hâriçte varlığı bulunmayan, sırf masdar ma’nâlar olmaları sebebiyle, varlığı her vecih ile sâbit ve zâhir olan Hak Teâlâ’ya itlâk edilmeleri imkânsızdır.³²⁰ O’nun için kullanıldığında vücûd, bütün masdar kullanımlarından soyut olarak sadece “var” ma’nâsını ve dahası, varlığı kendi zâtından olan ve diğer bütün varlıkların da kendisiyle var olduğu bir hakikat ma’nâsını müfiddir.³²¹ Nitekim hâriçte O’ndan başka hiçbir mevcûd yoktur ve diğer mevcûdât O’na ârız ve O’nunla kâimdirler. Nitekim ulu ve kâmil âriflerin ve azametli yakîn ehlinin tecrübesi buna şâhittir.³²² Bu durumu Câmî şu rubâiyle özetlemektedir:

“Varlık kayıt ehlinin aklî kıyâsına göre,
Ârız olur ancak ayn ve hakîkatlere,
Lakin şuhûd ehlinin keşiflerince,
A’yân hep arazdır ve mahaldir varlığa.”³²³

3. Varlık Mutlaktır

On üçüncü lâyhada Varlığın Hak olduğu isbât edildikten sonra, gündeme getirilen bir diğer ilke de; Varlığın yâni Allah Teâlâ’nın bütün kusûrlardan, noksânlardan, değişme ve başkalaşmadan, çoğalma ve üremeden, bütün kayıtlardan, nicelik ve niteliklerden, algılanmaktan ve hissedilmekten ezcümle mevcûdâta âit özelliklerin

eklentiler bir kısım akledilirlerin cins olmasını, bir kısmının tür olmasını, bir kısmının birbirleriyle tarif edilmesini doğurur. Hiç şüphesiz bu anlamlar, o akledilirin nefiste olması nedeniyle ortaya çıkan (ikincil bir akledilir ve) anlamdır. Zihindeki akledilirlerin daha özel ve daha genel olmaları da onların zihinsel akledilir olmalarına ilişkin ikincil akledilirlerdir. (bkz. Fârâbî, *Harfler Kitabı Kitâbu'l-Hurûf* (çev. Ömer Türker) Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 5.)

³¹⁸ *Burada* 14.Lâyiha; Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 41.; Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, s. 4.

³¹⁹ Bu anlamlar için (bkz. İbn Sinâ, *Metafizik* 1, s. 28-32.)

³²⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fazlullah Hindi, *et-Tuhfe el-Mürsele ile'n-Nebî* (şrh. Mehmed Elif Efendi); *Kelimât-ı Mücmele*, (thk. Mustafâ Tahralı), İstanbul h.1342, s. 4.

³²¹ *Burada* 14.Lâyiha

³²² *Burada* 14.Lâyiha

³²³ *Burada* 35. Rubâî

hepsinden münezzeh ve müteâl yâni mutlak oluşudur.³²⁴ Mutlak kavramından kasıt; Hakk'ın hudûs, kıdem, vahdet, kesret, vücûb ve hatta kendine mutlak denmesi gibi nisbetlerin izâfesinden berî olmasıdır ve bu cihetten Varlığın diğer isimleri Zât-ı Baht, Hestî-yi Sırf, Gayb-ı Hüviyyet, Ahadiyyet-i Mutlaka ve Ahadiyyet-i Zâtiyye'dir.³²⁵ Varlığın mutlak oluşunu Câmî, şu rubâîlerle anlatır:

“Arzulanan sevgili pek renksiz ey gönül,
Öyle hemen renk ile kâni olma ey gönül,
Bütün renklerin sâhibi, O renksiz olandır,
[Kim Allah'tan daha güzel boyar]³²⁶ ki ey gönül”³²⁷

“Ey aşkına rûhumu adadığım,
Hem üst hem alt, ne üst ne alt,
Vücûdun gayrı ve vücûdla kâimdir her şeyin zâtı,
Senin Zât'ın ise sade ve hâlis olan varlıktır.”³²⁸

Bahsi geçen mevcûdâta âit husûsların hepsi, taayyün ve takayyüd gerektirmektedir. Taayyün ve takayyüd ise ister şahsî taayyünler gibi husûsî, ister “taayyün-i evvel” gibi taayyünlerin en şumûllüsü olsun isterse de bu ikisinin arasındaki taayyünler gibi bir açıdan husûsî bir açıdan da umûmî bulunsun, mutlaka “lâ-taayyün” mertebesi olan itlâk mertebesinden sonradır.³²⁹ *Şerh-i Rubâiyyât*'ta şöyle nazmedilir:

هستی که میرا ز حدوثت و قدم

نه کل و نه جزوست نه بسیار و نه کم

زیرا که تعین چه اخص و چه اعم

مسبق بود بلا تعین فافهم

³²⁴ *Burada*, 13. Lâyiha

³²⁵ Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, s. 5.

³²⁶ *Bakara*, 2/138

³²⁷ *Burada* 34. Rubâî

³²⁸ *Burada* 33. Rubâî

³²⁹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.66-67.

[Hudûs ve kîdemden müberrâ bulunan vücûd, ne küldür ne cüz'dür ne çoktur ne de azdır, zirâ taayyün ister husûsî olsun ister umûmî olsun, her hâlükârda “lâ-taayyün”den sonradır, bunu iyi anla!]

Yine on üçüncü lâyihanın devâmında bütün nicelikler ve niteliklerin ondan zuhûr etmesinin rağmına, O'nun niceliksiz ve niteliksiz oluşu ve her şeyin O'nunla müdrîk olmasına karşın O'nun idrâke sığmaktan berî oluşu ve baş gözünün O'nun cemâlini görmekten kamaştığı; sır gözünün ise O'nun mükemmelliğini mülâhaza etmekten bulandığı ifâde edilmektedir. Levâyih'te değinmekle yetinilen, her türlü idrâkin Hakk'ı tanımaktaki acziyet ve nâkîslığı, dahası idrâkten kastın ne olduğu gibi husûsların îzâhı, *Şerh-i Rubâiyyât*'ta verilmektedir. Şöyle ki; Hak Teâlâ hakîkati ve zâtı i'tibâriyle yâni mutlaklığı cihetiyle her şeyden gizli olduğundan zâtı ve gayb-ı hüviyeti/lâ taayyünü hiç kimsenin idrâki, anlayışı, müşâhedesi ve bilgisine sığmamaktadır. Nitekim Hak Teâlâ'nın *وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا* [Onlar ise onu ilmen ihâta edemezler.]³³⁰ ve *لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ* [O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.]³³¹kavl-i kerîmleri bunu beyân buyurmaktadır. O'nun hakkında bilinebilecek olan tek şey, küh-i Zâtı değil, ilâhî sıfatlarıdır ki bu ma'nâyı da *وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ* [O işitendir, görendir.]³³² âyeti te'mîn etmektedir. Küh-i Zât'ın ma'rifetinin başladığı yer, aklın sınırının sonudur; bu yüzden aklın Hakk'ın bilgisindeki tek bulgusu hayret ve telâş olmaktadır. Yine bu ma'rifet nurları nazar sâhibinin basîretini öyle bir kamaştırmaktadır ki kapanmaktan başka bir çâre bulamamaktadır.³³³

Sonuç olarak, Hak Teâlâ düşünce, vehim, his ve kıyâsa sığan her şeyden daha önce de zikredildiği gibi mutlak ve münezzehtir; zirâ bunların hepsi de muhdes yâni sonradan yaratılmış olup, ancak kendileri gibi muhdes olanları algılayabilmektedirler. Ancak, tahakkuk ve vücûd i'tibâriyle Hak, her şeyden daha zâhirdir;³³⁴ ma'rifet-i Hakk'ın örtülü ve O'nu idrâkin zor olması, zuhûrunun şiddeti ve nûrunun âşikârlığının kemâlindedir ki gönüller bu zuhûr ve nûra tahammül edememektedirler. Bu husûsu

³³⁰ Tâhâ 20/110

³³¹ Şûrâ 42/11

³³² Şûrâ 42/11

³³³ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 69-70.

³³⁴ Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 41.

Câmî, yarasa örneği ile îzâh eder; yarasalar gündüzleri göremez, geceleyin ise görürler; onların gece görmelerinin sebebi karanlıkta eşyânın daha zâhir olması değildir, asıl gündüzleri her şey daha zâhirdir, ancak yarasanın gözleri zayıf olduğu için bu aydınlığa ve zuhûra tahammül edememekte ve görememektedir.³³⁵ İşte bu ma'nâyı tasdîk eder mâhiyette şu söz söylenmiştir: “*Hafıyyun li-şiddeti zuhûrihi*” yâni O'nun görülemeyip gizli olması, zuhûrunun şiddetindedir ki şu rubâîler de buna işârettir:³³⁶

“Peçe olmadan yanağını görmek ne mümkün,
Örtü olmadan cemâlini görmek ne mümkün,
Böyle mükemmel parıldadıkça,
Güneşin çeşmesini görmek ne mümkün!”³³⁷

“Güneş nûr sancağını vurduğunda feleğe,
Gözler kamaşır ışığını uzaktan gördüğünde,
Ve bulut perdesinin ardında görüldüğü an,
Görür onu bakan, bir kusûr olmadan.”³³⁸

Mâdem Hak Teâlâ her şeyden daha zâhirdir, o halde sâlike lâzım gelen de O'nu her şeyden daha zâhir görmeye çalışmaktır. Bu uyarının ardından Câmî, “*Sakin görmüyorum deme! Bundan başka türlü bilir ve görürsen; ‘yaprağı görüyorum ama bağı göremiyorum’ diyen kimseye benzersin ki böyle bir görüş ve söyleyiş ise gülünç olur.*”³³⁹ der ve şu nazmın beyân gücüne başvurur:

این چنین فهم کن خدا را هم

در همه روی او بین هر دم

³³⁵ Ziyâ Paşa'nın *Terkîb-i Bend*'indeki şu beyit, bu ma'nâya işâret etmektedir:

“Erbâb-ı kemâli çekemez nakıs olanlar
Rencide olur dîde-i huffâş ziyadan”

³³⁶ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 71.

³³⁷ *Burada* 38. Rubâî

³³⁸ *Burada* 38. Rubâî

³³⁹ Bu noktada Türk folklorunun temel unsurlarından olan fıkralardan birine başvurmak belki ma'nîdâr olacaktır: “Dursun ve Temel bir gün kır gezisintisine çıkmışlar ve büyükçe bir ormanın kenarına varmışlar. Dursun: “Uşağum gel şu ormana bi dalalum” demiş. Temel de etrafına iyice bir bakındıktan sonra: “Ne ormanı uşağum, ağaçlardan hiçbir şey göremiyorum.” diyerek cevap vermiştir.”

می نگر هر صباح در فالق

زانکه خلقست مظهر خالق

ز اسمان و زمین و هرچه دروست

جز خدا را مبین ممان در پوست

[Hüdâ'yı işte böyle anla, her şeyde O'nun vechini gör. Her sabah feleğe bakıp Hâlık'ı müşâhede et; çünkü halk, Hâlık'ın mazharıdır. Semâyı, zemîni ve onlardaki şeyleri Allah'ın gayrı görme, postta ve sûrette kalma.]

Yine *Şerh-i Rubâiyyât*'ta Câmî, Hak söz konusu olduğunda idrâkin iki türü olduğunu bildirir; bunlardan *ilki*: Hakk'ı zâtının özü i'tibâriyle yâni esmâ ve sıfatları ile taayyünü ve takayyüdü olmaksızın idrâktir ki bu Hakk'ın kendinden başkası için imkânsızdır; çünkü bu durumda kendisi ile mâsivâsı arasında hiçbir nisbet yoktur. *İkinci* tür idrâk ise: tenezzül mertebeleri ve kâinât aynalarında nûrunun taayyünleri ve zuhûrunun çeşitliliği i'tibâriyle Hakk'ı idrâk eylemektir ki bunun da basît ve mürekkebe olmak üzere iki kısmı vardır. *Basît idrâk*: Eşyânın görülebilmesi için şart olan ışık misâli, her neye bakılsa ve idrâk her neye yöneltilse önce ışığın idrâk edilmesi gibidir, yâni her şeyin kendiyle kâim olduğu Hak olduğuna göre O'nu idrâk etmeksizin başka bir şeyi idrâk mümkün değildir. *Mürekkebe idrâk* ise: fikir, gizlilik, doğru ve yanlışın mahallidir ki îmân ve küfür bu idrâk ile alâkalıdır, marifet erbâbı arasındaki irfânî farklılıklar, bu idrâkteki mertebelerin farklılıklarına göredir.³⁴⁰

4. Varlık Birdir

Varlığın birliği husûsu Câmî'nin ed-Durre'sinde metafiziği konu edinen diğer ilimlerden kelâm ve felsefedeki durumu da göz önünde bulundurarak bir mukâyese de bulunur. Bu mukâyese tasavvuf metafiziği niteliğindeki vahdet-i vücûdun sistemdeki tutarlılığını da ortaya koymaktadır. Buna göre kelâm ilminde Vacibu'l-Vücûd olan Hak Teâlâ'nın, özel bir varlık ile var olduğu görüşü hâkimdir; filozoflar ise Hak Teâlâ'nın

³⁴⁰ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.75-79. İdrâk mertebeleri ile ilgili farklı bir tasnîf için bkz. Konevî, *İlâhi Nefhalar* (çev. Ekrem Demirli) İz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 314-315.

husûsî bir varlık olduğunu savunmaktadırlar ki mezkûr görüşleriyle bu iki disiplin Allah'ın birliğini ispât etmek zorunda kalmışlar ve bu beyânda pek çok delil serdetmişlerdir. Oysa vahdet-i vücûda kâil olan sûfiler, Allah Teâlâ'nın hakikatının Mutlak Vücûd olduğunu kabûl etmekle bu delile hiç ihtiyâç duymamışlardır. Zirâ vahdet-i vücûd telakkisinde ikilik veya kesret ancak taayyün ve takayyüd ile mümkün olmakta ki bu şekilde zuhûr edenlerin de zâten hakîkî değil, izâfî vücûda sâhip olduklarına îtikâd edilmektedir.³⁴¹ Dolayısıyla bu i'tikâdı yansıtan eserlerde Hakk'ın birliği üzerinde durulmamış, bütûn bir düşünce sisteminin zaten bunu öngördüğüne binâen çeşitli vesîlelerle değinmekle yetinilmiştir. Levâyih'te de bu minvâlde Varlığın birliğine, ilk kez yirmi dördüncü lâyihada mertebeler konusunda, daha ayrıntılı bir şekilde de yirmi beşinci lâyihada Varlığın her şeye sirâyet ettiğine tenbîh sadedinde yer verilmiştir. Nitekim vahdet-i vücûd mefhûmuyla sûfiler, Hak Teâlâ'nın varlığını kesret-i mevcûddan/mevcûdların çokluğundan ayırt etmeyi amaçlamışlardır; Allah'ın birliğini değil.³⁴²

Vücûdun birliği ve mevcûdun çokluğu ikilemi eserde serpiştirilmiş bir vaziyette ve daha çok a'yâna veyâ mevcûdâta ilişkin bahislerde ele alınmış olsa da genel hatlarıyla burada da değerlendirmek faydalı olacaktır. Yirmi dördüncü lâyihada "*Hakîkî Varlık birdir, daha fazla değildir ve o da Hakk'ın Varlığı ve Mutlak Varlıktır; ancak O'nun birçok mertebesi vardır.*" ifâdesiyle Câmî, varlığın bu vahdetin ne sûrette çokluğa ilke olduğuna yâni varlığın mertebeleri bahsine giriş yapmaktadır. Câmî'nin bu ifâdesi de az önce bahsettiğimiz "Allah'ın birliğinin" ispâtı yerine, "varlığın birliğinin" gündeme getirilmesine bir örnek teşkîl etmektedir. Nitekim Hak ile Vücûd kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılarak lafızlar aynîleştirilmiş ve böylece Hakk'ın varlığı ile mâhiyetinin aynı olması esâsına dikkat çekilmiştir. Bu ifâdenin bir versiyonu da "*Varlık birdir; ancak kisveleri çoktur.*" şeklindedir ki Fazlullah Hindî'nin *et-Tuhfetü'l-Mürsele* 'si bu kullanımın bir örneğidir.³⁴³

³⁴¹ Câmî, *ed-Durretü'l-Fâhira*, s. 11-12.

³⁴² Nâblusî, *Gerçek Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s.23.

³⁴³ Hindî, Fazlullah, *et-Tuhfe el-Mürsele ile'n-Nebî* (şrh. Mehmed Elif Efendi); *Kelimât-ı Mücmele*, İstanbul h.1342 [yayımlanmamış daktilo istinsâhı: Mustafa Tahralı]

Yirmi beşinci lâyhada da Hakikatlerin Hakikati olan Zât'ın bütün eşyanın hakikatini teşkil etmesine rağmen, hadd-i zâtında “tek” olduğu ve O’nu saymak veya ona sayı atfetmenin de imkânsız olduğu beyân edilmektedir. Bütün eşyanın hakikatinde sârif olmasına karşın O’nun nasıl olup da “tek” olmaklığını muhâfaza ettiği de sıfatlarının çok sayıda olmasıyla açıklanmakta ve “*Tek olan Zât, müteaddid sıfatları vasıtasıyla mütekessir cevherler ve arazlar olarak görünür; ancak hakikat cihetinden O birdir ve asla müteaddid ve mütekessir değildir.*”³⁴⁴ denmektedir.

“Ey onun bunun sözlerine çizgi çekmeyen,
İkilik zannı delildir uzaklığa ve gazaba,
Bil ki kâinâtın bütününde yanlışsız ve hatâsız,
Tek bir hakikat vardır ve tek bir Zât.”³⁴⁵

Yine aynı ma'nâ da bir rubâî de *Şerh-i Rubâiyyât* 'ta şöyle gelir:

معشوقه یکیست لیک بنهاده به پیش
از بحر نظاره صد هزار آینه بیش
در هر یک از ان آینهها بنموده
بر قدر صقالت و صفا صورت خویش

[Sevgili birdir, ancak bakmak için önüne yüzbinlerce ayna koymuş, her birinin parlaklık ve saflığına göre ona sûretini aksettirmiştir.]³⁴⁶

Hakikî Varlık olan Allah Teâlâ, ezeli vahdetinden mertebeler boyunca zuhûr ve tecellî etmek sûretiyle müteaddid ve mütekessir görünüyorsa da yegâneliğinde hiçbir değişim ve başkalaşım olmamıştır; çoğalan ve değişen şeyler Zât'ın çok sayıdaki sıfatlarının mazharlarından ibârettir.³⁴⁷

“Ders diye çalıştık kâinat kitabına,
Araştırdık her şeyi sayfa sayfa,

³⁴⁴ *Burada* 25. Lâyiha

³⁴⁵ *Burada* 60. Rubâî

³⁴⁶ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 137.

³⁴⁷ *Burada* 20. ve 25. Lâyiha

Hakikat o ki ne bir şey gördük ne de okuduk,
Hakk'ın zâtı ve zâtî şûnundan başka.”³⁴⁸

“Nereye kadar cisim, ebât ve yönlerden söz açmak,
Nereye kadar maden, hayvan ve bitkiden dem vurmak,
Tek bir Zât'tır muhakkak olan, zâtlar değil,
Bu çokluk O'nun sıfat ve şe'nlerinin vehmidir ancak.”³⁴⁹

On sekizinci lâyhada ise Câmî varlığın birliğini “Porfiryüs ağacı”³⁵⁰ olarak da bilinen şemâ ile anlatmaya çalışmıştır: Buna göre “Hayvân”(canlı) cinsi altında bulunan her nev'in(tür) taayyünleri ve teşahhusları kaldırılırsa, her türün ferdleri o türde toplanır. Nev'lerin mümeyyizleri kaldırıldığında ki bunlar fasıllar ve hâssalardır, bütün bu türler “canlı” hakikatinde birleşirler. “Canlı” ve onunla birlikte “cism-i nâmî” altında bulunanların mümeyyizleri kaldırılırsa hepsi “cism-i nâmî” hakikatinde buluşurlar. “Cism-i nâmî” ve onunla birlikte “cisim” altında bulunanların mümeyyizleri kaldırılırsa hepsi “cisim” hakikatinde birleşirler. “Cisim” ve onunla birlikte “cevher” altında bulunanların yâni akıllar ve nefislerin mümeyyizleri kaldırılırsa “cevher” hakikatinde birleşirler. “Cevher” ile “araz”ın mümeyyizi kaldırılırsa “mümkün” altında cem' olurlar. “Mümkün” ile “vâcib”in kendisiyle ayrıldığı şey kaldırılırsa “Mevcûd-i Mutlak” altında birleşirler ki Vücûd-i Hakîkî'nin aynıdır. Ve varlığı kendi Zât'ındandır; Zât'ı üzerine bir ziyâde değildir. Vücûb O'nun zâhirî sıfatı ve imkân ise bâtinî sıfatıdır; yânî şe'nlerine bürünerek kendi Zât'ına tecellî buyurması ile hâsıl olan a'yân-ı sâbitedirler.³⁵¹

Dolayısıyla Vücûd tek bir mâhiyet olduğundan, onda hiçbir şekilde çoğalma veya değişme söz konusu olmamaktadır. Çoğalan şey ise akıl ve histe varlığın sûretleri ve ölçüleri olan ma'kûl ve mahsûs mâhiyetlerdir ki bunlar “Varlığın kisveleri” olarak da tesmiye edilmektedirler. Bu isimlendirme baza alındığında da Varlık, yok hükmündeki tasvîr ve takdîr ettiği şeylerle zuhûr ettiğinde bu kisvelerle bürünmüş olur. Sonuç olarak;

³⁴⁸ *Burada* 43. Rubâî

³⁴⁹ *Burada* 44. Rubâî

³⁵⁰ İskenderiye'li Platoncu düşünür Porfiryüs'un klasik mantıkta da sıklıkla kullanılan bir şemâsıdır.

³⁵¹ *Burada* 18.Lâyiha

ne Varlık bunlara bezenerek zuhûr ettiğinde değişir ne de onlar zuhûr etmekle Varlığın başkalaşımına sebep olurlar.³⁵²

5. Hakikî Varlığın Sıfatları ve İsimleri Vardır

Bir önceki başlıkta, Mutlak Varlığın bir olduğunu ve fakat bütün mevcûdâtın hakikatini teşkil ettiğini Levâyih'te ele alındığı sûrette anlatmıştık. Burada ise Hakk'ın ezelî vahdetinden, kesretin zuhûrunun keyfiyyeti ve sebebini yine Levâyih'i esâs alarak inceleyeceğiz.

On beşinci lâyhada Câmî, ilk bakışta varlık mevzûu ile alâkasız gibi görünen “Sıfatlar Zât'ın aynı mıdır yoksa gayrı mıdır?” kelâm problemini değerlendirmiştir. Bu sorunsalı Câmî, “*Sıfatlar akılların anlayışı cihetinden Zât'ın gayrıdırlar ama tahakkuk ve husûl cihetinden de Zât'ın aynıdırlar.*” ifâdesiyle çözümler. Bu çözüm *ed-Durre*'de de aynen geçmektedir ki orada ayrıca Hakk'ın zâtını isbât edip de sıfatlarını inkâr edenin câhil ve bid'atçı olduğunu; Zât'ı isbât edip de sıfatlarının zâtından ayrı olduğunu isbât edenlerin ise hem kâfir hem de câhil olduğunu alıntılıamaktadır. Yine sıfatlar konusunda, insanların zâtlar olarak nâkis olduklarını ve onları tamamlayanların da sıfatlar olduğunu ve fakat Allah'ın sıfatları olmasının O'nun zâtının nâkislığından veya sıfatlara ihtiyâç duymasından dolayı değil; ma'lûma nisbetle ilminin, makdûra nisbetle de kudretinin olması gibi mümkün varlıklara olan nisbetinin gereği olarak algılanması gerektiğini belirtir.³⁵³ Levâyih'e dönecek olursak, sıfatlar ve Zât ilişkisini “*Örneğin âlim; ilim sıfatı i'tibâriyle bir zâttır, kâdir; kudret sıfatı i'tibâriyle ve mürîd; irâde sıfatı i'tibâriyle bir zâttır. Şüphesiz ki bu sıfatlar birbirlerinin gayrı oldukları gibi Zât'tan da gayrıdırlar. Ancak tahakkuk ve varlık hasebiyle Zât'ın aynıdırlar; şöyle ki ortada farklı farklı varlıklar olmayıp, tek bir varlık vardır; isimler ve sıfatlar da nisbetler ve i'tibârlardır.*”

³⁵⁴ Bu herhangi bir kelâmî tartışma niteliğinde görünen ifâdeler esâsında vahdet-i vücûdun nasıl temellendirilebileceğine dâir önemli bir ipucu sunmaktadır. Zirâ, Zât'ın tek ve mutlak oluşunun rağmına Zât'ında müteaddid sıfâtlara sâhip bulunduğu, usûl-i dîn ehli

³⁵² Nâblusî, *Âriflerin Tevhidi*, s. 19.

³⁵³ Câmî, *ed-Durre*, s. 14.

³⁵⁴ *Burada* 15. Lâyiha

olan mütেকellimûn tarafından isbât edilen bir hakîkattir. Câmî'nin de muhtemeldir ki bu ifâdeleri, varlığa dâir bahislerde serdetmesinin sebebi, vahdet-i vücûdun sıfatlar ve Zât ilişkisi üzerinden açıklanabileceğidir. Bir diğer ifâdeyle, eğer ezeli sıfatlarının çokluğunun Zât'ın vahdâniyetine hâlel getirmediği kabûl ediliyorsa, Mutlak Varlık olan Zât'ın birliğinden, kesretin zuhûr etmesi de kabûl edilmelidir; nitekim vahdet-i vücûd haysiyetinden bakıldığında birbirlerinden ve Zât'tan farklı olan sıfatlar tahakkuk ve varlık açısından Zât'ın aynıdırlar; böyle olmakla da Zât'ta bir çoğalma söz konusu olmamaktadır.

“Ey her işte Zât'ı temiz olan her lekeden,
Senin hakkında denmez ne“nasıl” ne de“nereden”,
Akletmek cihetinden sıfatlar hep gayrıdırlar Zât'ının
Ama Zât'ının aynıdırlar tahakkuk cihetinden.”³⁵⁵

Bir sonraki yâni on altıncı lâyhada bu husûs kelâmî bağlamından koparılıp, tasavvuf nazariyesi bağlamında tekrar ele alınmıştır. Buna göre, Zât, Zât olması cihetinden yâni mutlak oluşu bakımından, bütün isimler ve sıfatlardan ârî; bütün nisbet ve izâfelerden de berîdir,³⁵⁶ bu sebeple bu mertebeyi îzâh için hiçbir ta'bîr yoktur ki Hazret-i Peyhambere'in “**Zât-ı Hak'ta tefekkür etmeyiniz.**”³⁵⁷ buyurması da bundandır. Yine burada Hak'ın bilkuvve mevcûd olan bütün sıfatları ve onların muktezâları olan esmâsı yoktur; “ilâh” denemez çünkü “me'lûh”u yoktur;”hâlık” denemez çünkü “mahlûk”u yoktur. Fakat Zât'ta bilkuvve hâlinde bulunan “sıfatlar ve esmâ”³⁵⁸ öylece mahbûs kalamaz ve zuhûr etmek isterler, tıpkı bir ressamın hâizi olduğu kâbiliyeti açığa vurmaya olan arzusu gibi.³⁵⁹ İşte böylece Zât, kendisiyle kendi zâtı üzerine teveccüh eyleyerek zuhûr âleminin ilk tecellîsini var etmiştir. İşte bu tecellî ile ilim, nûr ve şuhûd

³⁵⁵ *Burada* 36. Rubâî

³⁵⁶ *Burada* 16. Lâyiha

³⁵⁷ Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat* (thk. Târik b. İvazullah; Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hasinî) Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1995, c. VI, s. 250, hadis no: 6319.

³⁵⁸ Sıfat ile ismin farkı şudur: Akla göre Zât'tan sonra gelip, Zât'a zâid olan şey sıfat olarak isimlendirilir. Eserleri tâkip eden şey ise isimdir veya akla göre zâid olan bâtin olursa o sıfattır; zâhir olursa o isimdir. Bkz. Nâblusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s.46. Avni Konuk ise bu konuda şunları söyler: Sıfat ismin menşeidir; zirâ bir şeyde sıfat olmazsa bir isim ile tevsîm olunmaz. Mesela kendinde hayat sıfatı olmayan kimse “hay” ismine de sâhip olamaz. Zât sıfat ile ve sıfat da isim ile zâhir olduğundan, isim sıfatın ve sıfat zâtın zâhiri ve zât sıfatın ve sıfat da ismin bâtin olur. Bkz. Ahmet Avni Konuk, “Mukaddime”: *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 1, s. 16.

³⁵⁹ Ahmet Avni Konuk, “Mukaddime”: *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 1, s. 269-270.

nisbetleri tahakkuk etmiş, Zât ezelfi vahdet ve mutlak gaybından ilk zuhûrunu böylece gerçekleştirmiş ve bu zuhûr nisbet ve i'tibârların O'na sıfat olmasını mümkün kılmıştır. Bu nisbetler zuhûr edince de bu nisbetlerin lâzımları olan âlimlik ve ma'lûmluk, zâhiriyyet ve mazhariyyet, vâcidiyyet ve mevcûdiyyet, şâhidiyyet ve meşhûdiyyet de zuhûr âlemine gelmiştir. Yine nûr nisbetinin lâzımları butûn ve zuhûr iktizâ etmiş; zuhûrun butûna zamansal önceliği; butûnun da zuhûra zâtî önceliği evveliyyet ve âhiriyyet nisbetlerini iktizâ edince *هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ* [O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır.]³⁶⁰ âyetinin işâret ettiği “evvel, âhir, zâhir ve bâtin” isimleri taayyün etmiştir. Bu şekilde nisbetler ve i'tibârlar ne kadar katlandıysa, zuhûru da o derece katlanmış ve zuhûrun arttığı derece de butûnu ziyâde olmuştur. Onun butûn ve hafâsı, Zât'ın sırlılık ve itlâkı i'tibâriyle iken zuhûru da mazharlar ve taayyünleri i'tibâriyledir. Bu ma'nâyı Câmî, “Nûrunun mazharlarıyla gizlenip, örtülerini kaldırmakla zâhir olanı tesbih ederim.”³⁶¹ sözüyle ve aşağıdaki rubâîlerle te'yîd etmiştir:

“Dedim ki gül yanaklı sevgilime; Ey gonca dudak!

Gizlersin yüzünü işveli güzeller gibi her ân,

Güldü ve dedi ki: Ben cihân güzelleri gibi değilim,

Örtüden görünür, örtüsüzken gizlenirim.”³⁶²

“Peçe olmadan yanağını görmek ne mümkün,

Örtü olmadan cemâlini görmek ne mümkün,

Böyle mükemmel parıldadıkça,

³⁶⁰ Hadîd 57/3 Allah Evveldir; çünkü izhârları i'tibâriyle izâfi vücûda sâhip varlıklar, ondan başlarlar, Allah Ahir'dir; çünkü bu izâfi vücûda sâhipler mümkün ve muhtaç oluşları i'tibâriyle O'nda son bulurlar: yâni her şey Allah ile mevcûd (evveli) ve Allah'da fânî (ahiri) olur. Allah Zâhir'dir; çünkü esmâ ve sıfâtıyla varlıklar âleminde zâhirdir, Allah Batın'dır; zirâ Hakk Teâlâ'nın zâtı ve mevcûdâtın da mâhiyeti, örtülü ve gizlidir.(bkz. Abdurrezzâk Kâşânî, *Te'vîlât-ı Kâşânîyye*, (çev. Ali Rıza Doksanyedi) Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1988. c. 3, s. 154-155.)

İbn Arabî ise âyetin daha çok zâhir ve batın mefhumları üzerinde durmuştur. Buna göre, müşâhede âlemindeki her bir sûret Allah'ın esmâ ve sıfâtının (yâni şe'ninin) sûretidir. Allah Teâlâ bu esmâ ve sıfâtı hasebiyle muhtelif sûretlerde zâhir olmuştur, işte bu sûretler zâhir olunca, mana yâni şe'n-i Hak bâtin olur. Yâni O hem bizâtihi bâtin ve mahcûb hem de şehâdet ve ıyânda mütehakkiktir. Batın oluşu Kendi'ne değil yalnız mahlûkattır, zâhir oluşu da yalnız kendinedir mahlûkata değildir. Böylece görülen tüm sûretlerin zâhiri de bâtin de âyetin işâret ettiği gibi Hakk olmuş olur. İsmail Fenni Ertuğrul, bu âyeti zikrettikten sonra bu âyetin tam olarak vahdet-i vücûda işâret ettiğini, zâhiri müfessirlerin yaptığı gibi tevil yoluna gitmenin Kur'an'ın büyük bir kısmını müteşâbih hale getirmek olacağını söyleyerek, tevilsiz anlamını yeğler.(bkz. M.Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, Sufi Yayınları, İstanbul 2011, s. 195)

³⁶¹ *Burada* 16. Lâyiha

³⁶² *Burada* 37. Rubâî

Güneşin çeşmesini görmek ne mümkün!”³⁶³

“Güneş nûr sancağını vurduğunda feleğe,
Gözler kamaşır ışığını uzaktan gördüğünde,
Ve bulut perdesinin ardında görüldüğü an,
Görür onu bakan, bir kusûr olmadan.”³⁶⁴

6. Zâtî ve Esmâî Kemâl

Levâiyh’te Câmî, “taayyün-i evvel” mertebesini, varlığın ilk halkasını oluşturması cihetiyle yirmi dördüncü lâyihada sıraladığı varlık mertebeleri bahsinden evvel, on yedinci lâyiha i’tibâriyle oldukça mufassal bir biçimde incelemiştir.³⁶⁵ Öyle ki yedi lâyiha boyunca bu taayyüne mahsûs *ahadiyyet*, *vâhidiyyet*, *kemâl-i esmâî* :*kemâl-i celâ*- *kemâl-i isticlâ*, *kemâl-i zâtî*: *mutlak gınâ* gibi kavramları incelemiştir. Bu taayyün-i evvel mertebesinin birçok bahsi muhtevî olması, Câmî’yi birçok teknik ta’bîri ele almak durumunda bırakarak eserdeki hâkim anlaşılabilirlik tavrının dışına çıkarmıştır, nitekim çoğu zaman ilgili kavramın yalnızca tanımını vermiş ve îzâhâta hiç girmemiştir. Bunun en bâriz örnekleri de *kemâl-i celâ* ve *kemâl-i isticlâ*³⁶⁶ olarak ikiye taksîm ettiği *esmâî kemâl* ve *mutlak gınâ* ile açıkladığı *zâtî kemâl* kavramlarıdır.

İlk olarak Câmî taayyün-i evvel mertebesini en geniş perspektiften “*sırf vahdet ve mahzâ kâbiliyyet*” olarak tanımladıktan sonra, bu vahdetin nelere şâmil olduğuna dikkat çekerek husûsî bahislere girer. Buna göre, ilk taayyün ister sıfatlardan soyutlanma isterse de sıfatlarla mevsûf olma kâbiliyeti olsun bütün kâbiliyetlere şâmindir. Yâni bu mertebe bir vahdet mertebesi olup, bütün kâbiliyetlerin de aslını teşkîl etmektedir. İşte bu kâbiliyetler hasebiyle vahdetin iki i’tibârı vardır: bunlardan *ilki*;

³⁶³ *Burada* 38. Rubâî

³⁶⁴ *Burada* 39. Rubâî

³⁶⁵ Câmî’nin bu bâbda aktardıkları, Feğânî’nin Müntehe’-Medârik’i ile benzer niteliktedir. Feğânî bu mertebeyi daha çok “Kenz-i mahfî” ve “kurb-u nevâfil” hadîslerinin açılımı olarak ele almakta; Câmî ise hadîslerden soyut olarak sâdece ma’nâyı değerlendirmektedir. (krş. Feğânî, *Müntehe’l-Medârik*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2007; c.1, s. 18 vd.)

³⁶⁶ Diğer tanımlar: “Celâ, Mukaddes Zât’ın kendi zâtında kendi zâtı için zuhûrudur; isticlâ ise zâtın kendi taayyünâtında kendi zâtı için zuhûrudur. (bkz. Abdurrezâk Kâşânî, *Letâifü’l-A’lâm*, s. 172) “Kemâl-i celâ, mutlak vücûdun bütün ilâhî ve kevnî şûnunda ezelen ve ebeder zuhûrudur. Kemâl-i isticlâ ise mutlak vücûdun bu şûnât hasebiyle şühûdudur.” (bkz. Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 2, s. 352.)

hiçbir i'tibârın bulunmaması ve bütün i'tibârların ademidir ki buna “ahadiyyet/dışlayıcı birlik mertebesi” ve bu mertebedeki Zât’a da “Ahad” denmektedir. Butün, evveliyyet ve ezeliyyet bu mertebeye âittir. *İkincisi*: vahdetin bütün sıfat ve i'tibârlarla vasıflanması hasebiyle de mer-tebe-i vâhidiyyettir/kuşatıcı birlik ve bu mertebedeki Zât’a da “Vâhid” denmektedir. Âhiriyyet, zuhûr ve ebediyyet de bu mer-tebe için söz konusudur.³⁶⁷ Şu halde ahadiyyet, nisbî olan vücûdî kesretin Zât’ın ahadiyyetinde yok olması makâmıdır; vâhidiyyet ise vücûdî kesret olmamakla berâber nisbî kesretin aklen tahakkuk ettiği mer-tebedir. Konevî’nin ifâdesiyle, “el-Ahad” zâtında hiç kimsenin ortağı olmadığı bir ferdin ismidir; “el-Vâhid” ise sıfatlarında ortağı bulunmayan ferdin ismidir.”³⁶⁸ Vücûdun sayısız olan taayyünlerinin tamamı, vâhidiyyet mertebesindeki bu akledilebilir nisbetlerin mazharlarıdır.³⁶⁹

هستی بی شرط وحدتش نام ز دستور

زانکه بشرطلاست نعتش احدست

مأخوذ بشرط شیء که باشد واحد

میدان که ظهورش از ازل تا ابدست

[Bilâ kayd u şart olan vücûda, vahdet denilmiştir ki; lâ taayyün i'tibâriyle O'nun sıfatı “ahad”dır. “Şey” kaydıyla mukayyed olan da vâhiddir ve bil ki onun zuhûru ezelden ebede kadardır.]³⁷⁰

Ahadiyyet mertebesini yalnızca tesmiye boyutuyla ele aldığı bu genel girişten sonra Câmî, *vâhidiyyet mertebesini* tafsîlâtıyla değerlendirmeye tâbî tutmuştur. Vâhidiyyet'teki ilâhî ve kevnî şuûnların/sıfatların ne oldukları, Zât’ın bu şuûnlara büründüğündeki durumu, kevnî hakikatlerin ilâhî isimlerin mazharları oluşu ve Zât’ın böylece bütün mezkûr şuûnunun ahadiyyetiyle bütün mertebelerde mufassalan zuhûr etmesi gibi husûslar tek tek ve sistemli bir şekilde incelenmiştir. Câmî ilk olarak, vahdet

³⁶⁷ Burada, 17. Lâyiha

³⁶⁸ Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi* (çev. Ekrem Demirli) İz Yayıncılık 2002 s. 185.

³⁶⁹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.101.

³⁷⁰ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 100.

mertebesinin iki i'tibârından biri olan vâhidiyyetin de kendi içinde *cem' mertebesi* ve *kevnî mertebeler* olmak üzere iki i'tibâra sâhib olduğunu belirtir. Cem' mertebesi söz konusu olduğunda bunların "hâlıkıyyet/yaratıcılık" gibi kevnî hakikatlerin tahakkuk ve varlığını gerektiren i'tibârlar olmaları ile; "ilim" gibi kevnî hakikatlerin tahakkuk ve varlığını gerektirmeyen i'tibârlar olmaları arasında fark yoktur ki bunlar ulûhiyyet ile rubûbiyyet isimleri ve sıfatlarıdır. Zât'ın bu ulûhî ve rubûbî esmâ ve sıfât ile telebbüsü taaddüd gerektirmemektedir. Fasıl, hâssa ve taayyün gibi kevnî mertebelere âit i'tibârlar ile telebbüs eden zâhir-i vücûdun ise bunların hükümleri ve eserleri dolayısıyla taaddüd etmesi gerekmektedir.³⁷¹

Ayrıca yine bu mertebenin husûsiyyetlerinden biri, kevnî hakikatlerin varlığa kâbil oluşları ve ilâhî esmânın mazharları olmaktadır. On yedinci lâyiha'nın devâmındaki bu bahis özetle şöyledir: Mezkûr kevnî hakikatlerin bâzısında Zâtî vücûbdan başka bütün ilâhî isimlerin mazharı olabilme isti'dâdı varken bâzısında ilâhî isim ve sıfatların bir kısmına isti'dâd varken bir kısmına yoktur. Bu zuhûra isti'dâd şiddet, zayıflık, gâliblik ve mağlûbluğun farklılığına göre değişmektedir; tıpkı normal insanlar ile kâmillerin ve peygamberlerin mazhariyyetinin farklı oluşları gibi. Böylece Hak Teâlâ ilk taayyünde ilâhî ve kevnî bütün şûnunun ahadiyyetiyle bu mertebenin tafsîlleri olan diğer mertebelerde sereyân eder ve tecellî buyurur.³⁷²

Bu şekilde vâhidiyyet mertebesini de açıklayan Câmî, bütün bunlardan maksadın ilâhî esmânın kemâllerinin tahakkuk ve zuhûr etmesi olduğunu belirterek esmâî kemâl konusuna giriş yapar.³⁷³ Levâyih'te Câmî, esmâî kemâli, zâtî kemâlin evveliyyetine rağmen daha önce anlatır; ancak biz konunun daha anlaşılır olması için *Şerh-i Rubâiyyât*'ta geçtiği veçhile önce zâtî kemâli; ardından esmâî kemâli anlatmayı yeğliyoruz.

³⁷¹ *Burada*, 17. Lâyiha

³⁷² *Burada*, 17. Lâyiha

³⁷³ Câmî'nin zâtî ve esmâî kemâl konusunda zikrettikleri de büyük ölçüde Ferğânî'nin bir özeti mâhiyetindedir. (bkz. Ferğânî, c.1, s. 29-30)

Zâtî kemâl, Zât'ın Zât'a, kendisi için, gayr ve gayrîyyete i'tibâr etmeksizin zuhûru olup, mutlak gınâ bu zuhûrun ayrılmaz bir lâzımıdır. "Mutlâk gınâ"; Zât'ın şe'n, hal ve i'tibârlarının, hükümleri ve gerekleri ile küllîlik ve icmâl üzere bütün ilâhî ve kevnî hakikatlerin mertebelerinde göründükleri gibi; bütün sûretleri ve hükümleriyle Zât'ın bâtınlığında ve her şeyi vahdetinde derç etmesinde görünür hale gelip sâbit olmalarıdır, tıpkı mertebelerde zuhûr edip zâhir, sâbit ve müşâhed oldukları gibi. Burada ifâde edilen şe'n, hâl ve i'tibârların Zât'ın vahdetinde nasıl buldukları konusunu Câmî on dokuzuncu lâyhada açıklamaktadır. Buna göre, Zât'ın vahdetinde bütün ilâhî ve kevnî i'tibârları mündemiç oluşu; cüz'ün külldeki veya mazrûfun zarftaki indirâcı gibi değildir. Aksine bu indirâç vasıfların vasıflananda veya lâzımların melzûmlarda indirâcı gibidir; meselâ "bir" sayısının kendinde; yarımlik, üçtebirlik, dörttebirlik, beşte birlik ve bu şekilde sonsuza kadar giden sayıların içkin olması gibi. Bu nisbetler "bir" sayısında münderiçlerdir ve bir sayısı; iki, üç, dört, beş sayılarında tekrarlanmadıkça zuhûra gelmezler. Böylece ma'lûm olur ki Hak Subhânehu ve Teâlâ'nın bütün varlıkları kuşatması, melzûmun lâzımı kuşatması gibidir; küllün cüz'ü veya zarfin mazrûfu kuşatması gibi değildir ve Allah Cenâb-ı Kudsine yaraşmayan şeylerden münezzehtir.³⁷⁴

Kezâ bu müşâhedenin mutlak gınâ olarak isimlendirilmesi, Hakk'ın söz konusu müşâhedede yaratıkların tafsîlî zuhûrlarına muhtaç olmamasındandır.³⁷⁵ **"Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir."**³⁷⁶ âyet-i kerîmesi de bu ma'nâya ma'tûftur. Zirâ vahdâniyyetinde münderiç olmaları dolayısıyla bütün hüküm ve gerekleri ile birlikte Hakk'ın onlara ilim ve şuhûdu vardır; ancak bu şuhûd az önce de ifâde edildiği gibi mufassalın mücmelde, kesîrin vâhidde, hurma ağacının dalları ve budaklarıyla bir çekirdekte müşâhedesi gibi *gaybî* ve *ilmî*dir. Burada âlem de âlemdekiler de nefsen ma'dûm olup vücûdî kesreti mûcib değıllerdir; O'nun ilmindeki varlıklarından gayrî bir

³⁷⁴ *Burada*, 19. Lâyiha

³⁷⁵ Hakk'ın kemâle ermek için gayra ihtiyâcı yoktur; aksine zuhûr ve tecellî yeri olan ayna da mutlak olarak Zât'ın gayrısı değildir. (bkz. Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s.108.)

³⁷⁶ Ankebût 29/6.

tahakkuk ve sübûtları da yoktur.³⁷⁷ Şu rubâîler de bu zâtî kemâl ve onun mutlak gınâsı hakkında vârid olmuştur:

“Aşk mülkiyetinin etekleri pâk ki ne pâk,
Bir avuç toz topraktan ki pâklığını bozacak,
Cilvegâh da nazargah da hep O,
Biz aradan kalksak ne zararı olacak?”³⁷⁸

“Vâcib varlık, iyi ve kötünün varlığından müstağnîdir,
Vâhid varlık, sayıların mertebelerinden müstağnîdir,
Kendinde gördüğü için her şeyi her dâim,
Kendinin dışında gözlemekten müstağnîdir.”³⁷⁹

“Hakk’ın varlığının her şe’n ve sıfatı,
Kendinde bilinir ve O’nda muhakkak,
Mukayyed varlıklar Ona muhtaç; lâkin,
O’nun zenginliği, onları görmekte mutlak.”³⁸⁰

Zât’ın mezkûr mutlak gınâsına rağmen neden mukayyed varlıklarda zuhûr ettiğini de Câmî yirmi bir ve yirmi ikinci lâyihalarda açıklamaktadır: Mutlak olan Varlık, mukayyed olmaksızın zuhûr etmez ve mukayyed de Mutlak olmadan sûret bulmaz. Şu kadarı var ki mukayyed, Mutlak olana muhtaç iken; Mutlak, mukayyeden müstağnîdir. Dolayısıyla istilzâm iki taraflıdır; ama ihtiyâç tek taraflıdır; şöyle ki elin hareketi ile eldeki anahtarın hareketi arasında iki taraflı bir istilzâm varken, diğerine muhtaç olmak tek taraflıdır ki şu rubâî de bu anlamdadır:

“Ey mukaddes haremi kimseye yâr olmayan,
Âlem senden zuhûr eder ve lakin sen görünmezsin,
Biz ve Sen birbirimizden ayrı değiliz lakin,
Biz Sana muhtaçken, Sen bize muhtaç değilsin.”³⁸¹

³⁷⁷ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s.106.

³⁷⁸ *Burada* 40. Rubâî

³⁷⁹ *Burada* 42. Rubâî

³⁸⁰ *Burada* 41. Rubâî

³⁸¹ *Burada* 47. Rubâî

Ve yine Mutlak mukayyedlerden herhangi bir mukayyedi bedel olmak yoluyla gerektirir; husûsî bir mukayyedi müstelzim değildir. Mutlak olana bedel olmadığı için, bütün mukayyedlerin ihtiyâç kıblesinde O vardır, başkası değil ki şu rubâîler de bunu işâret etmektedir:

“Sana yakınlık sebeplerle ve illetlerle bulunamaz,
Ezelî fazlının vâsıtası olmadan da bulunamaz,
Kim olursa olsun, bir bedeli alınabilir,
Sen’in bir bedelin yoktur, o yüzden Sana bedel bulunamaz.”³⁸²

“Ey Yüce Zât! Sen ne cevhersin ne de araz,
Fazilet ve kereminin nedeni değildir hiçbir amaç,
Olmayanın yerine Sen bir başkasını koyarsın,
Ama Sen’i bulamazsa biri, kim yerine koysun bir ivaz.”³⁸³

Mutlak’ın mukayyeden bu istiğnâsı, Zât’ı hasebiyledir, yoksa ilâhî isimlerin ortaya çıkması ve rubûbî nisbetlerin mukayyed olmaksızın tahakkuk etmesi, mümkün olmayan şeylerdendir. Bahsi geçen ahadiyyet ve vâhidiyyet mertebelerinin farkına da işâret eden bu esâsı şu rubâî açıklamaktadır:

Ey güzelliği hasret ve talebimi körükleyen,
Matlûbluğun talebimin bir dalıdır,
Eğer âşıklığının aynası olmasaydı,
Zâhir olamazdı mâşukluğunun güzelliği.³⁸⁴

Bir de *esmâî kemâl* vardır ki Zât’ın kendi taayyünlerinde zuhûru olup, gayb ve sivâ denilen o taayyünleri şuhûdudur. Bu tanım Levâiyh’te bulunmamakla birlikte aksâmı olan *kemâl-i celâ* ve *kemâl-i isticlâ* net bir şekilde ta’rif edilmektedir.³⁸⁵ Levâiyh’te geçtiği

³⁸² *Burada* 48. Rubâî

³⁸³ *Burada* 49. Rubâî

³⁸⁴ *Burada*, 50. Rubâî. Bu noktada Aşık Veysel’in “Güzelliğin on pâr’etmez, bu bendeki aşk olmasa” mısralarını hatırlatmak yerinde olacaktır.

³⁸⁵ Sadreddin Konevî de çoğu kez *esmâî kemâle*, *celâ* ve *isticlânın kemâli* olarak işâret etmiştir. Celânın kemâli Varlığa özgü tüm ontolojik kemâller kendi tam yayılmalarını aldıkları zaman gerçekleşirler, yâni bu kemâl insân-ı kâmilin ikinci taayyününün bir sonucu olarak ilâhî huzûrda açığa çıkma yoluyla tam olarak dıştaki zuhûru kabul etmesi içindir. İsticlânın kemâli ise Gizli Hazine olan Zât’ın yayılmaya başlar başlamaz bilgisi ve görünmesinden ibârettir. Bu bilgi aynı anda birkaç bilgi türünü iktizâ etmektedir. İlk olarak Hakk’ın gizli hazîne hakkındaki ilmi, kendisi hakkındaki ilminden başka bir şey değildir; çünkü Hak birdir. Fakat bu kemâlin gerçekleşmesinde bu bilginin iki boyutu vardır: Gerçekte Zâtın ya da bânının bilgisi ve Gizli Hazinenin ya da zâhirin bilgisi. Bu Zâhir gerçek anlamda

şekliyle kemâl-i celâ; “Zât’ın esmâ ve sıfât i’tibârlarıyla mazharlarda zuhûr etmesi”; kemâl-i isticlâ ise “Zât’ın yine bu i’tibârlarla kendi kendine olan temâşâsı.”dır.³⁸⁶ Bu müşâhede ise feyz-i mukaddes diye ta’bîr olunan *ıyânî* ve *aynî* tecellîdir; yâni görmeye ve ayna âit olup mevcûd bir şeyin üzerinde tahakkuk eden bir müşâhededir. Esmâî kemâlde söz konusu olan bu şuhûdun örneği; vâhidin kesîrde, çekirdeğin hurma ağacında müşâhedeşi gibidir ki bu zâtî kemâlin aksine vücûdun taaddününü gerektirmektedir.³⁸⁷ Zirâ Hak Teâlâ zâtî kemâli hasebiyle âlemden de âlemden müstağnî ise de esmâî kemâli, a’yân-ı mümkinâtın tahakkuk ve zuhûruna bağlıdır ki bunlar sıfatların aynaları, mazharları, Zât’ın ise i’tibârlarıdır.³⁸⁸

Sonuç olarak taayyün-i evvel mertebesinin sözü geçtiği üzere ahadiyyet ve vâhidiyyet olmak üzere iki itibârı vardır. Ahadiyyet veya zât mertebesinde Hakk’ın şuûnât-ı zâtiyyesi yâni sıfatları, mahv ve müstehlek halde iken yekdiğerinden de temeyyüz etmiş değildir. Zât mertebe-i vâhidiyyet i’tibâriyle tenezzül buyurunca bu sıfatların sûretleri ilm-i Hak’ta mutasavver ve diğelerlerinden de temeyyüz etmiş olur. İşte bu âlem-i şehâdette zâhir olan taayyünlerin sûretleri onların sûretleridir. Vücûd-i Mutlak’ın tenezzülâtı da ancak bu esmâî kemâlinden ibâret olan kemâl-i celâ ve kemâl-i isticlâ ile dir.³⁸⁹ Bu iki kemâl türünün farkını şu rubâî tam olarak ortaya koymaktadır:

واحد همه در احد عدد می بیند

در ضمن عدد نیز احد می بیند

یعنی بکمال ذاتی و اسمائی

yalnızca halk mertebesinde Hak’tan ayrılmaya başlar. Yaratmanın öncesinde her şekilde O, Onunla idi; fakat yaratmanın sonrasında O’nun çokluk veaslından ayrışması i’tibâriyle “Allah’tan başka” şeklinde tesmiye edilebildi. Bu “başka”dahası bilgi ve görmeyi içeren kendi muayyen hakîkatine sâhip olur. Bundan dolayı isticlânın kemâli aynı zamanda şu anlama gelmektedir: “Başka” kendi aslından farklılaştığı için kendini kendinde müşâhede etmelidir ve yine hem kendi gözüyle hem de Hakk’ın gözüyle O’nu müşâhede etmelidir ki bunu da yapabilecek olan tek varlık “insân-ı kâmil”dir. (bkz. Chittick, *Aşk Metafiziği*, s. 72.)

³⁸⁶ *Burada* 17. Lâyiha

³⁸⁷ *Burada* 36. Layiha; Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 106.

³⁸⁸ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 106.

³⁸⁹ Avni Konuk, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 2, s. 352.

[Vâhid, sayıyı “ahad”da, “ahad”ı da sayıda görür. Yâni kemâl-i zâtî ve esmâî ile her şeyi zâtında ve zâtını da her şeyde görür.]³⁹⁰

7. Varlığın Mertebeleri Vardır

Beşer idrâki, Allah'tan sâdır olan ve tüm kâinatı var eden vücûdun bir takım mertebelerde mülâhaza edilmesini zorunlu kılmaktadır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, Vücûd birdir ve kisveler farklı farklı ve müteaddidedir. Tüm bu farklı mevcûdâtın ise hakîkati ile bâtınını, bu vücûd teşkil etmekte ve kâinâtta hiç bir zerre bu vücûddan hâlî kalmamaktadır.³⁹¹ Nitekim bütün mevcûdât aslında “bir” olan “Mutlak Vücûd”un, mertebeler vasıtasıyla tenezzülü neticesinde zuhûra gelmiştir.³⁹² Vücûdun bu mertebelerini doğrudan bir sayıyla ifâde etmek mümkün değildir, çünkü Zât, taayyünât ve tenezzülât i'tibâriyle pek çok mertebe vardır.³⁹³ Ancak, tefhîm-i kelâm açısından bazı küllî mertebelerden bahsedilmektedir.³⁹⁴ Bu taksîmât farklılığının altında yatan sebep de, aslında bir olan vücûd merâtibinin, cüz'iyât i'tibâriyle mi yoksa küllîyât i'tibâriyle mi mevzû edildiğidir. Buna göre cüz'iyât i'tibâriyle, her ne kadar bazı *kırkklı*³⁹⁵ ya da *yüzlü* tasnîfler yapılabilmişse de, küllî ma'nâda ikili, üçlü, dördlü, beşli, altılı, yedili vs. taksîmler konunun anlaşılmasında kâfidirler.³⁹⁶ Bazı muhakkikler mertebeleri dörde hasretmiş ve onları *lâhût*, *ceberût*, *melekût*, ve *nâsût* diye tesmiye etmişlerdir. Bazen beşli merâtib olan; *ahadiyyet*, *vâhidiyyet*, *mertebe-i ervâh*, *mertebe-i misâl* ve *mertebe-i şehâdet*; ve bazen altılı merâtib olan *lâ- taayyün*, *vâhidiyyet*, *mertebe-i ervâh*, *mertebe-i misâl*, *mertebe-i ecsâm* ve *mertebe-i insân*; yine yedili tasnîf olan, *lâ- taayyün*, *taayyün-i evvel*, *tayyün-i sâni*, *mertebe-i ervâh*, *mertebe-i misâl*, *mertebe-i ecsâm* ve *mertebe-i insân*

³⁹⁰ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.105.

³⁹¹ Nâblusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s.25, 32.

³⁹² Mustafa Tahrâli, “*Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık*”, [içinde: Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahrâli, Selçuk Eraydın), İFAV Yayınları, İstanbul 1989, c. 3, s.14.]

³⁹³ Hindî, Fazlullah, *et-Tuhfe el-Mürsele ile'n-Nebî* (şrh. Mehmed Elif Efendi); *Kelimât-ı Mücmele*, İstanbul h.1342 [yayınlanmamış daktilo istinsâhı: Mustafa Tahrâli] s.6.

³⁹⁴ İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (haz. Mustafa Kara), İnsan Yayınları, İstanbul 2008, s. 22.

³⁹⁵ Abdülkerîm Cîlî, *Merâtibu'l-vücûd (Varlık Mertebeleri)*, (çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Ahmet Faruk Güney), Furkan Yayınları, İstanbul 2006, s. 33.

³⁹⁶ M. Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, Sûfî Yayınları, İstanbul 2004, s.268.

gibi mertebelerden bahseden tasnifler yapılmıştır.³⁹⁷Aslında tüm bu taksîmâtın vecihleri farklı olmasına rağmen, ruhları birdir.³⁹⁸

Câmî de varlığın mertebelerini çeşitli eserlerinde konu edinmiş ve farklı tasniflerle ele almıştır. Bu tasniflerinde değişmeyen tek şey ise mertebeler konusuna giriş yapmadan önce Hakîkî Varlığın tek ve mutlak olduğuna yaptığı vurgudur; nitekim mertebelerin kesrete çıkması ile Hak Teâlânın varlığının ezeli vahdetini muhafaza ediyor olması farklı şeylerdir. Bahsi geçtiği üzere Zât-ı Hakk'ın özü itibariyle idrâk edilmesi yâni esmâ ve sıfâtı ile taayyünü ve kâinâttaki mazharlarda zuhûru olmaksızın idrâk edilmesi, *وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ* [Allah sizi kendisinden sakındırır ve Allah kullarına karşı çok esirgeyicidir.]³⁹⁹ âyetinin ve *تَفَكَّرُوا فِي آلاءِ اللَّهِ وَلَا تَتَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ* [Allah'ın nîmetlerini düşünün, Zâtını düşünmeyin.]⁴⁰⁰ hadîs-i şerîfinin fehvâsınca imkânsızdır.⁴⁰¹ Zâtın bu cihetle idrâkı mümkün değilken, vakit kaybı ve abesle iştigâlden başka bir şey de değildir. Zât'ın bîatını ve taayyün etmemesi i'tibâriyle tefekkür muhâl olunca da bu tefekkür kâinâta hasredilmiştir. Buna göre Hak Teâlâ ancak mertebelerde zuhûr etmesi i'tibâriyle idrâk edilebilmektedir ki bu idrâkin kısımları daha önce anlatılmıştı.

Câmî'nin eserlerinde genelde tercîh ettiği tasnif dördü, beşli veya bir i'tibâr ile de altılı tasniftir. İlk tasnife göre varlığın mertebeleri; lâhût, ceberût, melekût ve mülk âlemlerinden ibârettir. Hazarât-ı hamse olarak ma'rûf olan beşli tasnifte; ilk mertebe *gayb mertebesidir* ki taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni mertebeleri ile onların şâmil olduğu şe'n ve i'tibârlar ile ilâhî ve kevnî hakîkatler i'tibâriyle hazret-i Zât mertebesidir. *İkinci hazret veya mertebe* ise hazret-i Zât'ın mukâbili olan şehâdet ve his mertebesidir ki Rahmân'ın arşından yeryüzüne kadar bütün cinslerin, nev'lerin ve şahısların sûretleridir. *Üçüncü*

³⁹⁷ Ayrıca İmam Rabbânî de varlık mertebeleri konusunda farklı bir tasnif yoluna gitmiş ve onu öncelikli olarak iki kategoride incelemiştir. İlki, "İmkân dâiresi" yâni yaratılmış âlem, diğeri de "Vücûb dâiresi" yâni ilâhî âlemdir. *İmkân dâiresi* kendi içinde; "Âlem-i halk" ve "Âlem-i emr" diye ikiye ayrılırken, *Vücûb dâiresi* de "İlâhî isim, sıfat ve fiiller âlemi", "Taayyün-i Evvel" ve "Lâ- Taayyün" olarak üç kısma ayrılır. (bkz. Necdet Tosun, *İmam-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009, s. 80.)

³⁹⁸ M. Eol Kılıç, 269.

³⁹⁹ Âl-i İmrân 3/30

⁴⁰⁰ Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*, hadis no: 6319

⁴⁰¹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 75.

mertebe, ervâh mertebesidir. *Dördüncü mertebe*, misâl ve hayâl âlemdir. *Beşinci mertebe* bütün bu mertebeleri câmi' olup bunun mufassal olanına âlemin hakîkati, icmâlî olanına ise insânın hakîkati denir. Câmî bu tasnîfin ardından kimilerinin ise altılı tasnîfi esâs aldıklarını ve bu tasnîfin de iki mertebede ele alındığını bildirir. Buna göre Allah'tan başka hiçbir şeyin zuhûrunun olmadığı gayb mertebesi olan ilk mertebede; taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni; eşyânın hem Hak'ta hem de eşyâ-yı kevnîyyede zuhûr ettiği ikinci mertebede ise *mertebe-i ervâh*, *âlem-i misâl* ve *âlem-i ecsâm* mertebelerinin yanısıra bütün mertebeleri câmi' olan *insân-ı kâmilin hakîkati* bulunmaktadır.⁴⁰²

واجب جو کند تنزل از حضرت ذات

پنجست تنزلات او را درجات

غیب است و شهادت در وسط روح و مثال

و الخامس جمعية تلك الحضرات

[Vâcib, Zât mertebesinden tenezzül edince O'nun bu tenezzülâtı için beş derece vardır. Gayb ve şehâdet ile aralarındaki rûh ve misâl dereceleri. Beşinci de bu mertebelerin tamamını câmi' olan derecedir.]⁴⁰³

Bu rubâide beşli tasnîfi ve insân-ı kâmil mertebesinin bütün mertebelerin mecmûu olduğunu anlatan Câmî'nin, mertebeler arasında en çok üzerinde durduğu ve bütün i'tibârlarıyla ele aldığı mertebeler ise *lâ-taayyün/gayb-ı hüviyyet* mertebesi ile taayyünün başlangıç noktası olan *taayyün-i evvel* mertebeleridir. Nitekim Levâyih'te taayyün-i evvel mertebesi on yedinci lâyhada diğer mertebelerden mukaddem olarak ele alınıp tafsilâtlandırılmış, lâ taayyün mertebesi de Hakîkat-i vücûdun mutlaklığı i'tibâriyle pek çok vesîleyle gündeme getirilmiştir.

Câmî Levâyih'inde ise mertebeler konusunu ilk olarak on sekizinci lâyhada kâinâtta bütün eşyânın mümeyyizleri ve taayyünleri kaldırıldığı takdirde "Vücûd-i Mutlak" hakîkatinde cem' olacağı şeklindeki isbâtının akabinde getirir. Burada varlığın

⁴⁰² Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 43-44.; Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s.84-86.

⁴⁰³ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 84.

en temelde iki mertebe doğrutusunda zuhûra geldiğini ifâde eden Câmî, bu iki mertebeyi “ilim” ve “ayn” mertebeleri ile açıklar. Buna göre; Zât’ın ezeli ve ebedî vahdetinde içkin olan bütün şe’nler ilk olarak ilim mertebesinde a’yân-ı sâbite olarak zuhûr etmişlerdir ki buradaki zuhûr ve tecellî hâricî veyâ aynî değil; ilmî ve gaybîdir. Bu ilim mertebesindeki hakikatler ya’nî ilmî sûretler de Zâhîr-i Vücûd’un onların hükümleri ve eserlerine bürünmesi sûretiyle hâricî aynlar olarak zuhûr ve taayyün etmişlerdir ki bu zuhûr ve tecellî de aynî ve haricîdir.⁴⁰⁴ Bu iki mertebe daha sonra otuz altıncı lâyihada, Hazret-i Hakk’ın iki tür tecellîsi olarak tekrar gündeme gelmiş ve ilim mertebesi “feyz-i akdes”; ayn mertebesi ise “feyz-i mukaddes” mefhûmları ile ta’bîr edilerek yeni bir açılıma kavuşmuştur.⁴⁰⁵

Bu şekildeki ikili ve icmâlî tasnîfin ardından Câmî, yirmi üçüncü lâyihada vücûd mertebelerini tafsîlâtıyla ele almış ve Nakdu’n-Nusûs’da üç farklı versiyonunu daha zikrettiği çok da yaygın olmayan bir tasnîfi kullanmıştır. Câmî’nin mertebelerin husûsen tasnîfi konusunda en çok te’sîrinde kaldığı kişi Ferğânîdir ki onun *Münteha’l-Medârik*⁴⁰⁶inde kullandığı tasnîf başta *Nakdu’n-Nusûs* olmak üzere, *Şerh-i Rubâiyyât* ve *Levâiyh*’te de mülâhaza edilebilmektedir.

“*Hakîkî Varlık birdir, daha fazla değildir ve o da Hakk’ın Varlığı ve Mutlak Varlıktır; ancak O’nun birçok mertebesi vardır.*” şeklindeki giriş cümlesinin ardından mertebelerin ma’rûf oldukları isimlerinden ziyâde doğrudan ma’nâlarına yer verilmiş ve insân-ı kâmil mertebesi tasnîfte kullanılmamış; bu mertebeye dâir hiçbir kelâm da edilmemiştir. Bu mertebeler esâs i’tibâriyle şunlardır: **İlki**, mertebe-i la-taayyündür, burada hiçbir isim ve sıfat yoktur. Bu mertebede Varlık her türlü kayıt ve i’tibârdan mutlak olup, lafızların veya dillerin kendisini ta’bîr etmesinden de münezzehtir. Öyle ki burada bütün ihtisâmına rağmen ne nakil O’nun azametini ifâde edebilir; ne de kâmil bir akıl bu kemâl karşısında bir işârette bulunmaya kâdirdir. Yine burası öyle bir makâmıdır ki sadece nazar ehli değil, keşif ehli de O’nun idrâk edilemezliğinden muzdariptir. Zât’ın buradaki en belirgin alâmeti dahî alâmetsizliğidir ve aklın O’nun hakkında elde

⁴⁰⁴ *Burada* 18. Lâyiha

⁴⁰⁵ *Burada* 36. Lâyiha

⁴⁰⁶ Ferğânî, *Münteha’l-Medârik*, c.1, s. 18 vd.

edebileceği tek şey hayranlıktır. Bu makâm hakkında ma'rifetin imkânsızlığı şu rubâîlerle ifâde edilmeye çalışılmıştır:

“Ey Sen ki hakkında söylenenlerin ve görülenlerin hepsi bir hiçtir,
Senin için yakîn zannı ve şüphelerin hepsi bir hiçtir,
Senin Zât'ın için mutlak bir nişân verilemez,
Ki Senin olduğun yerde nişanların hepsi bir hiçtir.”⁴⁰⁷

“ Her ne kadar ârifin rûhu uyanıktır,
Ancak mukaddes haremine nasıl yol bulacaktır,
Bütün keşif ehliyle şühûd öncülerinin eli,
İdrâkinin eteğine yetişmekte kifâyetsiz kalır.”⁴⁰⁸

Ayrılmaz bir parçamız olan bu aşkın,
Ne mümkündür akılla algılanması,
Nûrundan yakîn sabahının doğduğu o güzel an,
Kurtarır bizi şüphemizin karanlıklarından.”⁴⁰⁹

İkincisi, taayyün-i evveldir ki taayyünat-ı fi'liyye ve infîâliyyeyi cami'dir; yânî vücûb mertebesiyle imkân mertebesini câmi' olup Hakk'ın ilk taayyünüdür; evvelinde başka bir mertebe yoktur. On yedinci lâyhada daha tafsîlatlı olarak ele alınan bu mertebe “Taayyün-i evvel” mertebesidir ki bu tesmiye Zât'ın ilk taayyünü yânî ilk zuhûru olmasından müstefâddır;⁴¹⁰ ancak buradaki taayyün ilmîdir, aynî değildir.⁴¹¹ Bir önceki mertebede Zât bütün kayıt ve i'tibârlardan münezzehe olduğu gibi taayyün ve takayyüdden de münezzehe idi, dolayısıyla lâ-taayyün mertebesi ilk mertebe olsa da, taayyünün ilk mertebesi taayyün-i evveldir. Burada Zât hem *ilâhî fîlî* hem de *kevnî infîâlî* taayyünleri kendinde toplamıştır.⁴¹² Nakdu'n-Nusûs'da da ele alındığı üzere, ilk mertebe yâni lâ taayyün mertebesinde Zât'ın kendi içinde belirmesinden ilk olarak bütün kabiliyyetlerin aslı olan vahdet ortaya çıkmış, vahdetten de vâhidiyyet ve ahadiyyet münteşî olmuştur ki

⁴⁰⁷ *Burada* 54. Rubâî

⁴⁰⁸ *Burada* 55. Rubâî

⁴⁰⁹ *Burada* 56. Rubâî

⁴¹⁰ Bu mertebenin diğer tesmiyeleri için bkz. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 47; Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 84-

⁴¹¹ Câmî, *Eşî'atîl'l-Lemeât*, s.6.

⁴¹² *Burada* 23. Lâyiha

bu yüzden bu mertebenin diğer isimleri vâhidiyyet ve ahâdiyyettir.⁴¹³ Bu vâhidiyyetin iki i'tibârı vardır. Onlardan birincisi küllî olarak i'tibârâtın O'ndan iskât edilmesi veya selbedilmesidir. Bu i'tibârla Zât "Ahad" diye isimlendirilmiştir ve "Ahad" ismi selbî olup Zât'a aittir; ikinci i'tibâr ise sübûtî olup sıfatlara âittir. Bunun içindir ki Zât, selbî sıfatla değil, sübûtî sıfat olan "Vâhid" diye isimlendirilmiştir.⁴¹⁴ Tanımda vârid olan "ilâhî fiilî ile kevnî infîâlî taayyünler"den murâdın ne olduğunu da on yedinci lâyihadaki "ilâhî hakikatler" ile "kevnî mertebeler" mefhûmlarında aramalıyız. Buna göre ilâhî fiilî taayyün -daha önce "fiilî" kaydı sarâhaten zikredilmemişse de- Zâhir-i Vücûd'un kendileriyle telebbüs ettiğinde taaddüdünü gerektirmeyen ilâhî ve rubûbî isimler ile sıfatlara râci' iken; kevnî infîâlî taayyünler; hâricî aynları birbirinden ayıran fasıllar ve hâssalar gibi Zâhir-i Vücûdun taaddüdünü gerektiren i'tibârlardır.⁴¹⁵ Zât bu mertebede Kendinde bu i'tibârların hepsini mücmelen toplamaktadır.

Üçüncüsü, taayyünat-ı fi'liyyenin ahadiyyet-i cem'idir ki mertebe-i ulûhiyyettir ve bütün müessir fiilî taayyünlerin ahadiyyet-i cem'idir."⁴¹⁶ Esâsında bu mertebe on yedinci lâyihada taayyün-i evvel mertebesinin vâhidiyyet cihetinin i'tibârlarından biri olarak hakkında bilgi verilen cem' mertebesidir. Zât bu mertebede hem hâlikîyyet ve râzıkîyyet gibi kevnî hakikatlerin varlığını gerektiren hem de ilim, hayat gibi kevnî hakikatlerin varlığını gerektirmeyen i'tibârlarla vasıflanır ki bu i'tibârlar ilâhî ve rubûbî isimler ile sıfatlardır. Zâhir-i Vücûd'un bu isimler ve sıfatlarla bürünmesi varlığın taaddüdünü gerektirmemektedir.⁴¹⁷

Levâyah'te böylece muhtasar bir şekilde bilgi veren Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*'ta ahadiyyet-i cem'in ancak câmi' ve küllî şe'n olan "insân-ı kâmil" ile tahakkuk

⁴¹³ Ferğânî, c.1, s.24.

⁴¹⁴ Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 46.; Ferğânî, c.1, s.19-21.

⁴¹⁵ *Burada* 17. Lâyiha. Bu" ilâhî fiilî ve kevnî infîâlî" mefhûmlarını Nâblusî ise şöyle açıklamaktadır: Zât'ın bu mertebede kendisiyle kendisinde ve kendisi için dikkate aldığı i'tibârlar vardır ki bunlar iki kısımdır: ilki ilâhî etkin veya fiilî i'tibârlardır ki bunlar Hakk'ın isim ve sıfatlarıdır. İkinci kısım ise kevnî edilgen veya infîâlî i'tibârlardır ki bunlar da bütün yaratılmışlardır. Buna göre ilk i'tibârlar, müessirin kendi eserleriyle zuhûr etmesi gibi, ikinci i'tibârlarla zuhûr ederler. Her iki kısımdaki zuhûr gerçekte Mutlak Zât'tan ibâret olan Vücûd-i Hakk'a âit zuhûrdur; fakat mecâzî olarak bu zuhûr ikinci türden olan i'tibârlara da nisbet edilmektedir. (bkz. Nâblusî, *Âriflerin Tevhîdi*, s. 48.)

⁴¹⁶ *Burada* 23. Lâyiha; Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 48.

⁴¹⁷ *Burada* 17. Lâyiha

edebileceğini söyler; *Nakdu'n-Nusûs* 'da da bu mertebenin diğer isimlerini zikreder. Buna göre; taayyün-i sâni mertebesi, taayyünlerin zuhûrunun aslı ve bütün kemâllerin menşei olması hasebiyle “ulûhiyyet mertebesi”; küllî ve cüz'î bütün ma'nâların tahakkuk ve temeyyüzü cihetinden “âlem-i maânî”; ilâhî esmâya mensûb olan nisbî kesretin ve keвне izâfe edilen hakîkî kesretin resmolunduğu yer olması hasebiyle “hazret-i irtisâm” olarak isimlendirilir. Yine bunların yanında “hazret-i ilm-i ezeli”, “mertebe-i imkân”, “mertebe-i sâniye” de taayyün-i sâni mertebesinin isimlerindedir.⁴¹⁸

Tanımda geçen ulûhiyyet yâni vahdet mertebesi; kendisinde isim ve resim olmayan ahadiyyet mertebesi ile esmâ ve sıfât mertebesi olan vâhidiyyet arasında bir vâsıta⁴¹⁹ olup, esmâ-i fiiliyenin de mercûdudur.⁴²⁰ Levâyih'te zikretmemiş olsa da bu mertebenin husûsiyyeti, a'yân-ı sâbitenin bu mertebede söz konusu oluşudur. Bu mertebede “vücûd”un isim ve sıfatlarının gerektirdiği bütün küllî ve cüz'î ma'nâların sûretleri birbirinden ayrılırlar ve işte imkân âleminde hâdis olacak bütün varlıkların “hakîkat”leri bu mertebedeki sûretlerdir. Bu sûretlerin herbirinin gerek kendi zatlarına ve gerekse kendilerinin benzerlerine asla şûurları yoktur. Zirâ onların varlıkları ve birbirinden farklılaşmaları “ilmî”dir. Bir olan Hakkın “vücûd”u bu “ilmî sûretler” sebebiyle, bu mertebede, hârice çıkmaksızın çokluk olarak zâhir olur. Bu ilmî sûretler ilâhî zâtın varlıkları icâd etmesine sebep olurlar. Tasavvuf ıstılâhınca bu ilmî sûretlere “ayn-ı sâbite” nin çoğulu olan “a'yân-ı sâbite” denilir.⁴²¹

Câmî Şerh-i Rubâiyyât'ta taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni mertebelerinin ayrımını çekirdek ve ağaç misâli üzerinden anlatmaktadır. Çekirdeği âlim ve idrâk sâhibi farz ettiğimizde, kök, gövde, dal, yaprak, çiçek, meyve gibi husûsî tafsîlleri olmaksızın kendine tecellîsi taayyün-i evvel mesâbesindedir ki onda eşyânın vücûden de ilmen de taaddüd ve temeyyüzü yoktur. Fakat bu husûsiyyetlerin tafsîlî sûretleri ile çekirdeğin

⁴¹⁸ Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 49. Bu mertebe hakkında şu bilgiler de kayda değerdir: “Bu mertebe sıfat ve isimlerin vâhidiyyet hazretine nisbet edilmesi i'tibârıyla isbâtı ve iskâtı söz konusu olmaksızın Zât'ın Zât olarak tecellî etmesidir. Bu i'tibâr Zât'a isim olabileceği gibi nisbetlerin düşmesi de bu şekilde adlandırılabilir. Ahadiyyet ile vâhidiyyeti kendisi üzerinde toplamasından dolayı böyle isimlendirilmiştir.” (bkz. Kâşânî, *Letâifü'l-A'lâm*, s. 132-133. (Gümüşhânevî, *Kitâb-i Câmî 'i'l-usûl*, s. 75.[alıntı: *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, s.68.]

⁴¹⁹ Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 2, s. 144.

⁴²⁰ Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.3, s. 177.

⁴²¹ Mustafa Tahralı, “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”, c.3, s. 45.

taayyünü ve tecellisi ve kök, gövde, dal, yaprak, çiçek, meyve sûretlerinde zuhûr etmesi ve bu tafsîlâtı mücmelde müşâhede etmesi taayyün-i sâni menzilesindedir ki o mertebede eşyânın vücûd olarak taaddüdü olmamakla berâber ilmî olarak temeyyüzü vardır.⁴²² Bu a'yân konusunu Câmî, aslen mertebeler bahsinden sonra ele almış ve daha öncesinde husûsiyetlerini sıralamıştır. Dolayısıyla biz de burada bu kadarıyla iktifâ ediyoruz.

Dördüncüsü: mertebe-i esmâ ve hazerât-ı esmâdır ki tafsîl-i mertebe-i ulûhiyyettir. Bir diğer ifâdeyle üçüncü mertebedeki ilâhî hakikatlerin tafsîlidir. Bu üçüncü ve dördüncü mertebelerin i'tibârî zâhir-i vücûddur ve vâciblik de bu iki mertebedeki vasfıdır. Câmî'nin bu ifâdesindeki “zâhir-i vücûd” mefhûmunu “zâhir-i ilim” mefhûmuna mukâbil olarak isti'mâl etmiştir ki buna göre teklik zâhir-i vücûda, çokluk ise zâhir-i ilme râci' olmaktadır.⁴²³ Ya'nî taaddüdün ve tekessürün henüz söz konusu olmadığı bu iki mertebe zâhir-i vücûda ilişiktir, zâhir-i ilme değil.

Beşincisi: taayyünat-ı infialiyyenin ahadiyyet-i cem'îdir ki mertebe-i kevnîyye-i imkaniyyedir ki bu mertebenin i'tibârî da teessür ve infiâldir. Bu mertebe de yine mezkûr vâhidîyyet mertebesinin ikinci i'tibârî olan kevnî mertebelerin başlangıcını teşkil etmektedir ki bu kevnî i'tibârlardan kasıt da hâricî aynları birbirinden temyîz edecek olan fasıl, hâssa ve taayyünlerdir. İşte zâhir-i vücûdun bu hakikatler ile vasıflanması varlığın taaddüdü iktizâ etmektedir.

Altıncısı: mertebe-i kevnîyyenin tafsîlidir ki mertebe-i âlemdir; ya'nî kevnî mertebelerin ahadiyyeti değil tafsîlidir. Bu beşinci ve altıncı mertebelerin i'tibârî ise zâhir-i ilimdir ve imkân bu iki mertebenin vasfıdır. İşte bu zâhir-i ilim Zât'ın kendine hakikatlerin sûretleri ve mümkün aynlar ile tecellîsidir.

Özetle, Zât hiçbir idrâkin vâsıl olamayacağı mutlak gaybı olan lâ-taayyün mertebesinden, varlığın ilk mertebesi olan tayyün-i evvel mertebesine tezzül etmiştir. Bu mertebe Zât'ın kendine kendiyile tecellî buyurmasından ibâret olup, iki bakımdan değerlendirilebilmektedir: bunlardan ilki, Zât'tan bütün i'tibârların nefyedilmesi

⁴²² Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 90.

⁴²³ (bkz. Murata, s. 231.)

bakımından ahadiyyet mertebesi oluşu; diğeri ise bu i'tibârların O'na izâfe edilmesidir ki bu haysiyyetten de vâhidiyyet mertebesi ismini almaktadır. Dolayısıyla Câmî, lâ-taayyün mertebesinden sonra gelen taayyün-i evvel mertebesini ahadiyyet ve vâhidiyyet mertebesi olarak iki kısımda ele almıştır. Eğer bu iki i'tibâr birlikte değerlendirilirse bu mertebenin vahdet mertebesi olarak tesmiye edileceğini de eklemiştir. Daha sonra gelen mertebeye ise şe'n-i küllînin tafsîlinden ibâret olup, taayyün-i sâni veyâ a'yân-ı sâbite ismini almaktadır.⁴²⁴ Câmî'nin asıl dikkat çekmek istediği işte bu üç mertebedir; daha sonra gelen mertebelere sadece tasnîfte yer vermiş, bir daha da söz konusu etmemiştir.

Bu mertebeleri saydıktan sonra Câmî, ilk uyarısını tekrar hatırlatarak hakîkatte Vücûd'un tek olduğunu ve fakat vâhidiyyeti i'tibâriyle söz konusu olan esmâ ve sıfâtıyla tecellî buyurarak mertebeler doğrultusunda zâhir ve müteaddid görüldüğünü belirtmiştir. Bu görülen çokluk esâsında hakîkî değil; nisbî bir çokluk olup, Zât'ın çok sayıdaki esmâ ve sıfâtından mütevelliddir. Ardından Câmî, bu mertebelerin hadd-i zâtlarında ne oldukları; mertebelerin birbirleri ile olan ilişkileri, bütün bu mertebelerde zâhir olan Hakk'ın Zât'ında bir değişim veya başkalaşımın olup olmadığı gibi konuları ayrıca ele almıştır.

Ayrıca yirmi üçüncü lâyhada, Hak ve halk için müşterek olan Varlık kavramının mertebeler dikkate alındığında farklılaştığı, bazı mertebelerin bâzısından üstün olduğu ve her mertebenin başka bir mertebede olmayan kendine has isimleri, sıfatları, nisbetleri ve i'tibârlarının bulunduğunu ifâde eden Câmî, ulûhiyyet, rubûbiyyet, ubûdiyyet ve halkiyyet mertebelerinin ilişkilerine dikkat çekmiştir. Buna göre; ulûhiyyet mertebesinde olan “Allah”ve “Rahman” gibi zâtî isimlerin, kevnî mertebeler üzerine ıtlâk edilmesinin küfür niteliğinde olması gibi; kevnî mertebelere mahsûs isimlerin de ulûhiyyet mertebesi için kullanılması da dalâlet ve yanılığında son noktadır ki şu rubâî bu ma'nâdadır:⁴²⁵

“Ey kendini tahkîk sâhibi sanan,
Sıdk sıfatında ve yakînde siddîk sanan,
Varlığın her mertebesinde bir hüküm vardır,

⁴²⁴ Câmî, *Eşi'atül'l-Lemeât*, s. 6-7.

⁴²⁵ *Burada* 23. Lâyiha

8. A'yân-ı Sâbite

Vahdet-i vücûd öğretisi Hakîkî ve Mutlak Varlık olan Hak Teâlâ'nın ezeli ve ebedi vahdetinden tenezzül ederek, müteaddid ve mütekessir mevcûdâtta zuhûr edişini bir takım temellendirmelerle açıklamak durumunda kalmıştır. Nitekim usûlü'd-dîn muhâfızları konumundaki mütekellimîn, âlemin ve dolayısıyla âlemdeki her şeyin hâdis olduğu ilkesinden hareketle Hâlık ve mahlûk ilişkisi ekseninde temerküz eden bir sistemi öngörmüşlerdir. Diğer bir ifâdeyle; onlara göre âlem, a'yân ve a'râz olmak üzere iki sınıf varlıktan teşekkül etmekte, bunlardan a'yân da mürekkeb olan cisim ile basit olan cevher-i ferd olarak yine ikiye ayrılmaktadır ki nihâyetinde a'yân ve a'râz hâdis olmakla bütün âlem de hâdis olmakta, yâni adem ile mesbûk olmaktadır. Kelâmcıların âlemin hudûsuna yaptıkları vurgunun aksine filozoflar âlemi heyûlâ ve sûret teorisiyle varlığa ontolojik bir başlangıç saptayan cevher-i ferd teorisini çürütmek sûretiyle muâriz olmuşlardır.⁴²⁷ Muhakkik sûfiler ise kelâm ve felsefenin arasında âlem ve Allah ilişkisinde âlemin kıdemi ile hûdûsu arasında “a'yân-ı sâbite” doktrinine kâil olmuşlardır. Bu şekilde eşyânın hakikatlerinin ne kadîm ne de hâdis olduğuna, bilakis Zât'ın ezeli ilminde sâbit olan hakikatler yâni a'yân-ı sâbite olduğuna hükmetmişlerdir.

Daha evvel mertebeler konusunda da ikinci taayyün bahsinde ele alınan a'yân-ı sâbite, “ayn-ı sâbite”nin cemîf kalıbı olup, “ayn” kelimesi hakikat, zât ve mâhiyet ma'nâlarını, “sâbit” kelimesi ise insan veya üçgenin mâhiyetinin zihindeki vücûdu gibi aklî ve zihnî bir varlığı ifâde etmektedir. Bu aklî ve zihnî varlık, hâricî zaman ve mekân içinde tahakkuk ma'nâsına gelen “vücûd” kelimesinin mukâbili olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kavram, mevcûdâtın ferdlerinin içinde bulunduğu duyularla idrâk edilen ma'kûl bir âlemin varlığını ifâde etmektedir. İşte bu ma'kûl âlemde eşyânın hakikatleri veya ma'kûl “ayn”ları vardır. İbn Arabî, hâricî vücûdları olmayan, hâricî vücûd sıfatı kendilerinden selbedilen ve sâdece akılda var olan bu sâbit aynları, ma'dûmât yâni

⁴²⁶ *Burada* 53. Rubâî; Mertebelere riâyetin vurgulandığı bu rubâînin bir benzeri Erzurumlu İbrahim hakkı Hazretleri'ne nisbet edilmektedir:

“Her mertebede çün vücûd eder hük-m-i diğer,

Pes, hıfz-ı merâtib etmesem zındıkım”. (bkz. *Dîvân-ı İbrahim Hakkı Erzurûmî*, İstanbul 1263, s. 200.)

⁴²⁷ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, Yasin Yayinevi, İstanbul 2008, s. 119.

yokluklar olarak tavsîf etmektedir.⁴²⁸ Burada geçen “sâbit” kavramının mevcûddan; yâni sübûtun, vücûddan farkı vardır ki bu, vücûdda olan zuhûrun tamlığının, sübûtta olmayışdır. Yâni a’yân-ı sâbitenin varlığı gölge varlık olup Hakk’ın varlığıyla kâim olmuştur; bu kıyâm arazın cevherle veya sıfatın mevsûfla olan kıyâmı gibi değil; gölgenin gölge sâhibi ile olan kıyâmı gibidir ki gölge varlıkta çokluğun olması, Hakk’ın varlığının vahdetini bozmamaktadır. Bir diğer örnek ile; Hakk’ın varlığı, muhtelif aynalarda görünen tek bir sûret gibidir. İşte bu gölge ve yansıma olan varlıklar, kendi hakikatleri bakımından ademden ibâret olsalar da Hakk’ın vücûd feyzi ile vücûd kazanırlar. İşte böylece her şeyin hakikati bu a’yân-ı sâbite olmuş olur.⁴²⁹

Câmî ise, *Nakdu’n-Nusûs*’ta a’yân-ı sâbiteyi; ilim hazretinde taayyün eden esmâî sûretler olarak tanımlar. Bu sûretler İlâhî Zât’ın kendine olan muhabbetinden feyz-i akdes ve ilk tecellî vâsıtasıyla zuhûr etmektedir ki bunun mâhiyetini kendinden başka da kimse bilmemektedir. Bu a’yânın lâzımları ve tâbi’leri ile hâriçte zuhûru ise diğer bir tecellî kısmı olan “feyz-i mukaddes” ile gerçekleşmektedir.⁴³⁰ Sufiler bu hakikati anlatmak için **“Ben gizli bir hazineydim. Bilinmemi arzuladım ve mahlûkâtı yarattım.”**⁴³¹ hadîs-i kudsîsinden istişhâd ederler. Sıhhati konusunda tereddüt bulunan bu hadîste,⁴³² vücûdun taayyün ve zuhûrunun ilk muharrikinin olduğu kadar, Hak ile hâlk irtibatının da ekseninde döndüğü muhabbet⁴³³ kavramını açıkça görebilmekteyiz. Nitekim Mutlak Vücûd’un *ahadiyyet mertebesindeki* durumu ve âlem için ontolojik başlangıç addettiğimiz, sükûnetten harekete geçiş eylemi de yine bu hadîste çözümlenen sırlardandır.⁴³⁴ Zât- Bârî “Ben” zamîrini kendine ıtlâk ederek öncelikle, O’nun sıfatlarının mahdûd olduğu, tanımlandığı ve bilindiği ilk mertebe olan *taayyün-i evvel* mertebesine

⁴²⁸ Suad Hakim, *el-Mu’cemu’s-Sufî*, Beyrut 1981, s. 831.

⁴²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Mesnevî*, İstanbul 1287, c. 1, s. 203.[alıntı: Mustafa Tahralı, “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”, c.3, s.26.]

⁴³⁰ *Burada* 36. Layiha; Câmî, *Nakdu’n-Nusûs*, s. 49.

⁴³¹ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, c. II, s. 132.; Suyûtî, *ed-Düreru’l-Müntesire*, s. 126.; Aliyyu’l-Kârî, *Esrâru’l-Merfû’a*, s. 92.

⁴³² İsmail Hakkı Bursevî “Kenzi Mahfî” adlı eserinin giriş kısmında bu hadîsin zâhir ulemâsına göre uydurma, fakat bâtın ehli olan sûfilere göre sahîh olduğunu; zirâ sûfilerce bizzât Hz. Peygamber’in ağzından alınmış, ma’nevî âlemde ondan işitilmiş olduğunu söyler. (bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî, Gizli Hazine*, s. 17-18.)

⁴³³ İlâhî aşk veya muhabbet konusu nda ayrıntılı bilgi için bkz. William Chittick, Peter Wilson, *Aşk Metafizigi*, (çev. Ercan Alkan), Hayy Yayınları, İstanbul 2012.

⁴³⁴ M. Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s. 207.

işâret etmektedir,⁴³⁵ zirâ lâ- taayyün mertebesi için sıfât ve esmâdan bahsetmek söz konusu değildir. Yine Hak Teâlâ'nın bu kudsî hadîste kendisini, "Gizli bir hazîne" olarak tesmiye etmesi de, O'nun, ilâhî esmâ ve sıfâtı olarak özetlenebilecek sonsuz vücûdî kemâllerinden bir kinâyedir. "Bilinmemi arzuladım" derken de aslında her bir isim ve sıfâtın, kemâlinin açığa çıkacağı bir mazharı talep etmesi kastedilmektedir, diğer bir ifâdeyle tüm bu isim ve sıfatlar bizzât âlemin var olmasını talep ederler.⁴³⁶ Yâni Vücûd vahdet mertebesi olan *ilk taayyüne* veya *hakikat-ı muhammediyyeye* tenezzül ettikten sonra kendi zâtına ve sıfâtına şuûr edip, zâtında mündemiç olan kemâlâtı izhâra muhabbet etmiştir ki bu zuhûr ancak kendi zâtından kendi zâtınadır. Bu ma'nâyı açıklayacak en iyi misâl şudur: kendisinde hattâtlık, ressamlık gibi bir yetenek bulunan kimse, ortaya çıkaracağı levhaların "kenz-i mahfisi" yâni gizli hazinesidir. Bu ressam, sâhip olduğu kemâl özelliklerini müşâhede etmenin zevkine varmak isteyip de bir levha resmettiğinde, "Gizli bir hazîne idim, bu tabloyu zevk-i müşâhede ile bilmek istedim ve bunları yaptım." der,⁴³⁷ İşte Hakk'ın âleme olan muhabbeti ve onu izhârı, bu kabil-i resim olan insanın levha boyamaya olan muhabbeti gibidir. Zât'ın bu muhabbeti olmasaydı, âlem kendi ayınında zâhir olamazdı, çünkü müşâhede âleminde zuhûr eden bilcümle mazharlar, hubb-i zâtîden mevcûd olmuşlardır.⁴³⁸ Buna göre Zât, ilk vücûd mertebesi olan ilk taayyünde, tüm sıfât ve esmâsını mücmelen bilmekte iken, ikinci tayyün mertebesinde sıfat ve isimlerinin gereği olan bütün küllî ve cüz'î ma'nâların sûretlerini ayrı ayrı bilmektedir.⁴³⁹ İmkân âleminde sonradan varlığa gelecek bütün varlıkların hakikatlerini teşkîl edecek olanlar işte bu sûretlerdir. Ancak bu sûretlerin ne kendileri ne de birbirleri hakkında bir şuurları yoktur, çünkü ilmîdirler.⁴⁴⁰ Ayrıca, bu mertebede taayyün eden her bir ilmî sûret,

⁴³⁵ Sadreddin Konevi buradaki "ben" zamirinin "Rabb'e" râci' olduğuna dikkat çeker, zirâ Rab mtlak tabiatı gereği kendisinin üzerinde rubûbiyyetini ifâ edebileceği bir merbûba sâhip olmak zorundadır. İbn Arabî de aynı şekilde, her bir isim ve sıfâtın kemâlinin açığa çıkacağı bir mazharı talep ettiğini ve bu sebeple ilâhî isimlerin bizzat kendilerinin âlemin var olmasını talep ettiklerini belirtir. (bkz. Irâkî, *Aşk Metafizîği*, s. 69.)

⁴³⁶ Chittick,;Wilson, *Aşk Metafizîği*, s. 69.

⁴³⁷ A.Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 43.

⁴³⁸ A.Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (haz. Mehmet Demirci, Süleyman Gökbultut, Mustafa Tahralı), Kitabevi Yayınları, c. 10, s. 206.

⁴³⁹ Mustafa Tahralı, "Füsûsu'l-hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd": [içinde: Ahmed Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın), İFAV Yayınları, İstanbul 1988], s.29.

⁴⁴⁰ Mustafa Tahralı, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", c.3, s. 16.

şehâdet âlemindeki varlıkların hakikatlerini ve onları terbiye eden *rabb-i hâslarını*⁴⁴¹ teşkîl eder. İşte bu ilmî sûretlerin henüz vücûdî varlık düzlemine çıkmamış ancak Allah'ın ezeli ilminde sûretler olarak bulunmasını ifâde eden ıstılâh *ayn-ı sâbitedir* ve bu sûretlerin hepsine birden de *a'yân-ı sâbite* denmektedir.⁴⁴²

Levâiyh'te Câmî, a'yân-ı sâbite mefhûmuna çeşitli vesîlelerle ismen ve mânen değinmektedir ki bunun ilk örneği ise on sekizinci lâyhada; "*Vücûb O'nun zâhirî sıfatı ve imkân ise bâtinî sıfatıdır; yânî şe'nlerine bürünerek kendi Zât'ına tecellî buyurması ile hâsıl olan a'yân-ı sâbitedirler.*"⁴⁴³ şeklinde Zât'ın zâhirî ve bâtinî sıfatlarına işâret ettiği yerdedir. Bu ibârede yer alan vücûb ve imkân, Zât ve a'yân irtibâtında önemli bir noktaya işâret etmektedir. Şöyle ki; Vücûd'un zâhiri ve bâtını vardır. Bunlardan bâtın-ı vücûd; bazen lâ-taayün mertebesine bazen de a'yân-ı sâbiteye işâret etmek için kullanılmaktadır. Zâhir-i Vücûd da yine bazen imkân ve vücûb mertebelerinin küllî ve cüz'î tayyünlerini bazen de "Âlim" olma haysiyetini ifâde etmektedir ki burada bizi ilgilendiren anlamı da budur. Nitekim Vücûd, zâtı ve onun şuûn ve i'tibârları ile kendine tecellî edince hem "âlimlik" hem de "ma'lûmluk" haysiyeti tahakkuk etmiş; a'yân-ı sâbite, ma'lûm oluşları i'tibârıyla "Âlim" olan zâtta gizli olduklarından bâtın-ı vücûdu; Âlim olan Zât da zâhir-i vücûdu teşkîl etmiştir. Bu âlimlik ve ma'lûmluk arasındaki i'tibârî fark şu husûslarda da ortaya çıkar ki zâhir-i vücûd; vahdet, vücûb, ihâta ve âlimlik te'sîrini gerektirirken; kesret, imkân, ihâta edilmek ve ma'lûmluk teessürü bâtın-ı vücûdun gerekleridir.⁴⁴⁴ *Şerh-i Rubâiyyât*'taki şu rubâî bu ma'nâyı tahkîm içindir:

ای آنکه بفهم مشکلاتی منسوب

وز نسبت امکان و وجوبی محجوب

امکان صفت ظاهر علمست فحسب

مخصوص بظاهر وجودست وجوب

⁴⁴¹Her varlığın Allah'tan payı kendi rabb-i hassını yâni özel rabini ifâde eder. (İbn Arabî, *Fûsûsu'l-hikem*, (çev. Ekrem Demirli), , Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, s. 92.)

⁴⁴² M.Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, Sufî Yayınları, İstanbul 2011, s. 310

⁴⁴³ *Burada* 18. Lâyiha

⁴⁴⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 115.

[Ey anlama zorluğuna mâruz kalıp da imkân ile vücûbun nisbetinden perdelenmiş olan! İmkân, zâhir-i ilmin sıfatı, vücûb da zâhir-i vücûda mahsûstur.]

Dolayısıyla yukarıda geçen”*vücûb, zâhir-i Vücûd’un sıfatıdır*” demek ikinci anlamdaki zâhir-i vücûdun âlimlik haysiyetiyle vücûb sıfatına hâiz olduğuna; a’yân-ı sâbitenin ise ma’lûmluk üzere Vücûdun bâtınî sıfatı olduğuna işârettir. Yine Nakdu’n-Nusûs’ta da vârid olduğu üzere Zât’ın kendine tecellî buyurması ve feyz-i akdesi ile hâsıl olan bu aynlar ilmî sûretler olarak Zât’ın ezeli ilminde sâbit hâle gelmişlerdir. On sekizinci lâyiha’nın devâmında da bu anlam te’yîd edilmiş; ilâhî şe’nlerin mertebeler boyunca aldıkları hâllerin ilk numûnesinin a’yân-ı sâbite olduğu belirtilmiştir. Şehâdet âleminde taayyün ve teşahhus etmiş ne varsa, evvelâ ilim mertebesinde a’yân-ı sâbite sûretinde gelmiş, ikinci olarak da ayn mertebesinde a’yân-ı sâbitenin hükümleri ve eserlerinin bâtın-ı Vücûd’un mazhar ve aynası olan zâhir-i Vücûd’a bürünmesi vâsıtasıyla hâricî ayn sûretinde gelmişlerdir. Dolayısıyla hâricîde tek bir hakikat vardır, ama mertebelerin darlığında hapsolmuş ve ahkâm ve âsarıyla kayıtlanmış olanlara göre O hakikat, şe’nler ve sıfatların kisvesine bürününce müteaddid ve mütekessir görünmektedir.⁴⁴⁵

Yirmi ikinci lâyihada da yine a’yân konusu her şeyin hakikatini oluşturması cihetiyle ele alınmaktadır. Câmî burada taayyün ve müteayyin kavramlarının yoğunluğunda îzâhât vererek, aynı hakikati iki haysiyetiyle değerlendirmektedir: “*Her şeyin hakikatinin, Vücûd’un ilim mertebesinde o şeye mazhar olacak şe’nin vâsıtasıyla taayyün etmesidir veyâ o şe’n ile o mertebede müteayyin olan Vücûd’dur.*”⁴⁴⁶ Burada taayyünün iki i’tibârî söz konusu edilmektedir: bunlardan ilki: eşyânın, Zâhir-i Vücûd’un onların hüküm ve eserlerine bürünmesi sûretiyle Vücûd’un tayyünleri olmaları; ikincisi ise bu eşyânın Bâtın-ı Vücûd’da gizli olup, hükümleri ve eserlerinin Zâhir-i Vücûd’da zuhûr etmeleri hasebiyle müteayyin Vücûd olmaları; yâni taayyün eden Vücûd’un kendisi olmalarıdır; zirâ bu ilmî sûretlerin Zâhir-i Vücûd’dan zâil olmaları imkânsızdır ki zaten

⁴⁴⁵ Burada 18. Lâyiha

⁴⁴⁶ Burada 22. Lâyiha

bu Hak' a cehâlet isnâd etmek olurdu ve Allah böyle olmaktan münezzehtir.⁴⁴⁷ *Şerh-i Rubâiyyat*'ta bu konu ayna ve sûret üzerinden şöyle nazma dökülmüştür:

اعيان همه آينه و حق جلوه گزست
يا نور حق آينه و اعيان صورت
در چشم محقق كه حديد البصرست
هر يك زين دو آينه آن دكرست

[A' yânın hepsi aynadır ki onlarda görünen Hak'tır. Yâhud Hak ayna olup a' yân sûretlerden ibârettir. Nüfûz nazarı olan muhakkikin bakışına göre ise aslında her ikisi de irbirine aynadır.]⁴⁴⁸

Böylece her şey hakikat ve varlık açısından ya vücûd-i müteayyin ya da taayyün-i vücûd olmaktadır ki Câmî'nin bu ifâdeyle işâret ettiği asıl hakikat ise, taayyünün, müteayyin olanın sıfatı olması sûretiyle sıfat ile mevsûf arasında anlam i'tibâriyle bir farklılığın bulunmasına rağmen, varlık i'tibâriyle aynı şey olduklarına tenbîhtir. Nitekim mefhûm i'tibâriyle farklı olup varlık i'tibâriyle aynı olmak, yüklem sîhhatini gerektirmektedir.⁴⁴⁹

“Biz Varlığın vecihleri ve i'tibârlarıyız,
Hâriçte ve ilimde Varlığın Zât'ına ârızız,
Yokluğun karanlık perdesinde perdelenmişiz,
Ve Vücûd aynasında zâhir olur aksimiz.”⁴⁵⁰

Sonuç olarak gayb-ı hüviyyet mertebesindeki Zât ile esmâ ve sıfâtı ile zuhûr eden Zât arasında bir fark vardır. Zira Hak kendi taayyün etmemiş varlığı hasebiyle daha önce de geçtiği gibi her şeyden müstağnî ve her şeyden müteâldir. Bütün kemâller ve eşyâ yalnızca O'nun zuhûr etmesiyle var olabildi. Ancak Zât'ı taayyün eden varlık olarak tasavvur ettiğimizde yâni Hay, Âlim, Kâdir, Hâlık gibi sâhip olduğu ilâhi isimlerin

⁴⁴⁷ *Burada* 22. Lâyiha

⁴⁴⁸ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 96.

⁴⁴⁹ *Burada* 22. Lâyiha

⁴⁵⁰ *Burada* 51. Rubâî

bulunduğu mertebede belirli bir tür noksânlık tasavvur edilebilir; fakat bu noksânlık asla realitede söz konusu değildir. Kendinde bir gerçeklik olarak kabûl edilen her bir ilâhî isim Zât'tan ayırdır ve fakat her isim ancak ve ancak Zât'ın bir kemâlidir. İşte bu kemâller “Gizli Hazine”nin açığa çıkması için zuhûr etmeyi iktizâ ederler ki böylece gerçekleşmiş bir anlamları olsun. Sonuç olarak bir yaratma söz konusu olmadığı zaman Hakk'ın kemâlleri olan isimleri açığa çıkamaz.⁴⁵¹ Bu sebeple Zât ilâhî sıfatlarının kemâllerinin zuhûrunu aşk yoluyla talep etmiş ve bu talepten ilk zuhûr ilmî zuhûr olan hakikat-ı muhammediye ve aynı zuhûr olan a'yân-ı sâbite hâsıl olmuştur.

9. Varlık Her Şeyin Hakikatidir

Vahdet-i vücûd telakkisine göre; gökte, yerde, kâinatta, ulviyyâta ve süfliyyâta her hangi bir nokta veya zerre yoktur ki Hak ile kâim ve Hak ile mevcûd olmamış olsun. Beşer zihni Hak'tan hâlî bir şey takdîr etmeye kalkışsa, sonuç `adem-i mahz yâni imkânsızlık olur,⁴⁵² zirâ ortada Hakk'ın vücûdundan başka bir vücûd yoktur.⁴⁵³ Tıpkı bu ma'nâyı te'min etmede kullanılan “*Abadan'dan öte bir şehir yoktur.*” sözü gibi, Hak'tan gayrı ve O'nun ötesinde bir vücûd yoktur.⁴⁵⁴ Bütün âlemlerde tek bir hakikat vardır ki O da mutlak ve yegâne olan Vücûd-i Hak'tır. Buna göre, bütün kâinâtı kendinde toplayan ve her şeyin bânında sârî olan bu Varlık, her şeyin hakikatini teşkîl etmektedir. Nasıl ki rûh kendi bedeninin rûhu ise, Hak Teâlâ hazretleri de aynı şekilde bütün `avâlimin rûhudur ve nasıl ki rûh kendi bedenini kendi kuvvetleriyle tedbîr ve tasarruf eylemekte ise Hak Teâlâ da aynı şekilde cümle `avâlimi kendi esmâ ve sıfâtıyla tedbîr eylemektedir. Dahası nasıl ki rûh bedeninden bir an hâlî değilse ama aynı zamanda o bedenle müttehid de değilse, Hak Teâlâ da bu âlemlerden bir an bile hâlî değildir ve onlarla ittihâd hâlinde de değildir. Dolayısıyla âlemler ve eşyâya olan nazarımız onların zâhirlerini oluşturan sûretleri ve eşkâline değil; onların bânını, hakikatini ve rûhunu teşkîl eden Hakk'a teveccüh etmelidir.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Irâkî, *Aşk Metafiziği*, s. 70-71.

⁴⁵² Mehmet Elif Efendi, *Kelîmât-ı Mücmele*, s. 37-38.

⁴⁵³ A.Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. II, s. 287.

⁴⁵⁴ Sadrettin Konevî, *Şerh-i Hadîs-i Erba`în*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2010, s. 32.

⁴⁵⁵ İbn Arabî, *Ma'rîfet Kitabı*, (çev. Hüseyin Şemsi Güneş), (haz. Ercan Alakan, Osman Sacid Arı), İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 273.

Levâiyih'te de Varlık ve mevcûdâtın aynı hakîkatte birleştiklerine birçok lâiyhada telmîh vardır. Bu telmîhlerden ilki yirmi birinci lâiyhada “sevenin de sevilenin de hakîkatte aynı olduğu”⁴⁵⁶ şeklinde geçmekte ve hiçbir varlık zerresinin bu Hakîkat'ten hâlî olamayacağını anlattığı şu rubâî ile de te'yîd edilmektedir:

“Ey Sen'den gayrısına yol olmayan,
Hiçbir mescid ve manastır Sen'den hâlî değildir,
Bütün talep edenleri ve talep edilenleri gördüm,
Hepsi Sen'sin, arada başkası var değildir.”⁴⁵⁷

Bu meselenin doğrudan konu edildiği ilk yer ise a'yân-ı sâbitenin de anlatıldığı yirmi ikinci lâiyhadır. Eşyâ bütünüyle Zât'ın ezeli ilminde sâbit olan hakîkatler veya felsefî karşılığıyla mâhiyetler olmakla, Zât'ın bâtınında gizlidirler. Nitekim Âlim olmak haysiyeti, berâberinde ma'lûmluk haysiyeti olan a'yânı iktizâ etmiştir. İşte a'yân-ı sâbite olarak Zât'taki bu bulunuş her şeyin hakîkatini teşkîl etmektedir; bir diğer ifâdeyle her şey hakîkat ve varlık açısından ya vücûd-i müteaayin ya da taayyün-i vücûd olmakla sıfat ve mevsûf ilişkisinden Hakîkî Varlık ile aynı hakîkatte buluşmaktadırlar.

“Komşu, arkadaş, yoldaş hepsi O,
Dilencinin paçavrasında ve şâhın atlasındaki hep O,
Fark cemiyetinde ve cem' halvethanesinde,
Yemin olsun ki hep O, hem de hep O.”⁴⁵⁸

“Ey aynalara yüzünün güzelliğini veren,
Kimse Senin yüzünün olmadığı bir ayna görmemiştir,
Hayır hayır, lütfunla bütün aynalara,
Giren Sensin de yüzün görünmez.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Bu aynîliği Irâkî şu rubâî ile anlatır:

معشوق و عشق و عاشق هر سه یکی اینجا
چون وصل درنگنجد هجران چه کار دارد

[Tercüme: Ma'sûk, âşık, aşk her üçü de bu makâmda birdir. Bu makâma visâl sığmayınca hicrânın ne işi vardır.] Irâkî, *Lemeât*, s.45.

⁴⁵⁷ *Burada* 50. Rubâî

⁴⁵⁸ *Burada* 52. Rubâî

⁴⁵⁹ *Burada* 74. Rubâî

Yirmi beşinci lâyhada hakîkatte ortaklık, taayyün ve tecerrüd mefhûmlarıyla tekrar ele alınmış ve âlemin hangi cihetten Hakk'ın aynı olduğu ve hangi cihetten de gayrı olduğu husûsuna ışık tutulmuştur. Buna göre, tek olan Hakîkat, taayyünler ve takayyüdlerden soyutlanmak ve mutlak olmak cihetinden Hak'tır; ama taayyünlere bürünmek aracılığıyla hâsıl olan taaddüd ve tekessür cihetinden de, âlem ve halk olarak görünmektedir.⁴⁶⁰ Bir diğer ifâdeyle, âlem, Hakk'ın zâhiri ve Hak, âlemin bătındır. Âlem zuhûra gelmeden evvel Hakk'ın aynı idi ve âlem zuhûra gelince de Hak, âlemin aynı oldu. Daha doğrusu gerçekte tek bir Hakîkat vardır ve şu âyet-i kerîmede de bildirilen هُوَ الْأَوَّلُ [O ilktir, sondur, zâhirdir, bătındır].⁴⁶¹ zâhirlilik, bătınlık, evvelik ve âhirlilik O'nun nisbetleri ve i'tibârlarından ibârettir.⁴⁶²

کر طالب شر بود و کر کاسب خیر

کر صاحب خانقه بود و کر راهب دیر

از روی تعین همه غیرند نه عین

وز روی حقیقت همه عینند نه غیر

[İster şerre tâlib olan, ister hayr sâhibi; ister tekke şeyhi olan, ister manastır râhibi... Taayyün cihetinden bunların hepsi gayrdır, “ayn” değildir. Fakat hakîkat i'tibâriyle “ayn”dır, gayr değildir.]⁴⁶³

اعیان همه شیشه‌های کونا کون بود

کافتاد بر ان پرتو خورشید وجود

⁴⁶⁰ Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*'ta bu ma'nâya şu rubâî ile işâret eder:

ا انت ام انا هذا العين في العين

حاشاك حاشاي من اثبات اثنين

[Tercüme: Bu bâsırada olan ayn sen misin yoksa ben miyim? İkiliğin isbâtından seni ve kendimi tenzih ederim.] bkz. Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, s. 49.

⁴⁶¹ Hadîd, 57/ 3. Âyetin tamamı: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O ilktir, sondur, zâhirdir, bătındır. O, her şeyi bilendir.]

⁴⁶² *Burada* 25. Lâyiha

⁴⁶³ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 109.

هر شیشه که بود سرخ یا زرد و کبود

خورشید در ان هم بهمان رنگ نمود

[A'yân türlü türlü ve rengârenk şişeler gibiydiler ki onlara vücûd güneşinin ışığı aksetti. Kırmızı, sarı veya mâvi olan her şişede, güneşin ışığı o şişenin rengiye aynı renkte göründü.]⁴⁶⁴

معشوقه یکیست لیک بنهاده به پیش

از بحر نظاره صد هزار آینه پیش

در هر یک از ان آینهها بنموده

بر قدر صقالت و صفا صورت خویش

[Sevgili birdir, ancak bakmak için önüne yüzbinlerce ayna koymuş, her birinin parlaklık ve saflığına göre ona sûretini aksettirmiştir.]⁴⁶⁵

Levâiyih'te de bu ma'nâ şu rubâîlerle nazmedilir:

“Güzel kılığında âşıkların yolunu kesen, Hak'tır,
Hayır, dahası bütün ufuklarda görünen Hak'tır,
Takyîd yüzünden âlem görünen şey,
Allah'a yemin olsun ki itlâk cihetinden Hak'tır.”⁴⁶⁶

“Varlık ki her şeyde zuhûr etmektedir,
İstersen eğer Onun hepsindeki hâlini izlemek,
Var, şarabın üstündeki köpüklere bak ki nasıl,
Şarap köpükte köpük, köpükler de şarapta şaraptır.”⁴⁶⁷

“Yokluk levhasında kıdem nûrunun ışıltıları parladı,
Ve bu gizli sırta hiç kimse mahrem olmadı,
Hakk'ı âlemden ayrı sayma, çünkü,

⁴⁶⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 127.

⁴⁶⁵ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 137

⁴⁶⁶ *Burada* 60. Rubâî

⁴⁶⁷ *Burada* 57. Rubâî

“Âlem Hak; Hak da âlemdir” sözü haktır.”⁴⁶⁸

“Hak şe’nlerin ayrışmasıyla olunca ayân,
Kâr ve zararla dolu sahne oldu bu âlem,
Âlem ve âlemdelikler geri gitseler,
İcmâl mertebesiyle meydanda Hak’tır kalan.”⁴⁶⁹

“Ezelî Vücûd, dalga dalga olan bir denizdir,
O denizde, âlem ehli görmez dalgadan başka bir şey,
Bak dalgalara denizin içinden çıkarlar
Denizin yüzeyine ve deniz işte bu dalgalarda gizlidir.”⁴⁷⁰

Bu rubâîlerin de işâret ettiği gibi, âlem ve âlemdeki her şey taayyün ve teşahhusarı i’tibâriyle Hakk’ın gayrıdır; nitekim Zât taayyün, takayyüd, kesret ve kesâfetten müstağnîdir.⁴⁷¹ Ancak, Zât Zâhi-i Vücûd olmakla bütün eşyânın hakîkatleri olan a’yânın ahkâm ve âsârına bürünmüş, mertebeler boyunca zuhûr ederek bir cihetten zuhûrunu ve bir cihetten de butûnunu ziyâdeleştirmiş ve sonuçta da her ne zuhûr etmişse O’nun mazharı olmaktan başka bir hakîkate sâhip olmamıştır. Zâhir dolayısıyla mazharda görünen şey gölge ve sûrettir; zât ve hakîkat değildir. Ancak Hakk’ın Vücûd’unda ve Mutlak Varlık’da durum böyle değildir; çünkü O her nerede zâhir olmuşsa, mazharların aynısıdır ve her mazharda kendi Zâtıyla zâhirdir.⁴⁷²

“Dediler ki gönül bir aynadır acayip olan,
Ne acayıptır onda güzellerin yüzlerinin görünmesi,
O aynada güzellerin yüzü değildir acayip olan,

⁴⁶⁸ *Burada* 58. Rubâî

⁴⁶⁹ *Burada* 61. Rubâî

⁴⁷⁰ *Burada* 72. Rubâî

⁴⁷¹ Vahdet-i vücûd düşüncesinin yanlış anlaşılmasında büyük rol oynayan her şeyin hakîkatinde Hakk’ın sârî olduğu meselesi, Zât’ın birliğinin mevcûdâtın çokluğuyla asla bağdaşamayacağı, böyle bir düşüncenin panteizme yol açacağı düşüncesiyle şiddetle eleştirilmiştir. Panteizmin bu konudaki temel düşüncesi; dışarıda müstakil vücûd ile mevcûd, müteayyin, ruh ve cisim âlemlerinden ayrı olarak Allah’ın olmaması; belki Allah’ın âlemin hepsi olduğudur. Oysa vahdet-i vücûdda Allah ve âlem farklı bir cihetten müşterektirler. Şöyle ki; bütün âlem Hak ile mevcûddur ama sadece Cenâb-ı Hak kendi Zâtıyla kâim yâni linefsihî vücûd ile muttasıftır ve Hak asla âlemin bütünü değildir; âlem farklı bir varlığa sâhip olmayıp; Hakk’ın vücûduyla kâimdir. Zuhûru açısından vücûd i’tibâriyle Hakk’ın aynısı olsalar da, eşyânın zât, taayyün ve husûsiyetleri Hakk’ın gayrıdır. Kezâ, Hakk’ın vücûdu vâcib iken, eşyânın vücûdu mümkün ve hâdistir. (bkz. İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2008, s. 91.)

⁴⁷² *Burada* 28. Lâyiha

Güzel de O, ayna da O, işte budur acayip olan.”⁴⁷³

Yâni her ne var ise âlemde taayyün eden Zât’tır, başkası değil. Levâyih’in yirmi dokuzuncu lâyihasında tekrar bu konuyu gündeme getiren Câmî, Sadreddin Konevî’nin “Her şey her şeydedir.”⁴⁷⁴ sözünü de Varlığın Hakikatının, bütün varlıklarda sârî olduğuyla açıklar. Bu ma’nâyı da *Gülşen-i Râz*’dan bir beyit ve kendine ait bir rubâî ile şöyle tahkîm eder:

“Tek bir damlanın kalbini yarsan,
Yüz tane saf deniz çıkar ondan.”⁴⁷⁵

“Varlık ki O Azîz Zât’tan ibârettir,
Her şey O’ndadır ve O her şeydedir,
Budur işte ârifin söylediğinin izâhı;
“Her şey her şeyde münderiçtir.”⁴⁷⁶

“İbret alacak olursan eğer, âlem
Bir nehirdir merhaleler atlayarak akan,
Bu akıcı nehrin her merhalesinde,
Hakikatler Hakikati’nin sırrıdır sârî olan.”⁴⁷⁷

Bu meselenin Levâyih’te ele alınma gâyesi ise eserin başından i’tibâren arkaplanda seyreden tevhîd düşüncesidir. Varlık birdir, O da Allah’tır, ondan başka hiçbir şey yoktur ve insanın kendi de dâhil olmak üzere bütün bir kâinât O’nunla kâimdir. O halde tevhîde ermek isteyen mâsivâyı kendinden varlık sâhibi olan eşyâ olarak değil, Zât-ı Mukaddes’in mazharları olarak görmeli ve ikilikten tamamen kurtulmalıdır.

10. Hakîkî Varlıkta Teğayyür, Tebeddül, Taaddüd ve Tekessür İmkânsızdır

Câmî, Levâyih’te Hakîkî Varlığın a’yânın ahkâm ve âsârına bürünerek bütün mevcûdâtın hakikatini teşkîl ettiğini belirttiikten sonra, bu zuhûr veya tecellînin O’nun

⁴⁷³ *Burada* 74. Rubâî

⁴⁷⁴ Sadreddin Konevî, *İlâhî Nefhalar*, s. 152.

⁴⁷⁵ *Burada* 29. Lâyiha

⁴⁷⁶ *Burada* 75. Rubâî

⁴⁷⁷ *Burada* 63. Rubâî

Zât'ında bir eser bırakmadığı husûsuna dikkat çeker. Ona göre, şen'ler ve i'tibârların, zâhir-i vücûda bürünmeleri ve bürünmemeleri ile hâsıl olan zuhûru ve hafâsı, Vücûd'un hakîkatinin ve hakîkî sıfatlarının tebeddül ve teğayyürünü gerektirmez. Aksine bu teğayyür, nisbetler ile izâfelere âittir ve bunlarda olan teğayyür de Zât'ın teğayyürünü gerektirmez. Nisbet ve izâfetin değişip de hakîkatin değişmediğine en uygun örnek şudur: meselâ Amr, Zeyd'in sağından kalkıp soluna otursa, Zeyd'in ona nisbeti değişir; ancak Zeyd'in zâtı ve hakîkî sıfatları aynı hâl üzere kalır. Aynı bu şekilde Mutlak Vücûd'un umûr-i şerîfeye bürünmesiyle O'nun kemâl-ı kibriyâsına bir şey ilâve olmaz ve âdî mazharlarda zuhûr etmesiyle de Mukaddes Zât'ı noksânlık kabûl etmez. Bu konuda getirdiği diğer bir misâl de güneştir. Güneş dünyada eşyânın tamamına isâbet edip aydınlatmakta ve fakat isâbet ettiği hiçbir nesnenin kendisine bir te'sîri dokunmamaktadır; yâni güneşin güneşliğinde hiçbir değişim söz konusu olmamaktadır. Tıpkı güneş gibi Hakîkî Varlık olan Hak da sayısız mevcûdâtta zâhir olup hiçbir değişim ve başkalaşıma uğramamaktadır; yâni "Ne miskten koku alır, ne gülden renk; ne dikenden ârı vardır ne de kayadan hayâsı."

“Güneş nûruyla cihânı süslüyorken,
Aydınlık verse de her temize ve pise,
Onun nûruna ne pislik bulaşır,
Ne de temiz olandan temizliği artar.”⁴⁷⁸

11. A'yân Hiç Varlık Kokusu Koklamamıştır

A'yân-ı sâbite ile ilgili bir diğer mesele de onların mâhiyetleridir. Câmî *Şerh-i Rubâiyyât*'ta ve *Nakdu'n-Nusûs*'ta a'yân-ı sâbite bahsinin hemen akabinde bu ayınların mec'ûl yâni yaratılmış olmadıklarını anlatmaktadır.⁴⁷⁹ Levâyih'te ise yirmi yedinci lâyhada yâni âlemin arazlar bütünü olduğunun ispâtlandığı bahisten sonra ele alınmakta ve mertebeler ile araya uzun bir fâsıla girmiş olmaktadır. Kezâ, Câmî Levâyih'te bu ca'l meselesine hiç değinmeden, “zâhir ve mazharın” birbirlerine karşı durumlarını anlattığı yerde a'yânın varlıktan nasipsiz oluşlarını Konevî'den iktibasla konu edinmiştir.

⁴⁷⁸ *Burada* 45. Rubâî

⁴⁷⁹ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 91-93.; Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 50-51.

Mezkûr lâyhada, Hakîkî Birliğin güzelliğine en büyük ve en kesîf örtünün, Zâhir-i Vücûd'un ilim mertebesinde a'yân-ı sâbitenin, hükümleri ve eserlerine bürünmesi vasıtasıyla vâkı' olan zâtî takayyüd ve taaddüd olduğu bildirilir. Bu takayyüd ve taaddüd, mâsivâ gafletine dalmış olan çoğu kişiye sanki a'yân hariçte var olmuş gibi görünür; hâlbuki hâricî varlık olma kokusu onların burunlarına hiç erişmemiştir bile.⁴⁸⁰ Nitekim a'yân her zaman kendi aslî yokluklarında kalmışlar ve her zaman da öyle kalacaklardır. Vücûd ifâzasına mazhar olmuşlar ve fakat aslî bâtınlıklarında da sâbit ve müstekar kalmışlardır ki zâhir olmaları imkânsızdır. Zira bâtın olmak ve gizli kalmak, onların zâtî lâzımıdır ki zâtî lâzım o şeyden asla ayrılmaz, bu sebeple a'yân-ı sâbite hiçbir şekilde zuhûr edememektedirler. O halde bu a'yândan, Hakk'ın vücûduyla yâhud Hakk'ın vücûdunda zâhir olan, onların hükümleri ve eserleridir, zâtları değildir. Bir diğer ifâdeyle onlardan mevcûd ve meşhûd olan, Hakikat-i Vücûd'dur; ancak bu O'nun a'yânın âsâr ve ahkâmına telebbüsü vâsıtasıyladır, onlardan tecerrüdü vâsıtasıyla değildir, çünkü bu tecerrüd cihetinden butûn ve hafâ onların lâzımları olur.⁴⁸¹ Sonuç olarak aslında Hakikat-i Vücûd her zaman hakîkî birliği üzeredir, ezelde nasıl ise ebedde dahî öyledir. Lâkin ahkâm ve âsar sûretlerinin çokluğu ile perdelenmiş oldukları için, gayrî olanlara varlık, müteakayid, müteayyin, mütekessir ve müteaddid görünmektedir.

“Bak cihâna! İlâhî sır onda gizlidir,
Hayat suyunun karanlıkta gizli olması gibidir,
Denizden peyda olur balık sürüleri,
Deniz de o balık sürülerinde gizlidir.”⁴⁸²

Câmî'nin bu bahisle vermek istediği düşünce de a'yânı varlıklar olarak görmenin tevhide perde olmasıdır. Oysa gayr ve sivâ olarak görünen eşyâ, esâsında dalgalı bir denizin dalgaları gibidir; yâni dalga görünüşte ve düşüncede denizden yâni sudan gayrî görünür; ancak deniz olmadan da dalganın varlığı yoktur. İşte bu hakîkatin farkına varmayan câhillere, dalga, su kabarcıkları, buhar, bulut ve sel sûretlerine bakarak “deniz nerede?” diye sorar. Denizin bu kayıtlarda zâhir olup, kendini muhtelif mazharlarda

⁴⁸⁰ İbn Arabî'ye ait bir sözdür, “الأعيان ما شئت رائحة الوجود” şerhi için bkz. Câmi, *Şehu'l-Câmî alâ Fusûsi'l-Hikem*, s.148. Ayrıca bkz. Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem tercüme ve Şerhi*, c. II. s. 10-12.

⁴⁸¹ *Burada* 27. Lâyiha; Câmi, *Nakdu'n-Nusûs*, s.52; Câmi, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 94-95.

⁴⁸² *Burada* 72. Rubâi

göstermiş mutlak olarak sudan başka bir şey olmadığını bilmez. Bunun gibi akıllar, felekler, nefisler, gök cisimleri, tabiatlar ve mevâlid mertebelerine bakar da “Hak nerede?” diye sorar. Bilmez ki bunların hepsi O’nun mazharlarıdır. Ancak tevhîde eren ârif bunlara bakınca bilir ki deniz, mutlak su hakîkatinin ismidir; mutlak su ise dalga, su kabarcıkları gibi mazharlar ve sûretlerin tamamını ihâta etmiştir. Buna göre damlalardan her bir damla ve dalgalardan her bir dalga, hakîkat açısından suyun aynı, taayyün açısından ise gayrıdır.⁴⁸³ Bu misâlin en güzel anlatıldığı rubâîler de şöyledir:

چون بحر نفس زند چه خوانند بخار
چون شد متراکم آن نفس ابر شمار
باران شود ابر چون کند قطره نثار
وان باران سیل و سیل بحر آخر کار

[Deniz teneffüs edince ortaya çıkan şeye buhar derler. O nefesler birikip kesif bir halde bir araya gelince, sen onları bulut say. Bulut katre saçınca yağmur olur, yağmurdan seller hâsıl olur, sel ise nihâyetinde yine denize döner.]⁴⁸⁴

بحریست کهن وجود بس بی پایان
ظاهر کشته بصورت موج و حباب
هان تا نشود حباب یا موج حجاب
بر بحر که آن جمله سراپست سراب

[Vücûd, eski ve ucu bucağı görünmez bir denizdeki dalga ve su kabarcıkları sûretinde zâhir olmuştur. Dikkat et: kabarcıklar yâhud dalga, denizi senin bakışlarından saklayan bir hicâb olmasın, ki onlar serâbdan başka bir şey değildir.]⁴⁸⁵

⁴⁸³ Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s.59.; Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s. 130-131.

⁴⁸⁴ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s.129.

⁴⁸⁵ Câmî, *Şerh-i Rubâîyyât*, s.130.

Bu rubâilerde de işâret edildiği üzere; ârif olan Vücûd-i Mutlak ve mukayyed olandan başka bir şey görmez. Her ikisinde de hakikat-ı vücûdu bir, mutlaklık ve mukayyedliği de o vücûdun nisbet ve i'tibârlarından bilir. İşte bu kişi bu idrâk seviyesine vâsıl olmakla “zü'l-ayn ve zü'l-akl” ismine lâayık olur ki bunların ne olduğu da şöyle nazmedilmiştir:

ذو العینی اکر نور حقت مشهودست

ذو العقلی اکر شهود حق مفقودست

ذو العینی و ذو العقل شهود حق و خلق

با یکدیگر اکر ترا موجودست

[Eğer Hakk'ın nûrunu görmekte isen, sen “zü'l-ayn”sın. Yok, şuhûd-i Hak sende mevcûd değilse, “zü'l-akl”sın. Eğer Hak ve halkın her ikisinin müşâhedesi de sende mevcûd ise o vakit hem zü'l-ayn hem de zü'l-aklsın.]⁴⁸⁶

12. Varlık Mahza Hayırdır

Hak ve halk ilişkileri baza alındığında iki temel yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Hakk'ın salt yaratıcı olmasıyla âlem ile arasında mutlak farklılık ve süreksizlik bulunduğunu savunan kelâmî yaklaşım ile Hak ve halkın bir tür süreklilik ilişkisiyle bağlı olduğunu savunup bu ilişki türünün güneşin âlemi aydınlatmasına benzeyen bir biçimde düşünüleceğini söyleyen sudûr görüşüdür.⁴⁸⁷ Vahdet-i vücûd telakkîsi bu yaklaşımlardan sudûr nazariyesine daha yakın bir duruş arz etmektedir. Buna binâen sudûr teorisine getirilen eleştirileri İbn Arabî vahdet-i vücûdun mukaddimleri ile aşmaktadır ki bunlardan en önemlileri; Bir olandan çokluğun çıkışı ile âlemdeki kötülük ile mahza iyiliğin nasıl uzlaştırılacağıdır. Birden kesretin çıkışını daha önce Varlığın husûsîyetlerinde ele aldığımızdan, burada Levâyih'te kötülük problemine nasıl baktığını ele alacağız.

⁴⁸⁶ Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, s. 98.

⁴⁸⁷ Demirli, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, s. 283.

Câmî, otuz birinci lâyhada filozoflarla paralel olarak varlık ve onun hayır olmasını değerlendirmiştir. Burada varlığın mahza hayır oluşu, ademe mukâbil oluşuyla birlikte değerlendirilirse daha anlaşılır olacaktır. Hakîkî Varlık, daha önce de zikredildiği üzere Hak Teâlâ'dır ve âlemde hiçbir zerre bu hakîkatten hâlî değildir. Adem ise zihinde hâsıl olan küllî ve zulmânî bir ma'nâdır ve küllî- nûrânî ma'nâ olan vücûdun mukâbilidir. Vücûd, ademin ademi olarak; adem de ademin vücûdu olarak ta'rif edilmektedir. İşte bu pür zulmet olan ademden ezelden ebede hiçbir şeyin ve hareketin çıkması imkânsızdır. Vücûd nâmütenâhî olduğundan ademin tahakkuk edebileceği bir sâha da mevcûd değildir, yâni adem lâ-şey'-i mahzdır. Vücûd asla adem olmaz ve mevcûd da asla ma'dûm olmaz; ma'dûm da asla mevcûd olmaz, zirâ hakikatlerin dönüşmesi muhâldir. Sonuç olarak vücûd hak ve adem bâtıldır. Ayrıca bu adem mefhûmunun kısımları vardır. Bunlardan ilki zikrolunan; adem-i mahz, adem-i mutlak, adem-i vücûd gibi isimlerle de anılan vücûd-i mutlakın karşısında olan ademdir. Diğerleri ise; adem-i izâfî, adem-i i'tibârî ve adem-i mukayyed isimleriyle anılan sırf vücûd ile sırf adem arası bir yokluktur. Yâni çekirdeğin içinde ağacın sûretinin yokluğu bu nevîdendir ki bilkuvve mevcûd ve bilfiil ma'dûm olan eşyânın yokluğu böyledir, adem-i mutlak değildir.⁴⁸⁸ Bu sebeple tasavvufa göre mütekellimûnun iddiâ ettiğinin aksine âlem; mutlak yokluktan “halk” ile değil; izâfî yokluktan “zuhûr” ile îcâd olmuşlar ve izâfî varlığa sâhib olmuşlardır.⁴⁸⁹

Varlığın hak, ademin ise bâtıl ve zulmet olduğu sâbit olunca da âlemde müşâhede edilen yokluğun sebebi konusu gündeme gelecektir. Konevî, âlemde eksiklik ve noksânlık diye nitelendirilen şeylerin eşyânın yaratılmamış hakikatlerinden kaynaklandığını belirtir.⁴⁹⁰ Böylece kötü diye nitelenen olaylar, Hakk'ın sıfatları arasındaki tezâd ve mütekâbiliyyete bağlanmıştır. İsimler arasında da üstünlük ve öncelik bulunmadığından, insanların şer diye niteledikleri bir şeyin kaynağı olan ismin bir başka isim tarafından etkisiz bırakılması mümkün değildir. Bundan dolayı âlemde kötülük olgusu hep var olacaktır. Nitekim Hak'ın bütün isimleri gibi Mümît ve Kakhâr gibi

⁴⁸⁸ Ahmet Avni Konuk, “Mukaddime”: Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, c.1, s. 1.

⁴⁸⁹ Devâmı için bkz. Mustafa Tahralı, “Fusûsu'l-Hikem'de Tezâdlı İfâdeler ve Vahdet-i Vücûd”, s. 17.

⁴⁹⁰ Konevî, *Fâtiha Tefsiri*, s. 162.

isimleri kemâllerini tam ve mufassal bir şekilde zuhûr ile elde edeceklerinden Ğafûr ve Hay gibi isimlerin etkisiyle ortadan kalkmayacaklardır.⁴⁹¹

Câmî varlık ve adem dilemmâsını doğrudan karşılaştırmamakla birlikte, otuz birinci lâyhada zâhir ve mazharın varlıkta müşârik olmalarının bir netîcesi olarak, âlemde müşâhede edilen yokluk ve noksânın kime izâfe edileceği paradoksunu gündeme getirir ki Varlık, Hak olması hasebiyle mutlak olarak hayır ve adem de Hakk'ın mukâbili olmakla mutlak anlamda şerdir. Mazharlarda zâhir olan sıfatlar, hâller ve fiiller, hakîkatte o mazharlarda zâhir olan Hakk'a muzâf olunca,⁴⁹² mazharlardaki şer ve noksânlıklar da Hakk'a izâfe edileceğinden bu kötülük probleminin açığa kavuşması gerekmektedir. Diğer bir ifâdeyle, mazharların her sıfat, hâl ve fiili eğer Zâhir'e izâfe edilmek durumunda ise, şer sûretinde vukû' bulan hallerin Hakk'a izâfe edilmesi yâni Hakk'ın şer sıfatıyla sıfatlanmasına ontolojik ve teolojik bir çözüm sunar. *"...Eğer bazen o mazharlarda bir şer ve noksânlık ortaya çıkarsa, bu başka bir şeyin ademiyeti sebebiyle olmuş olur; çünkü varlık, varlık olması hasebiyle mahza hayırdır. Hangi varlıkla ilgili bir durum ki şer var gibi görünür, başka bir varlıkla ilgili durumun yokluğu hasebiyledir, varlıkla ilgili emir olması hasebiyle değildir."*⁴⁹³ Dolayısıyla mazharlardan ibâret olan âlemde şer ve noksân kabîlinden görülenler aslında, Hakk'ın varlığıyla değil, başka bir şeyin ademiyle alâkalıdır, çünkü yokluğun kendisi şer ve bâtıldır; varlık ise mahzâ hayırdır ve bütün noksân ve şerlerden münezzehtir.

Otuz ikinci lâyhada da Câmî aynı konuya devâm etmekte ve varlığın mahza hayır oluşunu aynı görüşe zâhib olan filozofların bu minvâlde ortaya koyduğu delillerle isbât etmeye çalışmaktadır ki filozoflardan kaskdının İbn Sinâ olduğu çok muhtemel olduğundan onun görüşlerini burada zikretmek bu anlamda faydalı olacaktır. İbn Sinâ, Vâcibu'l-Vücûdun varlığının tam olduğunu, çünkü varlığının yetkinliklerinden hiçbir

⁴⁹¹ Demirli, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, s. 291-292.

⁴⁹² Otuzuncu lâyhada Câmî, bu zâhir mazhar münâsebetini kulun fiileri meselesinetaşır. Zâhiren mazharlardan sâdir görünen her fiil ve kudret, aslında o mazharlarda Hak'tan sâdirdir, mazharlardan sâdir değildir. Şeyh –radiyallâhu anh- Hikmet-i Aliyye'de buyurur ki: "Ayn için bir fiil yoktur, aksine fiil ondaki Rabb'e aittir. Ve ayn kendisine fiil izâfe edilmesinden hoşnuttur." Böylece kudret ve fiilin kula nisbeti Hakk'ın onun sûretinde zuhûr etmesi dolayısıyladır, kulun kendisi dolayısıyla değildir. **"Halbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı."**(Saffat 37/96) 'yı oku ve bil ki varlığın, kudretin ve fiilin Hazret-i Bîçûn'dandır.

⁴⁹³ *Burada* 31. Lâyiha

şeyin noksân olmadığını söylemektedir ki bu Zorunlu Varlık özü gereği mahza hayır yâni
sırf iyiliktir. Buradaki iyilik mefhûmundan murâd, her şeyin arzuladığı varlık ve varlığa
âit kemâldir. Yokluk ise, yokluk olması bakımından arzulanmaz. Varlığı vâcib değil de
mümkün olan varlık ise sırf iyilik değildir; zira mümkünün varlığı da yokluğu da
muhtemeldir, herhangi bir şekilde yokluğa muhtemel olan ise bütün kötülük ve
eksikliklerden uzak değildir. Dolayısıyla sırf iyilik yalnızca Vâcibu'l-Vücûd olan Hakk'a
âittir.⁴⁹⁴ Filozoflar vücûdun mahza hayır olduğuna misâl sadedinde de şunları zikrederler:
Meselâ dolu, meyveleri bozan bir şeydir ve bu yüzden meyvelere nispetle dolu, şerdir.
Dolunun şer olması meyvenin olması gerektiği gibi olgunlaşmasına mânî olması
sebebiyledir, yâni meyvenin kemâlini engellemesi bakımından şerdir. Aynı şekilde
öldürme fiilinin şerliği, kâtilin öldürmeye kudreti, âletin kesiciliği yahut öldürülenin
uzvunun kesilmeye kâbil olması cihetinden değil, bilakis hayatın zevâli cihetindedir ki
bu yoklukla ilgili bir durumdur.⁴⁹⁵ Sonuç olarak hiçbir şer ve noksânın varlık ile alâkası
bulunmamakta; aksine ademin kendi kötülüğünden sâdir olmaktadır.

“Her nerede ki Vücûd seyreder, ey gönül!
Mahza hayırdır yakînen bil, ey gönül!
Her şer yokluktan gelir, varlıktan değil,
Bu yüzden şer hep gayrın gereğidir, ey gönül!”⁴⁹⁶

13. Âlem Arazlardan İbârettir

Âlemin var edicisi olan Hakîkî Varlık, kendisine zıt bir şeyi meydana getiremez;
zira nasıl ki her kaptan ancak içindeki şey taşar ve bu taşma ile kemâlini bulursa, Hak'tan
âlemin zuhûra gelişi de böyledir.⁴⁹⁷ Dolayısıyla Hakk'ın eşyâyı var etmesi, yoktan
yaratma veya başka bir şekilde ihdâs etme değil; zâtında mündemiç olduğu kemâllerin
üründe tezâhür etmesini te'mîn eden bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Buna göre nasıl
ki bir ürün kendini meydâna getirenden bütünüyle farklı değildir; aynı şekilde ilâhî
esmânın kemâlleri olan eşyâ da bu ilâhî isimlerden bütünüyle farklı değildir. Fakat;

⁴⁹⁴ İbn Sinâ, *Metafizik II* (çev. Ekrem Demirli; Ömer Türker) Litera Yayınları, İstanbul 2013, s. 101.

⁴⁹⁵ *Burada* 32. Lâyiha

⁴⁹⁶ *Burada* 80. Rubâî

⁴⁹⁷ Konevî, *İlâhî Nefhalar*, s. 103.

Vâcibu'l-Vücûd olan Hak Teâlâ, ilâhî esmâsının kemâlleri olan mevcûdâta varlık bahşetmekle, kendisiyle tamamen aynı olan bir eser de izhâr etmemiştir- böyle bir zuhûr tahsîlü'l-hâsıl olacağından ve Hakk'ın ise boş işlerden münezze olmasından, muhâldir. Aksine mevcûdât kendisini meydâna getirene bir açıdan benzediği gibi, arada bir farklılığın olması lâzımdır ki bu farkın temeli de mevcûdâtın mümkün varlıklar olmasıdır.⁴⁹⁸ Âleme dâir meselelerin de özünde bu imkân vasfının sonuçları değerlendirilecektir ki bunlar “sürekli yaratma” ile “tecellîde tekrâr” meseleleridir.

Câmî, Levâyih'in son lâyihalarında Zâhir-i Vücûd'un mazharı olan âlemin husûsiyetlerini ele almakta; Hak ile halkın aynı hakîkatten olduklarının isbâtının ardından, âlemin aslında arazlar bütünü olduğunu; fakat bunun Eş'arîlerin ve Sofistlerin iddiâ ettiğiinden farklı anlaşılması gerektiğini belirtmekte; bunun da gerekçelerini yirmi altıncı lâyihada uzun uzadıya anlatmaktadır. Arazlar meselesi “halk-ı cedîd” ve “teceddüd bi'l-emsâl” kavramlarını tevellüd etmiş ve daha çok kelâmî tartışmaların merkezinde olan bu kavramları Câmî gelenek üzere vahdet-i vücûd algısıyla tekrar yorumlamıştır. Akabinde âlemin bu sürekli yenilenen ve değişen arazlardan oluşmasına rağmen, çoğu insanın bu gerçekten gâflete düşüp, her şeye varlık izâfe ettiğini ve yanıldığını belirtir. Bu konuların herbiri esâsında sayfalar tutan îzâha muhtaçtır, lâkin biz sadece Levâyih'te ne şekilde ele alındığıyla iktifâ edeceğiz.

Yirmi altıncı lâyihada ilk kez ayrıntılı bir şekilde konu edilen âlemin, bütünüyle arazlardan ibâret olduğu ifâde edilmektedir. Araz ve cevherler konusu daha önce de kelâm ve felsefe erbâbı tarafından tartışılmıştır ve fakat vahdet-i vücûdun meseleye bakışı iki disiplinden de farklı olmuştur.⁴⁹⁹ Câmî'nin burada zikrettikleri, ismen de belirttiği gibi Füsûs'un *Şuayb Fassı*'ndan alıntılanmıştır.⁵⁰⁰ Buna göre, âlem tek bir hakîkate veya “ayn”da toplanan arazlardan ibârettir ki bu tek hakîkat, Hakîkat-i Vücûddur. Ayrıca âlem her nefeste ve her ânda değişmekte ve yenilenmektedir. Her bir ânda bir âlem yokluğa

⁴⁹⁸ Konevî, *Tasavvuf Metafizîği*, s. 15.

⁴⁹⁹ Mütakellimîn âlemin hudûsunu isbât için özellikle a'yân ve a'râz kavramlarına başvururlar. Onlara göre âlem bütünüyle arazlar ve aynlardan meydâna gelmiştir ki bunlardan a'yân kendi başlarına kâim olabilen varlıklar iken, a'râz kendi başlarına kâim olamayıp cevherler ile kâimdirler. Sonuç olarak her ikisi de hâdis olduğundan, bütün bir âlem de hâdis olmak zorundadır. (bkz. Taftazânî, s. 114.)

⁵⁰⁰ Câmî, *Şerhu'l-Câmî ale'l-Füsûs*, s. 294.

gitmekte ve o âlemin bir benzeri varlığa gelmektedir; ancak âlemdekilerin çoğu bu ma'nâdan gâfildirler. Öyle ki bu gafletleri, بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ [Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]⁵⁰¹ âyet-i kerîmesinde de işâret buyrulmaktadır. Bu ma'nâ üzerine nazar sâhiplerinden, “arazlar iki ânda kalıcı değildir”⁵⁰² diyen Eş'arîler ile âlemin gerek cevherler ve gerek arazlar olsun hiç birinin iki anda kalıcı olmadığını savunan, Sofistler olarak da bilinen Hisbâniyye dışında kimse muttali⁵⁰³ olamamıştır. Ancak Eş'arîler de Sofistler de bazı husûslarda hatâyâ düşerek, tam anlamıyla vukûfiyetten geri kalmışlardır. Eş'arîlerin hatâsı; âlemin arazlardan müteşekkil olduğunda haklı olmalarına rağmen, o arazların kendileriyle kâim olabileceği aynlar isbât etmişlerdir. Bu ise arazların kıyâmını, ayn-ı vâhide olan Hak'tan gayrî sebeplere bağlamak anlamına geleceğinden yanılmalarına yol açmıştır.

“Ne azalan ne de çoğalan bir deniz vardır,
Onun dalgaları (bir o yana bir bu yana)gider gelirler,
Âlem de bütün bu dalgalardan ibâret olduğundan,
İki zaman şöyle dursun iki ân bile kalıcı değildir.”⁵⁰³

Sofistler ise, âlemin arazlar bütünü olduğuna kâil olmalarına rağmen, Eş'arîlerin aksine hiçbir aynın olmadığına dolayısıyla bütün mevcûdâtta sârî olan Hakîkat-ı Vâhide'nin de bulunmadığına hükmetmişler ve en büyük yanılığa düşmüşlerdir.⁵⁰⁴

“Sofestâiyye ki yoktur akıldan haberi,
'Âlem hayal içinde geçip gider'dir sözü,
Doğru, âlem hep hayâldir lâkin
Onda hiç yok olmayan bir Hakîkat, eder tecellî.”⁵⁰⁵

⁵⁰¹ Kaf, 50/14. Âyetin tamamı: أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ [İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]

⁵⁰² Bu ifâdenin bir versiyonu da ” لا يصح بقاؤه وقتين ” şeklindedir. Kelâm ehlinin bu konudaki görüşlerinin ayrıntısı için (bkz. Semih Dağaym (ed.), *Mevsûatü Mustalahât-i İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmî*, Mektebetü Lübnân Nâşirün, Beyrut 1998, s. 783.)

⁵⁰³ *Burada* 63. Rubâî

⁵⁰⁴ *Burada* 26. Lâyiha

⁵⁰⁵ *Burada* 65. Rubâî

Ârifler ise âlemin bütün cüz'leriyle her nefeste değişerek yenilenen ve tek bir hakîkate cem' olan arazlar bütününden başka bir şey olmadığı hakîkatinin şuûruna varan tek fırka olmuştur. Nitekim onlar, Hakîkat-i Vücûdun âlemin sûretleri ve arazlarına bürünmekte ve böylece taayyün etmiş ve çoğalmış varlıklar olarak zuhûr etmekte olduğunu bilmişlerdir. Bu meselenin hakîkatine eren âriflerin ma'rifeti olarak sunulan bu bilgiler esâsında tecellîye dâir husûsiyetlerden “tecellîde tekrar yoktur” ilkesi ile “Hak iki tür tecellî ile mütecellîdir” bahsine de kapı aralamış olmaktadır.

Aynı lâyihanın devâmında Câmî, ehl-i nazarın bir şeyi ta'rîf ederken onların hadlerini ortaya koyduklarıyla yeni bir mevzûya girer ve tanımlarda “hakîkat” olarak zikredilen fasılların dahî arazlardan ibâret olduğunu; sonuçta âlemde arazın dışında tek bir Hakîkatin var olduğunu şöyle delillendirir: Bir şeyin haddi yâni tanımı yapılırken meselâ “insân, nutuk sâhibi bir hayvândır.” örneğindeki “nutuk” ve “sâhib” kelimeleri arazlardan ibârettir. Geriye kalan “hayvan” mefhûmu ise “algılayan ve büyüyen cisim” olarak tanımlanır ve burada zikredilen “cisimlik”, “büyüme” ve “algılama”, hayvânı diğer eşyâdan ayıran haddi olmakla cümlesi arazdır. Bu ta'rîfleri, ayrılmaz son parça olan “cevher”e kadar götürdüğümüzde onunda bir araz olduğunu görürüz ki böylece âlemde arazdan başka bir şeyin olmadığı ortaya çıkmış olur. Bu noktada Sofistlerin hatâsına düşmemek ise bütün eşyâda sâri olan Ayn-ı Vâhide'nin isbâtıyla mümkün olacaktır. Burada eleştirdiği nazar ehlinin kimler olduğu ise şu rubâîlerinde îmâ ettiği kitaplardan anlaşılmaktadır:

“Ma'nâların hakîkatini ibârelerde arama,
Kayıtları ve i'tibârları kaldırmadan hakîkati sorma,
Eğer cehâlet hastalığından bulmak istersen **Şifâ**,⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ İbn Sinâ'nın felsefeye dâir en önemli eseridir. Ansiklopedik bir tarzda yazılmış olup mantık, tabîyyât, riyâziyyât ve ilâhiyyât bölümlerinden meydana gelmektedir. İlk defa İbrâhim Medkûr başkanlığındaki bir heyet tarafından yirmi iki cilt halinde yayımlanmış (Kahire 1952-1983), ardından bu neşir on cilt olarak yeniden gerçekleştirilmiştir (Tahran 1984).

Kurtuluş⁵⁰⁷ Kânûnu'nu⁵⁰⁸ İşâretler'de⁵⁰⁹ arama."⁵¹⁰

“**Duraklar**’da⁵¹¹ kalmakla kanaat ettin,
Maksadlar’a⁵¹² yönelmen seni maksaddan engelledi,
Eğer çekmezsen önündeki perdeleri,
Asla bulamazsın **Doğuş Yerleri**’nden⁵¹³ Hakikat nurlarını.”⁵¹⁴

Câmî devâmında, tecellîde tekrârın olmayışını “halk-ı cedîd” ve “teceddüd bi'l-emsâl” ta'bîrlerini kullanarak ve bunları ilâhî isimlerin kemâllerine dayandırarak açıklamaktadır. Şöyle ki: varlığın mahza hayır oluşu bahsinde geçtiği gibi Hak Subhânehû'nun birbirine zıt isimleri vardır, bu isimlerden bâzısı lutfî olup, varlık vermeyi isterken; bâzısı da kahrîdir ve yok etmekle kemâl bulurlar. Bu isimlerin hepsi dâima iş üzeredir ve âtil kalmaları da asla câiz değildir. Dolayısıyla, mümkün hakikatlerden bir hakikat şartlar yerine gelip, engellerin de ortadan kalkması vasıtasıyla varlığa hazır hale gelse, rahmânî rahmet ona yetişir ve varlık feyzini verir. Ve Zâhir-i Vücûd o hakikatın hükümleri ve eserlerine bürünmek vâsıtasıyla özel bir taayyünle müteayyin olur ve yine

⁵⁰⁷ İbn Sinâ'nın *en-Necât* isimli bu eseri, felsefenin temel konularında okuyucuya bilgi vermek ve bu alana yönelen kimseleri yetiştirmek amacıyla 417 (1026) veya 418 (1027) yılında kaleme alınmıştır. Önemli ölçüde eş-Şifâ'nının mantık, tabîyyât ve ilâhiyyât bölümlerinin bir özeti mahiyetindedir.

⁵⁰⁸ İbn Sinâ'nın *El-Kânûn fi'l-Tıb* isimindeki bu eseri dört bölümden müteşekkildir: ilki, tıbbın genel ilkelerini; ikincisi, bâzı ilaçlar ve kendi tedâvi yöntemlerini, üçüncüsü: belli organların hastalıklarını; dördüncüsü de; belirli organlara mahsûs olmayan hastalıkları anlattığı tıbbî bir eserdir.

⁵⁰⁹ *el-İşârât ve't-tenbihât* isimindeki bu eser İbn Sinâ'nın felsefenin mantık, tabîyyât, ilâhiyyât ve ahlâk konularında yazılmış olup eş-Şifâ'daki ilgili bölümlerin özeti niteliğinde ise de gerek üslûbu gerekse kullanılan kavramların farklılığı ve ortaya konulan görüşlerin yeni bir sistematik içerisinde sunulması bakımından özgün bir eserdir.

⁵¹⁰ *Burada* 68. Rubâî

⁵¹¹ Adûdiddin el-îcî'nin *el-Mevâkıf* isimindeki bu eseri altı bölümden meydana gelmiş olup “mevkıf” başlığını taşıyan bölümler genelde “mersad, maksad”, bazan da “mersad, fasıl, nevi, kısım ...” adıyla alt bölümlere ayrılmıştır. Ehl-i sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'ariyye mezhebine göre ortaya koyan el-Mevâkıf klasik kelâm târihinin son hacimli metni olarak kabûl edilebilir.

⁵¹² Taftazânî'nin *el-Makâsîd* isimindeki bu eseri, kısa bir mukaddime ve altı bölümden meydana gelmiş olup “maksad” başlığını taşıyan bölümler “fasıl, mebhas, kısım, mesele” adı verilen bir iç sisteme sahiptir. el-Makâsîd'in temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü üç fasıldan oluşur. Birinci fasılda kelâm ilminin tanımı, konusu ve amacı, ikinci ve üçüncü fasıllarda ilmin ve istidlâlin tanımları, tasdik ve tasavvura ayrılışları ve diğer bazı özellikleriyle Allah'ı bilmekte istidlâlin gerekliliği gibi konular üzerinde durulmuştur.

⁵¹³ Urmevî'ye ait olan *Metâliu'l-Envâr*, klasik mantık konularının özet halinde ele alındığı bir eser olup medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, Fâtiha Sultan Mehmed'in isteği üzerine Hızır Bey tarafından bazı ilâvelerle Farsça'ya çevrilmiştir Çok sayıda şerhi yapılmış olan eserin en meşhur şerhi Kutbüddin er-Râzî'nin hazırladığı, Ebû Said Bahadır Han'ın veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin Fazlullah'a ithaf edilen *Levâmi'u'l-esrâr fi şerhi Metâli'i'l-envâr* adlı geniş kapsamlı çalışmadır.

⁵¹⁴ *Burada* 69. Rubâî

o taayyün hasebiyle mütecellî olur. Ondan sonra, zâhiri kesretin ve taayyünün yok olmasını iktizâ eden kahrî isimlerinden biri sebebiyle de o taayyünden soyunur ve yok olur. Bu yok oluşun hemen peşisıra lutfî bir isim rahmet-i rahmâniyyenin gereği olarak bir önceki taayyüne benzer başka bir özel taayyünle müteayyin olur. İşte bu her bir lutfî ve kahrî ismin kemâlinin zuhûr etmesiyle hâsıl olan varlığa bürünme ve varlıktan soyunmaya “tecdîd-i halk”; bu sürekli yenilenen var oluşta, öncesine benzer bir taayyünle müteayyin olmaya da “teceddüd bi'l-emsâl” ta’bîrini kullanırlar.⁵¹⁵ [O كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ [O her an yaratma halindedir.]⁵¹⁶ âyeti de bu ma’nâyâ ma’tûf olup Hakk’ın Zât-ı mukaddesi ve ilâhi esmâsının her birinin, her bir anda ve her bir şanda tecellî edip bir an dahî boş kalmadıklarını bildirmektedir.⁵¹⁷ Yani, Hak Teâlâ her an rahmet-i rahmâniyyesi ile eşyâyâ vücûd vermekte ve yine o ânda kakhâriyyeti hükmüyle o eşyâyı varlık elbisesinden soymaktadır.⁵¹⁸ Dolayısıyla ayetteki şe’nden maksat Allah’ın esmâ ve sıfâtıdır.⁵¹⁹Bu varlık ve yokluk ardışıklığını Konevî de tecellîlerin zuhûrlarının kemâle ermesinden sonra zuhûr mertebesinden tekrar bâtınlık mertebesine dönmeleri ile açıklar; zirâ ya bâtından zuhûr ya da zuhûrdan bâtınlık vardır; bâtından eksilen her şeyi zâhir alır, zâhirden eksilenleri de bâtın alır. Böylece âlem her ân yenilenen tecellî veya arazlardan oluşur; arazlarımız her yenilediğinde de varlıklarımız yenilenir. İbn Arabî’nin “*Âlem sürekli yenilenme içindedir*”, “*âlemdeki her cevher her ânda ve dakikada bekâsı için Hakk’a muhtaçtır.*” şeklinde vârid olan sözleri de bu anlama gelmektedir.⁵²⁰

“Çeşit çeşit lütuf bahşediyorsa da Hüdâ,
İsimlerden her biri bir lutfâ verir cüdâ,
Her bir ânda âlemin hakîkatine,
Bir isim fenâ verir bir diğerk isim de bekâ.”⁵²¹

“Subhan olan Allah! Ne Büyük Rab ve Vedûd’dur,
Fazilet ve kerem; rahmet ve vücûdu kendinde toplayandır,

⁵¹⁵ *Burada* 26. Layiha; Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, s. 96-98.

⁵¹⁶ *Rahmân* 55/29

⁵¹⁷ Ahmet Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 9.

⁵¹⁸ Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 3, s. 42- 43.

⁵¹⁹ Ahmet Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. 3, s. 252.

⁵²⁰ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî’de Bilgi ve Varlık*, s. 297.

⁵²¹ *Burada* 67. Rubâî

Her nefeste bir âlemi yokluğa götürür,
Ve aynı ânda bir başka âlemi varlığa getirendir.⁵²²

Bu durum sürekli bu şekilde devâm eder, nitekim bahsi geçtiği gibi ilâhî isimlerin âtil kalmaları imkânsızdır. Bu noktada karşımıza “tecellîde tekrâr” husûsu karşımıza çıkmaktadır, nitekim iki ânda tek bir taayyün üzere tecellî vâkı‘ olmaz yâni O’nun tecellisinde asla tekrar yoktur⁵²³ O her nefeste bir başka tecellî ile tecellî etmektedir ve her ân bir âlem yokluğa giderken ona benzeyen başka bir âlem vücûda gelmektedir.⁵²⁴

Varlık ki iki ânda tek bir şe’nde değildir ayan,
Bir başka şe’nle tecellî eder her bir ân
Bunun manasını [O, her an yaratma halindedir.]⁵²⁵ de ara,
Eğer Hakk’ın kelâmından istersen bir burhân.⁵²⁶

Dolayısıyla Hak Teâlâ her bir âyinede her lahza başka bir yüz gösterir ve her dem başka bir sûret ile zâhir olur. Zirâ sûret âyinelerin hükümlerine tâbi olduğundn her vakit başka türlü zühûr eder. Âyine de sûretlerin muhtelif oluşu dolayısıyla başka türlü olur ve bir karar üzere olmaz. Bu hakîkate Irâkî, *Lemeât*’ında şöyle işaret eder:

در هر آینه روی دگر گون
می نماید جمال او هر دم
گه بر آید بصورت حوا
گه در آید بکسوت آدم

[Her bir âyinede O’nun cemâli her dem başka bir yüz gösterir. Bâzen sûret-i Havvâ’da ve bâzen kisve-i Âdem’de zâhir olur.]⁵²⁷

⁵²² *Burada* 66. Rubâî

⁵²³ Bu sözün bir versiyonu da “Hak Teâlâ bir veya iki şahıs için bir sûrette iki defa tecellî etmemiştir; muhakkak ki tecellîler arasında bir veya daha fazla açılardan farklılık ve ihtilâf bulunmalıdır.” (bkz. Konevî, *Tasavvuf Metafizîği*, s. 15.)

⁵²⁴ *Burada* 26. Lâyiha; Câmî, Şerhu’l- Câmî ale’l-Füsûs, s. 296.

⁵²⁵ Rahman, 55/29. Âyetin tamamı: *يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* [Göklerde ve yerde bulunan herkes, O’ndan ister. O, her an yaratma halindedir.]

⁵²⁶ *Burada* 65. Rubâî

⁵²⁷ Irâkî, *Lemeât*, s. 55.

Âlemin bu değişken ve sürekli yenilenen yapısından ise perdelenmiş olanlar, benzerlerin peşpeşe gelmesi/taâkub-i emsâl ve hallerin birbirine münasip olmaları/tenâsüb-i ahvâl sebebiyle, âlemin hep aynı hal üzere olduğunu ve ardışık zamanlarda aynı minvâl üzere kaldığını zanneder.⁵²⁸ Şu rubâî de bu kimselere bir ihtâr niteliğinde gelmiştir:

“Kaldır gözündeki perdeleri, boşver kitap biriktirmeyi,
Kitap biriktirmeyle açılmaz gözünün perdeleri,
Aşk ve neşe kitaplarda dolaşmayla bulunmaz,
Bırak hepsini de Allah’a dön ve af dile.”⁵²⁹

Tecellîde tekrârın olmadığını burada açıklayan Câmî, otuz altıncı yâni son lâyhada da Hazret-i Hakk’ın tecellî türlerini anlatır.⁵³⁰ Bu tecellîlerden ilki: gaybî ilmî tecellîdir ki sûfiler buna “feyz-i akdes” derler. Bu tecellî Hakk’ın Kendi’ne ilim mertebesinde, a’yânın sûretleri, kâbiliyyetleri ve isti’dâdları ile olan ezeli zuhûrundan ibârettir. İkinci Tecellî: *şehâdî ve vücûdî tecellî*dir ki “feyz-i mukaddes” diye isimlendirilir.⁵³¹ Ve bu da Hakk’ın Varlığı’nın a’yânın hükümleri ve eserleri ile boyanarak zuhûr etmesinden ibârettir. Dolayısıyla feyz-i akdes ile a’yân-ı sâbite ve onlardaki aslî isti’dâdlar ezeli ilimde hâsıl olurken; feyz-i mukaddes ile de o a’yân bütün tâbi’leri ve lâzımlarıyla hâriçte zuhûr ederler.⁵³²

“Tek bir ihsânın yüz çeşit dilenciye nakış verir,
Tek bir ihsânın her birine kendi nasîbini verir,
İlk tecellî ezeldir ve onun üzerine,
İkinci tecellîsi ebedî olarak terettüb etmiştir.”⁵³³

⁵²⁸ *Burada* 26. Lâyiha

⁵²⁹ *Burada* 70. Rubâî

⁵³⁰ Câmî *Eşî’atü’l-Lemeât*’ta dört çeşit tecellîden bahsetmektedir, bunlar: tecellî-yi ilmî gaybî, tecellî-i vücûdî şehâdî, tecellî-i şuhûdî, tecellî-i ilmî i’tikâdî. Ayrıntılı bilgi için (bkz. Câmî, *Eşî’atü’l-Lemeât*, s. 16-17.)

⁵³¹ Şerh-u Câmî ale’l-Füsûs, s.283.

⁵³² *Burada* 36. Lâyiha

⁵³³ *Burada* 84. Rubâî

14. İlim ve Varlık

Levâyah'ın otuz üçüncü lâyihasında Câmî, ilim ve varlık ilişkisini ele almış; Sadreddin Konevî'nin "İlim, vücûda tâbi'dir." sözü üzerinden ontolojik ve epistemolojik bir değerlendirme yapmıştır. Yine ilmin bütün mevcûdât için bir hakikat olduğu ve ilmin örfî ve örfî olmayan şeklinde iki kısmı olduğu da bu lâyihanın diğer temalarıdır.

Lâyihanın başıda, ilmin vücûda tâbi' oluşuyla lâyihaya şurû eden Câmî, bu tâbiyyeti, vücûda kâbil olan her hakîkatin, aynı zamanda zorunlu olarak ilme de kâbil olması ile açıklamaktadır. İlim sıfatının burada husûsen zikredilmesi, varlığa kâbil oluşun hakîkatler arasında farklı derecelerle gerçekleştiğine bir örnek sadedinde olup, isti'dâd ve kâbiliyyet mefhûmlarının îzâhıyla açığa kavuşacaktır.

Daha önceki fasıllarda a'yân-ı sâbitenin ilâhî esmânın ilmî sûretleri olmaktan gayri bir varlıkları olmadığı veyâ hâriçte asla zuhûr etmedikleri ifâde edilmişti. Bu a'yân-ı sâbite Zât'ın şe'nleri ve iktizâ ettikleri olarak, Zât ile beraber kadîmdirler ve asla varlık kokusunu koklamamışlardır. İşte bu a'yândan her bir aynın bir isti'dâd ve kâbiliyyeti vardır ki Vücûd-i Hak, bu her bir aynın kendi isti'dâdına münâsîp olarak o aynın sûretine bürünür ve zâhir olur. Bu isti'dâd ve kâbiliyyete Hakk'ın asla icbârı söz konusu değildir; aksine onlar varlık nûrunu kendi isti'dâd ve kâbiliyyetlerine göre kendileri îcâd etmişlerdir. Dolayısıyla hiç bir mevcûd, âlemde zuhûr ettiği şekilden dolayı Hakk'a i'tirâzda bulunamaz; zira herhangi bir şekilde hudûs etmede O'nun bir cebri vâki' olmamış; O yalnızca varlık nûrunu üflemiş, onlar da bilkuvve mevcûd ve bilfiil ma'dûm olan kâbiliyyet ve isti'dâdlarına göre o şekilde hudûs etmişlerdir. Sonuç olarak Hakk'ın bu a'yân üzerindeki tek fiili onlara vücûd vermektен ibârettir.⁵³⁴

Câmî bu kâbiliyyet bahsine ilk olarak on yedinci lâyihada değinir ve kevnî hakîkatlerin bâzısında Zâtî vücûbdan başka bütün ilâhî isimlerin mazharı olabilme isti'dâdı olduğunu; kimilerinde ise ilâhî isimlerin sadece bir kısmına isti'dâd olduğunu belirtir. Bu isti'dâdın mazharlarda farklı farklı bulunuşunu da o aynın zuhûra olan şiddet, zayıflık, gâliblik ve mağlûbluk hükümleriyle ilişkilendirir ki bu isti'dâd farkını, normal

⁵³⁴ Ahmet Avni Konuk, "Mukaddime": Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, c.1, s. 18-20.

insanlar ile kâmil insanlar veya peygamberler arasındaki fark ile temsîl eder.⁵³⁵ Varlığa isti'dâd ve kâbiliyyet konusunu böylece açıklayan Câmî, otuz üçüncü lâyihada aynı konuyu bir de ilâhî sıfatlardan biri olan ilim ile tekrar bir değerlendirmeye tâbi tutar ve varlığa sâhip olan her hakîkatin aynı zamanda ilme de sâhip olacağı ve hakîkatlerdeki ilim farkının varlığa kâbil oluşunun sonucu olduğunu bildirir.

Buna göre, otuz üçüncü lâyiha ile on yedinci layihadakileri birlikte ele aldığımızda, varlığa kâbiliyyetin ilme kâbil oluşla alâkası daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim varlığı daha kâmil olarak kabûl eden bir kevnî hakîkat, ilme de o derecede kâbil olacak; aksi durumda ise daha nâkıs bir ilimle mevsûf olacaktır. Varlığa kâbiliyyet, az önce geçtiği üzere, o hakîkate vücûb ve imkân hükümlerinden hangisinin daha gâlib olduğu ile alâkalıdır; eğer bir hakîkate imkân hükümleri gâlibse, o hakîkate imkânın gerekleri olan noksânlık ve adem gâlib olur buna bağlı olarak varlık ve ilim de nâkıs olur; vücûb hükümleri gâlib olan hakîkate ise vücûbun gerekleri olan kemâl ve vücûd gâlib olur, dolayısıyla varlık ve ilim de o nisbette kâmil olur. Câmî bu îzâhâtı getirdikten sonra Konevî'nin neden ilim vasfına vurgu yapıp da diğer sıfatlardan bahsetmediğini; *“Muhtemelen Şeyh'in kelâmında ilmin varlığa tâbi olması hükmünü, sadece ilme mahsûs kılması temsîl içindir; yoksa hayat, kudret, irade ve diğerleri gibi varlığa tâbi olan bütün kemâllerde de durum aynıdır.”* olarak yorumlar. Yine de lâyihanın devâmında değerlendirmelerini ilim üzerinden yürütmeye devâm edip, ilmin kısımlarından bahseder.⁵³⁶

“Hayır ve kemâl türünden ne sıfat varsa,
O ulu ve pâk Zât'ın sıfatlarındandır,
Şer ve vebâl türünden de ne sıfat varsa,
Alıcıların kâbiliyyetlerindeki kusurdandır.”⁵³⁷

Mevcûdâtın hiçbir ferдин ilim sıfatından hâlî olamayacağını belirttiikten sonra Câmî, bu ilmin ikiye taksîm edildiğini, bunlardan birine örfte ilim denirken diğerinin ilimden sayılmadığını söyler. Ama hakîkat erbâbı, örfün ilimden saymadığını da ilim

⁵³⁵ Burada, 17. Lâyiha

⁵³⁶ Burada 33. Lâyiha

⁵³⁷ Burada 79. Rubâî

mesâbesinde değerlendirirler; zirâ o kimseler Hak Subhânenehû'nun zâtî ilminin, bütün varlıklara sirâyet ettiğini müşâhede etmektedirler. Meselâ örfte ilimden olmayan su, yüksek ile alçağı birbirinden ayırt eder, yüksekte çıkıp alçak tarafına akar gider. Aynı şekilde geçirgen cisimlerin arasına girer ve katı cisimlerin de dışını ıslatır geçer. Bunun gibi bütün kâinât, varlığın mazharları olduğu gibi, ilmin de mazharlarıdır. Filhakîka, sadece ilim değil, bütün ilâhî isimlerin kemâlleri, bu mazharlarda sârîdir.⁵³⁸

“Varlık, kendinde gizli olan sıfatlarıyla,
Cihândaki her varlığa eyledi sirâyet,
Onu kabûl edebilecek olan ‘aynda her sıfat,
Aşikârdır ki kabûlü kadar taayyün eder.”⁵³⁹

Sonuç olarak; Câmî varlık meselesine, ilim perspektifinden tekrar yaklaşmış ve Konevî'nin bu minvâldeki sözünü te'vîl etmiştir. İlim sıfatının bu bahiste yer alışı ise ilâhî esmânın kemâllerinden her birinin her an bir işte/şe'nde olup, hiçbir ân bu kendi kemâlleri olan şe'nden muattal olmamalarıyla alâkalı olmalıdır. Nasıl ki ilim, suya sereyân edip tabîat sûretinde zâhir olmuşsa, bütün esmâ da böylece mazharlarında zuhûr etmekte ve böylece kemâllerini bulmaktadırlar ki her ismin mazharla olan bu irtibâtı *rabb-i hâs* kavramıyla ifâdesini bulmaktadır. Rabb-i has/özel rab kavramı varlıkların doğrudan Hak ile ilişkisini te'sîs etmekte ve her bir varlığın belirli bir ilâhî isim sâyesinde Hakk'a dayandığına ve böylece ilâhî isimlerin Allah ile mevcûdât arasında vâsita görevi gördüğüne işâret etmektedir.⁵⁴⁰ Buna göre her bir mevcûdun, bir ilâhî ismi vardır ve o varlık o ismin kendisiyle kemâl bulduğu mazhardır. Mevcûd cihetinden de her bir ilâhî isim, kendisini Allah'a dayandıran özel rabbidir.

SONUÇ

İlim ve irfândaki tebahhurıyla, 15. yüzyıldan günümüze kadar dünyanın pek çok yerinde henüz hayattayken şöhrete kavuşan Abdurrahmân Câmî, İslâm âleminin yetiştirdiği mümtâz şahsiyetlerindendir. Ulûm-i islâmiyyenin yanında mûsikî, edebiyat

⁵³⁸ *Burada* 33. Lâyiha

⁵³⁹ *Burada* 81. Rubâî

⁵⁴⁰ Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, s.329.

ve Arap- Fars gramerinde hâiz olduğu engin kâbiliyyet, onu pek çok alanda kırk beşin üzerinde eser te'lif etmeye sevk etmiştir. Onu muâsırlarından ayıran en temel husûs ise, âlimi olduğu ilimler ile sâhibi olduğu nisbetler arasında mükemmel bir sentez yapabilmesidir, nitekim kelâm, felsefe ve tasavvuf öğretilerini mukâyese etmek sûretiyle kaleme aldığı ed-Durretü'l-Fâhira bunun en bâriz örneğidir. Sahibi olduğu ilimler arasında böyle bir telif yoluna giderken; savunduğu vahdet-i vücûd ve müntesibi olduğu Nakşbendîlik arasında da benzer nitelikte sentezlerde bulunmuş ve böylece Levâyih ve *Şerh-i Rubâiyyât* gibi kıymetli eserler vücûda gelmiştir.

Câmî'nin 1465 yılında, vahdet-i vücûd ve Nakşbendî dengesinde kaleme aldığı Levâyih'i, ilk defa Türkçe'ye ve 1578 yılında Şemseddin Sivâsî'nin tercümesiyle kazandırılmış, daha sonra da sırayla 1582'de Amâsî, 1751'de Çin'de Liu Chih, 1808 dolaylarında İsmâl Müfid ve 1880'de de Yâkûb Han Kâşgarî tarafından farklı husûsiyetlere sâhip tercüme kaleme alınmış ve böylece de eserin çok geniş sahada büyük bir yankı bulduğunu doğrulamışlardır. Levâyih'e ilk kez yönelen araştırmacı tahkîksiz bir nüsha ve çarpıtılmış ma'nâ ile 1906 yılında İngilizce'ye tercüme eden müsteşrik Whienfield'dır. Uzun bir zamandan sonra 1982'de Yann Richard Levâyih'in Farsça tahkîkinin yanında Fransızca tercümesini gerçekleştirmiş ve son olarak da William Chittick 2000 yılında İngilizce'de kaleme aldığı nisbeten anlaşılır bir tercüme ile tekrar eseri gündeme getirmiştir. İran ve Batı dünyasında Levâyih'e olan bu iltifâtın aksine, günümüz Türkiye'sinde eser hakettiği i'tibâra sâhip olamamış, Osmanlılar dönemindeki ihtişamını yakalayamamıştır. Daha çok edebiyat alanından bazı yönelimler olsa da, Levâyih'in tercüme ve şerhi hakkında tam bir bilgi bulunmamakta ve anlatılanlar genelde tekrardan ibâret kalmaktadır. Biz bu çalışmayla Levâyih'in kaleme alındığından bu yana hangi serüvenlerden geçtiğini literatür ve muhtevâ bağlamında değerlendirmeyi amaçladık tâ ki eksik ve noksan bilgilerden âzâde olunsun.

Levâyih'in literatür değerlendirmesinin ardından, eserde dağınık halde bulunan "tevhîd" merkezinde toplayabileceğimiz ilke ve esâsları kendi tasnîfimizle yeniden düzenledik. Buna göre Levâyih esâsında bir tevhîd risâlesi olup, bidâyeti seyr u sülûk yani amelde tevhîd; nihâyeti ise vahdet-i vücûd yâni nazarda tevhîdden teşekkül etmiştir. Eser salt bir vahdet-i vücûd risâlesi olmaktan öte; belirli bir riyâzat ve mücâhede

külfetinin yani seyr u sülûk terbiyesinin eşlik edeceği bir urûç manzûmesini teşkîl etmektedir. Her bir lâyiha bu urûcun yükselip giden basamaklarını teşkîl etmekte ve böylece hakîkî muvahhidliğe giden yol tasvîr ve ta'lim edilmektedir. Bu meşakkatli yolculukta her bir adım yeni bir levha mâhiyetindeki lâyihalar ile şu sıralamayı öngörmektedir: Hakk'a tâlip olan sâlik evvelâ nazargâhı-ı ilâhî olan gönlünden Hakk'ın gayrî ne varsa def edecek ve o ulu misâfir için gönül hânesini ma'mûr hâle getirecektir. Bunun için mâsivâ adı verilen bütün kevnî alâkalardan talep ve irâde elini çekecek ve onlardan aslâ râzı olmayacaktır. Zirâ mâsivâ Hakk'ın var ettiği ve fakat kendisine ya'nî hakîkate engelden başka hiçbir şey değildir. İşte Hakk'a vuslatın önündeki ilk engel olan bu mâsivâyaya olan arzu ve isteğin imhâ edilmesi çok büyük bir gayret ve ciddiyet iktizâ etmektedir ki bu gayret veyâ mücâhede ise Hak ile sapaşğlam bir nisbet kurulmadan mümkün ve kolay olmayacaktır. Bu nisbetin ise en güvenilir ve kısa yolu "yâdkerd" ile ifâdesini bulan kelime-i tevhîd zikrinde sebat göstermektir ki bu zikir ile sâlik hem mâsivâyı nefyedecek hem de aynı ânda Hakk'ı isbât edecektir. Öyle ki Hak ile arasında yalnızca kendi vücûdu kalacak ve bu nihâi engelden de fenâ ve dahî fenâ-i fenâ ile halâs olacaktır. İşte böylece amelde tevhîde ulaşan sâlik artık tevhîdin ikinci veçhesi olan ilim ve düşüncede ya'nî nazarda da tevhîde yönelecek ve fenâdan rucû ile yeniden doğduğu hayâta vahdet-i vücûd penceresinden bakacaktır. Bu makâm mâsivânın artık gayr görülmediği bilakis Hakk'ın mazharı ve O'nun hakîkatinin tecelligâhı olarak ya'nî hakîkatleri üzere görecektir. Dolayısıyla on üçüncü lâyihadan i'tibâren en üst mefhûm olan varlığa ilişkin hakîkatleri de itmâm ve ikmâl eyleyen sâlik hakîkî bir muvahhid olacaktır ki eserin de nihâi gâyesi tahakkuk edecektir. Netîce olarak, tevhîd nûruyla münevver ve müşerref olmak temennîsi ve yeni hayâtlar ile yeni çalışmalara rehber olmak arzusuyla çalışmamızı ilim deryâsına bir katre olarak salıyoruz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOLLA CÂMÎ'NİN LEVÂYİH ADLI ESERİNİN TERCÜMESİ

دیباچه

«لا احدى ثناء عليك و كيف و كلّ ثناء يعود اليك جلّ عن ثنائى جناب قدسك انت كما اثبتت على نفسك» خداوندا سپاس تو برزبان نمى آریم و ستایش تو بر تو نمى شماریم. هرچه در صحایف کاینات از جنس اثبیه و محامد است، همه به جناب عظمت و کبریاء تو عاید است. از دست و زبان ما چه آید که سپاس و ستایش تو را شاید. تو چنانی که خود گفته‌ای، و گوهر ثنای تو آن است که خود سفته‌ای.

Dîbâce

*[Sana senâmi saymakla bitiremem, nasıl sayayım ki bütün senâlar sana ait iken. Senin Cenâb-ı kudsin benim senâmdan çok daha yücedir. Sen kendini nasıl övdüysen, öylesindir.]*⁵⁴¹ *Ey Allahım! Sana olan şükürümü dile getiremem, sana olan övgümü saymakla bitiremem. Kâinât sayfalarında hamd ve senâ cinsinden her ne varsa hepsi senin Cenâb-ı azamet ve kibriyâna âittir. Bizim elimizden ve dilimizden senin hamd ü senâna yaraşır ne gelir? Sen kendi dediğin gibisin ve senâ incin de senin deldiğin gibidir.*

رباعی

آنجا که کمال کبریای تو بُود

عالم نمى از بحر عطای تو بود

ما را چه حد حمد و ثنای تو بود

⁵⁴¹ Müslim, *Salât*, 42 (1118); Ebû Dâvud, *Salât*, 153 (879); Tirmizî, *Daavât*, 77 (3831); Nesâî, *Tahâret*, 120 (169); İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 117 (1179); İbn-i Hanbel, *Müsned*, I, 96.

هم حمد و ثنای تو سزای تو بود

1. Rubâi

*Senin kemâl-i kibriyânın olduğu yerde,
Âlem, lütuflar deryâsından bir damlacıktır ancak,
Ne haddimize sana hamd ü senâ getirmek
Sana kendi hamd ü senân yaraşır ancak.*

جایی که زبان آور «انا افصح» علم فصاحت انداخته و خود را در ادای ثنای تو عاجز شناخته، هر شکسته زبانی را چه امکان زبان گشایی، و هر آشفته رای را چه یارای سخن آرای؟ بل که اینجا اظهار اعتراف به عجز و قصور عین قصور است؛ و با آن سرور دین و دنیا در این معنی مشارکت جستن از حسن ادب دور.

*[Ben Arap ve Acem'in en fasih konuşanıym.]*⁵⁴² *diyenin fesâhat sancağını atıp da kendini senin senânı dile getirmekte âciz gördüğü yerde, her kekemenin ağzını açmasına ne imkân ve her ahmağın söz sarrâfî olmasına ne kudret vardır? Hatta burada acz ve kusûrun i'tirâfı, bizzat kusûrun kendisi olur ve o server-i dîn ve dünyâyâ bu anlamda bir ortaklık düşünmek dahî edepten uzaktır.*

رباعی

من کیستم اندر چه شمارم چه کسم؟
تا همسری سگانش باشد هوسم
در قافله‌ای که اوست داتم نرسم
این بس که رسد زدور بانگ جرسم

⁵⁴² Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s.562.

اللهم صلّ على محمد ناصب لواء الحمد، و صاحب المقام المحمود، و على آله و اصحابه الفايزين ببذل

المجهود لنيل المقصود و سلّم تسليما كثيرا

2. Rubâî

*Kimim ben, kimlerdenim, neyim,
Ki onun köpekleri kadar olabilmektir temennîm,
Bilirim, erişemeyeceğim onun kâfilesine,
Olsun, yeter ki uzaktan çanların seslerini işiteyim.*

*Ey Allahım, hamd sancağını diken ve Makâm-ı Mahmûdun sâhibi olan
Muhammed'e ve onun maksûda ulaşmak için tam bir gayret gösterip başarıya erişen
âile ve ashâbına salât ve nihâyetsiz selâm eyle.*

مناجات

«الهي الهی خَلصنا عن الاشتغال بالملاهی و اربنا حقایق الأشياء كما هی»

غشاوة غفلت از بصر بصیرت ما بگشای، و هرچیز را چنانکه هست به ما بنمای. نیستی را بر ما، در صورت هستی جلوه مده، از نیستی بر جمال هستی پرده منه، این صور خیالی را آینه تجلیات جمال خود گردان، نه علت حجاب و دوری. و این نقوش وهمی را سرمایه دانایی و بینایی ما گردان، نه آلت جهالت و کوری. و محرومی و مهجوری ما، همه از ماست؛ ما را به ما مگذار، ما را از ما رهایی کرامت کن، و با خود آشنایی ارزانی دار.

Münâcât

[Allahım, Allahım! Bizi oyun- eğlence ile uğraşmaktan kurtar ve bize eşyânın hakikatini olduğu gibi göster.]⁵⁴³ Gönül gözüümüzden gaflet perdesini kaldır ve her şeyi

⁵⁴³ ربّ اربنا الأشياء كما هی [Rabbim bize eşyâyı olduğu gibi göster!] hadis-i şerifine atıf vardır. İlgili hadisler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydu 'l-Hâtur*, 316. Fasıl, s. 422; Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu 'l-Kulûb*, c.I, 23. Fasıl, s. 234; Meybûdî, *Keşfü 'l-Esrâr*, I, s. 178.

ne halde ise öyle göster. Yok olanı bize varlık sûretinde gösterme ve varlığın cemâline yokluktan perde çekme. Bu hayâlî sûretleri, kendi cemâlinin tecellilerine ayna kıl, sana hicâb ve mesâfe olmasınlar. Ve bu mevhum nakışları ilmimize ve görüşümüze sermâye kıl ki âlet-i cehâlet ve körlük olmasın. Senden mahrûm ve ayrı kalışımız hep bizdendir, bizi bize bırakma, bize bizden kurtulmayı keremle ve bize kendine âşinalığı lutfet.

رباعی

یا رب دل پاک و جان آگاہم ده

آه شب و گریه سحرگاہم ده

در راه خود اول ز خودم بیخود کن

آنکه بیخود زخود به خود راہم ده

3. Rubâi⁵⁴⁴

*Yâ Rab! Bana ayık bir ruh ve saf bir gönül bahşet,
Gece yakarışı ve seher gözyaşı bahşet,
Kendi yolunda önce beni benden al,*

Hadîsteki “eşyâ”dan maksat Allah’tan başka her şey demek olan *mâsivallahtır*. Yâni Hz. Peygamber bu niyâzda bulunırken, “Allahım bana senin dışındaki her şeyi bildir ki bu eşyânın ne olduğunu tam anlamıyla bileyim. Eşyâ Sen misin, yoksa Senin gayrın mıdır? Ayrıca bu eşyâ kadîm ve bâkî midir, yoksa hâdis midir, bunu bileyim.” demektedir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, kendisinin dışındakilerin varlığı olmaksızın, mâsivâda bulunanları kendisinin nefsi olarak bildirdi ve Hz Peygamber de eşyâyı olduğu hâl üzere gördü, yâni eşyâyı bütün özel durumlarından, zaman-mekândan `ârî bir şekilde, Allah’ın Zât’ı olarak gördü.(bkz. İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (çev. ve şrh. Esad Erbilî), (haz. Ercan Alkan), Hayy Yayınları, İstanbul 2011s. 46-47.)

Avni Konuk bu hadîsi, daha çok kesâfet âleminin yanıltıcı olması ve akıl ile beş duyunun eşyânın aslını ve hakikatini göstermeye kâmil ma’nâda muktedir olmadığını vurgulayarak anlatır. Meselâ gözümüz veya görme duyumuz gece karanlığında, cemâdi hayvan, hayvânı insan gibi gösterir veya güneş dünyadan kat kat büyük iken onu bir kalkan kadar gösterir ve bizi yanıltır. Dolayısıyla tabiatın bu zulmeti ve havâss-ı hamsemizin nâkışlığı rağmına doğru görüş sâhibi olmak, her kişinin kârı değildir. İşte bu yüzden Hz. Risâletpenâh Efendimiz, Hak Teâlâ’dan “Eşyâyı oldukları hâl üzere yâni hakikatleri üzere bildir.” buyurarak niyâzda bulunmuştur.(bkz. A.Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, c. V, s. 184-185) Dolayısıyla Efendimizin ümmetine bu ikâzı, âlemdaki eşyânın zâhirlerinin, mündemîç oldukları hakikate perde olması ve eşyâya zâhir gözüyle baktığımız zaman bizi aldatmasından dolayıdır.(bkz. A.Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, c. IX, s. 626-627.)

Eşyâyı olduğu gibi görmek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. William Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, State University of New York Press, Albany 1989, s. 28-30.

⁵⁴⁴ [Yâ Rab! Bana bir dil-i âgâh kerem kıl/ Âh-ı şeb ve girye-i sehergâh kerem kıl/ Al, bende koma benden eser/Bensiz bana, benden sana bir râh kerem kıl.] İsmail Müfid Efendi, vr. 2^b

Sonra bensiz bana, sana giden bir yol bahşet.

رباعی

یا رب همه خلق را به من بد خو کن

وز جمله جهانیان مرا یکسو کن

روی دل من صرف کن از هر جهتی

در عشق خودم یک جهت و یک رو کن

4. Rubâî

*Yâ Rab! Bütûn mahlûkâtı hasım kıl bana,
Bütûn âlemlerden çek beni tenhaya,
Kalbimin yönünü çevir her cihetten,
Tek yön ve tek çehre olayım Aşkına.*

رباعی

یا رب برهائیم زحرمان چه شود؟

راهی دهیم به کوی عرفان چه شود

بس گبر که از کرم مسلمان کردی

یک گبر دگر کنی مسلمان چه شود⁵⁴⁵

5. Rubâî

*Ya Rab beni bu mahrûmluktan kurtarsan ne olur,
İrfana giden bir yol göstersen ne olur,
Mecûsîden pek çoğuna İslam yolunu kerem ettin,
Bir Mecûsî'yi daha Müslüman eylesen ne olur.*

رباعی

⁵⁴⁵ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâiler* (çev. Mehmet Kanar) Şule Yayınları, İstanbul 2013, rubâî no: 284.)

یا رب ز دو کون بی‌نیازم گردان
وز افسر فقر سرفرازم گردان
در راه طلب محرم رازم گردان
زان ره که نه سوی توست بازم گردان

6. Rubâî

*Yâ Rab, iki âlemden kıl beni müstağnî,
Yokluk mertebesinin tâcıyla Sen yücelt başımı,
Talebin yolunda sırdaşın eyleyip,
Sana gitmeyen yoldan çevir beni.*

تمهید

این رساله‌ای است مستمی به لوایح در بیان معارف و معانی که بر الواح اسرار و ارواح ارباب عرفان و اصحاب ذوق و وجدان لایح گشته، به عبارات لایقه و اشارات رایقه، متوقع که وجود متصدی این بیان را در میان نبیند، و بر بساط اعراض و سمات اعتراض ننشیند، چه او را در این گفت و گوی نصیبی جز منصب ترجمانی بی و بهره‌ای غیر از شیوه سخن‌رانی بی.

Temhîd

Bu Levâyah nâm risâle, münâsîp ibâreler ve parlak kinâyeler ile erbâb-ı irfân ve ashâb-ı zevk ve vicdânın esrâr ve ervâhının⁵⁴⁶ levhalarına yansıyan ma'nâlar ve ma'rifetlerin beyânı hakkındadır. Umulan odur ki bu beyâna girişenin varlığı arada görülmesin ve yüz çevirme halısı ile îtirâz hasırına oturulmasın; çünkü onun bu sözlerde tercümanlıktan başka bir payı ve söz ticâretinden başka bir hissesi yoktur.

⁵⁴⁶ Yann Richard tahkikinde “ruhları” ibâresi geçmemektedir; ancak Şemseddin Sîvâsî'nin Türkçe tercümesinde, Muhammed Alaaddin Mansur'un Arapça tercümesinde ve Chittick'in İngilizce tercümesinde yer verilmiştir.

رباعی

من هیچم و کم ز هیچ هم بسیاری

از هیچ و کم از هیچ نیاید کاری

هر سر که ز اسرار حقیقت گویم

ز آنم نبود بهره بجز گفتاری

7. Rubâî

*Ben bir hiçim ve hatta hiçten de az,
Hiçten ve hiç kadar bile olamayandan ne çıkar,
Hakikat sırlarından hangi sırrı söylüyorsam,
Sözcülük etmekten başka ne tesirim var.*

رباعی

در عالم فقر بی نشانی اولی

در قصّه عشق بی زبانی اولی

زان کس که نه اهل ذوق اسرار وجود

گفتن به طریق ترجمانی اولی⁵⁴⁷

8. Rubâî

*Fakr âleminde nişânsız olmak evlâdır,
Aşk hikâyesini anlatmaya dilsiz olmak evlâdır,
Varlık sırlarını tatmayan kişiye,
Tercümanlık yoluyla söylemek evlâdır.*

رباعی

⁵⁴⁷ Câmî bu rubâînin ma'nâsına Eşi'atü'l-Lemeât'ta şöyle işâret ediyor: "O'nun sırrını her zerrenin lisânından sen kendin işit ki ben gammâz değilim. Ya'nî sen kendini o sırrın istimâna kâbil ve müstaid kıl ki eğer müstaid değil isen onu ehlinin gayrisına söylemek gammâzlıktır. Zâten söylesem de sen anlayamazsın.] Câmî, Eşi'atü'l-Lemeât, s. 32-33.

سُفْتَم گهری چند چو روشن خردان

در ترجمه حدیث عالی سندان

باشد ز من هیچ مدان معتمدان

این تحفه رسانند به شاه همدان

9. Rubâi

*Parlak zekâlılar gibi birkaç inci deldim,
Ulu makâmlıların sözlerini nakledebilmek için,
Ki böylece arada bir vâsıta olmaksızın,
Bu armağan Şah-ı Hemedân'a erişsin.*

لایحه اول

«مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ»

چون حضرت بیچون که تو را نعمت هستی داده است، در درون تو جز یک دل نهاده است، تا در

محبّت او یک روی باشی و یک دل، و از غیر او معرض و بر او مقبل، نه آنکه یک دل را به صد پاره

کنی، و هر پاره‌ای را در پی مقصدی آواره.

1. Birinci Lâyiha

[Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmamıştır.]⁵⁴⁸Sana varlık nimetini lutfeden eşi-benzeri olmayan Hazret-i Allah, derûnuna bir gönülden ziyâdesini koymadı ki O'nun muhabbetinde yüzün de yönün de tek olsun, O'ndan başkasından kendini çekip, sadece O'na yönelesin ve tek olan gönlünü yüz parçaya bölüp her birini başka bir maksad peşinde âvâre kılmayasın.

⁵⁴⁸ Ahzâb, 33/4. Âyetin tamamı: وَمَا جَعَلَ أَرْوَاحَكُمْ إِلَّا فِي بُحُورِ أَرْوَاحِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ إِلَّا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ. [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr» yaptığımız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O erıştırir.]

رباعی

ای آنکه به قبله وفا روست تو را
بر مغز چرا حجاب شد پوست تو را
دل در پی این و آن نه نیکوست تو را
یک دل داری بس است یک دوست تو را

10. Rubâi

*Ey o kimse ki yüzün vefâ kiblesidir,
Dışın neden özüne perdedir?
Gönlünün onun bunun peşinde olması iyi değil,
Tek gönlün var, tek dost da yeterlidir.*

لایحه دوم

تفرقه عبارت از آن است که دل را به واسطه تعلق به امور متعدد پراکنده سازی؛ و جمعیت، آنکه از همه به مشاهده واحد پردازی. جمعی گمان بردند که جمعیت در جمع اسباب است، در تفرقه ابد ماندند. فرقه‌ای به یقین دانستند که جمع اسباب از اسباب تفرقه است، دست از همه افشانند.

2. İkinci Lâyiha

Tefrika; kalbi birçok şeye bağlamak sûretiyle dağıtmaktan ibârettir. Cem 'iyyet ise Vâhid olanın müşâhedesıyla O'ndan başka her şeyden vazgeçmektir. Bâzıları cem 'iyyeti sebepleri toplamakta zannettiler ve ebediyen tefrikada kaldılar. Ve bir fırka da sebepleri toplamanın tefrika sebeplerinden olduğunu yakînen bildi ve her şeyden elini eteğini çekti.

رباعی

ای در دل تو هزار مشکل ز همه
مشکل شود آسوده تو را دل ز همه

چون تفرقه دل است حاصل ز همه
دل را به یکی سپار و بگسل ز همه

11. Rubâi

*Ey gönlü kesretten bin dertte olan,
Zordur gönlünün râhata ermesi bunlardan,
Bu kesretten hâsıl, parçalanmış bir gönüldür mâdem,
Bırak onu tek olana ve ayır yolunu tüm eşyâdan.*

رباعی

مادام که در تفرقه و وسواسی
در مذهب اهل جمع شر الناسی
لا و الله لا ناس نبي، نسناسی
نسناسی خود ز جهل می نسناسی

12. Rubâi⁵⁴⁹

*Tefrika ve vesveselerde kaldığın müddetçe,
İnsanların en şerlisinin cem‘ ehlinin nazarınca,
Hayır, vallâhi! Sen insan değil; bir maymunsun,
Cehâletinden maymunluğunun bile değilsin farkında.*

رباعی

ای سالک دل سخن ز هریاب مگوی
جز راه وصول ربّ اریاب مپوی
چون علت تفرقه است اسباب جهان

⁵⁴⁹ [Terk eyle gönül tefrika-i vesvâsı/Cem‘iyyet-i dille ol sivâyı nâsi/ A‘dâ ile ahhâbını idrâk eyle/Temyîz edegör nâs ile nesnâsı.] İsmail Müfid Efendi, vr. 2^a

جمعیت دل ز جمع اسباب مجوی

13. Rubâî

*Ey gönül yolcusu! Her mevzûda konuşmayı bırak,
Rablerin Rabbi'nin yolundan başkasında koşmayı bırak,
Tefrikanın sebebi, dünyâ sebepleri olduğu için,
Sebepleri toplamakla, gönlünü cem' etmeye çalışmayı bırak.*

رباعی

ای دل طلب کمال در مدرسه چند
تکمیل اصول حکمت و هندسه چند
هر فکر که جز ذکر خدا، وسوسه است
شرمی ز خدا بدار، این وسوسه چند

14. Rubâî

*Ey gönül! Medresede kemâli araman nereye kadar?
Felsefe ve hendese usullerini tekmîl etmek nereye kadar?
Hüdâ'nın zikri olmayan her fikir vesvesedir,
Allah'tan utan! Bu vesvese daha nereye kadar?*

لایحہ سوم

حق - سبحانه و تعالی - همه جا حاضر است، و در همه حال به ظاهر و باطن همه ناظر است. زهی
خسارت، که تو دیده از لقای او برداشته، سوی دیگر نگری؛ و طریق رضای او بگذاشته، راه دیگر

سپری.

3. Üçüncü Lâyiha

Hak -Subhânehû ve Teâlâ- her yerde hâzır⁵⁵⁰ ve her hâlde her şeyin zâhir ve bâtınına nâzırdır. Ne hüsrândır ki O'na ulaşmaktan yüzünü çevirip, başkalarına yönelmiş ve O'nun rızâ yolundan ayrılıp başka bir yola sapmışsın.

رباعی

آمد سحر آن دلبر خونین جگران

گفت ای ز تو بر خاطر من بار گران

شرمت بادا که من به سویت نگران

باشم، تو نھی چشم به سوی دگران

15. Rubâî

*Seherde ciğerler yakan o dilber geldi,
Dedi ki: Ey düşüncelerime ağır yük yükleyen!
Hiç utanmaz mısın? Ben sana bakıyorken,
Sen gözünü başkalarına dikiyorsun.*

رباعی

ماییم به راه عشق پویان همه عمر

وصل تو به جد و جهد جویان همه عمر

یک چشم زدن خیال تو پیش نظر

بہتر کہ جمال خوبویان همه عمر

16. Rubâî

*Biz aşk yolunda koştuk bütün bir ömür,
Vuslat için denedik her yolu bütün bir ömür,*

⁵⁵⁰ Hadîd 57/4 “Nerede olsanız, O sizinle beraberdir.” âyetine işâret vardır.

*Hayâlinin tek bir göz kırpışı nazarımızda,
Bütün bir ömür güzelleri seyretmekten daha hoştur.*

لایحہ چہارم

ماسوای حق-عزّ و علا- در معرض زوال است و فنا، حقیقتش معلومی است معدوم، و صورتش موجودی است موهوم. دیروز، نه بود داشت و نه نمود. و امروز نمودی است بی بود، و پیداست که فردا از وی چه خواهد گشود. زمام انقیاد به دست آمال و امانی چه دهی، و پشت اعتماد بر این مزخرفات فانی چه نھی؟ دل از همه برکن و در خدای بند؛ و از همه بگسل و با خدای پیوند. اوست که همیشه بود و همیشه باشد، و چهره بقایش را خار هیچ حادثه نخرشد.

4. Dördüncü Lâyiha

Hak-azze ve alâ-dan başkası zevâle ve fenâya ma'rûzdur. Mâsivânın hakîkati ma'lûmdur, ancak aslında yoktur ve sûreti de vardır ama hayal ürünüdür. "Dün"ün ne zuhûru/görünmesi vardı, ne de vücûdu. Ve "bugün" zâhirdir, lakin vücûdu yoktur ve yarından ne çıkacağı da âşikardır. O halde niçin irâde dizginini emellerin ve arzuların eline veriyor; neden bu fânî güzelliklere sırtını dayıyorsun? Gönlü her şeyden kopar ve Hüda'ya bağla! Ve her şeyden kesilip, ezeli ve ebedi olan Hüda'ya kavuş! Ki O'nun vech-i bekâsını sonradan yaratılanın dikenini çizemez.

رباعی

هر صورت دلکش که تو را روی نمود
خواهد فلکش ز دور چشم تو ربود
رو دل به کسی ده که در اطوار وجود
بوده است همیشه با تو و خواهد بود

17. Rubâî

*Her gönülçelen sûret ki sana yüz gösterir,
Felek yakında gözünden çekip alır,*

*Var, gönlünü varlık sahalarında olana ver!
O hep seninle olmuştur ve de hep olacaktır.*

رباعی

رفت آنکه به قبله بتان روی آرم
حرف غم شان به لوح دل بنگارم
آهنگ جمال جاودانی دارم
حُسنی که نه جاودان، از آن بیزارم

18. Rubâî

*Güzelliğinin kiblesine yüzümü döndüğüm yok,
Acılarını kalbimin sayfasına nakşettiğim yok,
Ebedî güzelliğin meftûnu olmuşum,
Ebedî olmayan güzelliğe gayrı sabrım yok.*

رباعی

چیزی که نه روی در بقا باشی از و
آخر هدف تیر فنا باشی از و
از هرچه به مُردگی جدا خواهی شد
آن به که به زندگی جدا باشی از و

19. Rubâî

*Her ne şey ki seni sonsuza götürmeyecektir,
Yokluğunun oku sonunda seni hedefleyecektir,
Her şeyden memâtın ile ayrılmak dilersen,
Hayatındayken ondan kurtulman daha iyi olacaktır.*

رباعی

ای خواجه اگر مال اگر فرزند است
پیداست که مدت بقایش چند است
خوش آنکه دلش به دلبری در بند است
کش با دل و جان اهل دل پیوند است

20. Rubâî

*Ey Hoca varsın olsun mal da evlât da,
Varlıklarının müddeti belli nasıl olsa,
Mes'ûd olan gönlünü o Dilber'e verendir,
Ki kalp ehli, cân-ı gönülden bağlıdır O'na.*

لایحه پنجم

جمیل علی الاطلاق حضرت ذو الجلال و الافضال است. هر جمال و کمال که در جمیع مراتب ظاهر است، پرتو جمال و کمال اوست، آنجا تافته و ارباب مراتب بدان سمت جمال و کمال صفت یافته. هرکه را دانایی دانی، اثر دانایی اوست؛ و هرکجا بینایی بینی، ثمره بینایی اوست. و بالجمله همه صفات اوست از اوج کلیت و اطلاق تنزل فرموده و در حسیض جزویت و تقیید تجلی نموده، تا تو از جزو به کل راه بری، از تقیید به اطلاق روی آوری. نه آنکه جزو از کل ممتاز دانی و به مقید از مطلق بازمانی.

5. Beşinci Lâyiha

Mutlak olarak Cemîl /güzel, celâl ve fazîletlerin sâhibi Hazret-i Allah'dır. Her mertebede zuhûr eden bütün güzellik ve mükemmellikler, O'nun cemâl ve kemâlinin yansıyan nûrudur ve o nûrla her mertebedeki eşyâ cemâl ve kemâl sâhibi olmuştur. Her kimde ki bilmek var, O'nun bilmekliğindedir ve her nerede ki görmek var, O'nun görmekliğinin eseridir. Kısaca bütün sıfatlar O'nun sıfatıdır. Küllîlik ve mutlaklık zirvesinden tenezzül buyurup, cüz'îlik ve mukayyedliğin derinliklerinde tecellî etmiştir ki sen cüz'den külle yol alıp, yüzünü mukayyed olandan Mutlak olana dönesin; cüz'ü kül'den başka bilesin ve mukayyede takılıp Mutlak'tan geri kalasın diye değil.

رباعی

رفتم به تماشای گل، آن شمع طراز
چون دید میان گلشنم، گفتم به ناز
من اصلم و گلهای جهان فرع مند
از اصل چرا به فرع می مانی باز؟

21. Rubâî

*Gülleri görmeye gittim, o Tiraz mumu,⁵⁵¹
Gördü beni gülşenin ortasında ve dedi ki:
Aslolan benim, cihânın gülleri benim kollarımdır,
Neden dallara dalıp da gövdeden geri kaldın?*

رباعی

از لطف قد و صباحتِ خدّ چه کنی
وز سلسله زلف مجعد چه کنی
از هر طرفی جمال مطلق تابان
ای بی خبر از حسن مقید چه کنی

22. Rubâî⁵⁵²

*Ne yapacaksın hoş endâm ile tatlı yüzü,
Ne yapacaksın bukle bukle olmuş zülfü,
Her tarafta Mutlak'ın güzelliği ışıldarken,
Ne yapacaksın ey bî-haber, mukayedin hüsnünü.*

⁵⁵¹ Tiraz, Türkistan'da beyaz tenli güzelleri ile meşhur bir şehir adıdır.

⁵⁵² [Bu lutf-u kad ve sabâhat-i haddeden geç/ Bu silsile-i zülf-i müca'adden geç/ Tâbân her tarafta cemâl-i Mutlak/ Bıkayd olup, mâh-ı mukayyeden geç.] İsmail Müfîd Efendi, vr.3^b

لایحه ششم

آدمی اگرچه به سبب جسمانیّت در غایت کثافت است، اما به حسب روحانیّت در نهایت لطافت است. به هرچه روی آرد حکم آن گیرد، و به هرچه توجه کند رنگ آن پذیرد. و لهذا حکما گفته‌اند: چون نفس ناطقه به صور مطابق حقایق متجلی شود، و به احکام صادق آن متحقّق گردد صارت کانه الوجود کله و ایضا عموم خلایق به واسطه شدّت اتصال بدین صورت جسمانی و کمال اشتغال بدین پیکر هیولانی چنان شده‌اند که خود را از آن باز نمی‌دانند و امتیاز نمی‌توانند، و فی المثنوی المولوی-قدس الله سرّه- من افاداته:

6. Altıncı Lâyiha

İnsanoğlu cismâniyeti sebebiyle kesâfetin zirvesinde olsa da, rûhâniyeti i'tibâriyle letâfetin son noktasındadır.⁵⁵³ Her neye yüzünü dönse, onun hükmünü giyer ve her neye yönelse onun rengine boyanır. Bunun için filozoflar demişlerdir ki: Nefs-i nâtika eğer hakîkatlere mutâbık/ uygun düşen sûretlerle bezenirse ve onun sâdik olan hükümleriyle mütehakkik olsa, vücûdun kendisi olur. Ancak yaratılanların geneli, bu cismânî sûretle alâkalarının şiddeti ve bu maddî şekille meşgûliyyetlerinin yoğunluğundan dolayı kendilerini ondan alamaz ve ayırt edemez hâle gelmişlerdir. Ve Mesnevî-i Mevlevî'de -kaddesallâhu sırrahu- şöyle buyurur:

شعر

ای برادر تو همین اندیشه‌ای

⁵⁵³ İnsanın bu iki yönlü hakikatini İbn Fâriz'ın şu beyti ile îzâh eder:

و ابی و ان كنت ابن آدم صورة

فلی فیہ معنی شاهد بابوتی

[Tercüme: Eğerçi ben sûret-i hissî ve beden-i unsurî hasebiyle Âdem oğluyum; velâkin ma'nâ cihetinden benim onun pederi olduğuma şâhid vardır.] Hz. Peygamber'in(s.a.v) "Âdem su ile toprak arasındayken ben nebî idim" hadîsi şerîfine işâret vardır. [Alıntı: Irâkî, Lemeât (çev. ve şrh. Ahmed Avni Konuk, İlkhaf Yayınları, İstanbul 2011, s. 27.)

ما بقى تو استخوان و ریشه‌ای

گر گل است اندیشه تو، گلشنی

ور بود خاری تو همیشه گلخنی

Şiir⁵⁵⁴

Ey kardeş! Sen ancak o düşünceden ibâretsin,

Bunun dışında da et ve kemikten başka bir şey değilsin,

Eğer endişen gül olursa, gül bahçesisin,,

Yok eğer dikense çalılığa dönersin.

پس می‌باید که بکوشی، و خود را از نظر خود بپوشی، و بر ذاتی اقبال کنی و به حقیقتی اشتغال نمایی که درجات موجودات، همه مجالی جمال اویند، و مراتب کاینات مرایی کمال او. و بر این نسبت چندان مداومت نمایی که با جان تو درآمیزد، و هستی تو از نظر تو برخیزد، و اگر به خود روی آوری، روی به او آورده باشی، و چون از خود تعبیر کنی، تعبیر از او کرده باشی. "مقید"، "مطلق" شود و انا لحقّ هو

الحقّ.

Dolayısıyla gayret göstermeli ve kendini nazarından kaldırmalısın. Ve varlığın bütün dereceleri, güzelliğinin tecelligâhı ve kâinâtın bütün mertebeleri, mükemmelliğinin aynaları olan o Zât'a yönelmeli ve bu hakikatle iştigâl etmelisin. Ve bu nisbet üzere o kadar devâmlılık göstermelisin ki bu hakikat ruhuna işlemeli ve kendi varlığın gözünden kalkmalıdır. Böylece kendine baktığında, O'na bakmış olursun ve kendinden bir şey söylediğinde, O'nun tarafından söylenmiş olur. O zaman mukayyed, Mutlak olur ve "Ben Hakk'ım", "O Hakk" olur.

رباعی

گر در دل تو گل گذرد گل باشی

⁵⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, beyit 277-278.

ور بلبل بیقرار، بلبل باشی
تو جزوی و حق کل است، اگر روزی چند
اندیشه کل پیشه کنی کل باشی

23. Rubâi

*Gönlünden gül geçerse gül olursun,
Ve kararsız bülbül geçerse bülbül olursun,
Sen cüz'sün ve Hak külldür, olur da bir gün,
Küll'ü düşünürsen küll olursun.*

رباعی

ز آمیزش جان و تن تویی مقصودم
وز مردن و زیستن تویی مقصودم
تو دیر بزی که من برفتم ز میان
گر "من" گویم ز من تویی مقصودم⁵⁵⁵

24. Rubâi

*Canımla bedenimin karışmasından Sensin maksadım,
Ölmekten de yaşamaktan da Sensin maksadım,
Ben çekileyim aradan da Sen kal,
"Ben" diyorsam da "Sensin" yine maksadım.*

رباعی

کی باشد و کی لباس هستی شده شق
تابان گشته جمال وجه مطلق
دل در سطوات نور او مستهلک

⁵⁵⁵ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâidir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâiler*, rubâi no:424.)

جان در غلبات شوق او مستغرق

25. Rubâi

*Ne zaman yırtılacak Varlık elbisesi,
Ve parlayacak Mutlak'ın yüzünün güzelliği,
Onun nûrunun şiddetinden bitti tükendi gönül
Rûhu geçirdi kendinden, Onun şevkinin kuvveti.*

لایحه هفتم

ورزش این نسبت شریفه می باید کرد بر وجهی که در هیچ وقتی از اوقات و هیچ حالتی از حالات از آن نسبت خالی نباشی، چه در آمدن و رفتن، و چه در خوردن و خفتن، و چه در شنیدن و گفتن، و بالجمله در جمیع حرکات و سکانات حاضر وقت می باید بود، تا به بطالت نگذرد، بلکه واقف نفس تا به غفلت برنیاید.

7. Yedinci Lâyiha

Ve bu nisbet-i şerîfeye öyle bir gayret göstermen gerekir ki hiçbir vakitte ve hiçbir hâlde o nisbetten hâlî/boş olmayasın; ne gelmekte ve gitmekte, ne yemekte ve uyumakta ve ne de dinlemekte ve konuşmakta. Kısaca bütün hareketlerde ve hareketsizliklerde hâzırû'l-vakt olmak/ vaktinin gereğini yerine getirmek gerekir ki boş geçmesin. Dahası nefesine vâkıf olmalı ki gafletle çıkmasın.

رباعی

رخ گرچه نمی نمائیم سال به سال
حاشا که بُود مهر تو را و هم زوال
دارم همه جا با همه کس در همه حال
در دل ز تو آرزو و در دیده خیال

26. Rubâî

*Yıllar geçip gidiyor, göstermiyor olsan da yüzünü,
Sana olan sevgimin yok olması ne mümkün!
Her yerde, herkesle, her hâlde; var,
Kalbimde Sen'in arzun ve gözümde Sen'in hayâlin.*

لایحهٔ هشتم

همچنان که امتداد نسبت مذکوره به حسب شمول جمیع اوقات و ازمان واجب است، همچنین ازدیاد کیفیت آن به سبب تعری از ملبسهٔ اکوان، و تبری از ملاحظهٔ صور امکان، اهم مطالب است؛ و آن جز به جهدی بلیغ و جدی تمام در نفی خواطر و اوهام میسر نگردد. هرچند خواطر منتفی تر و وسوس مختفی تر، آن نسبت قوی تر. کوشش می باید کرد تا خواطر متفرقه از ساحت سینه⁵⁵⁶ خیمه بیرون زند و نور ظهور هستی حق سبحانه و تعالی بر باطن پرتو افکند؛ تو را از تو بستاند، و از مزاحمت اغیار برهاند. نه شعور به خودت ماند، و نه شعور به عدم شعور بل لم یبق الا الله الواحد الاحد.

8. Sekizinci Lâyiha

Nasıl ki bu bahsi geçen nisbetin, bütûn vakitleri ve zamanları içine alacak şekilde şümûlu gerekiyse, aynı şekilde keyfiyetinin de varlıkların mülabesesinden taarrî /soyutlanma ve mümkün varlıkların sûretlerinin mülâhazasından teberrî/ temizlenme vasıtasıyla artırılması, en önemli maksatlardandır. Ancak bu [maksada vasıl olmak], zihne gelen havâtır ve evhâmın izâle edilmesinde büyük bir gayret ve tam bir ciddiyet olmadıkça kolaylaşmaz. Düşünceler ne kadar engellenir ve vesveseler ne kadar gizlenirse o nisbet de o kadar güçlü olur. Öyle bir gayret gerekir ki müteferrika/ dağınmık düşünceler çadırlarını gönül sahasından başka yere kursunlar ve böylece Hak Subhânehû'nun varlık zuhûrunun nûru, bâtınını aydınlatsın da seni senden alsın ve ağyârın itiş-kakışından

⁵⁵⁶ Afsahzâd'ın tahkikinde (سینه) yerine (سنيّة) yer almaktadır; ancak ma'nâya daha uygun olmasından Richard'ın kullanımını metin içine aldık.

*kurtarsın. Ne kendine şuûrun kalsın ne de kendine şuûrunun olmadığına şuûrun kalsın.
Doğrusu sadece bir ve tek olan Allah bâkîdir.*⁵⁵⁷

رباعی

یا رب مددی گز ددی خود برهم
از بد بپرم وز بدی خود برهم
در هستی خود مرا ز خود بیخود کن
تا از خودی و بیخودی خود برهم

27. Rubâî

*Meded Yâ Rab! Ki kaçayım hayvanî özümden,
Ayrılayım kötüden ve kurtulayım kötülüğümden,
Kendi varlığında, al benliğimi benden,
Ki kurtulayım benliğimden ve bensizliğimden.*

رباعی

آن را که فنا شیوه و فقر آیین است
نی کشف و یقین، نه معرفت نه دین است
رفت او ز میان همین خدا ماند خدا
«الفقر اذا تمّ هو الله» این است

28. Rubâî⁵⁵⁸

*Kim ki meşrebi fenâ ve âdeti fakirliktir,
Ne keşf ve yakîn, ne de marifet ve din sâhibidir,*

⁵⁵⁷ Konuyla alakalı daha geniş bilgi için (bkz.Toshiko İzutsu, *İslam'da Varlık Düşüncesi* (çev. İbrahim Kalın), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 28-35.)

⁵⁵⁸ [Yâ Rab! Beni benden alıp ihyâ kıl/Şebnem gibi cezp ederek ifnâ kıl/**El-fakr izâ temme hüvallâhu** bulup/

Bu abd-i fakîri cümleden iğnâ kıl.] İsmail Müffid Efendi, vr. 4^b

O aradan çıktı ve Allah Allah olarak kaldı,
İşte “Fakirlik tam olduğunda o Allah’tır.”⁵⁵⁹ budur.

لایحہ نهم

Fena عبارت از آن است که به واسطه استیلاى ظهور هستى حقّ بر باطن به ما سواى او شعور نماند، و
فنای فنا آنکه به آن بیشعورى هم شعور نماند؛ و پوشیده نباشد که فنای فنا در فنا مندرج است؛ زیرا که
صاحب فنا را اگر به فنای خود شعور باشد صاحب فنا نباشد، به جهت آنکه صفت فنا و موصوف
آن، از قبیل ما سواى حق اند – سبحانه و تعالی – پس شعور به آن منافى فنا باشد.

9. Dokuzuncu Lâyiha

Fenâ, Hakk'ın varlığının zuhûrunun, bâtına gâlib gelmesi sebebiyle Hak'tan başkasına şuûrun kalmamasından ibârettir. Fenâ-i fenâ ise bu şuûrun kalmamasına da şuûrun olmamasıdır. Âşikârdır ki fenâ-i fenâ; fenâda mûnderiçtir, çünkü fenâ sâhibi fânî olduğunun bilincinde olursa zaten fenâ sâhibi olmuş olmaz; şöyle ki fenâ sıfatı ve fenâ ile nitelenmiş olmak, mâsivâ-yı Hak kabîlendendir, dolayısıyla fenânın bilincinde olmak, fenâyâ aykırıdır.

رباعى

زينسان که بقای خویشتم می خواهی

از خرمن هستیت جوی کی کاهی

تا يك سر مو ز خویشتم آگاهی

گردد ز نی از ره فنا گمراهی

29. Rubâî⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Ebû Abdullah Dûnî'ye atfedilen bir sözdür. Bkz. Molla Câmi, *Nefehâtü'l-Ûns* (haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara,) Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s.395.

⁵⁶⁰ [Bergâh kalsa harman-ı tende nâgâh/ Sâlik olamaz efendi, fânî fillâh/ Dâvâ-yı fenâ edip, kılından geçmez/ Ma'nâ-yı fenâdan o değildir âgâh.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^b

*Bunun gibi bir bekā istersin,
Varlığının harmanından bir arpayı nasıl verirsin,
Tek bir tyyünün bile farkında oldukça sen,
Fenâ yolundan dem vursan da, yoldan sapmışsın.*

لايحه دهم

توحيد، يگانه گردانیدن دل است. يعنى تخلص و تجريد او از تعلق به ماسواى حق-سبحانه-هم از روى طلب و ارادت، و هم از جهت علم و معرفت. يعنى طلب و ارادت او از همه مطلوبات و مرادات منقطع گردد، و همه معلومات و معقولات از نظر بصيرت او مرتفع شود. از همه روى توجه بگرداند و به غير حق-سبحانه-آگاهى و شعورش نماند.

10. Onuncu Lâyiha

Tevhîd, gönlü birmektedir. Yâni gönlü, hem talep ve istekte hem de ilim ve ma'rifette Hak Subhânehû'nun gayrısından kurtarmak ve temizlemektir. Diğer bir deyişle, talebi ve irâdesi bütün matlûblar ve murâdlardan kesilir; bütün ma'lûmları ve ma'külli basîretinin nazarından kalkar ve her yüzden yönünü döndürüp Hak Subhânehû'dan başkasına farkındalığı ve bilinci kalmaz..

رباعى

توحيد به عرف صوفى اى صاحب سير

تخلص دل از توجه اوست به غير

رمى ز نهايات مقامات طيور

گفتم به تو گر فهم كنى منطق طير

30. Rubâî

*Ey seyr sâhibi! Sûfîlerin örfünde tevhîd,
Gönlü gayrîye olan alakadan temizlemektir,
Budur kuşların makâmlarının nihâyetinin remzi,*

Eğer “Mantıku’t-Tayr”⁵⁶¹ anlarsan, sözüm sanadır.

لایحہ یازدهم

مادام که آدمی به دام هوا و هوس گرفتار است دوام این نسبت از وی دشوار است. اما چون آثار جذبات لطف در وی ظهور کند، و مشغله محسوسات و معقولات را از باطن وی دور، التذاذ به آن غلبه کند بر لذات جسمانی و راحت روحانی، کلفت مجاهده از میانه برخیزد و لذت مشاهده در جانش آمیزد. خاطر از مزاحمت اغیار بردازد، و زبان حالش بدین ترانه ترتم آغازد:

11. Onbirinci Lâyiha

İnsanoğlu hevâ ve heves tuzağına düştükçe, bu nisbetin devâmlılığı da onun için zor olacaktır. Ama ne zaman Hakk’ın lutfunun cezbeleri kendinde zûhur eder; hissettikleri ve aklettiklerinin meşgalesi bâtınından uzak olur; bu nisbetin lezzeti cismanî lezzetlere ve rûhânî rahatlıklara gâlib olursa işte o zaman mücâhedenin külfeti ortadan kalkar ve müşâhedenin lezzeti rûhuna işler, zihni mâsivânın telâşesinden kurtulur ve hâl dili şu nağmeyi terennüme başlar:

رباعی

کای بلبل جان مست زیاد تو مرا

وی پایه غم پست زیاد تو مرا

لذات جهان را همه در پا فکند

ذوقی که دهد دست زیاد تو مرا

⁵⁶¹ Neml, 27/ 14’e atıf vardır. Âyetin tamamı: وَ وَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلَّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَ أَوْتَيْنَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، إِنَّ هَذَا هُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ. Ayrıca Feridüddin Attar’ın aynı isimli eserine de işâret edilmektedir. Bkz. Feridüddin Attar, *Mantıku’t-Tayr*, Antik Kitap, İstanbul 2007.

31. Rubâî⁵⁶²

*Ey cân bülbülü mest oldum yâdın ile,
Ve ey keder sebebim, dibe vurdum yâdın ile,
Cihânın lezzetleri hepten yerle bir,
Senin yâdının verdiği zevk ile.*

لایحہ دوازدهم

چون طالب صادق، مقدمه نسبت جذبہ را کہ التذاذ است به یاد کرد، حقّ - سبّحانه - در خود باز یابد
کہ تمامی همت را بر تربیت و تقویت آن گمارد، و از هرچه منافی آن است خود را باز دارد و چنان
داند کہ اگر فی المثل عمر جاودانی را صرف آن نسبت کند، هیچ نکرده باشد و حقّ آن کما ینبغی به
جای نیآورده.

12. Onikinci Lâyiha

*Sâdık olan tâlibin, cezbe nisbetinin başlangıcını ki Hakk'ın yâdkerdiyle/ zikriyle
lezzetlenmektir, kendinde bulduğu zaman yapması gereken bütün himmetini onun tertîb
ve takvîyesine sarf etmek; ve her ne ki o lezzete hâlel verir kendini ondan alıkoymaktır.
Ve meselâ, bütün ömrünü bu nisbete harcamış da olsa hiçbir şey yapmamış ve o nisbetin
hakkını gerektiği gibi yerine getirmemiş bilmelidir.*

رباعی

بر عودِ دلم نواخت یک زمرمه عشق

زان زمرمه‌ام ز پای تا سر همه عشق

حقّا کہ به عهدها نیام بیرون

از عهدہ حقّ گزارِ یکدمه عشق⁵⁶³

⁵⁶² [Ey bülbül-i cân, mest olan yâdınla/ Vey mâye-i gam, pest olan yâdınla/ Lezzât-ı cihân cümle ayakta kaldı/Bu zevk ü şevki berdest olan yâdınla.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 5^a

⁵⁶³ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:370.)

32. Rubâî⁵⁶⁴

*Kalp udumda bir nağme terennüm etti aşk,
Bu nağmeden oldum baştan aşağı aşk,
Hakikat o ki asırlar geçse de ödeyemem,
Aşkın bir lahzasının bile hakkını.*

لایحہ سیزدهم

حقیقت حقّ - سبحانه - جز هستی نیست و هستی او را انحطاط و پستی نی. مقدّس است از سمت
تبدّل و تغیر، و میراست از وصمت تعدّد و تکثّر. از همه نشاها بی نشان نه در علم گنجد و نه در
عیان. همه چندها و چونها از او پیدا، و او بی چند و چون. همه چیزها به او مدرک و او از احاطه ادراک
بیرون. چشم سر در مشاهده جمال او خیره و دیده سرّ بی ملاحظه کمال او تیره.

13. Onüçüncü Lâyiha

Hakk'ın -Subhânehû- hakîkati varlıktan başka bir şey değildir ve O'nun varlığı kusurlu ve nâkıs değildir. Onun varlığı tebeddül/ değişim ve teğayyür/ başkalaşım alâmetinden mukaddestir; çoğalma ve üremeden müberrâdır/arınmıştır. Bütün nişânlardan nişânsızdır ve ne ilme sığar ne de ıyâna. Bütün nicelik ve nitelik O'ndan zuhûr ettiği halde, O nicelik ve niteliksizdir. Her şey O'nunla müdrîk/algılayıcı iken, O algıya sığmaktan hâriçtir. Baş gözü O'nun cemâlini görmekten kamaşır; sır gözü ise O'nun mükemmelliğini mülâhaza etmekten/gözlemekten bulanır.

رباعی

یا من لهواه کنت بالروح سمحت

هم فوقی و هم تحتی، نه فوقی و نه تحت

ذات همه جز وجود تو قایم به وجود

⁵⁶⁴ [Üd-i dile perdâhte edip bir zenzeme aşk/ O zenzemeden oldu serâ pâ heme aşk/ Bir uhdede hakkâ ki olunmaz ifâ/ Bir uhdede hak-güzârî-i yekdeme aşk.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 5^a

ذات تو وجود سازج و هستی بحت

33. Rubâî⁵⁶⁵

*Ey aşkına rûhumu adadığım,
Hem üst hem alt, ne üst ne alt,
Vücûdunun gayrı ve vücûdla kâimdir her şeyin zâtı,
Senin Zât'ın ise sade ve hâlis olan varlıktır.*

رباعی

بس بیرنگ است یار دلخواه ای دل
قانع نشوی به رنگ ناگاه ای دل
اصل همه رنگها از آن بیرنگیست
«وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً» ای دل

34. Rubâî

*Arzulanan sevgili pek renksiz ey gönül,
Öyle hemen renk ile kâni olma ey gönül,
Bütün renklerin sâhibi, O renksiz olandır,
[Kim Allah'tan daha güzel boyar]⁵⁶⁶ ki ey gönül?*

لایحه چهاردهم

لفظ "وجود" را گاه به معنی تحقق و حصول - که معانی مصدریه و مفهومات اعتباریه‌اند - اطلاق می‌کنند، و بدان اعتبار از قبیل معقولات ثانیه است که در برابر وی امری نیست در خارج، بلکه ماهیات را عارض می‌شود در تعقل، چنانچه محققان حکما و متکلمین تحقیق آن کرده‌اند. و گاه لفظ وجود می‌گویند و حقیقتی می‌خواهند که هستی وی به ذات خود است و هستی باقی موجودات به وی.

⁵⁶⁵ [Ey zâtıyla kâim olan cümle zevât/ Nûrunla zuhûr etmede cümle zerrât/ Göster de ölüp âlem nûr-i zâtın/ Gün gördü, adem gitti o dem hep zulumât.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 5^b

⁵⁶⁶ Bakara, 2/138

و فی الحقیقت غیر از وی موجودی نیست در خارج، و باقی موجودات عارض وی اند، و قایم به وی،

چنانکه ذوق کمال کبرای عارفین و عظمای اهل یقین به آن گواهی می‌دهد؛ و اطلاق این اسم بر

حضرت حقّ-سبحانه و تعالی- به معنی ثانی است نه به معنی اول.

14. Ondördüncü Lâyiha

Vücûd lafzını bazen masdar ma'nâlı ve i'tibârî kavramlar olan husûl ve tahakkuk anlamında kullanırlar. Bu ma'nâ bakımından vücûd, ma'kulât-ı sâniyyedir/ ikincil anlamlıdır ki hâriçte bu anlama tekâbü'l eden hiçbir şey yoktur; ancak akletme esnasında mâhiyetlere ârız olur, nitekim muhakkik filozoflar ve kelamcılar bu manayı tahkik etmişlerdir.

Bazen de vücûd derken, varlığı kendi zâtından olan ve diğer bütün varlıkların da kendisiyle var olduğu hakîkati kastederler. Filhakîka, hâriçte O'ndan başka mevcûd yoktur ve diğer mevcûdât O'na ârız ve O'nunla kâimdirler. Nitekim ulu ve kâmil âriflerin ve azametli yakîn ehlinin tecrübesi buna şâhittir. Hazret-i Hakk'a varlık isminin kullanılması, ikinci anlam i'tibârîyedir, ilk anlam i'tibârîyla değildir.

رباعی

هستی به قیاس عقل اصحاب قیود

جز عارض اعیان حقایق ننمود

لیکن به مکاشفات ارباب شهود

اعیان همه عارضند و معروض وجود⁵⁶⁷

35. Rubâî⁵⁶⁸

Varlık kayıt ehlinin aklî kıyâsına göre,

⁵⁶⁷ Afsahzâd tahkîkinde (وجود) yerine (رئود) kelimesi geçmektedir, ancak ma'nâyâ münâsîp olması açısından Richard tahkîkindeki kullanımı metin içine aldık.

⁵⁶⁸ [Mevcûd, bi'tibâr-i ashâb-ı kuyûd/ A'râz ve cevâhîr ile oldu ma'dûd/Lâkin bi-tarîk-i keşf-i erbâb-ı şuhûd/ A'yân-ı avâriz oldu, ma'rûz vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^a

*Ârız olur ancak ayn ve hakikatlere,
Lakin şuhûd ehlinin keşiflerince,
A'yân hep arazdır ve mahaldir varlığı.*

لایحہ پانزدہم

صفات غیر ذاتند من حیث ما يفهمه العقول، و عین ذاتند من حیث التحقق و الحصول. مثلاً عالم ذات است به اعتبار صفت علم، و قادر به اعتبار قدرت، و مرید به اعتبار ارادت. و شك نیست که اینها چنانکه بحسب مفهوم با یکدیگر متغایرنند مر ذات را نیز مغایرنند. اما بحسب تحقق و هستی عین ذاتند به آن معنی که آنجا وجودات متعدّد نیست بلکه وجودیست واحد و اسماء و صفات نسب و اعتبارات

او.

15. Onbeşinci Lâyiha

Sıfatlar akılların anlayışı cihetinden Zât'ın gayrıdırlar ama tahakkuk ve husûl cihetinden de Zât'ın aynıdırlar. Örneğin âlim; ilim sıfatı i'tibâriyle bir zâttır, kâdir; kudret sıfatı i'tibâriyle ve mürîd; irâde sıfatı i'tibâriyle bir zâttır. Şüphe yoktur ki bu sıfatlar birbirlerinin gayrı oldukları gibi Zât'ın da gayrıdırlar. Ancak tahakkuk ve varlık hasebiyle Zât'ın aynıdırlar; şöyle ki ortada farklı farklı varlıklar olmayıp, tek bir varlık vardır; isimler ve sıfatlar da O'nun nisbet ve i'tibârlarıdır.

رباعی

ای در همه شان ذات تو پاک از همه شین

نی در حق تو کیف توان گفت نه آین

از روی تعقل همه غیرند صفات

با ذات تو وز روی تحقق همه عین⁵⁶⁹

⁵⁶⁹ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:550.)

36. Rubâî

*Ey her işte Zât'ı temiz olan her lekeden,
Senin hakkında denmez ne "nasıl" ne de "nereden",
Akletmek cihetinden sıfatlar hep gayrıdırlar Zât'ının
Ama Zât'ının aynıdırlar tahakkuk cihetinden.*

لایحۂ شانزدهم

ذات من حیث هی از همه اسماء و صفات معر است و از جمیع نسب و اضافات میرزا. اتّصاف او به این امور به اعتبار توجه اوست به عالم ظهور در تجلّی اول که خود به خود بر خود تجلّی نمود. نسبت علم و نور و وجود و شهود متحقّق گشت، و نسبت علم مقتضی عالمیّت و معلومیّت شد، و نور مستلزم ظهور و ظاهریت و مظهریت، و وجود و شهود مستتبع واجدیّت و موجودیّت و شاهدیّت و مشهودیّت؛ و همچنین ظهور که لازم نور است مسبوق است به بطون، و بطون را تقدّم ذاتی و اولیّت است نسبت با ظهور. پس اسم اول و آخر و ظاهر و باطن متعیّن شد. همچنین در تجلّی ثانی و ثالث الی ما شاء الله، نسب و اضافات متضاعف می شود، و هرچند تضاعف نسب و اسماء او بیشتر، ظهور او بلکه خفای او بیشتر. "فسبحان من احتجب بمظاهر نوره و ظهر باسبال ستوره"؛ خفای او به اعتبار صرافت و اطلاق ذات است، و ظهور به اعتبار مظاهر و تعینات.

16. Onaltıncı Lâyiha

Zât, Zât olması cihetinden bütün isimler ve sıfatlardan ârî; bütün nisbet ve izâfelerden de berîdir. Zât'ın bu şeylerle sıfatlanması ise zuhûr âlemine ilk tecellisindeki teveccühü i'tibâriyledir ki kendisiyle kendi zâtı üzerine tecellî eyledi ve böylece ilim, nûr ve şuhûd nisbetleri tahakkuk etti. İlim nisbeti, âlimlik ve ma'lûmluğu; nûr nisbeti, zuhûr, zâhiriyyet ve mazhariyyeti; vücûd nisbeti vâcidiyyet ve mevcûdiyyeti; şuhûd nisbeti şâhidiyyet ve meşhûdiyyeti gerektirdi. Aynı şekilde zuhûr ki nûr nisbetinin bir gereğidir, butûndan zaman olarak önceliklidir; butûnun ise zuhûra nisbetle zâtî önceliği ve evveliyyeti vardır.

Böylece Zâhir, Bâtın, Evvel ve Âhir isimleri taayyün etmiş oldu. Aynı şekilde ikinci, üçüncü tecellîde –Allah’ın dilediği kadar- nisbet ve i’tibârlar da tezâuf olmaktadır/ katlanmaktadır. Nisbet ve i’tibârlar ne kadar katlanırsa, zuhûru da o derece katlanır, bir o kadar da hafâsı katlanır. “Nûrunun zuhûrlarıyla gizlenip, örtülerini kaldırmakla zâhir olanı tesbih ederim.”

Onun hafâsı, Zât’ın sarâfet /sırlık ve itlâkı/ mutlaklığı i’tibâriyledir ve zuhûru da mazharlar ve taayyünler i’tibâriyledir.

رباعی

با گلرخ خویش گفتم: ای غنچه دهان

هر لحظه مپوش چهره چون عشوه گران

زد خنده که: من به عکس خوبان جهان

در پرده عیان باشم و بی پرده نهان⁵⁷⁰

37. Rubâî

*Dedim ki gül yanaklı sevgilime; Ey gonca dudak!
Gizlersin yüzünü işveli güzeller gibi her ân,
Güldü ve dedi ki: Ben cihân güzelleri gibi değilim,
Örtüden görünür, örtüsüzken gizlenirim.*

رباعی

رخسار تو بی نقاب دیدن نتوان

دیدار تو بی حجاب دیدن نتوان

مادام که در کمال اشراق بود

سرچشمه آفتاب دیدن نتوان

⁵⁷⁰ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:506.)

38. Rubâî

*Peçe olmadan yanağını görmek ne mümkün,
Örtü olmadan cemâlini görmek ne mümkün,
Böyle mükemmel parıldadıkça,
Güneşin çeşmesini görmek ne mümkün!*

رباعی

خورشید چو بر فلک زند رایت نور

در پرتو او خیره شود دیده دور

و ان دم که کند ز پرده ابر ظهور

فالتاظر یجتلیه من غیر قصور

39. Rubâî

*Güneş nûr sancağını vurduğunda feleğe,
Gözler kamaşır ışığını uzaktan gördüğünde,
Ve bulut perdesinin ardında görüldüğü an,
Görür onu bakan, bir kusûr olmadan.*

لایحۃ هفدهم

تعین اول وحدتی است صرف و قابلیت است محض، مشتمل بر جمیع قابلیتات، چه قابلیت تجرد از جمیع

اعتبارات و صفات و چه قابلیت اتصاف همه. و به اعتبار تجرد از جمیع اعتبارات تا غایتی که از قابلیت

این تجرد نیز مرتبه احدیت است: و مر او راست بطون و اولیت و ازلیت؛ و به اعتبار اتصاف او به

جمیع صفات و اعتبارات، مرتبه واحدیت است: و مر او راست ظهور و آخریت و ابدیت.

17. Onyedinci Lâyiha

Taayyün-i evvel, sırf vahdet ve mahza kâbiliyettir ki bütün kâbiliyyetlere şâmildir; gerek bütün sıfatlar ve i'tibârlardan tecerrüd kâbiliyyeti olsun, gerek bunların hepsiyle vasıflanmak kâbiliyyeti olsun. Bütün i'tibârlardan hatta tecerrüdden bile

tecerrüdü hasebiyle mertebe-i ahadiyyettir; butün, evveliyyet ve ezeliyyet bu mertebeye âittir. Bütün sıfat ve îtibarlarla vasıflanması hasebiyle de mertebe-i vâhidiyyettir; zuhûr, âhiriyyet ve ebediyet de bu mertebeye âittir.

و اعتبارات مرتبه واحديت بعضی از آن قبیلند که اتصاف ذات به آنها به اعتبار مرتبه جمع است، خواه مشروط باشند به تحقق و وجود بعض حقایق کونیه، چون خالقیت و رازقیت و غیرها؛ و خواه نباشند، چون حیات و علم و ارادات و غیرها، و اینها اسماء و صفات الهیت و ربوبیتند؛ و صورت معلومیت ذات متلبسه بیده الاسماء و الصفات حقایق الهیه است؛ و تلبس ظاهر وجود به آنها موجب تعدد وجودی نیست.

Vâhidiyyet mertebesinin i'tibârlarından bâzısı vardır ki Zât'ın onlarla vasıflanması, cem' mertebesi i'tibâriyledir; bu bâzısı ister hâlikıyyet/yaraticılık, râzıkıyyet/rızıklandırıcılık ve diğerleri gibi kevnî hakikatlerin tahakkuk ve vücûd şartına bağlı olsun; isterse de ilim, hayat, irâde ve diğerleri gibi bu şarta bağlı olmasın.

Bunlar ilâhiyyet/ilâhlık ve rubûbiyyetin/rablık isimleri ve sıfatlarıdır. Ve bu isimler ve sıfatlarla mütelebbis/giyinmiş olan Zât'ın ma'lûmluğunun sûreti, ilâhî hakikatlerdir. Zâhir-i vücûdun bunlarla telebbüsü varlığın taaddüdünü gerektirmez.

و بعضی از آن قبیلند که اتصاف ذات به آنها به اعتبار مراتب کونیه است، چون فصول و خواص و تعینات که ممیزات اعیان خارجیه اند از یکدیگر، و صور معلومیت ذات متلبسه بیده الاعتبار، حقایق کونیه است و تلبس ظاهر وجود به احکام و آثار آنها موجب تعدد وجودیست.

Ve vâhidiyyet mertebesinin i'tibârlarından bâzısı vardır ki Zât'ın onlarla vasıflanması kevnî mertebeler i'tibâriyledir; hâricî aynları birbirinden temyîz eden fasıllar, hâssalar ve taayyünler gibi. Bu i'tibârlarla mütelebbis olan Zât'ın ma'lûmluk sûreti ise kevnî hakikatlerdir ve zâhir-i vücûdun bu kevnî hakikatlerin hükümleri ve eserleri ile telebbüsü varlığın taaddüdünü gerektirir.

و بعضی از آن حقایق کونیّه را عند سریان الوجود فیها باحدیّه جمع شؤونه و ظهور آثارها و احکامها به استعداد ظهور جمیع اسماء الهی است، سوی الوجوب الدّاتی علی اختلاف المراتب الظهور شدة و ضعفا و غالبیّه و مغلوبیّه، چون کمال افراد انسانی از انبیاء و اولیاء و بعضی را استعداد ظهور بعضی است دون بعضی علی الاختلاف المذكور، چون سایر موجودات. و حضرت ذات باحدیّه جمیع شؤونها الاهیّه و الکوئیّه ازلا و ابداء، در جمیع این حقایق-که تفصیل مرتبه واحدیتند-ساری است و متجلی، چه در عالم ارواح و چه در عالم مثال و چه در عالم حسّ و شهادت، چه در دنیا و چه در آخرت.

Ve bu kevnî hakikatlerden bâzısında; Vücûd bütûn şe'nlerinin ahadiyyeti ile onlara sereyân ettiğinde ve hakikatlerin âsâr ve ahkâmıyla onlarda zuhûr ettiğinde Zâtî vücûdan başka bütûn ilâhî isimlerin mazharı olmaya isti'dâd vardır. Bu zuhûra isti'dâd; şiddet, zaaf, gâliblik ve mağlûbluğun farklılığına göre değışir; tıpkı insanların en kâmilî olan peygamberler ve velîler gibi. Ve bâzısında bahsedilen ihtilâf üzere isimler ve sıfatların bir kısmına isti'dâd vardır ve bir kısmına da yoktur, diğêr varlıklarda olduğu gibi. Ve Hazret-i Zât bütûn ilâhî ve kevnî şûûnunun ahadiyyetiyle ezeli ve ebedî olarak mertebe-i vâhidiyyetin tafsilîleri olan bu bütûn hakikatlerde sereyân eyler ve tecellî eder, hem ruhlar âleminde, hem misâl âleminde, hem his ve şehâdet âleminde ve de hem dünyada hem de ahirette.

و مقصود از این همه تحقیق و ظهور کمال اسمایی است که کمال جلا و استجلاست. کمال جلا یعنی ظهور او بحسب این اعتبارات، کمال استجلا یعنی شهود او مر خود را، بحسب همین اعتبارات؛ و این ظهور و شهودی است عیانی عینی چون ظهور و شهود مجمل در مفصل، به خلاف کمال ذاتی که ظهور ذات است مر نفس خود را در نفس خود، برای نفس خود، بی اعتبار غیر و غیریت. و این ظهوری است علمی غیبی، چون ظهور مفصل در مجمل.

Bütûn bunlardan maksat isimlerin kemâlinin tahakkuk ve zuhûr etmesidir ki bu kemâl de celâ kemâli ve isticlâ kemâlinden ibârettir. Kemâl-i celâ, Zât'ın bu esmâ ve sıfât i'tibârlarıyla [mazharlarda] zuhûr etmesidir. Kemâl-i isticlâ ise Zât'ın yine bu

i'tibârlarla kendi kendine olan temâşâsıdır. Ve bu zuhûr ve şühûd, aynî ve ıyânî zuhûr ve şühûddur; mücmelin mufassalde zuhûru ve şühûdu gibi. Zâtî kemâlin aksinedir bu durum; çünkü Zâtî kemâl Zât'ın Zât'ta, kendisi için, gayr ve gayrîyyete i'tibâr etmeksizin zuhûrudur. Ve bu zuhûr mufassal olanın mücmel olanda zuhûru gibi ilmî ve gaybîdir.

و غنای مطلق لازم کمال ذاتی است. و معنی غنای مطلق آن است که شؤون و احوال و اعتبارات ذات باحکامها و لوازمها علی وجه کلی جملی که در جمله مراتب حقایق الهی و کونی می نمایند مر ذات را فی بطونها، و اندراج الكل فی وحدتها مشاهد و ثابت باشند، بجمع صورها و احکامها كما ظهرت و تثبت و تشاهد فی المراتب. و از این حیثیت از وجود جمیع موجودات مستغنی است كما قال-سبحانه-

إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

Mutlak gınâ, Zâtî kemâlin bir gereğidir. Mutlâk gınânın anlamı odur ki Zât'ın şe'n, hal ve i'tibârlarının, hükümleri ve gerekleri ile küllîlik ve icmâl üzere bütün ilâhî ve kevnî hakikatlerin mertebelerinde göründükleri gibi; bütün sûretleri ve hükümleriyle Zât'ın bâtnlığında ve her şeyi vahdetinde derç etmesinde görünür hale gelip sâbit olurlar, tıpkı mertebelerde zuhûr edip zâhir, sâbit ve müşâhed oldukları gibi. İşte bu vecihle Vücûd, bütün mevcûdâttan müstağnîdir, Subhân olan Allah'ın buyurduğu gibi: [Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir.]⁵⁷¹

رباعی

دامان غنای عشق پاک آمد پاک

ز آلودگی نیاز با مشتی خاک

چون جلوه گر و نظارگی جمله خود است

گر ما و تو در میان نباشیم چه پاک؟

⁵⁷¹ Ankebût, 29/6. Âyetin tamamı: إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ [Cihad eden, ancak kendisi için cihad etmiş olur. Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir.]

40. Rubâî⁵⁷²

*Aşk mülkiyetinin etekleri pâk ki ne pâk,
Bir avuç toz topraktan ki pâklığını bozacak,
Cilvegâh da nazargah da hep O,
Biz aradan kalksak ne zararı olacak?*

رباعی

هر شأن و صفت که هستی حق دارد

در خود همه معلوم و محقق دارد

در ضمن مقیدات محتاج به خویش

از دیدن آن غنای مطلق دارد

41. Rubâî

*Hakk'ın varlığının her şe'n ve sıfatı,
Kendinde bilinir ve O'nda muhakkak,
Mukayyed varlıklar Ona muhtaç; lâkin,
O'nun zenginliği, onları görmekte mutlak.*

رباعی

واجب ز وجود نیک و بد مستغنیست

واحد ز مراتب عدد مستغنیست

در خود همه را چو جاودان می بیند

از دید نشان برون ز خود مستغنیست

42. Rubâî⁵⁷³

⁵⁷² [Dâmân-ı ginâ-yı aşk pâk, oldu pâk/Etmez onu âlude, bu âmîziş-i hâk/ Çün zâhir ve hem mazhar o oldu cümle/Sen, ben arada olmasa, âlemde çi pâk.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^b

⁵⁷³ [Vâcib-i bu vücûd niyk ü bedden müstağnî/ Vâhid gibi kem cümle adetten müstağnî/ Zâtında bu kâinâti dâim görünce/ Ru'yette olur hâriç-i hadden müstağnî.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^b

*Vâcib varlık iyi ve kötünün varlığından müstağnîdir,
Vahid varlık sayıların mertebelerinden müstağnîdir,
Kendinde gördüğü için her şeyi her dâim,
Kendinin dışında gözlemekten müstağnîdir.*

لَا يَجْهَهُ هَجْدَهُمْ

چون تشخصات و تعینات افراد و انواع مندرجه تحت "حیوان" را رفع کنی، افراد هر نوعی در وی جمع شوند؛ و چون ممیزات آن انواع را- که فصول و خواصند- رفع کنی، همه در حقیقت "حیوان" جمع شوند؛ و چون ممیزات "حیوان" و آنچه با او در تحت "جسم" نامی مندرج است رفع کنی، همه در تحت "جسم" نامی جمع می شوند؛ و چون ممیزات "جسم" نامی را و آنچه با او مندرج است تحت "الجسم" رفع کنی، همه در حقیقت "جسم" جمع شوند، و چون ممیزات جسم را و آنچه با او مندرج است تحت "الجوهر"، اعنی العقول و النفوس رفع کنی، همه در حقیقت جوهر جمع شوند. و چون ما به الامتیاز جوهر و عرض را رفع کنی، همه در تحت "ممکن" جمع شوند. و چون ما به الامتیاز ممکن و واجب را رفع کنی، هر دو در "موجود مطلق" جمع شوند، که عین حقیقت وجود است و به ذات خود موجود است، نه به وجودی زاید⁵⁷⁴ بر ذات خود و وجوب صفت ظاهر اوست، و امکان صفت باطن او، اعنی الاعیان الثابته الحاصلة بتجلیة علی نفسه متلبسا بشئونه.

18. Onsekizinci Lâyiha

“Hayvân”/canlı cinsi altında bulunan her nev’in /tür taayyünlerini ve teşahhuslarını kaldırsan, her türün ferdleri o türde toplanır. Nev’lerin mümeyyizlerini/karakteristik kaldırdığında ki bunlar fasıllar ve hâssalardır, bütün bu türler “canlı” hakîkati altında birleşirler. “Canlı” ve onunla birlikte “cism-i nâmî

⁵⁷⁴ Afsahzâd tahkîkinde (زاید) kelimesi yer almamakla birlikte, Richard’ın tahkîkinde geçmesi ve ma’nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

/beslenen, büyüyen ve üreyen cisim altında bulunanların mümeyyizlerini kaldırsan hepsi “cism-i nâmî” hakikatinde buluşurlar. “Cism-i nâmî” ve onunla birlikte “cisim” altında bulunanların mümeyyizlerini kaldırsan hepsi “cisim” hakikatinde birleşirler. “Cisim” ve onunla birlikte “cevher” altında bulunanların yâni akıllar ve nefislerin mümeyyizlerini kaldırsan “cevher” hakikati altında birleşirler. “Cevher” ile “araz”ın kendisiyle ayrıldığı şeyi kaldırsan “mümkîn” altında cem’ olurlar. “Mümkîn” ile “vâcib”in kendisiyle ayrıldığı şeyi kaldırsan “Mevcûd-i Mutlak” altında birleşirler ki Vücûd-i Hakîkî’nin aynıdır. Ve varlığı kendi Zât’ındandır; Zât’ı üzerine bir ziyâde değildir. Vücûb O’nun zâhirî sıfatı ve imkân ise bâtinî sıfatıdır; yâni şe’nlerine bürünerek kendi Zât’ına tecellî buyurması ile hâsıl olan a’yân-ı sâbitedirler.

و این ممیزات خواه فصول و خواصّ و خواه تعینات و تشخّصات، همه شؤون الهی اند که مندرج و مندمج بودند در وحدت ذات؛ اولاً در مرتبه علم به صورت اعیان ثابتة برآمدند؛ و ثانیاً در مرتبه عین به واسطه تلبّس احکام و آثار ایشان به ظاهر وجود که مجلی و آینه است مر باطن وجود را، صورت اعیان خارجیّه گرفتند. پس نیست در خارج الآ حقیقتی واحد که به واسطه تلبّس به شؤون و صفات، متکثر و متعدّد می نماید نسبت به آنان که در ضیق مراتب محبوسند و به احکام و آثار آن مقید.

Ve bu mümeyyizler gerek fasıllar ve hâssalar ve gerekse de taayyünler ve teşahhuslar olsun hepsi Zât’ın vahdetinde mündemiç ve münderiç olan ilâhî şe’nlerdir. Evvelâ ilim mertebesinde a’yân-ı sâbite sûretinde geldiler, ikinci olarak ayn mertebesinde a’yân-ı sâbitenin hükümleri ve eserlerinin bâtin-ı Vücûd’un mazhar ve aynası olan zâhir-i Vücûd’a bürünmesi vâsıtasıyla hâricî ayn sûretini tuttular. Dolayısıyla hâriçte tek bir hakikat vardır, ama mertebelerin darlığında hapsolmuş ve ahkâm ve âsarıyla kayıtlanmış olanlara göre O hakikat, şe’nler ve sıfatların kisvesine bürünmesiyle müteaddid ve mütekessir görünmektedir.

رباعی

مجموعه گون را به قانونِ سبق

کردیم تصفح ورقاً بعد ورق

حقاً که ندیدیم و نخواندیم در او

جز ذات حق و شؤون ذاتیه حقّ

43. Rubâî⁵⁷⁵

*Ders diye çalıştık Kâinat kitabına,
Araştırdık her şeyi sayfa sayfa,
Hakikat o ki ne bir şey gördük ne de okuduk,
Hakk'ın zâtı ve zâtî şuûnundan başka.*

رباعی

تا چند حدیث جسم و ابعاد و جهات

تا کی سخن معدن و حیوان و نبات

یک ذات فقط بود محقق نه ذوات

این کثرت و همی ز شؤون است و صفات

44. Rubâî⁵⁷⁶

*Nereye kadar cisim, ebât ve yönlerden söz açmak,
Nereye kadar ma'den, hayvân ve bitkiden dem vurmak,
Tek bir Zât'tır muhakkak olan, zâtlar değil,
Bu çokluk O'nun sıfat ve şe'nlerinin vehmidir ancak.*

لایحه نوزدهم

مراد به اندراج کثرت شؤون در وحدت ذات نه اندراج جزو است در کل، یا اندراج مظهر در ظرف،

بلکه مراد اندراج اوصاف و لوازم است در موصوف و ملزوم، چون اندراج نصفیت و ثلثیت و ربعیت و

خمسیت الی ما لا نهاية له در ذات واحد عددی؛ زیرا که این نسب در وی مندرجند و اصلاً ظهور

⁵⁷⁵ [Mecmûa-i kâinat ber vech-i sebak/ Etmekte tefahhus varakan, ba'de varak/ Hakkâ ki ne gördük, ne kırâat ettik/İllâ zâtıyla şuûn-i zâtiyye-i Hak.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7^a

⁵⁷⁶ [Yetmez mi beyan-ı cism ü eb'âd u cihât/Yetmez mi bu bahs-i mâden ü hayvân u nebât/Mevcûd-i hakikî, zât-ı vâhid ancak/Bu kesret-i vehmiyye, şuûnât ve sıfât.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7a

ندارند، مادام که به تکرار ظهور در مراتب جزو اثنین و ثلاثه و اربعه و خمسه واقع نشود. و از اینجا معلوم می‌شود که احاطهٔ حقّ - سبحانه و تعالی - به جمیع موجودات همچون احاطهٔ ملزوم است به لوازم، نه همچون احاطهٔ کلّ به جزو، یا ظرف به مظلوف. تعالی الله عمّا لا یلیق بجناب قدسه.

19. Ondokuzuncu Lâyiha

Şen'lerin çokluğunun Zât'ın vahdetinde indirâcından maksat, cüz'ün küildeki veya mazrûfun/zarfı konulanın zarftaki indirâcı gibi değildir. Aksine bu indirâç vasıfların vasıflananda veya lâzımların melzûmlarda indirâcı gibidir; meselâ "bir" sayısının kendinde yarımlik, üçtebirlik, dörttebirlik, beşte birlik ve bu şekilde sonsuza kadar giden sayıların içerilmiş olması gibi. Bu nisbetler "bir" sayısında münderiçlerdir ve bir sayısı; iki, üç, dört, beş sayılarında tekrarlanmadıkça zuhûra gelmezler. Böylece ma'lûm olur ki Hak Subhânehu ve Teâlâ'nın bütün varlıkları ihâtâ etmesi/ kuşatması, melzûmun lâzımı kuşatması gibidir; küllün cüz'ü veya zarfın mazrûfu kuşatması gibi değildir. Allah cenâb-ı kudsine yaraşmayan şeylerden münezzehtir.

رباعی

در ذات حق اندراج شان معروف است

شان چون صفت است و ذات حق موصوف است

این قاعده یاددار کانیجا که خداست

نه جزو نه کل نه ظرف و نه مظلوف است

45. Rubâî⁵⁷⁷

*Hakk'ın Zât'ının indirâcı bilinen bir iştir,
Şe'n vasıf gibidir ve Hakk'ın zâtı nitelenendir,
Bu kâideyi iyi aklında tut ki Hüda,
Ne cüz' , ne küll, ne zarf ne de zarflanana şeydir.*

⁵⁷⁷ [Zât-ı Hak'da indirâç, şe'n-i ma'ruftur/Şe'n vasıf gibidir, Zât-ı hak mevsûftur/Bu kâideyi hıfz eyle kim Zât-ı Hüda/Ne cüz' ne küll, ne zarf ve ne mazrûftur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7b

لایحه بیستم

ظهور و خفای شؤون و اعتبارات به سبب تلبس به ظاهر وجود و عدم آن، موجب تعیر حقیقت وجود و صفات حقیقیه او نیست، بلکه مبتنی بر تبدل نسب و اضافات است، و آن مقتضی تغییر در ذات نی؛ اگر عمرو از یمین زید برخیزد و بر یسارش نشیند، نسبت زید با او مختلف شود، و ذاتش با صفات حقیقیه خود همچنان برقرار، و همچنین حقیقت وجود به واسطه تلبس به امور شریفه زیادتی کمال نگیرد، و به جهت ظهور در مظاهر خسیسه نقصان نپذیرد. نور آفتاب هرچند بر پاك و پلید تابد، هیچ تغییر به بساط نوریت او راه نیابد. نه از مشک بوی گیرد و نه از گل رنگ و نه از خار عار و نه از خارا ننگ.

20. Yirminci Lâyiha

Şen'ler ve i'tibârların, zâhir-i vücûda bürünmeleri ve bürenmemeleri ile hâsıl olan zuhûr ve hafâsı, Vücûd'un hakîkatinin ve hakîkî sıfatlarının tebeddül/değişim ve teğayyürünü/başkalaşma gerektirmez. Aksine bu teğayyür nisbetler ile izâfelere âittir ve bunlarda olan teğayyür de Zât'ın teğayyürünü gerektirmez. Meselâ Amr, Zeyd'in sağından kalkıp soluna otursa, Zeyd'in ona nisbeti değişir; ancak Zeyd'in zâtı ve hakîkî sıfatları aynı hâl üzere kalır. Aynı bu şekilde Mutlak Vücûd'un umûr-i şerîfeye bürünmesiyle O'nun kemâl-ı kibriyâsına bir şey ilâve olmaz ve adî mazharlarda zuhûr etmesiyle de Mukaddes Zât'ı noksânlık kabûl etmez. Güneşin ışığı temiz olana da pis olana da vurur, ancak güneş ışığının basît oluşuna bir teğayyür yolu yoktur. Ne miskten koku alır, ne gülden renk; ne dikenden ârı vardır ne de kayadan hayâsı.

رباعی

چون خور ز فروغ خود جهان آراید

بر پاك و پلید اگر بتابد شاید

نی نور وی از هیچ پلید آلاید

نی پاکی وی ز هیچ پاک افزاید

46. Rubâî⁵⁷⁸

*Güneş nûruyla cihâni süslüyorken,
Aydınlık verse de her temize ve pise,
Onun nûruna ne pislik bulaşır,
Ne de temiz olandan temizliği artar.*

لایحۂ بیست و یکم

مطلق بی مقید نباشد و مقید بی مطلق صورت نبندد؛ اما مقید محتاج است به مطلق و مطلق مستغنی از مقید. پس استلزام از طرفین است و احتیاج از یک طرف، چنانکه میان حرکت ید و حرکت مفتاح که در ید است.

21. Yirmibirinci Lâyiha

Mutlak, mukayyedsiz olmaz ve mukayyed de Mutlak olmadan sûret bulmaz. Şu kadarı var ki mukayyed, Mutlak olana muhtaç iken; Mutlak, mukayyeden müstağnîdir. Dolayısıyla istilzâm/birbirini gerektirme iki taraflıdır; ama ihtiyâç tek taraflıdır; şöyle ki elin hareketi ile eldeki anahtarın hareketi arasında iki taraflı bir istilzâm varken, diğerine muhtaç olmak tek taraflıdır.

رباعی

ای در حرم قلوس تو کس را جا نی

عالم به تو پیدا و تو خود پیدا نی

ما و تو ز هم جدا نیم انا هست

ما را به تو حاجت و تو را با ما نی

⁵⁷⁸ [Hurşîd ziyâsıyla cihân-ârâdır/Her pâka ve nâpâka furûğ-efzâdır/Ne pâka ziyâsıyla zuhûru artar/Ne hisset-i nâpâk ile rüsvâdır.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 7^b

47. Rubâî⁵⁷⁹

*Ey mukaddes haremi kimseye yâr olmayan,
Âlem senden zuhûr eder ve lakin sen görünmezsin,
Biz ve Sen birbirimizden ayrı değiliz lakin,
Biz Sana muhtaçken, Sen bize muhtaç değilsin.*

و ایضا مطلق مستلزم مقیددی است از مقیدات علی سبیل البدلیة نه مستلزم مقیددی مخصوص؛ و چون
مطلق را بدلی نیست قبله احتیاج همه مقیدات اوست لا غیر.

*Ve yine Mutlak mukayyedlerden bir mukayyedi bedel olmak yoluyla gerektirir,
husûsî bir mukayyedi müstelzim değildir. Mutlak olana bedel olmadığı için, bütün
mukayyedlerin ihtiyâç kiblesi O'dur, başkası değildir.*

رباعی

قرب تو به اسباب و علل نتوان یافت

بی واسطه⁵⁸⁰ فضل ازل نتوان یافت

بر هرکه بود توان گرفتن بدلی

تو بی بدلی تو را بدل نتوان یافت

48. Rubâî

*Sana yakınlık sebeplerle ve illetlerle bulunamaz,
Ezelî fazlının vâsıtası olmadan da bulunamaz,
Kim olursa olsun, bir bedeli alınabilir,
Sen'in bir bedelin yoktur, o yüzden Sana bedel bulunamaz.*

رباعی

⁵⁷⁹ [Ey harem-i kudsî olmayan kimseye câ/Âlem seninle zâhir ve sen nâ-peydâ/Herkes sana muhtâç taayyünde iken/Sen kimseye muhtaç değilsin hâşâ.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

⁵⁸⁰ Afsahzâd tahkîkinde واسطه yerine سابقه kelimesi yer almaktadır; ancak ma'nâ i'tibârıyla daha münâsîp olduğundan Richard tahkîkindeki kullanımı metin içine aldık.

ای ذات رفیع تو نه جوهر نه عرض
فضل و کرمت نیست معلّل به غرض
هرکس که نباشد تو عوض باشی از او
و آن را که نباشی تو، کسی نیست عوض

49. Rubâî

*Ey Yüce Zât! Sen ne cevhersin ne de araz,
Fazilet ve kereminin nedeni değildir hiçbir amaç,
Olmayanın yerine Sen bir başkasını koyarsın,
Ama Sen 'i bulamazsa biri, kim yerine koysun bir ivaz.*

استغناى مطلق از مقید به اعتبار ذات است و الاّ ظهور اسماء الوهیّت و تحقّق نسب ربوبیّت بی مقید،
از محالات است.

*Mutlak'ın mukayyeden istiğnâsı, Zât'ı hasebiyledir, yoksa ilâhî isimlerin
ortaya çıkması ve rubûbî nisbetlerin mukayyed olmaksızın tahakkuk etmesi, mümkün
olmayan şeylerdendir.*

رباعی

ای باعث شوق و طلبم خوبی تو
فرع طلب من است مطلوبی تو
گر آینه محیی من نبود
ظاهر نشود جمال محبوبی تو

50. Rubâî⁵⁸¹

Ey güzelliği hasret ve talebimi körükleyen,

⁵⁸¹ [Ey hüsn-i cemâli bâis-i şevk-i kulüb/Âlem sana bin cân ile tâlib, sen mahbûb/Âyine-i muhabbet-i hâl olmayınca/Zâhir olamaz aks-i cemâl-i matlûb.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

*Matlûbluğun talebimin bir dalıdır,
Eğer âşıklığının aynası olmasaydı,
Zâhir olamazdı mâşukluğunun güzelliği.*

لا بلکه هم محبّ حقّ است و هم محبوب او؛ و هم طالب حقّ است و هم مطلوب او. مطلوب و محبوب است در مقام جمع احدیّت، و طالب و محبّ است در مرتبه تفصیل و کثرت.

Hayır, aksine seven de Hak'tır, sevilen de; talep eden de Hak'tır, talep edilen de. Ancak cem-i ahadiyyet mertebesinde sevilen ve talep edilendir; tafsîl ve çokluk mertebesinde ise seven ve talep edendir.

رباعی

ای غیر تو را به سوی تو سیری نه
خالی ز تو مسجدی نه و دیری نه
دیدم همه طالبان و مطلوبان را
آن جمله توپی و در میان گیری نه

51. Rubâî ⁵⁸²

*Ey Sen'den gayrısına yol olmayan,
Hiçbir mescid ve manastır Sen'den hâlî değildir,
Bütün talep edenleri ve talep edilenleri gördüm,
Hepsi Sen'sin, arada başkası var değildir.*

لایحۂ بیست و دوم

⁵⁸² [Ey cânib-i cenâbına, yok gayra seyr/Hiç var mı zuhûr etmediğin mescid ve deyr/Her tâlib ve matlûbu temâşâ ettik/Mevcûd-i hakîkî sensin ancak, yok gayr.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

حقیقت هر شیء تعین وجود است در حضرت علم به اعتبار شأنی که آن شیء مظهر اوست، یا خود وجود متعین به همان شأن در همان حضرت، و اشیای موجوده عبارتند از تعینات وجود به اعتبار انصباع ظاهر وجود به آثار و احکام حقایق ایشان، یا خود وجود متعین به همین اعتبارات، بر وجهی که حقایق همیشه در باطن وجود پنهان باشد و احکام و آثار ایشان در ظاهر وجود پیدا؛ زیرا که زوال صور علمیه از باطن وجود محال است و الا جهل لازم آید. تعالی الله عن ذلك علوا کبیرا.

22. Yirmi ikinci Lâyiha

Her şeyin hakîkati, Vücûd'un ilim mertebesinde o şeye mazhar olacak şe'nin aracılığıyla taayyünüdür veyâ o şe'n ile o mertebede müteayyin olan Vücûd'dur. Mevcûd şeyler, Zâhir-i Vücûd'un onların hakikatlerinin hükümleri ve eserleriyle boyanması hasebiyle Vücûd'un taayyünleridir. Veya mevcûdât, hakikatlerinin Bâtın-ı Vücûd'da gizli ve örtülü olup, ahkâm ve eserlerinin Zâhir-i Vücûd'da zâhir olmaları hasebiyle de taayyün eden vücûddan ibarettirler; çünkü ilmî sûretlerin Bâtın-ı Vücûd'dan zevâli imkânsızdır, yoksa cehâlet gerekir. Allah böyle olmaktan çok ulu ve yücedir.

رباعی

ماییم وجوه و اعتبارات وجود
در خارج و علم عارض ذات وجود
در پرده ظلمت عدم مستوریم
ظاهر شده عکس ما ز مرآت وجود

52. Rubâî⁵⁸³

*Biz Varlığın vecihleri ve i'tibârlarınız,
Hâriçte ve ilimde Varlığın Zât'ına ârızız,
Yokluğun karanlık perdesinde perdelenmişiz,*

⁵⁸³ [Biz olduk gerçi i'tibârât-ı vücûd/Nefsü'l-emrde avârız-ı zât-ı vücûd/Mestûr-i verâ-yı zulmet a'dâm idik/Gösterdi bizi ukûs-i mir'ât-ı vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

Ve Vücûd aynasında zâhir olur aksimiz.

پس هر شیء به حسب حقیقت و وجود، یا وجود متعیّن است یا تعیّن عارض مر وجود را. و تعیّن صفت متعیّن است؛ و صفت به اعتبار مفهوم اگرچه غیر موصوف است، به اعتبار وجود، عین اوست؛ و تغایر بحسب مفهوم و اتحاد بحسب وجود موجب صحّت حمل.

Sonuç olarak her şey hakikat ve varlık açısından ya vücûd-i müteayyin ya da taayyün-i vücûddur. Taayyün, müteayyin olanın sıfatıdır. Sıfat anlam i'tibâriyle mevsûfun gayrı ise de varlık i'tibâriyle aynıdır. Mefhum i'tibâriyle farklı varlık i'tibâriyle aynı olmak, yüklem sîhhatini gerektirir.

رباعی

همسایه و همنشین و همره همه اوست

در دلق گدا و اطلس شه همه اوست

در انجمن فرق و نمانخانه جمع

بالله همه اوست ثم بالله همه اوست

53. Rubâî

Komşu, arkadaş, yoldaş hepsi O,

Dilencinin paçavrasında ve şâhin atlasındaki hep O,

Fark cemiyetinde ve cem ' halvethanesinde,

Yemin olsun ki hep O, hem de hep O.

لایحه بیست و سوم

حقیقت وجود اگرچه بر جمیع موجودات ذهنی و خارجی مقول و محمول می شود اما او را مراتب متفاوت است، بعضها فوق بعض؛ و در هر مرتبه او را اسامی و صفات و نسب و اعتبار مخصوصه ای است که در سایر مراتب نیست، چون مرتبه الوهیت و ربوبیت و مرتبه عبودیت و خلقیت. پس اطلاق

اسامی مرتبہ الوہیت مثلاً چون: "اللہ" و "رحمان" و غیرہما بر مراتب کونیہ عین کفر و محض زندقہ باشد، و همچنین اطلاق اسامی مخصوصہ بہ مراتب کونیہ بر مرتبہ الہیت غایت ضلال و نہایت خذلان باشد.

23. Yirmi Üçüncü Lâyiha

Hakikat-i Vücûd, bütün zihnî ve hâricî varlıklar için söylenmiş ve yüklem olmuş olsa da onun farklı farklı mertebeleri vardır. Bazı mertebeler bâzısından üstündür ve her mertebenin başka bir mertebede olmayan kendine has isimleri, sıfatları, nisbetleri ve i'tibârları vardır; meselâ ulûhiyyet, rubûbiyyet, ubûdiyyet ve halkiyyet mertebeleri gibi. Ulûhiyyet mertebesinde olan meselâ "Allah", "Rahman" ve diğer zâtî olan isimleri, kevnî mertebeler üzerine iltâk etmek küfrün kendisidir ve zındıklıktan başka bir şey değildir. Aynı şekilde kevnî mertebelere mahsûs isimleri de ulûhiyyet mertebesi için kullanmak dalâlet ve yanılıgıda son noktadır.

رباعی

ای بُردہ گمان کہ صاحب تحقیقی

و اندر صفت صدق و یقین صدیقی

هر مرتبه از وجود حکمی دارد

گر حفظ مراتب نکنی زندیقی

54. Rubâf⁵⁸⁴

*Ey kendini tahkîk sâhibi sanan,
Sıdk sıfatında ve yakînde siddîk sanan,
Varlığın her mertebesinde bir hüküm vardır,
Mertebeleri iyi koru da zındık olmayasın.*

لایحہ بیست و چهارم

⁵⁸⁴ [Ey kendini zanneden sâhib-i tahkîk/Evsâf-ı sıdk ve ilm-i yakînde siddîk/Ahkâm-ı merâtib-i vücûdu tahkîk-i fehm et/Hıfz-ı merâtib eyleyip olma zındık.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

موجود حقیقی یکی بیش نیست و آن عین وجود حقّ و هستی مطلق است. اما او را مراتب بسیار است
 اول: مرتبه لا تعین و عدم انحصار است و اطلاق از هر قید و اعتبار و از این حیثیت منزّه است از
 اضافت نعوت و صفات، و مقدّس است از دلالت الفاظ و لغات. نه نقل را در نعت جلال او زبان
 عبارت است و نه عقل را به کنه کمال او امکان اشارت. هم ارباب کشف از ادراک حقیقتش در
 حجاب و هم اصحاب علم از امتناع معرفتش در اضطراب. غایت نشان از وی بی‌نشانی است و
 نهایت عرفان وی حیرانی .

24. Yirmi Dördüncü Lâyiha

Hakîkî Varlık birdir, daha fazla değildir ve o da Hakk'ın Varlığı ve Mutlak Varlıktır; ancak O'nun birçok mertebesi vardır:

İlk Mertebe: Lâ-Taayyün, adem-i inhisâr/sınırsızlıklık ve her kayıt ile i'tibârdan mutlak olmamertesidir. Bu i'tibârla Vücûd, her na't ve sıfat izâfesinden münezzeh; lafızlar ve dillerin Kendine delâlet etmesinden de mukaddestir. Ne naklin, celâlinin büyüklüğünü ifâde etmeye bir dili vardır, ne de aklın kemâlinin özüne işâret etmeye bir imkanı vardır. Hem keşif ehli Onun hakîkatini idrâk etmekten perdeli, hem de ilim ehli Onu bilmenin imkansızlığından muzdariptir. Onun alâmetinin son noktası alâmetsizliğidir ve Onu bilmenin son noktası da hayranlıktır.

رباعی

ای در تو عیانها و نمانها همه هیچ

پندار یقینها و گمانها همه هیچ

از ذات تو مطلقا نشان نتوان داد

کآنجا که تویی بُود نشانها همه هیچ

55. Rubâî

Ey Sen ki hakkında âşikar ve gizlilerin hepsi bir hiçtir,

*Senin için yakîn zannı ve şüphelerin hepsi bir hiçtir,
Senin Zât'ın için mutlak bir nişân verilemez,
Ki Senin olduğun yerde nişanların hepsi bir hiçtir.*

رباعی

هرچند که جانِ عارف آگاه بُود
کی در حَرَمِ قدس تو اش راه بود
دستِ همه اهل کشف و ارباب شهود
از دامن ادراک تو کوتاه بود⁵⁸⁵

56. Rubâî⁵⁸⁶

*Her ne kadar ârifin rûhu uyanıktır,
Ancak mukaddes haremine nasıl yol bulacaktır,
Bütün keşif ehli ve şühûd öncülerinin eli,
İdrâkinin eteğine yetişmekte kifâyetsiz kalır.*

رباعی

این عشق که هست جزو لا ینفک ما
حاشا که شود به عقل ما یدرک ما
خوش آنکه ز نور او دمد صبح یقین
ما را برهاند از ظلام شک ما

57. Rubâî

*Ayrılmaz bir parçamız olan bu aşkı,
Ne mümkündür aklımızın alması,
Nûrundan yakîn sabahının doğduğu o güzel an,*

⁵⁸⁵ Bu rubâî Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âittir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr *Rubâîler*, rubâî no: 270.)

⁵⁸⁶ [Herçond ki ârif dilin âgâh bulur/Eyâ, harem-i kudse nice râh bulur/ Dest bütün ehl-i keşif ve erbâb-ı şuhûd/ Dâmen ki idrâkte kûtâh olur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 9^a

Kurtarır bizi şüphemizin karanlıklarından.

مرتبه ثانیه، تعیین اوست به تعیین جامع مر جمیع تعینات فعلیه وجوبیه الهیه را و جمیع تعینات انفعالیه امکائیه کونیه را و این مرتبه مسمی است به تعیین اول، زیرا که اول تعینات حقیقت وجود اوست، فوق او مرتبه لا تعیین است لا غیر.

İkinci Mertebe: Hakk'ın taayyününün mertebesidir ki hem ilâhî vücûdî fiilî taayyünleri hem de kevnî imkânî infiâlî taayyünleri kendisinde toplar. Ve bu mertebe taayyün-i evvel diye isimlendirilmiştir, çünkü Hakikat-i Vücûd'un ilk taayyünü odur ve bu mertebenin üstünde sadece lâ taayyün mertebesi vardır, başka bir mertebe yoktur.

مرتبه ثالثه، احدیت جمع جمیع تعینات فعلیه مؤثره است و این مرتبه الوهیت است.

Üçüncü mertebe: bütün müessir fiilî taayyünlerin cem'inin ahadiyyetidir. Ve bu mertebe ulûhiyyet mertebesidir.

مرتبه رابعه، تفصیل مرتبه الوهیت است و آن مرتبه اسماء و حضرات ایشان است و اعتبار این دو مرتبه از حیثیت ظاهر وجود است که وجوب وصف خاص اوست.

Dördüncü Mertebe: Ulûhiyyet mertebesinin tafsilidir ve o isimler mertebesi ile onların hazretleridir. Ve bu iki mertebenin i'tibârı Zâhir-i Vücûd haysiyetindedir ki vâciblik onun özel vasfıdır.

مرتبه خامسه، احدیت جمع جمیع تعینات انفعالیه است که از شأن ایشان است تأثر و انفعال، و این

مرتبه کونیه امکائیه است.

Beşinci mertebe: Bütün infiâlî taayyünlerin cem'inin ahadiyyetidir ki bu taayyünlerin işi teessür ve infiâldir. Ve bu mertebe, imkânî kevnî mertebedir.

مرتبه سادسه، تفصیل مرتبه کوتیه است که مرتبه عالم است. و عروض این دو مرتبه به اعتبار ظاهر علم است که امکان از لوازم اوست، و آن تجلی اوست بر خود به صور حقایق و اعیان ممکنات.

Altıncı mertebe: Bu mertebe kevnî mertebenin tafsîlidir ki âlem mertebesidir. Ve bu iki mertebenin zuhûru, zâhir-i ilim i'tibârîyledir ki imkân onun lâzımlarındandır. O, Zâtın Kendine hakikatlerin sûretleri ve mümkün a'yân ile tecellîsidir.

پس فی الحقیقه وجود یکی بیش نیست که در جمیع این مراتب و حقایق مترتبه در آن ساری است، و وی در این مراتب و حقایق عین این مراتب و حقایق است، چنانکه این مراتب و حقایق در وی عین

وی بودند. «حیث کان الله و لم یکن

معہ شیء»

Dolayısıyla, hakikatte Vücûd tektir, daha fazla değildir. Ki O bütün mertebelerde ve mertebelerde sıralananların hakikatlerinde sereyân eder. Ve O bu mertebelerde ve hakikatlerde, bu mertebe ve hakikatlerin aynıdır, tıpkı bu mertebeler ve hakikatlerin O'nda O'nun aynı olmuş oldukları gibi. [Allah var idi, onunla beraber hiçbir şey yok idi.]⁵⁸⁷

رباعی

هستی که ظهور می کند در همه شیء

خواهی که بری به حال وی با همه پی

رو بر سر می حباب را بین که چه سان

می وی بود اندر وی و وی در می می

58. Rubâî

⁵⁸⁷ Buhârî, Tevhîd, 22.; İbn Hanbel, Müsned, II, 431; Hâkim, Müstedrek, II, 341; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, II, 130-131.

*Varlık ki her şeyde zuhûr etmektedir,
İstersen eğer Onun hepsindeki hâlini izlemek,
Var, şarabın üstündeki köpüklere bak ki nasıl,
Şarap köpükte köpük, köpükler de şarapta şaraptır.*

شعر

بر لوح عدم لویح نور قدم

لایح گردید و نه درین سر محرم

حق را مشمر جدا ز عالم زیراک

عالم در حق حقست و حق در عالم⁵⁸⁸

59. Rubâi/Şiir

*Yokluk levhasında kudem nûrunun ışıltuları parladı,
Ve bu gizli sırta hiç kimse mahrem olmadı,
Hakk'ı âlemden ayrı sayma, çünkü,
"Âlem Hak; Hak da âlemdir" sözü haktır.*

لایحہ بیست و پنجم

حقیقت الحقایق العالم که ذات الهی است-تعالی شأنه-حقیقت همه اشیاء است و او فی حدّ ذاته
واحدی است که عدد را به او راه نیست اما به اعتبار تجلیات متکثره و تعینات متعدده در مراتب، تارة
حقایق جوهریه متبوعه است، و تارة حقایق عرضیه تابعه. پس ذاتی واحد به واسطه صفات متعدده
جواهر و اعراض متکثره می نماید و من حیث الحقیقة یکی است که اصلاً متعدّد و متکثر نیست.

25. Yirmi Beşinci Lâyiha

*Âlemdeki hakikatlerin hakikati ki şâni yüce olan Zât-ı İlâhîdir, her şeyin
hakikatidir ve O hadd-i zâtında birdir, O'na sayı vermenin yolu yoktur. Ancak*

⁵⁸⁸ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâidir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâiler*, rubâi no:395.)

mertebelerdeki mütekessir ve müteaddid tecellî ve taayyünler i'tibâriyle, bazen matbû'/kendine tâbi olunan cevherî hakikatlerde bazen de tâbi olan arazî hakikatlerdedir. Sonuç olarak, tek olan Zât, müteaddid sıfatları vasıtasıyla mütekessir cevherler ve arazlar olarak görünür; ancak hakikat cihetinden O birdir ve asla müteaddid ve mütekessir değildir.

رباعی

ای بر سر حرف این و آن نازده خط

پندار دویی دلیل بُعد است و سَخَط

در جمله کاینات بی سهو و غلط

یک عین فحسب دان و یک ذات فقط⁵⁸⁹

60. Rubâî⁵⁹⁰

*Ey onun bunun sözlerine çizgi çekmeyen,
İkilik zannı delildir uzaklığa ve gazaba,
Bil ki kâinâtın bütününde yanlızsız ve hatâsız,
Tek bir hakikat vardır ve tek bir Zât.*

این عین واحد از حیثیت تجرد و اطلاق از تعینات و تقیدات مذکوره حق است، و از حیثیت تعدد و تکثیری که به واسطه تلبس او به تعینات می نماید خلق و عالم. پس عالم ظاهر حق است و حق باطن عالم. عالم پیش از ظهور عین حق بود و حق بعد از ظهور عین عالم؛ بلکه فی الحقیقه یک حقیقت است و ظهور و بطون و اولیّت و آخریّت از نسب و اعتبارات او. «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَ

الْبَاطِنُ»

⁵⁸⁹ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, Rubâîler, rubâî no: 366.)

⁵⁹⁰ [Şekl-i bütânda rehzen-i uşşâk odur/ Belki zâhir ve ayân hem âfâk odur/Takyîd yüzünden olmuştur bu cihân/Vallâhu alâ tarîki'l-ıtlâk odur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 11^a

Bu tek olan Hakikat, bahsedilen taayyünler ve takayyüdlerden soyutlanmak ve mutlak olmak cihetinden Hak'tır; ama taayyünlere bürünmesi aracılığıyla hâsıl olan taaddüd ve tekessür cihetinden ise, âlem ve halk olarak görünür. Dolayısıyla âlem, Hakk'ın zâhiri ve Hak, âlemin bätınıdır. Âlem zuhûra gelmeden evvel Hakk'ın aynı idi ve âlem zuhûra gelince de Hak, âlemin aynı oldu. Daha doğrusu gerçekte tek bir Hakikat vardır da zâhirlilik, bätınlık, evvelik ve âhirlik O'nun nisbetleri ve i'tibârlarıdır. . [O ilktir, sondur, zâhirdir, bätındır.]⁵⁹¹

رباعی

برشکل بتان رهزن عشاق، حق است

لا بلکه عیان در همه آفاق حق است

چیزی که بود ز روی تقیید جهان

و الله که همان زوجه اطلاق حق است⁵⁹²

61. Rubâî

*Güzel kılığında âşıkların yolunu kesen, Hak'tır,
Hayır, dahası bütün ufuklarda görünen Hak'tır,
Takyîd yüzünden âlem görünen şey,
Allah'a yemin olsun ki itlâk cihetinden Hak'tır.*

رباعی

چون حق به تفاصیل شوون گشت عیان

مشهود⁵⁹³ شد این عالم پر سود و زیان

گر باز روند عالم و عالمیان

⁵⁹¹ Hadîd,57/ 3. Âyetin tamamı: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O ilktir, sondur, zâhirdir, bätındır. O, her şeyi bilendir.]

⁵⁹² Bu rubâî Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âittir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no: 87)

⁵⁹³ Afsahzâd tahkîknde (مشهود) yerine (مشهور) kelimesi yer almakla birlikte, Richard'ın tahkîkindeki kullanımı ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

تا رتبهٔ اجمال حق آید به میان

62. Rubâf⁵⁹⁴

*Hak şe'nlerin ayrışmasıyla olunca ayân,
Kâr ve zararlar dolu sahne oldu bu âlem,
Âlem ve âlemdekiler geri gitseler,
İcmâl mertebesiyle meydanda Hak'tır kalan*

لایحهٔ بیست و ششم

شیخ-رضی الله عنه- در فصّ شعیبی می‌فرماید که عالم عبارت است از اعراض مجتمع در عین واحد که حقیقت هستی است، و آن متبدّل و متجدّد می‌گردد مع الانفاس و الآنات. در هر آنی عالمی به عدم می‌رود و مثل آن به وجود می‌آید. و اکثر اهل عالم از این معنی غافلند. کما قال-سبحانه- «بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ» و از ارباب نظر کسی بر این معنی مطلع نشده است مگر أشاعره در بعض⁵⁹⁵ اجزای عالم که اعراض است، حیث قالوا: الاعراض لا تبقى زمانین، و مگر حسابانیه که معروفند به سوفسطائیه، در همهٔ اجزای عالم چه جواهر و چه اعراض؛ و هر یک از فریقین من وجهی خطا کرده‌اند.

26. Yirmi Altıncı Lâyiha

Şeyh –radiyallâhu anh- Şuayb Fassı'nda buyuruyor ki: Âlem tek bir hakîkate toplanan arazlardan ibârettir ki bu tek bir hakîkat, Hakîkat-i Vücûd'dur. Ve âlem her nefeste ve her anda değişmekte ve yenilenmektedir. Her bir ânda bir âlem yokluğa gitmekte ve o âlemin bir benzeri varluğa gelmektedir. Âlemdekilerin çoğu bu ma'nâdan gâfildirler, Subhân olan Allah'ın; [Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe

⁵⁹⁴ [Hak oldu tefâsîl ve şuûn içre iyân/Meşhûd oldu âlem pür-sûd-i ziyân/Ric'at edecek bu âlem ve âlemyân/Bâ- rütbe-icmâl kalır Hak bi-meyân.] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^a

⁵⁹⁵ Afsahzâd tahkîkinde burada (بعض) kelimesi yer almakta fakat, Richard'ın tahkîkinde geçmemesi ve orijinalinin de bu şekilde olması hasebiyle metin içine almadık.

içindedirler.]⁵⁹⁶ buyurduğu gibi. Bu ma'nâ üzerine nazar sâhiplerinden, âlemin bâzı cüzleri hakkında ki bunlar arazlardır, “Arazlar iki ânda kalıcı değildir.”⁵⁹⁷ diyen Eş'arîler ile âlemin gerek cevherler ve gerek arazlar olsun hepsinin iki anda kalıcı olmadıklarını savunan ve Sofistler olarak da bilinen Hisbâniyye dışında kimse muttalî olamamıştır. Ancak bu iki fırkadan her biri bir cihetten hatâyâ düşmüşlerdir.

اما اشاعره به سبب آنکه اثبات جواهر متعدده کرده‌اند، و رای حقیقت وجود و اعراض متبدله متجدده را به آنها قایم داشته و ندانسته‌اند که عالم به جمیع اجزائه نیست مگر اعراض متجدده متبدله مع الانفاس که در عین واحد جمع شده‌اند، و در هر آنی از این عین زایل می‌شوند و امثال آنها به وی متلبس می‌گردند. پس ناظر به واسطه تعاقب امثال در غلط می‌افتد و می‌پندارد که آن امری است واحد مستمر. كما يقول الأشاعرة في تعاقب الأمثال على محلّ العرض من غير خلوّ آن من شخص من العرض مماثل للشخص الاول فيظنّ الناظر انها امر واحد مستمر.

Eş'arîler'in hatâsı şu sebeptendir: onlar Hakikat-i Vücûd'un dışında birçok hakikati [a'yân] isbât etmiş ve her anda değişip yenilenen arazların o aynlarda kâim olduğunu savunmuşlardır. Bilmemişlerdir ki âlem bütün cüz'leriyle her nefeste değişerek yenilenen ve tek bir hakikatte cem' olan arazlar bütününden başka bir şey değildir. Ki bu arazlar her ânda, o hakikatten zâil olup bir benzerleri o hakikate bürünürler. Böylece bu arazlara bakan, taâkub-i emsâl/ benzerlerin ardı ardına gelmesi sebebiyle hatâyâ düşer ve hep devâm eden bir durum var zanneder.⁵⁹⁸ Tıpkı Eş'arîlerin: “Emsâl araz mahallinde birbirini sürekli takip eder ki hiçbir ân bir araz ferdi kendinden önceki araz ferdinden hâlî değildir. Ona bakan da zanneder ki o araz sürekli devâm eden tek bir şeydir.” dedikleri gibi.

رباعی

⁵⁹⁶ Kaf, 50/14. Âyetin tamamı: أَفَعَبَّيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ [İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]

⁵⁹⁷ Taftazânî, Şerhu'l-Makâsîd (haz. Abdurrahmân Umeyra), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989, c.2, s. 160.

⁵⁹⁸ Ariflerin tevhîdine bk. S.71

بحری است نه کاهنده نه افزاینده

امواج بر او رونده و آینده

عالم چو عبارت از همین امواج است

نمود دو زمان بلکه دو آن پاینده⁵⁹⁹

63. Rubâî⁶⁰⁰

*Ne azalan ne de çoğalan bir deniz vardır,
Onun dalgaları (bir o yana bir bu yana) gider gelirler,
Âlem de bütün bu dalgalardan ibâret olduğundan,
İki zaman şöyle dursun iki ân bile kalıcı değildir.*

رباعی

عالم بود ار نه‌ای ز عبرت عاری

نهری جاری به طورهای طاری

و اندر همه طورهای نهر جاری

سری است حقیقه الحقایق ساری

64. Rubâî

*İbret alacak olursan eğer, âlem
Bir nehirdir merhaleler atlayarak akan,
Bu akıcı nehrin her merhalesinde,
Hakikatler Hakikati'nin sırrıdır sârî olan.*

⁵⁹⁹ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:596.)

⁶⁰⁰ [Zanneyleme bu âlemi sen pâyende/ Emvâc-ı misâl revende hem âyende / Deryâya nazar eyle ki ancak O'dur/ Âlemde ne kâhinde ne efzâyende] İsmail Müfid Efendi, vr.10^b

و اما خطای سوفسطائیه آن است که مع قولهم بالتبدل فی العالم باسره متنبه نشده‌اند به آنکه يك حقیقت است که متلبس می‌شود به صور و اعراض عالم و موجودات متعینه متعدده می‌نماید و ظهور نیست او را در مراتب کونی جز به این صور و اعراض، چنانکه وجود نیست اینها را در خارج بدون او.

Sofistlerin hatâsı da odur ki: âlemin bütünüyle bir tebeddülde/ değişimde olduğunu söylemelerine rağmen ayık olmadılar ki Hakikat-i Vücûd âlemin sûretleri ve arazlarına bürünmekte ve böylece taayyün etmiş ve çoğalmış varlıklar olarak zuhûr etmektedir. Ve ayrıca O'nun kevnî mertebelerde bu sûretler ve arazlar olmadan zuhûru yoktur; aynı onların [arazlar ve sûretlerin] hâriçte O olmadan zuhûrları olmadığı gibi.

رباعی

سوفسطایی که از خرد بی‌خبر است

گوید عالم خیالی اندر گذر است

آری عالم همه خیال است ولی

پیوسته در او حقیقتی جلوه‌گر است.⁶⁰¹

65. Rubâî⁶⁰²

*Sofestâiyye ki yoktur akıldan haberi,
“Âlem hayal içinde geçip gider”dir sözü,
Doğru, âlem hep hayâldir lâkin
Onda hiç yok olmayan bir Hakikat, eder tecellî.*

⁶⁰¹ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:715.)

⁶⁰² [Sofestâiyye ki yoktur akıldan haberi / Bir mahz-ı hayâl olmada âlem nazarı / Âlem hayâldir filhakika ammâ / Mevcûd-i hakîkîdir onun cilvegeri.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 10^b

و اما ارباب کشف و شهود می بینند که حضرت حق-سبحانه و تعالی-در هر نفسی متجلی است به تجلی دیگر و در تجلی او اصلاً تکرار نیست یعنی در دو آن به یک تعین و یک شأن متجلی نمی گردد بلکه در هر نفسی به تعین دیگر ظاهر می شود و در هر آنی به شأنی دیگر متجلی می گردد.

Keşf erbâbı ve şuhûd ashâbına gelince, onlar görürler ki Hak Subhânehû ve Teâlâ her nefeste bir başka tecellî ile tecellî etmektedir. Ve O'nun tecellîsinde asla tekrar yoktur; yâni tek bir ânda tek bir taayyün ve tek bir şe'n ile tecellî etmez; aksine her nefeste başka bir taayyün ile zâhir olmakta ve her ân başka bir şe'n ile tecellî etmektedir.

رباعی

هستی که عیان نیست دو آن در شأنی

در شأن دگر جلوه کند هر آنی

این نکته بجز ز «كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ»

گر بایدت از کلام حق برهانی

66. Rubâî⁶⁰³

Varlık ki iki ânda tek bir şe'nde değildir ayan,

Bir başka şe'nle tecellî eder her bir ân

Bunun manasını [O, her an yaratma halindedir.]⁶⁰⁴ de ara,

Eğer Hakk'ın kelâmından istersen bir burhân.

و سرّ در این آن است که حضرت حق را اسماء است متقابله ، بعضی لطفیه و بعضی قهریه و همه دایماً برکارند و تعطیل برهیچ یک جایز نه. پس، چون حقیقتی از حقایق امکاتیّه به واسطه حصول شرایط و ارتفاع موانع مستعدّ وجود گردد، رحمت رحمتیه او را دریابد و بر وی افاضه وجود کند و ظاهر وجود به

⁶⁰³ Rahman, 55/29. [O Zât-ı Hüdâ-yı Mûteâlî'ş-şân / Bir şân-ı diğêrle der zuhûrî her ân / Yetmez mi sana bu müddeâ-yı şâhid/ O mazmûn-i "Külle yevmin hüve fi şe'n."] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^b

⁶⁰⁴ Rahman, 55/29. Âyetin tamamı: يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ: [Göklerde ve yerde bulunan herkes, O'ndan ister. O, her an yaratma halindedir.]

واسطهٔ تلبس به آثار و احکام آن حقیقت متعین گردد به تعین خاص و متجلی شود به حسب آن

تعین.

Ve burada sır şudur ki Hak'ın birbirine zıt isimleri vardır, bu isimlerden bâzısı lutfi/lütufla ilgili isimdir ve bâzısı da kahrî/kahırla ilgili isimdir. Bu isimlerin hepsi dâima iş üzeredir ve âtil kalmaları asla câiz değildir. Dolayısıyla, mümkün hakikatlerden bir hakikat şartlar yerine gelip engellerin de ortadan kalkması vasıtasıyla varlığa hazır hale gelse, rahmânî rahmet ona yetişir ve varlık feyzini verir. Ve Zâhir-i Vücûd o hakikatın hükümleri ve eserlerine bürünmek vâsıtasıyla özel bir taayyünle müteayyin olur ve yine o taayyün hasebiyle mütecellî olur.

بعد از آن، به سبب قهر احدیت حقیقی که مقتضای اضمحلال تعینات و آثار کثرت صورتی⁶⁰⁵ است،

از آن تعین منسلخ گردد، و در همان آن انسلاخ بر مقتضای رحمت رحمانیه به تعینی دیگر خاص-که

مماثل تعین سابق باشد-متعین گردد و در آن ثانی به قهر احدیت مضمحل گردد و تعینی دیگر به رحمت

رحمانیه حاصل و هکذا الی ما شاء الله. پس در هیچ دو آن به یک تعین تجلی واقع نشود و در هر آنی

عالمی به عدم رود و دیگری مثل آن به وجود آید. اما محجوب به جهت تعاقب امثال و تناسب احوال

می‌پندارد که وجود عالم بر یک حال است، و در ازمنه متوالیه بر یک

منوال.

Ondan sonra, ahadiyyetin kahrından bir hakikat sebebiyle ki bu hakikat zâhiri çokluk ve taayyünlerin yok olmasını gerektirir, o taayyünden insilâh eder/soyunur. Ve o insilâh ile birlikte rahmet-i rahmâniyyenin gereği olarak bir önceki taayyüne benzer başka bir özel taayyünle müteayyin olur. Ve ikinci ânda ahadiyyetin kahrı o taayyünü yok eder ve rahmet-i rahmânî başka bir taayyünle hâsil olur ve bu iş Allah diledikçe böyle

⁶⁰⁵ Afsahzâd tahkikinde (صوری) yerine (صورت) kelimesi yer almakla birlikte, Richard'ın tahkikinindeki kullanımı ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

devâm eder. Demek ki iki ânda tek bir taayyün üzere tecellî vâkı' olmaz ve her ân bir âlem yokluğa giderken ona benzeyen başka bir âlem vücûda gelir. Perdelenmiş olan, taâkub-i emsâl ve tenâsüb-i ahvâl/ hallerin birbirine münasip olmaları sebebiyle, âlemin hep aynı hal üzere olduğunu ve ardışık zamanlarda aynı minvâl üzere kaldığını zanneder.

رباعی

سبحان الله زهی خداوندِ ودود

مستجمع فضل و کرم و رحمت و جود

در هر نفسی بَرَدِ جهانی به عدم

آرد دگری چو آن هماندم به وجود

67. Rubâî⁶⁰⁶

*Subhan olan Allah! Ne Büyük Rab ve Vedûd'dur,
Fazilet ve kerem; rahmet ve vücûdu kendinde toplayandır,
Her nefeste bir âlemi yokluğa götürür,
Ve aynı ânda bir başka âlemi varlığa getirendir.*

رباعی

انواع عطا گرچه خدا می بخشد

هر اسم عطیّه‌ای جدا می بخشد

در هر آنی حقیقت عالم را

یک اسم فنا یکی بقا می بخشد

68. Rubâî

*Çeşit çeşit lütuf bahşediyorsa da Hüdâ,
İsimlerden her biri bir lutfâ verir cüdâ,*

⁶⁰⁶ [Subhânallahi zihî Hüdâvend-i Vedûd / Müstecmau fazl u kerem u rahmet-i vücûd / Her demde edip cihâna ilkâ-yı adem / Eylem dem-i âharda i'tâ-yı vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^a

*Her bir ânda âlemin hakikatine,
Bir isim fenâ verir bir diğer isim de bekâ.*

دلیل برآنکه عالم مجموع اعراض مجتمعه است در عین واحد که حقیقت وجود است آن که هرچند حقایق موجودات را تحدید⁶⁰⁷ می کنند در حدود ایشان غیر از اعراض چیزی ظاهر نمی شود. مثلاً وقتی که گویند «انسان حیوان ناطق است» و حیوان جسم نامی حساس متحرک بالاراده و جسم جوهر قابل مر ابعاد ثلثه را و جوهر موجودی است لا فی موضوع و موجود ذاتی است که مر او را تحقق و حصول باشد، در این حدود هرچه مذکور می شود همه از قبیل اعراض است، الا آن ذات مبهم که در این مفهومات ملحوظ است، زیرا که معنی "ناطق" ذات له التّطق است و معنی "نامی" ذات ثبت له النمو و هكذا فی البواقی. و این ذات مبهم عین وجود حقّ و هستی حقیقی است که قائم است به ذات خود و مقوم است مر این اعراض را.

Âlemin tek bir hakikatte toplanan arazlar bütünü olduğunun delili şudur; her ne kadar hakikatler varlıklara had tâyin ederlerse de; o varlıkların hadlerinde /tanımlarında arazlardan başka bir şey zâhir olmaz. Meselâ diyorlar ki: “İnsan, düşünen bir hayvandır”, “Canlı, gelişen, hisseden, irâdeyle hareket eden bir cisimdir.”, “Cisim, üç boyuta kâbil olan bir cevherdir.”, “Cevher, bir mevzûda bulunmayan varlıktır.”, “Mevcûd, tahakkuk ve husûl sâhibi zâttır.” Bu tanımlarda her ne zikredilmişse, hepsi de arazlar kabîlindedir; ancak, bu mef’hûmlarda mülâhaza edilen mübhem (belirli olmayan) zât, araz kabîlinden değildir. Çünkü “nâtık”ın ma’nâsı, nutka sâhip zât demektir; “nâmî”nin/gelişenin ma’nâsı, numuvva/gelişmeye sâhip zât demektir ve diğer kalan tanımlarda da bu şekildedir. Ve bu mübhem zât, Hakk’ın Varlığının ve Hakîkî

⁶⁰⁷ Afsahzâd tahkîknde (تحدید) yerine (تجدید) kelimesi yer almakla birlikte, Richard’ın tahkîkindeki kullanımının ma’nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

Varlığın ta kendisidir ki O kendi Zâtıyla kâim ve bütün arazların da kendisiyle kâim olduğudur.

و آنکه ارباب نظر می‌گویند که امثال این مفهومات فصول نیستند، بلکه لوازم فصولند که به آن از فصول تعبیر می‌کنند، به واسطه عدم قدرت بر تعبیر از حقایق فصول بر وجهی که ممتاز شوند از ماعدای خود، به غیر این لوازم یا لوازمی که از اینها اخفی باشد، مقدمه‌ای است ممنوع و کلامی است نامسموع. و بر هرتقدیر تسلیم هرچه نظر با جوهر ذاتی باشد قیاس به آن عین واحد عرضی خواهد بود، زیرا که اگرچه داخل است در حقیقت جوهر، خارج است از آن عین واحد و قائم است به او. و دعوی آنکه اینجا امری هست جوهری و رای عین واحد در غایت سقوط است، به تخصیص وقتی که کشف ارباب حقیقت که مقتبس است از مشکوة نبوت به خلاف آن گواهی دهد و مخالف آن عاجز باشد از اقامت دلیل، «وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ».

Nazar ehli olanlar der ki: “Bu gibi mefhûmlar fusûl değildir; aksine fasılların lâzımlarıdır ki onlar ile fasılları tabir ederler; çünkü bu lâzımlar olmadan veya bunlardan daha kapalı lâzımlarla, fasılların hakikatlerini diğerlerinden ayırmak için ifâde etmeye kudret yoktur.” İşte burada Ayn-ı Vâhid'den başka bir şeyin cevher olduğunu iddia etmek düşkünlüğüün son noktasıdır; özellikle de hakikat erbâbının nübüvvet nûrundan sadır olan keşfi bunun hilâfına şâhitlik ediyor ve muhâlif de kendi iddiasına delil getirmekten aciz kalıyor iken. [Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir.]⁶⁰⁸

رباعی

تحقیق معانی از عبارات مجوی

⁶⁰⁸ Ahzab, 4. Âyetin tamamı: مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ أَرْوَاجَكُمْ اللَّائِي تُظَاهَرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذُنُوبَكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ «zihâr» [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr» yaptığımız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir.]

بی‌رفع قیود و اعتبارات مجوی

خواهی یابی ز علتِ جهل شفا

قانون نجات از اشارت مجوی

69. Rubâî⁶⁰⁹

“Ma'nâların hakikatini ibârelerde arama,
Kayıtları ve i'tibârları kaldırmadan hakikati sorma,
Eğer cehâlet hastalığından bulmak istersen Şifâ,⁶¹⁰
Kurtuluş⁶¹¹ Kânûnu'nun⁶¹² İşâretler'de⁶¹³ arama.”⁶¹⁴

رباعی

گشتی به وقوف بر مواقف قانع

شد قصد مقاصد ز مقصد مانع

هرگز نشود تا نکنی رفع حجب

انوار حقیقت از مطالع طالع

70. Rubâî

⁶⁰⁹[Tahkîk-i meânidebârât abes / Bî-raf'-i kuyûd İ'tibârât abes / Kasdın Şifâ-i illet-i cehl ise eğer / Kânûn-i Necât'a bak, İşârât abes.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

⁶¹⁰ İbn Sinâ'nın felsefeye dâir en önemli eseridir. Ansiklopedik bir tarzda yazılmış olup mantık, tabîyyât, riyâziyyât ve ilâhiyyât bölümlerinden meydana gelmektedir. İlk defa İbrâhim Medkûr başkanlığındaki bir heyet tarafından yirmi iki cilt halinde yayımlanmış (Kahire 1952-1983), ardından bu neşir on cilt olarak yeniden gerçekleştirilmiştir (Tahran 1984).

⁶¹¹ İbn Sinâ'nın *en-Necât* isimli bu eseri, felsefenin temel konularında okuyucuya bilgi vermek ve bu alana yönelen kimseleri yetiştirmek amacıyla 417 (1026) veya 418 (1027) yılında kaleme alınmıştır. Önemli ölçüde eş-Şifâ'nın mantık, tabîyyât ve ilâhiyyât bölümlerinin bir özeti mahiyetindedir.

⁶¹² İbn Sinâ'nın *El-Kânûn fi'-Tıb* isimindeki bu eseri dört bölümden müteşekkildir: ilki, tıbbın genel ilkelerini; ikincisi, bâzı ilaçlar ve kendi tedâvi yöntemlerini; üçüncüsü: belli organların hastalıklarını; dördüncüsü de; belirli organlara mahsûs olmayan hastalıkları anlattığı tıbbî bir eseridir.

⁶¹³ *el-İşârât ve't-tenbîhât* isimindeki bu eser İbn Sinâ'nın felsefenin mantık, tabîyyât, ilâhiyyât ve ahlâk konularında yazılmış olup eş-Şifâ'daki ilgili bölümlerin özeti niteliğinde ise de gerek üslûbu gerekse kullanılan kavramların farklılığı ve ortaya konulan görüşlerin yeni bir sistematik içerisinde sunulması bakımından özgün bir eserdir.

⁶¹⁴ *Burada* 69. Rubâî

**“Duraklar”da⁶¹⁵ kalmakla kanaat ettin,
Maksadlar’a⁶¹⁶ yönelmen seni maksaddan engelledi,
Eğer kaldırmazsan önündeki perdeleri,
Asla bulamazsın Doğu Yerleri’nden⁶¹⁷ Hakikat nurlarını.”⁶¹⁸**

رباعی

در رفع حُجُب کوش نه در جمع کتب

کز جمع کتب نمی شود رفع حجب

در طی کتب کجا بود نشأة حبّ

طی کن همه را و عُذْ إلى الله وَ تُب⁶¹⁹

71. Rubâî⁶²⁰

**Kaldır gözündeki perdeleri, boşver kitap biriktirmeyi,
Kitap biriktirmeyle açılmaz gözünün perdeleri,
Aşk ve neşe kitaplarda dolaşmayla bulunmaz,
Bırak hepsini de Allah’a dön ve af dile.**

لایحه بیست و هفتم

⁶¹⁵ Adûdiddin el-îcî’nin *el-Mevâkıf* ismindeki bu eseri altı bölümden meydana gelmiş olup “mevkıf” başlığını taşıyan bölümler genelde “mersad, maksad”, bazan da “mersad, fasıl, nevi, kısım ...” adıyla alt bölümlere ayrılmıştır. Ehl-i sünnet’in kelâm görüşlerini Eş‘ariyye mezhebine göre ortaya koyan el-Mevâkıf klasik kelâm târihinin son hacimli metni olarak kabûl edilebilir.

⁶¹⁶ Taftazânî’nin *el-Makâsıd* ismindeki bu eseri, kısa bir mukaddime ve altı bölümden meydana gelmiş olup “maksad” başlığını taşıyan bölümler “fasıl, mebhas, kısım, mesele” adı verilen bir iç sisteme sahiptir. el-Makâsıd’ın temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü üç fasıldan oluşur. Birinci fasılda kelâm ilminin tanımı, konusu ve amacı, ikinci ve üçüncü fasıllarda ilmin ve istidlâlin tanımları, tasdik ve tasavvura ayrılışları ve diğer bazı özellikleriyle Allah’ı bilmekte istidlâlin gerekliliği gibi konular üzerinde durulmuştur.

⁶¹⁷ Urmevî’ye ait olan *Metâliu’l-Envâr* isimli bu eser, klasik mantık konularının özet halinde ele alındığı bir eser olup medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, Fâtih Sultan Mehmed’in isteği üzerine Hızır Bey tarafından bazı ilâvelerle Farsça’ya çevrilmiştir Çok sayıda şerhi yapılmış olan eserin en meşhur şerhi Kutbüddin er-Râzî’nin hazırladığı, Ebû Saïd Bahadır Han’ın veziri Giyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin Fazlullah’a ithaf edilen *Levâmi’u’l-esrâr fi şerhi Metâli’i’l-envâr* adlı geniş kapsamlı çalışmadır.

⁶¹⁸ *Burada* 70. Rubâî

⁶¹⁹ Ebû Saïd-i Ebu’l-Hayr’a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saïd-i Ebu’l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:710)

⁶²⁰ [Raf-i hucuba sa’y kıl, etme cem’-i kütüb / Cem’-i kütüb ile olmuyor raf’-i hucub/ Yoktur bu metâvî-i kütübde neş’e-i hub / Fe-etvî’l-külle sümme ‘ud ilallâhi ve tub .] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

عظیم ترین حجابی و کثیف ترین نقابی، جمال وحدت حقیقی را، تقیّداتی و تعدّدات ذاتی⁶²¹ است که در ظاهر وجود واقع شده است به واسطه تلبّس آن به احکام و آثار اعیان ثابته در حضرت علم که باطن وجود است. و محبوبان را چنان می نماید که اعیان موجود شده اند در خارج، و حال آنکه بویی از وجود خارجی به مشام ایشان نرسیده است و همیشه بر عدمیّت اصلی⁶²² خود بوده اند و خواهند بود؛ و آنچه موجود و مشهود است حقیقت وجود است، اما به اعتبار تلبّس به احکام و آثار اعیان نه از حیثیّت تجرّد از آنها، زیرا که از این حیثیّت بطون و خفا از لوازم اوست. پس فی الحقیقه حقیقت وجود همچنان بر وحدت حقیقی خود است که ازلا بود و ابد خواهد بود. اما به نظر اغیار به سبب احتجاب به صورت کثرت احکام و آثار متقیّد و متعیّن درمی آید و متعدّد و متکثّر می نماید.

27. Yirmi Yedinci Lâyiha

Hakîkî Birliğin güzelliğine en büyük perde ve en kesif/yoğun örtü, Zâhir-i Vücûd'un ilim mertebesindeki a'yân-ı sâbitenin ki Bâtın-ı Vücûd'dur, hükümleri ve eserlerine bürünmesi vasıtasıyla vâkı' olan zâtî takayyüdler/kayıtlanmalar ve taaddüddür/çoğalmaktır. Bu durum perdeli olanlara, a'yân hariçte var olmuş gibi görünür; hâlbuki hâricî varlık olma kokusu onların burunlarına hiç erişmemiştir⁶²³; her zaman kendi aslî yokluklarında kalmışlar ve her zaman da öyle kalacaklardır. Mevcûd ve meşhûd/görülen olan, Hakikat-i Vücûd'dur; ancak bu O'nun a'yânın âsâr ve ahkâmına telebbüsü vâsıtasıyladır, onlardan tecerrüdü vâsıtasıyla değildir, çünkü bu cihetten butûn/bâtınlık ve hafâ/gizlilik O'nun lâzımları olur. Sonuç olarak aslında Hakikat-i Vücûd her zaman hakîkî birliği üzeredir, ezelde nasıl ise ebedde dahî öyledir. Lâkin

⁶²¹ Afsahzâd tahkîkinde (اصلی) kelimesi yer almamakla birlikte, Richard'ın tahkîkinde geçmesi ve ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

⁶²² Afsahzâd tahkîkinde (ذاتی) kelimesi yer almamakla birlikte, Richard'ın tahkîkinde geçmesi ve ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

⁶²³ İbn Arabî'ye ait bir sözdür, "الأعيان ما شمت رائحة الوجود" şerhi için bkz. Câmî, *Şehu'l-Câmî alâ Fusûsi'l-Hikem*, s.148. Ayrıca bkz. Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem tercüme ve Şerhi*, c. II. s. 10-12.

ahkâm ve âsar sûretlerinin çokluğu ile perdelenmiş oldukları için, gayrî olanlara varlık, mütekayyid /kaytlı, müteayyin/ taayyün etmiş, mütekessir ve müteaddid görünür.

رباعی

بحری است وجودِ جاودان موج زنان

زان بحر ندیده غیر موج اهل جهان

از باطن بحر موج بین گشته عیان

بر ظاهر بحر و بحر در موج نمان⁶²⁴

72. Rubâî⁶²⁵

*Ezelî Vücûd, dalga dalga olan bir denizdir,
O denizde, âlem ehli görmez dalgadan başka bir şey,
Bak dalgalara denizin içinden çıkarlar
Denizin yüzeyine ve deniz işte bu dalgalarda gizlidir.*

رباعی

بنگر به جهان سرّ الهی پنهان

چون آب حیات در سیاهی پنهان

پیدا آمد ز بحر ماهی انبوه

شد بحر در⁶²⁶ انبوهی ماهی پنهان

73. Rubâî

Bak cihâna! İlâhî sır onda gizlidir,

⁶²⁴ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:488.)

⁶²⁵ [Bahr-i vücûd olmadadır mevc-i zenân/ Emvâcını ancak görür onun insân/ Zâhirde olur eğerçi emvâcı ayân/Emvâcda bahr oldu, hakîkate nihân.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

⁶²⁶ Afsahzâd tahkîknde (در) yerine (ر) harfi yer almakla birlikte, Richard'ın tahkîkindeki kullanımının ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

*Hayat suyunun karanlıkta gizli olması gibidir,
Denizden peyda olur balık sürüleri,
Deniz de o balık sürülerinde gizlidir.*

لایحه بیست و هشتم

هرگاه که چیزی در چیزی نموده می شود ظاهر غیر مظهر است. یعنی ظاهر دیگر و مظهر دیگر است. وایضا آنچه نموده می شود از ظاهر در مظاهر شبح است و صورت نه ذات و حقیقت. الا وجود حق و هستی مطلق که هر جا ظاهر است عین مظاهر است و در همه مظاهر بذاته ظاهر.

28. Yirmi Sekizinci Lâyiha

Her ne kadar bir şey bir başka şeyde görünür olsa da, zâhir mazhardan başkadır; yâni, zâhir başka mazhar başkadır. Aynı şekilde zâhir dolayısıyla mazharlarda görünen şey gölge ve sûrettir; zât ve hakikat değildir. Ancak Hakk'ın Vücûd'unda ve Mutlak Varlık'da durum böyle değildir; çünkü O her nerede zâhir olmuşsa, mazharların aynısıdır ve her mazharda kendi Zâtıyla zâhirdir.

رباعی

گویند دل آینه آیین عجب است

در وی رخ شاهدان خود بین عجب است

در آینه روی شاهدان نیست عجیب

خود شاهد و خود آینه‌ای⁶²⁷ این عجب است

74. Rubâî

*Dediler ki gönül bir aynadır acayip olan,
Ne acayıptır onda güzellerin yüzlerinin görünmesi,
O aynada güzellerin yüzü değildir acayip olan,*

⁶²⁷ Afsahzâd tahkikinde burada (خود) kelimesi yer almakta fakat, Richard'ın tahkikinde geçmemesi ve ma'nânın daha münâsip olması hasebiyle metin içine almadık.

Güzel de O, ayna da O, işte budur acayip olan.

رباعی

ای آینه را داده جلا صورت تو

یک آینه کس ندید بی صورت تو

بی نی که ز لطف در همه آینهها

خود آمدهای پدید بی صورت تو⁶²⁸

75. Rubâî

*Ey aynalara yüzünün güzelliğini veren,
Kimse Senin yüzünün olmadığı bir ayna görmemiştir,
Hayır hayır, lütfunla bütün aynalara,
Giren Sensin de yüzün görünmez.*

لایحہ بیست و نهم

حقیقت هستی به جمیع شئون و صفات و نسب و اعتبارات که حقایق همه موجوداتند، در حقیقت هر

موجودی ساری است و لهذا قیل: کلّ شیء فیہ⁶²⁹ کلّ شیء. صاحب گلشن راز گوید

29. Yirmi Dokuzuncu Lâyiha

Varlığın Hakîkati, bütün şe'nleri, sıfatları, nisbetleri ve izâfetleriyle ki bütün varlıkların hakikatleridirler, her varlığın hakikatinde sârîdir. Bunun için denir ki: "Her şey her şeydedir."⁶³⁰ Gülşen-i Râz sâhibi der ki:

شعر

دل یک قطره را گر برشکافی

⁶²⁸ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâiler*, rubâî no:555.)

⁶²⁹ Afsahzâd tahkîkinde burada (معنی) kelimesi yer almakta fakat, Richard'ın tahkîkinde geçmemesi ve orijinalinin de bu şekilde olması hasebiyle metin içine almadık.

⁶³⁰ Konevî, *İlâhî Nefhalar*, s. 152.

برون آید از او صد بحر صافی

Şiir

*Tek bir damlanın kalbini yarsan,
Yüz tane saf deniz çıkar ondan.*⁶³¹

رباعی

هستی که بود ذات خداوند عزیز

اشیا همه در ویند و وی در همه نیز

این است بیان آنکه عارف گوید

باشد همه چیز مندرج در همه چیز

76. Rubâî⁶³²

*Varlık ki O Azîz Zât'tan ibârettir,
Her şey O'ndadır ve O her şeydedir,
Budur işte ârifin söylediğinin îzâhı;
"Her şey her şeyde münderiçtir."*

لایحه سی ام

هر قدرت و فعل که ظاهر از مظاهر صادر می نماید فی الحقیقه از حق ظاهر در آن مظاهر ظاهر است

نه از مظاهر شیخ-رضی الله عنه- در حکمت علیّه می فرماید: «لا فعل للعین بل الفعل لربّها فیها

فاطماتّ العین ان یضاف الیها فعل». پس نسبت قدرت و فعل به بنده از جهت ظهور حق است به

صورت او نه از جهت نفس او «وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَاَ مَا تَعْمَلُونَ» می خوان و وجود و قدرت و فعل خود

را از حضرت بیچون می دان.

⁶³¹ Şebusterî, *Gülşen-i Râz*, (haz. Hüseyin Rüşendil), İntişârât-ı Dünya, Tahrân [t.y.], beyit 146., s.66.

⁶³² [Zât-ı vâcibi'l-vücûd celle ve alâ/ Eşyâ ona râci' olmada ser-tâ-pâ/ O vecihle dedi bâzı ehl-i irfân / Her şeyde duhûl eder cemî'-i eşyâ.] İsmail Müfid Efendi, vr.12^b

30. Otuzuncu Lâyiha

Zâhiren mazharlardan sâdır görünen her fiil ve kudret, aslında o mazharlarda Hak'tan sâdır, mazharlardan sâdır değildir. Şeyh –radiyallâhu anh- Hikmet-i Aliyye'de buyurur ki: “Ayn için bir fiil yoktur, aksine fiil ondaki Rabb'e aittir. Ve ayn kendisine fiil izâfe edilmesinden hoşnuttur.”⁶³³ Böylece kudret ve fiilin kula nisbeti Hakk'ın onun sûretinde zuhûr etmesi dolayısıyladır, kulun kendisi dolayısıyla değildir. [Halbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı.]⁶³⁴ ‘yı oku ve bil ki varlığın, kudretin ve fiilin Hazret-i Bîçûn'dandır.

رباعی

از ما همه عجز و نیستی مطلوب است

هستی و توابعش ز ما مسلوب است

این اوست پدید آمده در صورت ما

این قدرت و فعل از آن به ما منسوب است

77. Rubâî⁶³⁵

*Acziyet ve yokluktur ancak bizden beklenen,
Varlık ve onunla ilgili şeyler alınmıştır bizden,
Bizim sûretimizde görünen O'dur,
Bundandır kudret ve fiilin bize edilmesi nispet.*

رباعی

چون ذات تو منفی بود ای صاحبِ هُش

از نسبت افعال به خود باشِ حُش

⁶³³ Câmî, *Şerh-i Câmî ale'l-Füsûs*, s. 198.

⁶³⁴ Saffât, 37/96.

⁶³⁵ [Mevcûd odur, bizde zuhûr etti vücûd / Evsâfî onunçûn bize oldu mensûb / Acz u nîstûdir bize ancak lâyık / Hestî ve tevâbiuhû cümle meslûb.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

شیرین مَتَلی شنو مکن روی ترش

تَبَّت للعرش اَولا تَمَّ انقش

78. Rubâî

*Ey fehim sâhibi! Zâtın olumsuz olduğundan,
Kendine fülleri nisbet etmek konusunda sessiz ol,
Dinle şu meseli de dönme yüzünü,
“Önce arşı kur sonra süsle.”*

رباعی

وصافی خود به رنم حاسد تاکی

ترویج چنین متاع کاسد تاکی

تو معدومی، خیال هستی از تو

فاسد باشد، خیال فاسد تاکی⁶³⁶

79. Rubâî

*Hasetçiye rağmen kendini övmen ne vakte kadar?
Kimsenin almadığı mallara teşvik ne vakte kadar?
Sen yoksun, senin hayâlî varlığın
Fasiddir, bu fâsid hayal daha ne vakte kadar?*

لایحۃ سی و یکم

چون صفات و احوال و افعالی که در مظاهر ظاهر است فی الحقیقه مضاف به حقّ ظاهر در آن
مظاهر است، پس اگر احیانا در بعضی از آنها شری و نقصانی واقع باشد از جهت عدمیت امری
دیگر تواند بود، زیرا که وجود، من حیث هو وجود، خیر محض است. و از هر امری وجودی که شری

⁶³⁶ Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr'a âit bir rubâîdir. (bkz. Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, *Rubâîler*, rubâî no:653.)

متوهم می‌شود، به واسطهٔ عدمیّت امر وجودی دیگر است، نه به واسطهٔ آن امر وجودی من حیث هو

امر وجودی.

31. Otuz Birinci Lâyiha

Mazharlarda zâhir olan sıfatlar, hâller ve fiiller, hakikatte o mazharlarda zâhir olan Hakk'a muzâftır. Bu yüzden eğer bazen o mazharlarda bir şer ve noksânlik ortaya çıkarsa, bu başka bir şeyin ademiyeti sebebiyle olmuş olur; çünkü varlık, varlık olması hasebiyle mahza hayırdır. Hangi varlıkla ilgili bir durum ki şer var gibi görünür, başka bir varlıkla ilgili durumun yokluğu hasebiyledir, varlıkla ilgili emir olması hasebiyle değildir.

رباعی

هر نعت که از قبیل خیر است و کمال

باشد ز نعت ذات پاک متعال

هر وصف که در حساب شرّ است و وبال

دارد به قصور قابلیّات مآل

80. Rubâî⁶³⁷

*Hayır ve kemâl türünden ne sıfat varsa,
O ulu ve pâk Zât'ın sıfatlarındandır,
Şer ve vebâl türünden de ne sıfat varsa,
Alıcıların kâbiliyyetlerindeki kusurdandır.*

لایحہ سی و دوم

⁶³⁷ [Her na't k'ola muttasıf-ı hayr u kemâl / Bizzât odur na't-i Hüdâ-yı müteâl / Bir vasıf ki zâhirde ola şer ve vebâl / Vardır kâbiliyyetinde bir vech-i zevâl.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^a

حکما در آنکه وجود خیر محض است دعوی ضرورت کرده‌اند و از برای توضیح مثالی چند آورده‌اند و گفته که برد مثلاً که متلف ثمار است و شرّ است نسبت به اثمار، شرّیت او نه از آن جهت است که کیفیتی است از کیفیات، زیرا که او از این جهت کمالی است از کمالات، بلکه از آن جهت است که سبب شده است مر عدم وصول ثمار را به کمالات لایقّه خود. و همچنین قتل مثلاً که شرّ است، شرّیت او نه از جهت قدرت قاتل است بر قتل یا قاطعیّت آلت یا قابلیّت عضو مقتول مرقطع را بلکه از جهت زوال حیات است و آن امری است عدمی، الی غیر ذالک من الامثله.

32. Otuz İkinci Lâyiha

Filozoflar vücûdun mahza hayır olmasının zarûrî olduğunu savunmuşlar ve bunu açıklamak için birkaç misâl getirmişler ve demişlerdir ki: Meselâ dolu, meyveleri bozan bir şeydir ve bu yüzden meyvelere nispetle dolu, şerdir. Dolunun şer olması, niteliklerden bir nitelik olması sebebiyle değildir, çünkü o bu cihetten kemâllerden bir kemâldir; aksine onun şerliği, meyvenin olması gerektiği gibi olgunlaşmasına mâni' olması sebebiyledir. Aynı şekilde öldürmek meselâ şerdir, onun şerliği kâtilin öldürmeye kudreti veya âletin kesiciliği yahut öldürülenin uzvunun kesilmeye kâbil olması cihetinden değil, bilakis hayatın zevâli cihetindedir ki bu yoklukla ilgili bir durumdur; diğer örnekler de bunlar gibidir.

رباعی

هرجا که وجود کرده سیر است ای دل

می‌دان به یقین که محض خیر است ای دل

هر شر ز عدم بُود عدم غیر وجود

پس شر همه مقتضای غیر است ای دل

81. Rubâî⁶³⁸

*Her nerede ki Vücûd seyreder, ey gönül!
Mahza hayırdır yakînen bil, ey gönül!
Her şer yokluktan gelir, varlıktan değil,
Bu yüzden şer hep gayrın gereğidir, ey gönül!*

لایحۃ سی و سوم

شیخ صدر الدین قونوی - قدس الله تعالی سره - در کتاب نصوص می فرماید که علم تابع است مر وجود را به آن معنی که هر حقیقت از حقایق را که وجود هست علم هست. و تفاوت علم به حسب تفاوت حقایق است در قبول وجود کمالا و نقصانا. پس آنچه قابل است مر وجود را علی الوجه الاتم الاكمل قابل است مر علم را علی هذا الوجه. و آنچه قابل است مر وجود را علی الوجه الانقص متصف است به علم علی هذا الوجه. و منشاء این تفاوت غالبیت و مغلوبیت احکام وجوب و امکان است. در هر حقیقت که احکام وجوب غالبتر، وجود و علم کاملتر. و در هر حقیقت که احکام امکان غالبتر، وجود و علم ناقص تر. و غالباً که خصوصیت حکم به تابعیت علم مروجود را که در کلام شیخ واقع شده است بر سبیل تمثیل است و الا جمیع کمالات تابعه مروجود را چون حیات و قدرت و ارادت و غیرها همین حال است. و قال بعضهم - قدس الله تعالی أسرارهم - : هیچ فردی از موجودات از صفت علم عاری نیست، اما علم بر دو وجه است یکی آنکه به حسب عرف آن را علم می گویند و دیگری آنکه به حسب عرف آن را علم نمی گویند. و هردو قسم پیش ارباب حقیقت از مقوله علم است زیرا که ایشان مشاهده می کنند سرایت علم ذاتی حق را - سبحانه - در جمیع موجودات. و از قبیل قسم ثانی آب است مثلاً، که به حسب عرف او را عالم نمی دارند، اما می بینیم او را که تمییز می کند میان بلندی و پستی. از بلندی عدول می کند و به جانب پستی جاری می گردد. و همچنین در داخل جسم متخلخل

⁶³⁸ [Her yer ki vücûd o mahalde ede seyr / Bî-şüphe o vecihle olur mahz-ı hayr / Her şey adem-i vücûddan eyler neş'et / Onun için olmuştur müeddî-i gayr.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^a

نفوذ می کند و ظاهر جسم متکاتف را ترطیب می کند و می گذرد، الی غیر ذلك پس، از خاصیت علم است جریان وی بر مقتضای قابلیت قابل و عدم مخالفت با آن. اما در این مرتبه علم در صورت طبیعت ظاهر شده است و علی هذا القیاس سرایة العلم فی سایر الموجودات بل سرایة جمیع الکمالات التّابعة للوجود فی الموجودات بأسرها.

33. Otuz Üçüncü Lâyiha

Şeyh Sadreddin Konevî –kaddesallahu Teâla sırrahu- Kitâb-ı Nusûs’da buyururlar ki: “İlim, vücûda tâbidir.”⁶³⁹ Bu şu manaya gelir ki; hakikatlerden varlığa sâhip olan her bir hakikatın ilmi de vardır. İlmin tefâvütü/farklılaşması hakikatlerin varlığı kâmil veya nâkıs olarak kabûl etmesi hasebiyledir. Dolayısıyla varlığı daha noksânsız ve daha kâmil şekilde kabûl eden hakikat, ilme de bu vecih üzere kâbildir ve varlığı daha nakıs olarak kabûl eden hakikat, ilm ile de bu vecih üzere nitelenir.

Ve bu tefavütün menşei vâciblik ve mümkinlik hükümlerinin gâlib ve mağlub olması iledir. Yâni hangi hakikatte vaciblik hükümleri daha gâlib ise, o hakikatte varlık ve ilim de daha galibdir. Ve hangi hakikat ki onda imkân hükümleri daha gâlibdir, onda varlık ve ilim de daha nâkıstır. Muhtemelen Şeyh’in kelâmında ilmin varlığa tâbi olması hükmünü, sadece ilme mahsûs kılması temsîl içindir; yoksa hayat, kudret, irade ve diğerleri gibi varlığa tâbi olan bütün kemâllerde de durum aynıdır.

Ve bazıları-kaddesallahu esrarahum- demişlerdir ki: mevcûdâtın hiçbir ferd yoktur ki ilim sıfatından soyut olsun. İşte bu ilim iki kısma ayrılmıştır: Biri odur ki ona örfen ilim derler ve diğerine ise örfen, ilim demezler. Ama hakikat erbâbına göre bu iki çeşit de ilim kategorisindedir; çünkü o kimseler Hak Subhânenehû’nun zâtî ilminin, bütün varlıklara sirâyet ettiğini müşâhede etmektedirler. Meselâ ikinci kısım ilimden olan su, örfen âlim sayılmaz; ancak görüyoruz ki yüksek ile alçağı birbirinden ayırt eder,

⁶³⁹ Konevî, *Vahdet-i Vücûd ve Esâsları*, s. 18., Demirli, *Sadreddin Konevî’de Bilgi ve Varlık*, s. 292.

yüksekten çıkıp alçak tarafına akar gider. Aynı şekilde geçirgen cisimlerin arasına girer ve katı cisimlerin de dışını ıslatır geçer, böylece devâm eder.

Sonuç olarak kâbilin kâbiliyeti muktezâsıyla suyun akması ve akmamazlık etmemesi, ilmin özelliğindedir. Bu mertebede ilim, tabîat sûretinde zâhir olmuştur ve ilmin diğer mevcûdlar üzere sereyân etmesi de bu kıyas üzeredir; daha doğrusu varlığa tâbî olan bütün kemâllerin mevcûdlarda sereyânı bu kıyâs üzeredir.

رباعی

هستی به صفاتی که در او بود نھان

دارد سریان در همه اعیان جهان

هر وصف ز عینی که بُود قابل آن

بر قدر قبول عین گشته است عیان

82. Rubâi⁶⁴⁰

*Varlık, kendinde gizli olan sıfatlarıyla,
Cihândaki her varlığa eyledi sirâyet,
Onu kabûl edebilecek olan aynda her sıfat,
Aşikârdır ki kabûlü kadar taayyün eder.*

لایحہ سی و چہارم

هیچنان که حقیقت هستی از جهت صرافت اطلاق خودش ساری است در ذوات جمیع موجودات، به حیثیتی که در آن ذوات عین آن ذوات است، چنانکه آن ذوات در وی عین وی بودند؛ همچنین صفات کامله او لکلّیتها و اطلاقتها در جمیع صفات موجودات ساریند به مثابه ای که در ضمن صفات ایشان عین صفات ایشانند، چنانکه صفات ایشان در عین آن صفات کامله، عین آن صفات کامله بودند.

⁶⁴⁰ [Evsâf-ı Cenâb-ı Hak ki zâtında nihân / Olmuş sereyânına musahhar a‘yân / Her aynda ber vech-i tamâm / Yâ noxsân mikdâr-ı kabûlu üzere olmakta iyân.] İsmail Müfîd Efendi, vr.13^b

مثلاً صفت علم، در ضمن علم عالم به جزئیات، عین علم به جزئیات است، و در ضمن علم عالم به کلیات، عین علم به کلیات، و در ضمن علم فعلی و انفعالی، عین علم فعلی و انفعالی، و در ضمن علم ذوقی و وجدانی، عین علم ذوقی و وجدانی تا غایتی که در ضمن علم موجوداتی که به حسب عرف ایشان را عالم نمی‌دارند عین علمی است که لایق حال ایشان است و علی هذا القیاس سایر الصفات و الکمالات.

34. Otuz Dördüncü Lâyiha

Varlığın Hakîkati, kendi sırâfetine itlâkı cihetinden bütün mevcûdların hakikatlerinde sereyân eder, öyle bir sereyân ki o zâtlarda o zâtların aynı olmuştur; tıpkı o zâtların, O'nda O'nun aynı oldukları gibi. Aynı şekilde Hakk'ın bütün kâmil sıfatları küllîlik ve mutlaklıkları ile bütün mevcûdların sıfatlarında sereyân ederler, öyle sereyân ki onların sıfatlarında, sıfatların aynı olmuşlardır; tıpkı mevcûdların sıfatlarının, kâmil olan sıfatlarda o kâmil sıfatların aynı oldukları gibi.

رباعی

ای ذات تو در ذوات اعیان ساری

اوصاف تو در صفاتشان مُتواری

وصف تو چو ذات مطلق است اما نیست

در ضمن مظاهر از تقید عاری

83. Rubâî⁶⁴¹

*Ey Zât 'i, aynların zâtlarında sâri olan,
Sıfatları da onların sıfatlarında gizli olan,
Sıfatın da Zât 'in gibi mutlaktır ama
Arî değildir mazharların içinde kayıtlanmaktan.*

⁶⁴¹ [Ey zâtı, zevât-ı gayra güyâ sârî / Evsâfi dahî vasıflarında mütevârî / Zâtın dahî vasıfların gibi mutlak ammâ/ Olmaz bu mezâhirde kuyûddan ârî.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^b

لايحه سي و پنجم

حقيقت هستی ذات حضرت حقّ است-سبحانه و تعالی-و شؤون و نسب و اعتبارات آن، صفات او و اظهار او مر خودش را متلبّس بهذه التّسبب و الاعتبارات فعل و تأثیر او و تعینات ظاهره مترتبه علی هذا الاظهار، آثار او.

35. Otuz Beşinci Lâyiha

Varlığın Hakikati, Hazret-i Hakk'ın Zât'ıdır –Subhânehu ve Teâlâ- Şe'nleri, nisbetleri ve i'tibârları O'nun sıfatlarıdır. O'nun bu nisbetler ve i'tibârlara bürünerek Kendi'ne olan izhârı, fiil ve te'sîridir. Yine bu izhâr üzerine mütereteb/sıralanmış olan zâhirî taayyünleri de O'nun eserleridir.

رباعی

خود را به شؤون ذاتی، آن پرده نشین

شد جلوه ده از مظاهر دنی و دین

زین نکته که گفتم ای طلبکار یقین

ذات و صفت و فعل و اثر چیست بین

84. Rubâî⁶⁴²

*O perdenin ardında oturan, zâtî şe'nleriyle,
Dînî ve dünyevî mazharlarda gösterdi Kendini,
Ey yakînin peşinde olan! Dedğim bu sözden,
Anla Zât, sıfat, fiil ve eserin ne olduğunu.*

لايحه سي و ششم

⁶⁴² [Zâtın bu şuûnâtla o perde nişin/ Kılmış zâhir-i mezâhir-i dünyâ ile dîn/ Bu nükteden anla ey talebkâr-ı yakîn/ Zât ve sıfat ve fiil ve eser ne idüğün.] İsmail Müfid Efendi, vr. 14a

کلام شیخ-رضی الله عنه-در بعضی مواضع فصوص مشعر به آن است که وجود اعیان ممکنات و وجود را مضاف به حضرت حقّ است-سبحانه و تعالی-و در بعضی مواضع دیگر کمالات تابعه مر مشعر به آنکه آنچه مضاف به حضرت حقّ است-سبحانه و تعالی - همین افاضه وجود است و بس و توابع وجود از مقتضیات اعیان است و توفیق⁶⁴³ میان این دو سخن آن است که حضرت حقّ را- سبحانه-دو تجلی است. یک تجلی غیبی علمی که صوفیه تعبیر از آن به "فیض اقدس" کرده‌اند و آن عبارت از ظهور حقّ است-سبحانه-ازلا در حضرت علم بر خودش به صور اعیان و قابلیتات و استعدادات ایشان، و دوم تجلی شهادی وجودی که تعبیر می‌شود به "فیض مقدس" و آن عبارت است از ظهور وجود حقّ-سبحانه-منصب⁶⁴⁴ به احکام و آثار اعیان. و این تجلی ثانی مترتب بر تجلی اول است و مظهر است مر کمالاتی را که به تجلی اول در قابلیتات و استعدادات اعیان اندراج یافته بود.

36. Otuz Altıncı Lâyiha

Fusûs'un bazı yerlerinde Şeyh'in sözleri şunu bildirir: Mümkün olan ayınların varlığı ve varlığa tâbi olan kemâlleri Hazret-i Hakk'a –Subhânehû ve Teâlâ- muzâftır. Ve bazı başka yerlerde de şunu bildirir ki Hazret-i Hakk'a–Subhânehû ve Teâlâ- muzâf olan ancak varlıktır ve varlığa tâbi olanlar da a'yânın muktezeyâtıdır /gerektirdikleridir.

Bu iki söz arasındaki mutâbakat şöyledir: Hazret-i Hakk'ın -Subhânehu- iki tür tecellîsi vardır. Bu tecellîlerden biri: gaybî ilmî tecellîdir ki sûfîler buna "feyz-i akdes" derler. Bu tecellî Hakk'ın Kendi'ne ilim mertebesinde, a'yânın sûretleri, kâbiliyyetleri ve isti'dâtları/hazırbulunuşluk ile olan ezeli zuhûrundan ibârettir. İkinci Tecellî: şehâdî /müshâhede edilen ve vücûdî tecellîdir ki "feyz-i mukaddes" diye isimlendirilir. Ve bu da Hakk'ın Varlığı'nın –Subhânehû- a'yânın hükümleri ve eserleri ile munsabiğ /boyanmış

⁶⁴³ Afsahzâd tahkîknde (توفیق) yerine (تفرقه) kelimesi yer almakla birlikte, Richard'ın tahkîkindeki kullanımı ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

⁶⁴⁴ Afsahzâd tahkîknde (منصب) yerine (متصبع) kelimesi yer almakla birlikte, Richard'ın tahkîkindeki kullanımının ma'nâya daha uygun olması hasebiyle metin içine aldık.

olarak zuhûr etmesinden ibârettir. Bu ikinci tecellî, birinci tecellî üzerine müterettebdir /sıralanmıştır, aittir ve ilk tecellîde ayların kâbiliyyetlerinde bulunan kemâlleri izhâr edendir.

رباعی

يك جود تو نقش بسته صد گونه گدا

يك جود نصیب هر یکی داده جدا

آن جود نخستین ازلا بود و برآن

این جود پسینی راست مرتب ابداء

85. Rubâî⁶⁴⁵

Tek bir ihsânın yüz çeşit dilenciye nakış verir,

Tek bir ihsânın her birine kendi nasîbini verir,

İlk tecellî ezeldir ve onun üzerine,

İkinci tecellîsi ebedî olarak terettüb etmiştir.

پس اضافت وجود و کمالات تابعه مروجود را به حق-سبحانه و تعالی-به اعتبار مجموع تجلیین است و

اضافت وجود به حق و اضافت توابع آن به اعیان به اعتبار تجلی ثانی است. زیرا که مرتب نمی شود بر

تجلی ثانی الا افاضه وجود بر اعیان و اظهار آنچه اندراج یافته بود در ایشان به مقتضای تجلی اول.

Dolayısıyla Vücûd'un ve Vücûd'a tâbi olan kemâllerin Hakk'a –Subhânehû-izâfe edilmesi her iki tecellî i'tibârıyladır. Ancak; Vücûd'un Hakk'a ve Vücûd'a tâbi olanların a'yâna izâfe edilmesi, ikinci tecellî itibârıyladır; çünkü ikinci tecellî üzere terettüb sadece a'yâna varlığı ifâze/taşırma ile olur ve a'yânda içkin bulunanların izhârı da ilk tecellî gereğince.

رباعی

⁶⁴⁵ [Bir cûdu suverbeste-i sad-gûne gedâ/Bir cûdu itâ eylemiş âhâde cûdâ/ Evvelkisi cûd-i ezeli ki zâtına hâs/ İkinci ona terettüb eyler ebedâ.] İsmail Müfîd Efendi, vr.14^b

بشنو سُخنی مشکل و سِرِّ مُغلق

هر فعل و صفت که شد به اعیان ملحق

از يك جهت آن جمله مضاف است به ما

وز وجه دگر جمله مضاف است به حقّ

86. Rubâf⁶⁴⁶

Dinle bu zor kelâmı ve gizli sırrı,

Her fiil ve sıfat ki a'yâna bağlı,

Bir cihetten hepsi bize izafe edilir,

Başka bir cihetten de hepsi Hakk'a muzâfır.

تذییل

چون مقصود از این عبارات و مطلوب از این اشارات تنبیه بود بر احاطه ذاتی حضرت حقّ-سبحانه و

تعالی-و سریان نور او در جمیع مراتب وجود، تا سالکان آگاه و طالبان صاحب انتباه به شهود هیچ

ذات از مشاهده جمال ذات او ذاهل نشوند و به ظهور هیچ صفت از مطالعه کمال صفات او غافل

نگردند. و آنچه مذکور شد در ادای این مقصود کافی بود و به بیان این مطلوب وافی، لاجرم بر این

قدر اقتصار افتاد و بر این چند رباعی اختصار کرده شد.

37. Tezyil

Bu ibârelerden maksûd ve bu işâretlerden matlûb /talep edilen şey, Hazret-i Hakk'ın –Subhânehû ve Teâlâ- zâtî ihâtâsına ve her varlık mertebesinde O'nun nûrunun sârî olduğuna dikkat çekmektir. Böylece âgâh/ayık olan sâlikler ve uyanık olan tâlipler, hiçbir zâtî müşâhede etmekle O'nun zâtının güzelliğini müşâhede etmekten geri kalmasınlar ve hiçbir sıfatın zuhûruyla O'nun sıfatlarının mükemmelliğini mütâlaa

⁶⁴⁶ [Kûş eyle bu sırr-ı müşkili sen mutlak/ Her fiil ve sıfat k'oldu o mülhak/ Bir vecihle oldu bize her yeri muzâf/ Bir vecihle de muzâf-ı Zât-ı Hazret-i Hak.] İsmail Müfid Efendi, vr. 14^b

etmekten gafil olmasınlar. Bütün bu zikredilenler bu maksadı yerine getirmekte kâfi ve bu matlûbu açıklamakta vâfidirler.

رباعی

جامی تن زن سخن طرازی تا چند

افسون‌گری و فسانه‌سازی تا چند

اظهار حقایق به سخن هست خیال

ای ساده‌دل این خیال بازی تا چند

87. Rubâî

Câmî sus! Söz kuyumculuğu ne vakte kadar?

Bu efsûnculukla efsâneçilik ne vakte kadar?

Hakikatleri sözle göstermek hayaldir,

Ey saf yürekli! Bu hayal oyunculuğu ne vakte kadar?

رباعی

در ژنده فقر عیب پوشی بهتر

در نکته عشق تیزهوشی بهتر

چون بر رخ مقصود نقاب است سخن

از گفت و شنید ما خموشی بهتر

88. Rubâî

Fakr cübbesiyle aybı örtmek evlâdır,

Aşk nüktelerini kavramaya ince zekâ evlâdır,

Mademki söz, maksadın yüzüne peçe oluyor,

Susmak, konuşmaktan da dinlemekten de evlâdır.

رباعی

تا کی چو درای، کردن، افغان و خروش

يك دم شو از اين هرزه درايي خاموش
گنجينه دُرهای حقایق نشوی
مادام که چون صدف نگردی همه گوش

89. Rubâi

*Ne vakte kadar bu ağılama, çan gibi inleme,
Bir an olsun sessiz ol böyle boş konuşmaktan,
Hakikat incilerinin hazînesi olmazsın,
İstiridye gibi hepten kulak kesilmedikçe.*

رباعی

ای طبع تو را گرفته وسواس سخن
می‌دار گر اهل دانشی پاس سخن
مگشای زبان به کشف اسرار وجود
کاین دُر نشود سفته به الماس سخن

90. Rubâi

*Ey özü, söz vesveselerine tutkun olan,
Eğer ilim ehliysen sözlerine hâkim ol,
Varlık sırlarını ifşâ için dili çözme,
Ki bu inci söz elmasıyla delinemez.*

رباعی

يك خطّ به هنر یکی به عیب اندر کش
وانگه تتق از جمال غیب اندر کش
چون جلوۀ آن جمال بیرون ز تو نیست
پا در دامان و سر به جیب اندر کش

91. Rubâi

*Bir çizgi hünere, bir çizgi de kusura çek,
Sonra Saklı Güzellik'ten perdeyi çek,
O Güzellik'in tecellisi senin dışında değildir,
Ayağı etek altına, başı da yakaya çek.*

رباعی

ای کز غمش اوفتاده چاکت به کفن

آلوده مکن ضمیر پاکت به سخن

چون لال توان بود درو، گر پس از این

لب بکشایی به نطق، خاکت به دهن

92. Rubâi

*Ey kefeni O'nun gamıyla yırtılan,
Pak olan şuûrunu konuşarak kirletme,
Onun hakkında dilsiz olabileceksen, bunun ardından
Açarsan ağzını, pislik dolar içine.*

METİNLER

METİN 1: “Risâletü’s-Safâiyih Fî Tercümeti’l-Levâiyih” Metninin Günümüz Türkçesine Çevrimyazımı

[1^b] Bismillâhirrahmânirrahîm, رَبِّ أَنْعَمْتَ وَ زِدْ

Ey bedreka-i⁶⁴⁷ gümrâhân⁶⁴⁸ ve ey âmurzîde-i⁶⁴⁹ günahkârân! Sen ol Vehhâb-1 Mutlaksın ki eğer sıfat-ı cemâlinden bir zerre inâyetin meş’alesini uyarsan⁶⁵⁰ erbâb-1 müteferrika abedesinden sad-hezâr⁶⁵¹ ربي هذا diyen gümrâhları zulumât-ı dalâletten, serhadd-i necâta⁶⁵² ergürürsün⁶⁵³ ki يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ [Dilediğine hidâyet verir.]⁶⁵⁴ mazharı⁶⁵⁵ olup; اِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ [Ben yüzümü tamamen, gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdim ve artık ben asla Allah’a ortak koşanlardan değilim]⁶⁵⁶sadâsıyla gûyân olurlar. Ve sen ol müstâğnî-yi ale’l-ıtlâksın ki eğer na’t-ı celâlinden rûy-i zemîne bir şerer-i⁶⁵⁷ bî-niyâzî⁶⁵⁸ koysan bî-şumâr⁶⁵⁹ âbid ve mutîin harman-ı hâsılın âteş-i kahrınla ihrâk edersin ki وَهُوَ الْفَاہِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ [O, kullarının üstünde

⁶⁴⁷ Doğru yolu gösteren şey veya kimse, kılavuz, rehber.

⁶⁴⁸ Yolunu şaşırانlar, yoldan sapmış olanlar.

⁶⁴⁹ Affeden, bağışlayan.

⁶⁵⁰ Yakarsan, harekete geçirirsen.

⁶⁵¹ Tercüme: “Bu benim Rabbimdir.”

⁶⁵² SM+:hidâyete

⁶⁵³ SM:erdirirsin

⁶⁵⁴ Nahl Sûresi, 16/93. Âyetin tamamı: وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ آيَاتُنَا شَيْئًا وَلَا تَأْتِيكُمْ سَاعَةٌ وَنُنزِّلُ آلَاءَنَا نَازِلًا وَسَاءَ لِمَنْ أَهْرَأَ عُقَابًا

[Allah dileyseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah dilediğini saptırır ve dilediğine de hidâyet verir. Şüphesiz ki, (kıyamet gününde) bütün yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.]

⁶⁵⁵ SM:mazhar

⁶⁵⁶ En‘âm, 6/79. Âyetin tamamı: وَهُوَ الْفَاہِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ

kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sâhibidir. Size koruyucular gönderir. Nihâyet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler.]

⁶⁵⁷ SM:şûr (Ar. şerare ve şerere’nin çoğul şekli şerer) Kıvılcımlar, kıvılcım.

⁶⁵⁸ İstiğnâ, hiçbir şeye ihtiyâcı olmama.

⁶⁵⁹ Sayısız.

yegâne kudret ve tasarruf sâhibidir.]⁶⁶⁰ mukir olup رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا [Rabbimiz!

Azgınlığımız bizi altetti.]⁶⁶¹ nidâsıyla nâra-zenân⁶⁶² olurlar.

Beyit

ای صد هزار جانها در تیه عشق فانی ﴿﴾ ز گنج وصل جانان هرگز نشان ندیده

یابی درین بیابان از تیغ بی نیازی ﴿﴾ تنها فتاده بی جان سرها زتن بریده.

[Yüzbinlerce can fânî aşk çölünde, cânâna kavuşma hazînesinden iz görmemiş aslâ, bu çölde müstağnîlik kılıcı ile bedenden kopmuş cansız başlar bulursun.]

Ve sen ol Cabbârsın ki nice şahbâz-ı bülend-pervâz-ı⁶⁶³ akl-ı derrâk, pertev-i ceberûtundan pertev-i tasarrufun suhte kılıp; ⁶⁶⁴ ما تصرفات العقل في جيروتك الآ وزر وبال⁶⁶⁴; terânesin aydırlar⁶⁶⁵. Ve sen o Kakhârsın ki sîmurg-i tayyâr -ı seyyâr, sūrâdikât-ı⁶⁶⁶ melekûtunda dîde-i taarrufu dönüp ⁶⁶⁷ ما خيالات الوهم في ملكوتك الآ ضلال في ضلال⁶⁶⁷ bahânesin ururlar.

Beyit

کار مکس نیست درین ره برید ﴿﴾ پس که بسوزد پر عنقا و بال⁶⁶⁸

⁶⁶⁰ En‘âm, 6/61.

⁶⁶¹ Mü‘minûn, 23/106. Âyetin tamamı: قَالَوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ: [Derler ki: Rabbimiz! Azgınlığımız bizi altetti; biz, bir sapıklar topluluğu idik.]

⁶⁶² Nâra atanlar.

⁶⁶³ Yüksek uçan şâhin.

⁶⁶⁴ [Tercüme: Senin ceberutun hakkında aklın faaliyetleri ancak vizir u vebâldir.]

⁶⁶⁵ Derler.

⁶⁶⁶ Sūrâdiklar, perdeler, örtüler.2. Pâdişâh çadırları, otağlar.

⁶⁶⁷ [Tercüme: Senin melekûtun hakkında vehmin hayalleri ancak dalâletten ibârettir.]

⁶⁶⁸ SM: پال

nazarında bir peymânedirler⁶⁸³ ve gevher-i tevhîd-i zâtında⁶⁸⁴ her sîne-i bîgîne müstemend-i⁶⁸⁵ sedef olmuştur ve (?) tîr-i belâ-yı muhabbetine her suhte-ciğer derdmend-i hedef olmuştur. Ve sahrâ-yı fezâ-yı hevâ-yı celâletinin siyâset-i sademâtından nice cân-ı dil-rîş⁶⁸⁶ cûşta ve humhâne-i⁶⁸⁷ harâbât-ı vuslatında, şarâb-ı şevk-i tecelliyât-ı cemâlin galeyânî galebâtından sad-hezâr revân-ı dervîş hurûşta.⁶⁸⁸

Beyit:

ای بتیغ ابتلایت هر شکاری شبیلی ﴿﴾ وی بمیدان بلایت هر سواری ادھی

[Ey Sen ki ibtilâ kılıcınla her av bir Şibîlî olmuş, belânın meydânında her süvârî Edhem olmuş]⁶⁸⁹

Ve ba'd:

Salât u salavât o mehter-i âlem ve bihterîn-i evlâd-ı Âdem, o mevsûf-i şiyem-i kerîm, o muhâtab-ı عَظِيمِ خُلُقٍ لَعَلِي [Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.]⁶⁹⁰ ve o müstecmi-i şemâyl-i cûd ve kerem ve o mazhar-ı fûnûn-i تَعَلَّمُ مَا لَمْ تَكُن تَعَلَّمُ [Ve sana bilir olmadığın şeyleri öğretti.]⁶⁹¹ o mazhar-ı halvethâne-i لِي مَعَ اللَّهِ وَقْتُ [Benimle Allah arasında öyle bir vakit vardır]⁶⁹² ve o mahrem-i Ka'be-i dergâh-ı ilâh.

⁶⁸³ Büyük kadeh, şarap bardağı.

⁶⁸⁴ SM:zâtına

⁶⁸⁵ Yoksul, muhtaç.

⁶⁸⁶ Gönül yaralı, âşık.

⁶⁸⁷ Şarap küplerinin konduğu yer, meyhâne, âşığın kalbi.

⁶⁸⁸ Coşma, çağılı, gürültü, şamata, telâş.

⁶⁸⁹ Hâcû-yi Kirmânî, *Divân-ı Gazeliyyât-ı Hâcû-yi Kirmânî*, İntişârât-ı Hidmât-ı Ferhengî-yi Kirmân, Kirmân 1378, s.408, 881. gazel.

⁶⁹⁰ Kalem, 68/4. Âyetin tamamı: وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ [Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.]

⁶⁹¹ Nisâ, 4/113. Âyetin tamamı: لَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَنْ يُضْلَوْكَ وَمَا يُضْلَوْنَ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ [Eğer Allah Teâlâ'nın lütuf ve rahmeti senin üzerine olmasaydı elbette onlardan bir taife seni şaşırtmaya kastedecekti. Hâlbuki onlar kendi nefislerinden başkasını saptıramazlar ve sana hiçbir şeyden zarar veremezler. Ve Allah Teâlâ sana kitabı ve hikmeti indirdi ve sana bilir olmadığın şeyleri öğretti. Ve Allah Teâlâ'nın lütfü senin üzerine pek büyük olmuştur.]

⁶⁹² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 156, nr. 2157; Kuşeyrî, *Risâle*, s.156; Hücûvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s.115. Hadîsin tamamı: [Benimle Allah arasında öyle bir vakit vardır ki o vakitte ne bir mukarreb melek ne de gönderilmiş bir nebî aramıza giremez.].

Beyit

آن بی و تی شکن که بتعریف او گرفت ﴿﴾ هم قاف و لام رونق⁶⁹³ کاف و نون بها

هم موسی از دلالت او کشته مصطنع⁶⁹⁴ ﴿﴾ هم آدم از شفاعت او بوده پیشوا

نطقش معلمی که کند عقل را ادب ﴿﴾ خلقش مفرحی که دهد روح را صفا

آنجا که یوسف دل او پرده برگرفت ﴿﴾ دو شیزه کان غیب بریدند دستها.⁶⁹⁵

اعنی شاه سریر آفرینش و ماه سپهر نیش, گوهر دریای هستی, بدرقه طریق خدا پرستی, مفتاح خزانه جود

مصباح آسمان وجود جان جهان صفا جهان جان اصفیا, اعنی حضرت محمد صلی الاله و من یحق بعرضه و

والأطهرون علی النبی الأمجد. ما إن مدحت محمدا بمقالتی و لكن مدحت مقالتی بمحمد.⁶⁹⁶

Nazım

هر داستان که نه آن ثنای محمدست ﴿﴾ داستان کاهنان شمر انرا نه [2^b] داستان.⁶⁹⁷

Mesnevi

وصف او حیفتست با زاندانیان ﴿﴾ گویم اندر مجمع روحانیان.⁶⁹⁸

⁶⁹³ و میم: SM+

⁶⁹⁴ مصطفی: SM

⁶⁹⁵ [Tercüme: [Putları kıran İbrahim ile, kâf, lâm (kul); kâf, nûn(kün) canlılık kazandı, Mûsâ onun delâletiyle yetiştî, Âdem de onun şefâatiyle önder odu. Nutku akla edep öğretir, safâ verir rûha, ferahlatır onun huyu, gönül Yusuf'unun perdeyi kaldırdığı yerde, gayb bâkireleri kesti ellerini.] bkz. Hâkânî-i Şîrvânî, *Dîvân-ı Hâkânî-yi Şîrvânî*, İntişârât-ı Zivâr, Tahran 1382, s. 4 (Kasâyid)-معرّاج حضرت ختمی-.

⁶⁹⁶ [Tercüme: Yaratılış tahtının şâhı, gökyüzünün ayı, varlık denizinin cevheri, Hakk'a kulluk yolunun rehberi, cömertlik hazînelerinin anahtarı, varlık semâsının kandili, safâ cihânının cânı, asfiyâ cânının cihânı yani Hz. Muhammed'dir, sâlat O'nun arşına yakışanlara, en tâhir olanlara ve en yüce nebîye olsun. Söylediklerim ile Muhammed'i (s.a.v) övmüş olmadım, aksine Muhammed (s.a.v) ile söylediklerim şeref bulmuş oldu.]

⁶⁹⁷ [Tercüme: [Muhammed'i (s.a.v) a övmeyen her destanı, kâhin efsânesi say, destan değıldir o.] bkz. Hâkânî-i Şîrvânî, *Dîvân-ı Hâkânî-yi Şîrvânî*, s. 311(Kasâyid) - در شکایت از جهان و مدح پیغمبر اکرم-.

⁶⁹⁸ [Tercüme: [Onu bu zindan aleminde yaşayanlara övmek lüzumsuzdur. Onun vasfını ancak ruhanilerin topluluğunda söyleyebilirim.] bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, c.5, 6. Beyit. Mesnevî'nin orijinalinde "وصف او" kelimesinin yerinde "مدح او" vardır.

Beyit

بهينه سورت⁶⁹⁹ او بود و انبيا ابجد ﴿﴾ مهينه معنى او بود اصفيا اسما
اگر ز بعد همه در قدومش آوردند ﴿﴾ قدوم آخر او بر کمال اوست گوا
نه سوره از بی ابجد نمی شود مرقوم ﴿﴾ نه معنى از بی اسما نمی شد پیدا
نه روح را بی ترکیب صورتست نزول ﴿﴾ نه شمس را زی صبح کاذبست ضیا
نه سبزه بردمد از خاک انگهی سوسن ﴿﴾ نه غوره در رسد از تاک انگهی صهبا.⁷⁰⁰

Letâyif-i rahmet ve rıdvân ve şerâyif-i re'fet ve gufrân, ervâh-ı mukaddese-i âl
ve ehl-i beyt üzerine olsun ki hakâyik-şinâsân-ı sırr-ı [Attığın zaman da sen
atmadın fakat Allah attı.]⁷⁰¹ ve rehnümâyân-ı âlem-i melekût ve pîşvâyân-ı arsa-i mesâlik-
i⁷⁰² ceberûturlar. Ve tuhfe-i rıdvân ve hediye-i gufrân o çâr-yâr-ı safânın nufûs-i zekiyye-
i mutahharalarına olsun ki çehâr erkân rûkn-i İslâmıdır.

هر چار چار حد بنای رکن پیغمبری ﴿﴾ هر چار چار عنصر ارواح انبیا
بی مهر چار یار درین پنج روزه عمر ﴿﴾ نتوان خلاص یافت ازین شش در فنا.⁷⁰³

⁶⁹⁹ SM: سورت: Ayrıca karşılaştırmaya dâhil etmediğimiz HŞ nüshasında “صورت” şeklinde kaydedilmiştir ki ma'nâ i'tibâriyle daha uygundur.

⁷⁰⁰[Tercüme: En iyi harf O idi, diğer peygamberler de alfabe, en büyük ma'nâ O idi, saf gönüllü insanlar da esmâ, her ne kadar onu hepsinden sonra vücuda getirmiş iseler de, onun sonradan gelişi, kemâline delildir ki resim, alfabeden sonra çizilmez mi? Ma'nâ, isimlerden sonra zuhura gelmez mi? Ruh, suret oluştuktan sonra inmez mi? Güneş, subh-i sadıktan sonra ışık vermez mi? Toprakta önce yeşillik, sonra zambak çıkmaz mı? Asma çardağından önce üzüm kuruğu, sonra da şarap olmaz mı?] bkz. *Dîvân-ı Hâkânî-yi Şîrvânî* (Kasâyid), s.13- موعظه و حکمت و خاتم النبیین ص و حکمت و موعظه

-و ترک و تجرید

⁷⁰¹ Enfâl, 8/17. Âyetin tamamı: وَلَئِنِّي الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا: فَكَمْ نَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلَئِنِّي الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا: إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ [Sonra onları siz öldürmediniz ve lâkin onları Allah öldürdü, attığın vakit da sen atmadın ve lâkin Allah attı, hem de mü'minlere güzel bir imtihan geçirtmek için, hakikat Allah semi'dir, alîmdir.]

⁷⁰² SM: sâlik-i

⁷⁰³[Tercüme: Dört halifeden her biri, Peygamberlik binâsının dört rûknüdürler; dört halifeden her biri nebilerin ervâhının dört unsurudurlar. Bu dört yârin şefkati olmasa idi şu beş günlük ömürde, fenâ diyarında altı (yönden) kurtulamazdı.] Bkz. *Dîvân-ı Hâkânî-yi Şîrvânî*, s.6 (Kasâyid) - موعظه و حکمت و معراج حضرت ختمی

Ve sahâbe-i kibâr ve muhâcirîn ve ensârın üzerlerine de olsun ki her biri hevâdârân-ı⁷⁰⁴ hazreti mi‘mâr-ı dîndirler.

Beyit

ما مفلسان چه تخفه بدین حضرت آوریم ﷺ در دست ماهین صلوات است و السلام.

Vasiyyet

Ey râh-ı tevhîde sâlik ve ey talebinde mehâlik olan ihvân-ı dîn ve erbâb-ı yakîn! Bilmen gerektir ki bahr-i tevhîdden behre ve bu saâdetten hisse almak murâd edenlere evvelâ mühimdir ki ibâdet-i zâhire ile muhkem ve mukayyed olup, ferâyiz ile amel göstere ve kurb-i nevâfil ile kendini müeyyed kıla. Âsâr-ı sürûr-i dîne iktidâ ve sünen-i seyidi'l-murselîne iktifâ hilyesiyle mücellâ⁷⁰⁵ olduktan sonra bir sâhib-i irşâdın dâmen-i pâkına dest-i irâdetle muhkem-i teşebbüs⁷⁰⁶ edip onların icâzetiyle kelime-i tevhîde hulûs-i kalb ile meşgûl ola. Ve her vakâyi‘de işâretleriyle amel göstermek gerek, tâ ki sırr-ı tevhîd hâliyle tulû‘ edip, bi-avnillâhi Teâlâ mehâlikten emîn ola. Ve illâ mücerred-i taklîd-i kıyl ü kâl ile yâ resâil-i tevhîde [3^a] mütâlâa ile hâsıl olan, rüsûm-i tevhîd olup sâhibini mekr ve hüsrândan kurtarmaz⁷⁰⁷, eâzenallâh. Onun için bu deryâ-yı bî-kenârdan niceler girdâb-ı dalâlete düşüp ve resen-i⁷⁰⁸ teklîfi gerdanlarından çözüp, hâviye-i hevâya sâkıt ve seg-vâr pazâr-ı shevâtta cîfe-i⁷⁰⁹ murâdâtını lâkır⁷¹⁰ oldular. Pes, sa‘yleri ayn-ı dalâl ve kesbleri, vizr u vebâl oldu, iyâzen billâhi Teâlâ.

Beyit

درین وادی نه ره پیدا نه منزل ﷺ ازین وادی نه بانک آید نه آواز.⁷¹¹

⁷⁰⁴ İsteklerine bağı, hayran.

⁷⁰⁵ SM: muhellâ

⁷⁰⁶ SM: temessük

⁷⁰⁷ SM: Emîn olmaz

⁷⁰⁸ Urgan, halat.

⁷⁰⁹ Leş.

⁷¹⁰ Bulan, toplâ‘yân.

⁷¹¹ [Tercüme: Bu vâdide ne yol vardır, ne konak; bu vâdiden ne ses gelir ne sedâ.]

Pes bu mesâlik-i pür-mehâlike bî-bedreka sâlik ve bidûni'ş-şerâyıt bu memâlike mâlik olmak murâd edenlerin hâsılı, hüsrân ve ribhi,⁷¹² ziyân oldu. **فَمَا رَبَّحْتَ تِجَارَتَهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ** [Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır.]⁷¹³ Onun için Hazret-i Hâdi'l-ibâd celle ani'z-zıddi ve'l-endâd, ehâdis-i kudsiyyesinde ve ahbâr-ı ilâhiyyesinde buyurmuştur ki: **التوحيد سر من أسرارى من آمن به قبل** [Tevhîd benim sırlarımdan bir sırdır; her kim ona hâl doğmadan evvel güvenirse, küfre düşer.]⁷¹⁴ Pes, sâdât-i dîn ve hüdât-ı erbâbi'l-yakîn bu sırrın ifşâsından tahzîr ve bu remzin i'ânından tenfîr edip buyurmuşlardır: **این دید نیست نه گفتیست این حالیت** **نه قالیست این ذوقیست نه مضغیست**⁷¹⁵ Hakîkat bahrinin sırrın ne bilsin tahâretsiz ki Cibrîl-i Emîn uçmaz bu deryânın kenârından.

Ve Ba'dü

Bil ki bu risâle vücûda gelmekle bâis ve bu mukaddime beyân olunmakla hâdis oldur ki iş bu abd-i kâsî, a'nî Şemsüddîn Sivâsî'nin dâimen kalb-i fâtırında halecân ederdî ki tevhîde müteallık bir risâle imlâ ve sülûk emrini muhakkik bir ercûze inşâ ede; tâ ki tâlib-i sâdıklara ilâc-ı amâ ve sâlik-i muvâfıklara rehnümâ olup, bu abd-i âcizi ve bu bende-i nâçizi hayır duâ ile yâd edeler. Lâ cerame, ol âlim-i ârif-i âşık, sâhibü'n-nesrî'l-fâyık ve'n-nazmı'r-râyık, Mevlânâ Abdurrahmân Câmî'nin- kuddise sırruhu- *Levâiyih* nâm risâlesini ki âsâr-ı ilim ve irfân ondan peydâ ve envâr-ı zevk-i vicdân ondan⁷¹⁶ hüveydâdır. [3^p] Hofteleri⁷¹⁷ bîdâr ve bîdârları vâkîf-ı esrâr eder. Âteş-i aşka şu'le ve silsile-i şevke hareket verir. Husûsân her lâiyhânın zeylinde, lillâhî dürruhû, Rubâiyyât

⁷¹² Kâr, kazanç.

⁷¹³ Bakara, 2/16. Âyetin tamamı: **أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبَّحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ** [İşte onlar, hidâyete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir. Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır.]

⁷¹⁴ Abdulkadir Geylânî, *Fethu'r-Rabbânî* (haz. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2006, s.355. **التوحيد سر من أسرار الحق عز وجل في قلب عبده لا يطلع عليه الشيطان ولا العقول ولا الملك**

⁷¹⁵ [Tercüme: Bu görüş de değil, söz de değildir; bu hâldir kâl değildir; bu yutmaktır, çiğnemek değil.]

⁷¹⁶ SM:onda

⁷¹⁷ Uykuda olan kişi.

iltizâm etmiştir. Her biri menşûrâtının fehâvîsini hâvî ve zâbita ve kâide⁷¹⁸ olmakta menşûrâtını tâvî olmuştur. Ve ona binâen o Rubâiyyâtın tercümesine tasaddî⁷¹⁹ olunmayıp belki⁷²⁰ aynîyle ketbolunmuştur. Pes, bu bâbda onu alâ tarîk-i ihtisâr, künc-i vâfî ve keff-i kâfî bulup tercümesine şurû' olundu. Ve semmeytuhû⁷²¹ bi''*Risâletü's-safâiyih fi tercümeti'l-levâiyih*' ve billâhi't-tevfik, ve lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm.⁷²²

قال قدس الله تعالى سرّه و زادني مثنواه أنواره:⁷²³

لا أُحصي ثناءً عليك، كيفَ وكلُّ ثناءٍ يعودُ اليك، جلّ عن ثنائي جنابُ قدسِكَ، أنتَ كما أثبتتَ علي

. [Seni övmeyi aslâ bitiremem, nasıl bitireyim ki bütün senâlar sana âit iken. Senin Cenâb-ı kudsın benim senâmdan çok daha muhteşemdir. Sen kendini nasıl övdüysen öylesindir.]⁷²⁴ Hüdâvendâ! Senin şânına sezâ hamdi dilime getiremezem ve senin Zât'ına revâ senâyı senin üzerine sayamazam. Her nesne ki sahâyıf-ı kâinâtta cins-i esniye ve mehâmiddendir, cümlesi senin Cenâb-ı uzmet ve kibriyâna âiddir. Bizim elimizden ve dilimizden ne gelir, gereği gibi hamd ve senâ geri sana lâyıktır. Yine sen yeg⁷²⁵ aydırısın, sen onun gibisin ki sen dedin ve senin gevher-i senân odur ki sen deldin.

Rubâiye

آنجا که کمال کبریای تو بود ﴿﴾ عالم همی از بحر عطای تو بود

مارا چه حد حمد و ثنای تو بود ﴿﴾ هم حمد ثنای تو سزای تو بود.

⁷¹⁸ SM:-ve kâide

⁷¹⁹ Başlamak, girişmek.

⁷²⁰ SM:ki

⁷²¹ İsimlendirdim.

⁷²² SM:-ve lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm

⁷²³ SM:- قال قدس الله تعالى سرّه و زادني مثنواه أنواره:

⁷²⁴ Müslim, *Salât*, 42 (1118); Ebû Dâvud, *Salât*, 153 (879); Tirmizî, *Daavât*, 77 (3831); Nesâî, *Tahâret*, 120 (169); İbn Mâce, *İkâmetü's-salât*, 117 (1179); İbn-i Hanbel, *Müsned*, I, 96.

⁷²⁵ Daha iyi, daha üstün.

Şu yerde ki zebân âver **أنا أفصحُ العربِ و العجمِ** [Ben Arap ve Acem'in en fasih konuşanıyım.]⁷²⁶ alem-i fesâhati atmış ola ve kendisin edây-ı senâyında âciz bilmiş ola; bizim gibi şikeste lisâna ne imkân zebângüşâlık ve her âşûfte-râya⁷²⁷ ne yârâ-yı⁷²⁸ sühân-ârâlık⁷²⁹ ola! Belki bunda acz ve kusura i'tirâf ayn-ı kusûr ve o server-i dîn ve dünyâya müşârik kasdetmek hüsn-ü edebden dûrdur.⁷³⁰

Rubâî

من کیستم اندر چه شمارم چه کسم ﴿﴾ تا همسری سگانش باشد هوسم
در قافلهٔ اوست دائم نرسم ﴿﴾ این بس که رسد ز دور بانگ و⁷³¹ چرسم.

أهمّ صلّ علی محمد ناصب لواء الحمد و صاحب المقام المحمود⁷³² و علی آله و أصحابه الفائزين [4^a] ببذل

المجهود لنیل المقصود و سلّم تسلیمًا كثيرًا كثيرًا الی يوم الموعود.⁷³³

Münâcât

[Allahım! Bizi oyun oynaşla uğraşmaktan kurtar ve bize eşyâyı oldukları hal üzere göster!]⁷³⁵ İlâhî! Basar-i basîretimizden gışâveyi gider ve her nesne ki olduğu gibidir, bize öyle göster. Nefsinde

⁷²⁶ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II, s.562.

⁷²⁷ Akli karışık, kararsız.

⁷²⁸ Kudret, gücü olmak.

⁷²⁹ Düzgün ve güzel söz söyleyen.

⁷³⁰ SM-: [bizim gibi şikeste ...hüsn-ü edebden dûrdur.]

⁷³¹ SM-, TH-: و

⁷³² İsrâ, 17/79'a atıf vardır. Âyetin tamamı: **وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا** [Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsûs bir nafîle olmak üzere namaz kıl. (Böylece) Rabbinin, seni, övgüye değer bir makâma göndereceği umulur.]

⁷³³ [Tercüme] Ey Allahım, hamd sancağını diken ve makâm-ı mahmûdun sâhibi olan Muhammed'e ve onun maksûda ulaşmak için tam bir gayret gösterip başarıya erişen âile ve ashâbına salât ve nihâyetsiz selâm eyle.

⁷³⁴ SM+: حقایق

⁷³⁵ [Rabbim bize eşyâyı olduğu gibi göster!] hadîs-i şerîfine atıf vardır. İlgili hadisler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 316. Fasıl, s. 422; Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, c.I, 23. Fasıl, s. 234; Meybûdî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, s. 178.

yok olanları, bize varlık sûretinde cilve ettirme ve hakîkate var olanın cemâline yokluk sûretten perde örtme. Bu suver-i kevnîyye-yi hayâliyyeyi, âyine-i tecellîyât-ı cemâliyyen kıl, bâis-i hicâb ve dūrî⁷³⁶ olmasın ve bu nukûş-i resmiyye ve vehmiyyeyi bilmekliğimize ve görmekliğimize sermâye eyle; âlet-i cehâlet ve kūrî⁷³⁷ olmasın.⁷³⁸ İlâhî! Bizim mahrûmluğumuz ve mehcûrluğumuz yine bizdendir. Lütfunla bizi, bizimle koma; bize bizden kurtulmayı kerâmet ver ve Cenâb-ı kudsine ulaşmak yoluna hidâyet kıl.

Rubâiyyât

یا رب دل و جان پاک آگاهم⁷³⁹ ده ﴿﴾ آه شب و ناله⁷⁴⁰ سحرگاہم ده

در راه خود اول ز خودم بیخود کن ﴿﴾ و آنکه بیخود ز خود بخود راہم ده.⁷⁴¹

با رب همه خلق را بمن بد خو کن ﴿﴾ و از جمله جهانیان مرا یکسو کن

روی دل من صرف کن از هر جهتی ﴿﴾ در عشق خودم یکدل⁷⁴² و یکرو کن.

یا رب برهانیم ز حرمان⁷⁴³ چه شود؟ ﴿﴾ راہی دهیم بکوی عرفان چه شود

بس گبر که از کرم مسلمان کردی ﴿﴾ یک گبر دگر کنی مسلمان چه شود.

یا رب ز دو کون بی نیازم گردان ﴿﴾ وز افسر فقر سر فرازم گردان

⁷³⁶ Uzaklık, mesafe.

⁷³⁷ Körlük.

⁷³⁸ SM-: [İlâhî! Basar-i basiretimizden gîşâveyi gider... âlet-i cehâlet ve kūrî olmasın.]

⁷³⁹ TH: دل پاک جان آگاهم.

⁷⁴⁰ TH: گریه.

⁷⁴¹ [Yâ Rab! Bana bir dil-i âgâh kerem kıl/ Âh-ı şeb ve girye-i sehergâh kerem kıl/ Al, bende koma benden eser/ Bensiz bana, benden sana bir râh kerem kıl.] İsmail Müfid Efendi, vr. 2^b

⁷⁴² TH: یکجهت.

⁷⁴³ SM: خرمان.

در راه طلب محرم⁷⁴⁴ رازم گردان ﴿﴾ ز آن ره که نه سوی توست⁷⁴⁵ بازم گردان.

Temhîd

İş bu *Risâle-i Levâyih* şol meânî ve maârifin beyânındadır ki erbâb-ı irfânın ve ashâb-ı zevk ve vicdânın, ibârât-ı lâyika ve işârât-ı râyika ile ervâh ve esrârları elvâhı üzerine lâyih olmuştur. Mütevakkı' odur ki ihvân-ı din bu beyâna mütesaddî olanı mâbeynde görmeyeler ve bisât-ı i'râz ve simât-ı i'tirâz üzere oturmayaalar ki ona bu guft-i gûden nasîb-i hemân mansıb-ı tercümânlık ve behre, ancak şîve-i sühandânlık.

Rubâiye

من هیچم و کم ز هیچ و بسیاری ﴿﴾ از هیچ و کم از هیچ نیاید کاری

هر سر که ز اسرار حقیقت او⁷⁴⁶ گویم ﴿﴾ دائم⁷⁴⁷ نبود [4b] بهره بجز گفتاری.

در عالم فقر بی نشانی اولی ﴿﴾ در قصه عشق بی زبانی اولی

ز آن کس که نه اهل ذوق اسرار وجود ﴿﴾ گفتن به طریق ترجمان⁷⁴⁸ اولی.

سفتم گهری چند چو روشن خردان ﴿﴾ در ترجمه حدیث علی⁷⁴⁹ سندان

باشد ز من هیچ بدان معتمدان ﴿﴾ این تحفه⁷⁵⁰ رسانند به شاه همدان.

⁷⁴⁴SM: محروم

⁷⁴⁵SM: نیست

⁷⁴⁶SM-, TH-: او

⁷⁴⁷ SM,TH: زآم

⁷⁴⁸ SM,TH: ترجمانی

⁷⁴⁹ SM,TH: عالی (Tercihimiz bu şekilde olmalıdır.)

⁷⁵⁰ SM: تحفه

Lâyiha

[Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmamıştır.]⁷⁵¹ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ

Hazret-i İzed-i⁷⁵² Bîçûn -celle şânuhû- seni âlem-i ademde komayıp, varlık ni'metin vermiştir ve senin derûnuna bir gönülden gayrı koymamıştır tâ ki ol vâhid-i mutlâkın muhabbetinde yekrû ve yekdil ve onun gayrından mu'riz ve O'na mukbil olasın. Ne ân ki bu bir gönlü sad pâre ve her pâresini bir özge maksada âvâre kılasın.

Rubâiye

اي آنکه به قبله وفاست روی⁷⁵³ تورا بر مغز چرا حجاب شد پوست تورا

دل در پی این و آن نه نیگوست تورا یک دل داری بس است یک دوست تورا.

Lâyiha

Tefrika ondan ibârettir ki gönlü umûr-i müteaddideye müteallık kılmak vâsitâsıyla perâkende edesin ve *cem'iyet* oldur ki müşâhede-i vâhid ile gönlü gayrîden fâriğ kılasın. Bir tâife zan ettiler ki *cem'iyet*, *cem-i esbâbda* ola, ama *tefrika-i ebediyyede*⁷⁵⁴ kaldılar -iâze billah bikeremihî- ve *fırka-i ârife*⁷⁵⁵ nûr-i yakîn ile bildiler ki *cem'-i esbâb dahî esbâb-ı tefrikadandır*, pes ellerin cümleden yûdular ve gönül yüzün Müsebbibü'l-esbâba tuttular.

Rubâiyât

⁷⁵¹ Ahzâb, 33/4. Âyetin tamamı: وَمَا جَعَلَ أَرْوَاحَكُمْ اللَّائِي تَظَاهَرُونَ مِنْهُمْ أَمْهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكَ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr» yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir.]

⁷⁵² Allah Teala.

⁷⁵³ SM: وفا روی TH: وفا روست

⁷⁵⁴ SM: ebedde

⁷⁵⁵ SM: ârifân

ای در دل تو هزار مشکل زهمه ﴿﴾ مشکل شود⁷⁵⁶ تو را دل زهمه

چون تفرقه دل است حاصل زهمه ﴿﴾ دل را به یکی سپار و بگسل زهمه.

مادام که در تفرقه و وسواسی ﴿﴾ در مذهب اهل جمع شرّ الناسی

لا والله لا ناس نه ای نسناسی ﴿﴾ نسناسی خود ز جهل خود نسناسی.⁷⁵⁷

ای سالک ره⁷⁵⁸ سخن ز هربار مگوی ﴿﴾ جز راه وصول ربّ ارباب مپوی

چون علت تفرقه است اسباب جهان ﴿﴾ جمعیت دل ز جمع اسباب مجوی.

ای دل طلب کمال در مدرسه چند ﴿﴾ تکمیل اصول حکمت و هندسه چند

هر فکر که جز ذکر خدا وسوسه است ﴿﴾ شرمی ز خدا [5^a] بداراین وسوسه چند.

Lâyiha

Hak Subhânehû ve Teâlâ her yerde hâzır ve bendenin zâhir ü bâtınına nâzırdır.
Zihî haserâttır ki sen dîdeni likây-ı yârdan dönüp, çehre-i ağyâra dönmüşündür.

Beyt

⁷⁵⁶ SM+,TH+: آسوده

⁷⁵⁷ HH-: نسناسی خود ز جهل خود نه شناسی: [Terk eyle gönül tefrika-i vesvâsı/Cem'iyet-i dille ol sivâyı nâsî/A'dâ ile ahhâbını idrâk eyle/Temyîz edegör nâs ile nesnâsı.] İsmail Müfid Efendi, vr. 2^a

⁷⁵⁸ TH: دل

در حضور دوست هر جانب نظر کردن خطاست ﴿﴾ يك زمان حاضر نشين اى دل كه جانان ناضر

است. 759

Ve ol mahbûb-i hakîkinin rızâsın basıp özge yola sapmışındır.

Rubâî

آمد سحر آن دلبر خونین جگران ﴿﴾ گفت اى ز تو بر خاطر من بار گران

شرمت بادا که من به سویت نگران ﴿﴾ باشم تو نھی چشم بسوی دگران.

Lâyiha

Mâsivâ-yı Hak -celle ve alâ- ma'raz-i zevâlde ve mahall-i fenâdadır. Dünkü gün ne olması var idi ve ne görünmesi ve bugün hakîkatte vücûdu yokken zâhirdir, görünmesi rûşendir ki ırte ondan ne hâsıl olası. Pes zimâm-ı ihtiyârı, âmâl ve emânî eline⁷⁶⁰ nîçün koyarsın ve poşt-ı i'timâdı bu müzehrafât-ı fâni üzere⁷⁶¹ dayarsın. Gerektir ki taallukât-ı kalbi cümleden kesip Hüdâ'ya bend ve dükeli⁷⁶²den i'râz edip, ol Cenâb-ı a'lâya peyvend⁷⁶³ olası ki evvel-i ezeldir; evveliyeti adem ile mesbûk değil; ebedîdir, âhiriyyetine nihâyet melsûk değildir; hemîşedir, endîşeden müberrâ ve bâkîdir, çehre-i bekâsına hâr-ı havâdis dokunmaktan muarrâdır.

Rubâiyyât

هر صورت دل کشکه ترا روی نمود ﴿﴾ خواهد فلکش زود ز چشم تو ربود

⁷⁵⁹ [Tercüme: Dostun huzûrunda başka yönlere bakman hatadır, her zaman hazır ol ki ey gönül, cânân sana bakmaktadır.] ; [Mahbûb-i mecâziye dūçâr oldukça, / Nazzâre edip, bâr-ı girân olma sakın/ Mahbûb-i hakîkî hâzır iken indinde/ Semt-i digerâna nigerân olma sakın.] İsmail Müfid Efendi, vr. 2a

⁷⁶⁰ HH nüshasında "eline" kelimesi bulunmamakla birlikte, orijinal Levâyih'te ve diğer nüshalarda yer aldığı için metin içinde gösterdik.

⁷⁶¹ SM+ : niye

⁷⁶² Hepsi, tamamı.

⁷⁶³ Bağlı, birleşik.

رو دل بکسی ده که در اطوار وجود ﴿﴾ بوده است همیشه با تو و خواهد بود.

رفت آنکه به قبله بتان روی آرم ﴿﴾ حرف غمشان بلوح دل بنگارم

آهنگ جمال جاودانی دارم ﴿﴾ حسنی که نه جاودان از آن بیزارم.

ای خاجه اگر مال اگر فرزند است ﴿﴾ پیداست که مدت بقایش چنداست

خوش آنکه دلش به دلبری درینداست ﴿﴾ کش با دل و جان اهل دل پیونداست.

Lâyahâ

Cemîl,⁷⁶⁴ ale'l-ıtlâk Hazret-i zü'l-cemâl ve'l-celâldir, her cemâl ve kemâl ki cemî'-i merâtib-i kevnîyyede zâhirdir, [5^b] O'nun cemâl ve kemâli pertevindendir ki onda zuhûr etmiştir ve erbâb-ı merâtib ol semtte cemâl ve kemâl bulmuştur. İş bu remzi insâfen⁷⁶⁵ ve bu kenzi iysâhen⁷⁶⁶ Sultânu'l-uşşâk Ömerü'l-Fâriz -kuddise sırruhu-⁷⁶⁷ buyurmuştur:

كلّ ملیح حسنه من جمالها معار له او حسن كل ملیحة.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴HH nüshasında "cemîl" kelimesi bulunmamakla birlikte, orijinal Levâyah'te ve diğer nüshalarda yer aldığı için metin içinde gösterdik.

⁷⁶⁵ SM: izâhan

⁷⁶⁶ SM:- ve bu kenzi iysâhen

⁷⁶⁷ SM:- Ömerü'l-Fâriz kuddise sırruhu

⁷⁶⁸ [Tercüme: Her güzelin güzelliği O'nun güzelliğinden ödünçtür, hatta her güzel O'nunla güzeldir.] bkz. İbnü'l-Fâriz, *Dîvân-ı İbni'l-Fâriz*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008, s. 41- *et-Tâiyyetü'l-Kübrâ-*

... فكلّ ملیح، حسنه، من جمالها* معار له، بل حسن كلّ ملیحة

بما قیس لبني هام، بل كلّ عاشق* كمجنون لبلي، أو كتیر عزة

فكلّ صبا منهم إلى وصف لبسها* بصورة حسن، لاح في حسن صورة

و ما ذاك إلا أن بدت بمظاهر* فظنوا سواها، و هي فيها تجلّت...

Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*'ta bu beyti şöyle açıklar: Güzelliğe sâhip görünen her varlığın güzelliği Mutlak Güzel'den ona bir âriyettir." (bkz. Câmî, *Eşi'atü'l-Lemeât*, s. 112.)

Her kimde bilmek var, onun bilmekliği eserinden bilesin ve her kande ki görmek var onun görmekliği zuhûrundan göresin. Gülün renk ve bûyuna aldanma; sâhibine ulaşıgör, eğer sen sana bilmezsen bağvânla⁷⁶⁹ bilişgör. Ve bi'l-cümle her kemâl, hakîkate onun sıfatıdır. Evc-i⁷⁷⁰ külliyyet ve itlâktan tenezzül buyurup, hadîd-i⁷⁷¹ cüz'iyet ve takyîdde⁷⁷² tecellî göstermiştir, tâ cüz'den külle yol eylesin ve kayddan itlâka yüz tutasın. Ne ân ki cüz ve külden mümtâz bulup mukayyed ile mutlaktan geri kalasın.

Rubâiyyât

رفتم بتماشای گل آن شمع طراز ﴿﴾ چون دید میان گلشنم گفت به ناز

من اصلم و گلہای چمن فرع منند ﴿﴾ از اصل چرا به فرع می مانی باز؟

از لطف قد و صباحت خد چه کنی ﴿﴾ وز سلسلہ زلف مجعد چه کنی

از هر طرفی جمال مطلق تابان ﴿﴾ ای بی خبر از حسن مقید چه کنی.⁷⁷³

Lâyiha

Âdemîzâd eğerçi cismâniyyet sebebiyle nihâyet-i kesâfettedir; amma rûhâniyyet hasebiyle gâyet-i letâfettedir. Lâ cerame, her neye ki yönün döner⁷⁷⁴ onun hükmün giyer ve her neye ki teveccüh eder onun rengin kabûl eder. Onun için hukemâ⁷⁷⁵ demişlerdir: Çûn nefsi-nâtika suver-i mutâbık-ı hakâyik⁷⁷⁶ ile mütehallî ve ânın ahkâm-ı sâdikasıyla mütehakkik ola, nefsi-nâtika hemân zâhir-i vücûd kendi olur. Umûm-i halâyik bu suver-i⁷⁷⁷ cismâniyyeye şiddet-i ittisâl vartasıyla ve bu peyker-i heyûlânîyeye kemâl-i iştigâl

⁷⁶⁹ Bahçıvan.

⁷⁷⁰ Zirve.

⁷⁷¹ Derinlik, dip.

⁷⁷² SM: takayyüdde

⁷⁷³ [Bu lutf-u kad ve sabâhat-i haddeden geç/ Bu silsile-i zülf-i müca'adden geç/ Tâbân her tarafta cemâl-i Mutlak/ Bıkayd olup, mâh-ı mukayyeden geç.] İsmail Müfid Efendi, vr.3^b

⁷⁷⁴ SM+ :hemân

⁷⁷⁵ HH nüshasında "hukemâ" kelimesi bulunmamakla birlikte, orijinal Levâyih'te ve diğer nüshalarda yer aldığı için metin içinde gösterdik.

⁷⁷⁶ SM+ :cismâniyyeye

⁷⁷⁷ SM-: ile mütehallî ve ânın ahkâm-ı sâdikasıyla mütehakkik ola, nefsi-nâtika hemân zâhir-i vücûd kendi olur. Umûm-i halâyik bu suver-i

alâkasıyla o mertebe olmuşlardır ki kendilerini ondan temeyyüz ve sûretlerin, sîretlerinden teşhîse kâdir değillerdir. [اُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ] [İşte bunlar hayvan gibidirler.]⁷⁷⁸

أعاذنا الله ذو الأنعام، و في المتنوي المولعلي؟⁷⁷⁹

ای برادر تو همین اندیشه ای ﴿﴾ ما بقی تو استخوان و ریشه ای

گرگل است اندیشه تو گلشنی ﴿﴾ و ربود خاری تو هیمه ی گلخنی.⁷⁸⁰

Pes gerektir ki sa'y edesin ve kendini nazarından kaldırasın, Bir Zât'a teveccüh ve ikbâl ve bir hakîkate iştigâl gösteresin ki cemîf-i derecât-ı mevcûdât onun mecâlî-i cemâlî ve merâtib-i kâinât, [6^a] merâî-i kemâlidirler. Ve bu nisbet ve üslûb üzere o kadar müdâvemet göstermek gerektir ki tâ katre-i cânın o deryâya karışa ve zerre-i vücûdun nazardan kalkıp hakîkat-i âfitâba koşa. Hatta eğer kendine teveccüh etsen, yönün ol Zât-ı Bîçûna dönmüş olasın. Ve eğer kendinden ta'bîr etsen o Vücûd-i Mutlaktan ta'bîr etmiş olasın, pes mukayyed, mutlak; "Ene'l-Hak", "Hüve'l-Hak" olur.

Rubâiyât

گر در دل تو گل گذرد گل باشی ﴿﴾ و ر بلبل بی قرار بلبل باش

تو جزوی و حق کل است ﴿﴾ اندیشه کل پیشه کنی کل باشی.

ز آمیزش جان و تن تویی مقصودم ﴿﴾ مردن و زیستن تویی مقصودم

⁷⁷⁸ Â'raf, 7/179. Âyetin tamamı: وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا [Andolsun ki, cin ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır, onunla gerçeği anlamazlar, gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır ama onlarla işitmezler. İşte bunlar hayvan gibidirler, hatta daha şaşkındırlar. İşte o gafiller ancak bunlardır.]

⁷⁷⁹SM: مولي (Kanaatimizce "مولوي" şeklinde olmalıdır.)

⁷⁸⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, beyit 277-278.

تو دیر بزی من برفتم زمیان ﴿﴾ گر "من" گویم ز من تویی مقصودم

کی باشد و کی لباس هستی شده شق ﴿﴾ تابان گشته جمال وجه مطلق

دل در سطوات نور او مستهلک ﴿﴾ جان در غلبات شوق او مستغرق.

Lâyiha

Ve bu nisbet-i şerîfeye bir vecihle sa'ıy ve kûşîş⁷⁸¹ gerektir ki evkâttan hiçbir vakitte ve hâlâttan hiçbir hâlette bu nisbetten hâlî olmayasın. Gerek gelmekte ve gitmekte, gerek yemekte ve yatmakta, gerek işlemekte ve söylemekte ve bi'l-cümle cemî'-i harekât ve sekenâtta⁷⁸² hâzıru'l-vakt olmak gerek tâ evkâtı batâletle geçmeye. Belki sâlik a'dâd-ı enfâsına vâkıf olmak gerek⁷⁸³ tâ gafletle taşra ve içeri bir nefes vermeye.

Rubâî

رخ گرچه نمی نمایم سال بسال ﴿﴾ حاشاکه بود مهر ترا وهم⁷⁸⁴ زوال

دارم همه جا با همه کس در همه حال ﴿﴾ در دل ز تو آرزو و در دیده خیال.

Lâyiha

Nisbet-i mezkûrenin cemî'-i ezmân ve evkât ve ahvâle şumûlü i'tibâriyle imtidâdı vâcib olduğu gibi kezâlik bu keyfiyyetin ekvân mülâbesesinden taarrîsi sebebiyle ve suver-i imkân mülâhazasından teberrîsi vâsıtasıyla izdiyâdı dahî ehem-i metâlibdir. Lâkin bu hâlet, nefy-i havâtırda ve tarh-ı evhâmnda cühd-i belîğ ve cidd-i tamâm⁷⁸⁵ olmayınca müyesser olmaz. Zirâ havâtır ne kadar müntefî ve vesâvis ne mertebe

⁷⁸¹ SM-: kûşîş

⁷⁸² SM-: ve cemî'-i hâlâtta

⁷⁸³ SM-: Belki sâlik a'dâd-ı enfâsına vâkıf olmak gerek

⁷⁸⁴ SM: ميم

⁷⁸⁵ SM-: ve cidd-i tamâm

muhtefî-reg olursa, bu nisbet o kadar kavî-reg olur. Pes, küllî sa'y gerekir ki tâ havâtır-ı müteferrika haymesi, sâha-i sîneden taşra [6^b] kurula.

Ve Hazret-i Hakk'ın -celle ve alâ- varlığının zuhûrî nuru sadr-ı sâlikte pertev⁷⁸⁶ sala, tâ ki seni senlikten ala ve ağyâr müzâhemesinden kurtara. Ne kendine şuûrun kala ve ne adem-i şuûruna şuûrun ola.⁷⁸⁷ بل لم يبق إلا الله الواحد الأحد⁷⁸⁸

Rubâiye

یا رب مددی کز خودی⁷⁸⁹ خود بر هم ﴿﴾ از بد برهم⁷⁹⁰ وز بدی خود برهم

در هستی خود مرا زخود بی خود کن ﴿﴾ تا از خودی و بیخودی خود برهم.

آن راکه فنا شیوه و فقر آیین است ﴿﴾ نی کشف و یقین نه معرفت نه دین است

رفت او ز میان همین خدا ماند خدا ﴿﴾ الفَقْرُ إِذَا مَمَّ هُوَ اللَّهُ⁷⁹¹ این است.⁷⁹²

Lâyiha

Fenâ ândan ibârettir ki bâtin-ı bendeye, Hazret-i Hak varlığının zuhûru müstevlî olmak vâsıtasıyla mâsivâyâ şuûru kalmaya. Ve fenây-ı fenâ oldur ki, şuûr olmadığına da şuûru olmaya⁷⁹³ ve hafî olmaya ki fenây-ı fenâ, fenây-ı sâdicde münderiçtir. Zirâ ki sâhib-

⁷⁸⁶ Işık.

⁷⁸⁷ SM:- Ne kendine şuûrun kala ve ne adem-i şuûruna şuûrun ola

⁷⁸⁸ [Tercüme: Doğrusu sadece bir ve tek olan Allah bâkîdir.] Konuyla alakalı daha geniş bilgi için (bkz. Toshiko İzutsu, *İslam'da Varlık Düşüncesi* (çev. İbrahim Kalın), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 28-35.)

⁷⁸⁹ TH: ددی

⁷⁹⁰ TH: بیرم

⁷⁹¹ Ebû Abdullah Dûnî'ye atfedilen bir sözdür. (Bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, s.395.)

⁷⁹² [Yâ Rab! Beni benden alıp ihyâ kıl/Şebnem gibi cezp ederek ifnâ kıl/El-fakr izâ temme hüvallâhî bulup/Bu abd-i fakîri cümleden iğnâ kıl.] İsmail Müfid Efendi, vr. 4^b

⁷⁹³ SM: kalmaya

i fenânın, fenâsına şuûru olsa, sâhib-i fenâ olmazdı. Şol cihetten ki sıfat-ı fenâ ve fenâ ile mevsûf olmak, mâsivâ-yı Hak kabîlindedir, pes ona şuûr münâfî-i fenâ olur.

Rubâî

زین سانکه بقای خویشتن می خواهی ﴿﴾ از خر من هستیت جوی کی کاهی

تا یک سر مو ز 794 جویشتن آگاهی ﴿﴾ گر دن زنی از راه فنا گمراهی. 795

Lâyiha

Tevhîd, gönlü ferîd kılmaktır, yâni cemî'-i hâlâtta kalbi mâsivây-ı Hak taallukundan tahlîs ve tecrîd⁷⁹⁶ etmektir. Talebde ve irâdetde, ilimde ve ma'rifette, yâni sâlikin talebi Hazret-i Hakk'a müteallik olup, ondan gayrîye taleb, müteallik olmayıp ancak matlûbu O ola ve O'ndan gayrîye irâdeti müteallik olmayıp ancak murâdı o ola ve ondan gayrîye ilmi olmayıp, ma'lûmu ancak o ola. Ve bi'l-cümle, onun talebi ve onun irâdeti cümle matlûbât ve murâdâtta munkatî' kala ve cümle ma'lûmât ve ma'kulât sâlikin nazar-ı basîretinde mürtefi' ola ve her yüzden teveccühünü döndürüp, Hazret-i Hak'tan gayrîye âgâhı ve⁷⁹⁷ şuûru olmaya.

Rubâîye

توحید بعرف صوفی ای صاحب سیر ﴿﴾ تخلیص دل از توجه اوست به غیر [7^a]

رمزی ز تحایات مقامات طیور ﴿﴾ گفتم بتو گر فهم کنی منطق طیر 798

⁷⁹⁴ SM: سرموی

⁷⁹⁵ [Bergâh kalsa harman-ı tende nâgâh/ Sâlik olamaz efendi, fânî fillâh/ Dâvâ-yı fenâ edip, kılından geçmez/ Ma'nâ-yı fenâdan o değildir âgâh.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^b

⁷⁹⁶ SM-: tecrîd

⁷⁹⁷ SM-: [yâni sâlikin... Hazret-i Hak'tan gayrîye âgâhı ve]

⁷⁹⁸ Neml, 27/ 14'e atf vardır. Âyetin tamamı: وَ وَرِثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلِمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ

Lâyiha

Mâdem ki Âdemî hevâ ve heves dâmına⁷⁹⁹ giriftârdır, bu nisbet-i şerîfenin devâmı ondan düşvârdır.⁸⁰⁰ Ama çûn lezzât-ı cezbât-ı lutf onda zuhûr bula, meşgale-i mahsûsât ve ma'kûlâtı onun bâtınından dûr kala, hatta onunla iltizâz-ı lezzât-ı cismânî üzere galebe ve râhet-i rûhânî üzere müzâhemet ede, külfet-i mücâhede aradan kalka ve lezzât-ı müşâhede canda kona ve hâtır-ı sâlik müzâheme-i ağıyardan hâlî ve bu terâne ile terennüm etmek vird-i zebân-ı hâlî ola.⁸⁰¹

Rubâî

کای بلبل جان مست زیاد تو مرا وی پایة غم پست زیاد تو مرا

لذات جهان را همه دریا فکند ذوقی که دهد دست زیاد تو مرا.⁸⁰²

Lâyiha

Nisbet-i cezbenin mukaddimesi ki zikr-i Hak'la lezzetlenmektir, çûn ki tâlib-i sâlik bu lezzeti geri vücûdunda bula, pes gerektir ki tamâm-ı himmetini onun tertîb ve takvîti üzere sarf ede. Ve her nesne ki bu lezzete hâlel verir, kendini ondan alıkoya ve şöyle bile ki cümle ömrün bu nisbete sarf etse hiç etmemiş ola ve kemâ yenbegî bu nisbetin hakkı yerine getirmemiş bile.

Rubâî

بر عود دلم نواخت یک زمزمه عشق زان زمزمه ام ز پای تا سر همه عشق

⁷⁹⁹ Tuzak.

⁸⁰⁰ Müşkûl, zor.

⁸⁰¹ SM-: ve bu terâne ile terennüm etmek vird-i zebân-ı hâlî

⁸⁰² [Ey bülbül-i cân, mest olan yâdınla/ Vey mâye-i gam, pest olan yâdınla/ Lezzât-ı cihân cümle ayakta kaldı/Bu zevk ü şevki berdest olan yâdınla.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^a

حَقًّا که بعهدها نیایم بیرون ﴿﴾ از عهده، حق گزاری یک دمه عشق.⁸⁰³

Lâyiha

Hakikat-i Hak Teâlâ varlıktan gayrî değildir. Onun varlığı *inhitât*⁸⁰⁴ ve inhifâzdan⁸⁰⁵ münezze ve Zât-ı Bîçûnu naks ve hudûsdan mukaddestir. Tebeddül ve teğayyür simetinden⁸⁰⁶ sâhâ-i izzeti muarrâ ve taaddüd ve tekessür *vasmetinden*⁸⁰⁷ cenâb-ı kibriyâsı müberrâdır. Cümle nişândan bî-nişân ve ilm ü ıyâna sığmadığı rûşen ve ayândır. Cümle nicelik ve necelik ondan peydâ iken, o bî-çend⁸⁰⁸ ve bî-çûn.⁸⁰⁹ Ve dükeli eşyâ O'nunla müdrîk iken, O ihâta-i idrâkten bîrûndur. Ser gözü, onun cemâlî müşâhedesinde hîre⁸¹⁰ ve sır gözü onun kemâlî mulâhazasında tîredir.⁸¹¹

Rubâiye

یا من لهواه کنت بالروح سمحت ﴿﴾ هم فوقی و هم تحت، نه فوقی و نه تحت،

ذات همه [7^b] جز وجود و قایم به وجود ﴿﴾ ذات تو وجود سازج و هستی بحت.⁸¹²

بس بی رنگ است یار دل خواه ای دل ﴿﴾ قانع نشوی برنگ ناگاه ای دل،

اصل همه رنگها از آن بی رنگی است ﴿﴾ "مَنْ أَحْسَنُ صِبْغَةً مِنْ اللَّهِ" ⁸¹³ ای دل.

⁸⁰³ [Ûd-i dile perdâhte edip bir zezeme aşk/ O zezemededen oldu serâ pâ heme aşk/ Bir uhdede hakkâ ki olunmaz ifâ/ Bir uhdede hak-güzârî-i yekdeme aşk.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^a

⁸⁰⁴ Düşme, aşağı inme, çökme.

⁸⁰⁵ sağılanma, alçaltılma, küçük düşürülme.

⁸⁰⁶ Âlâmet, işâret.

⁸⁰⁷ SM+ : (derkenâr) Ayıp ma'nâsıdır.

⁸⁰⁸ Niceliksiz.

⁸⁰⁹ Niteliksiz.

⁸¹⁰ Şaşkın.

⁸¹¹ Bulanık, kamaşmış.

⁸¹² [Ey zâtıyla kâim olan cümle zevât/ Nûrunla zuhûr etmede cümle zerrât/ Göster de ölüp âlem nûr-i zâtın/ Gün gördü, adem gitti o dem hep zulumât.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^b

⁸¹³ Bakara, 2/138

Lâyiha

Lafz-1 vücûdu, gâh husûl ve tahakkuk ma'nâsına itlâk ederler ki maânî-i masdariyye ve mefhûmât-ı i'tibâriyyedir. Bu ma'nâ üzerine vücûd, ma'kûlât-ı sâniye kabîlindedir ki hâriçte onun berâberinde hiçbir emir yoktur; belki taakkulde mâhiyete ârız olur. Nitekim muhakkikân-i hukemâ ve mütekellimîn, yerinde bu ma'nâyı tahkîk etmişlerdir. Ve gâh lafz-1 vücûdu itlâk edip, şu hakîkati murâd ederler⁸¹⁴ ki; onun varlığı Zât'ından ola, bâkî mevcûdât onunla vücûda gele ve filhakîka ondan gayrî mevcûd olmaya, bâkî mevcûdât zilâl gibi ona ârız ve onunla kâim ola. Nitekim kümmel-i kibriyâyı ârifîn ve uzemâ-yı ehl-i yakînin⁸¹⁵ zevk ve meşrepleri buna şehâdet eder. Pes, vücûd ismini Hazret-i Hakk'a -ve tebâreke ve teâlâ- itlâk etmek ma'nây-ı sâni üzeredir, ma'nâyı evvel üzere değildir.⁸¹⁶

Rubâî

هستی به قیاس و عقل اصحاب فیود ﴿﴾ جز عارض اعیان ومعانی⁸¹⁷ نه نمود

لکن بمکاشفات⁸¹⁸ ارباب شهود ﴿﴾ اعیان همه عارض اند و معروض وجود.⁸¹⁹

Lâyiha

Sıfât, fûhûm-i ukûl haysiyetiyle gayr-i Zât'tır⁸²⁰ ve Kâdir, sıfat-ı kudret i'tibâriyle ve mürîd sıfat-ı irâdet i'tibâriyle bir Zât'tır. Hafî değildir ki bu sıfatlar bihasebi'l-mefhûm birbirlerine muğâyir oldukları gibi Zât'a dahî muğâyirlerdir. Ama bihasebi't-tahakkuk ve'l-husûl bu sıfatlar ayn-ı Zât olduğu ona binâendir ki bir Zât ilimle muttasıf olduğu

⁸¹⁴ SM: dilerler

⁸¹⁵ SM:- kümmel-i kibriyây-ı ârifîn ve uzemâ-i ehl-i yakînin

⁸¹⁶ SM:- ma'nây-ı evvel üzere değildir

⁸¹⁷ TH: حقایق

⁸¹⁸ SM: مشاهدات

⁸¹⁹ [Mevcûd, bi'tibâr-i ashâb-ı kuyûd/ A'râz ve cevâhir ile oldu ma'dûd/Lâkin bi-tarik-i keşf-i erbâb-ı şuhûd/ A'yân-ı avâriz oldu, ma'rûz vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^a

⁸²⁰ SM+ : meselâ âlim sıfat-ı ilim i'tibâriyle bir zâttır

yerde vücûdât-ı müteaddide yoktur. Belki vücûd-i vâhid vardır ve esmâ ve sıfât o Zât-ı Vâhidin niseb ve i'tibârâtıdır.

Rubâî

ای در همه شان ذات تو پاک از همه شین ﴿﴾ نی در حق تو کیف توان گفت نه این،

از روی تعقل همه گیرند [8^a] صفات ﴿﴾ با ذات تو از روی تحقق همه عین.

Lâyiha

Zât, Zât olduğu haysiyetten cümle esmâ ve sıfâttan müberrâ ve dükeli niseb ve izâfetten muarrâdır. Lâkin, Zât-ı Bîçûn'un bu cümle ile ittisâfî âlem-i zuhûra teveccühü i'tibâriyledir. Şu tecellî-i evvelde ki kendi kendisiyle kendi Zât'ı üzerine tecellî buyurdu; neseb-i ilim, neseb-i nûr ve neseb-i şuhûd mütehakkik oldu. Pes, neseb-i ilim, âlimiyyet ve ma'lûmiyyet iktizâ eyledi ve neseb-i nûr, zâhiriyyet ve mazhariyeti müstelzim oldu ve neseb-i vücûd, vâcidiyyed ve mevcûdiyyete tâlib oldu ve neseb-i şuhûd, şâhidîyyet ve meşhûdiyyet istedi. Ve yine bunlar gibi zuhûr, ki lâzım-ı nûrdur, butûn ile mesbûktur ve butûn için takaddüm-i Zâtî ve evveliyet vardır zuhûra nisbet ile. Pes, ism-i evvel ve âhir ve zâhir ve bâtın müteayyin oldu ve bu kadar niseb ve i'tibârât tecellî-i evvelde vücûd buldu. Kezâlik, tecellî-i sâni ve tecellî-i sâlisde ilâ mâşâallah niseb ve i'tibârât mütezâif⁸²¹ olur. Herbâr⁸²² niseb ve esmâsının tezâüfû ziyâde oldukça, zuhûru da ziyâde olur. Belki bir cihetten neseb ve esmâsı ziyâde oldukça, hafâsı ziyâde olur. فسبحان من احتجب بمظاهر

⁸²³نوره و ظهر بأسباب ستوره O Zât-ı bîçûnun hafâsı ıtlâk ve sarâfat i'tibâriyledir ve zuhûru mezâhir ve taayyünât cihetiyledir.

Rubâiyyât

⁸²¹ Kat kat artmış.

⁸²² Her defasında.

⁸²³ SM: سوده; [Tercüme:Nûrunun zuhûrlarıyla gizlenip, örtülerini kaldırmakla zâhir olanı tesbih ederim.]

با گلرخ خویش گفتم : ای غنچه دهان ﴿﴾ هر لحظه مپوش چهره چون عشوه دهان

زد⁸²⁴ خنده که من بعکس خوبان جهان ﴿﴾ در پرده عیان باشم و بی پرده نمان.

رخسار تو بی نقیب دیدن نتوان ﴿﴾ دیدار تو بی حجاب دیدن نتوان

مادام که در کمال اشراق بود ﴿﴾ سر چشمه آفتاب دیدن نتوان.

خورشید چو بر فلک زند رایت نور ﴿﴾ در چرتو او خیره شود دیده ز دور

و آن دم که کند ز پرده ابر ظهور ﴿﴾ فالناظر یجتلیه من غیر قصور.

Lâyiha

Taayyün-i evvel, vahdet-i sırf ve kâbiliyyet-i mahzdır ki cemî-i kâbiliyyâta müştemildir; gerek cemî-i sıfât ve i'tibârattan tecerrüd kâbiliyyeti olsun, gerek bu cümle ile ittisâfa kâbiliyyet olsun. Ve Zât'ın cemî'-i i'tibârattan tecerrüde kâbiliyyeti i'tibâriyle, mertebe-i ahadiyyettir, taayyün-i evvelde; butün [8^b] ve evveliyet ve ezeliyyet mertebe-i ahadiyyete lâzımdır. Ve Zât'ın cemî'-i sıfât ve i'tibârâta ittisâfa kâbiliyyeti hasebiyle, mertebe-i vâhidiyyettir; zuhûr ve âhiriyyet ve ebediyet bu mertebe-i vâhidiyyete lâzımdır.

Pes, taayyün-i evvel mertebeteyni câmi' olmuş olur. Ve bil ki mertebe-i vâhidiyyet için i'tibârât⁸²⁵ vardır; bâzısı o kabildendir ki Zât-ı Bîçûnun onlar ile ittisâfi, mertebe-i cem' itibâriyledir. O dahî, gerek bâzı hakâyık-ı kevnîyenin tahakkuk ve vücûdu şartıyla meşrût olsun; sıfat-ı hâlikîyyet ve râzıkîyyet gibi mesela ve gerek bu şartla meşrût olmasın; ilim ve hayat ve irâdet gibi meselâ. Ve bu i'tibâr-ı cem' ile onlar, esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyet ve rubûbiyyettirler. Ve bu esmâ ve sıfâta mütelebise olan Zât'ın

⁸²⁴ HH: ز

⁸²⁵ SM-: i'tibârât

suver-i ma'lûmiyeti, hakâyik-i ilâhiyedir ve zâhir-i vücûdun bunlar ile telebbüsü taaddüd-i vücûdu mûcib değildir. Ve mertebe-i vâhidiyyetin i'tibârâtından bâzısı o kabildendir ki, Zât'ın onlar ile ittisâfı merâtib-i kevnîye itibâriyledir; fusûl ve havâs ve taayyünât gibi ki a'yân-ı hâriciyyenin birbirinden mümeyyizâtıdırlar. Ve bu i'tibârâtla mütelebbise olan Zât'ın suver-i ma'lûmiyeti hakâyik-i kevnîyedir ve zâhir-i vücûdun hakâyik-i kevnîye âsârıyla ve ahkâmıyla telebbüsü taaddüd-i vücûdu mûcibdir.

Ve bu hakâyik-i kevnîyeden bâzısına vücûd-i mutlakın cemî'-i şûnunun ahadiyyetiyle ve hakâyikin ahkâm ve âsârının zuhûruyla sereyânı katında cemî'-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin zuhûruna isti'dâdıyladır. İllâ vücûb-i Zâtî değil ki o hâdisе vasıf olmak sahîh değildir. Ama bu zuhûra isti'dâd şiddeten ve za'fen, gâlibiyyeten ve mağlûbiyyeten ihtilâf üzeredir, meselâ, ekmel-i efrâd-ı insân ki enbiyâ ve evliyâdır, vücûb-i Zâtan gayrî cemî'-i esmâ ve sıfâta ittisâfa müsteidlerdir. Nihâyet bâzısında şiddetle ve bâzı âharda zaafı ve bâzında gâlibiyyet ile ve bâzı âharda mağlûbiyetle ola. Ve bâzı efrâd-ı insânda esmâ ve sıfâtın bâzısına isti'dâd ola, ihtilâf-ı mezkûr üzere, ve bâzısına olmaya. Ve sâir-i mevcûdâtta da [9^a] emir bu uslûb üzeredir.

Hazret-i Zât -cellet azametehu- cemî'-i şûn-i ilâhiyye ve kevnîyesinin ahadiyyetiyle ezelen ve ebeden bu cemî'-i hakâyikte, ki mertebe-i vâhidiyyetin tefâsilidir, cümlesinde sârî ve mütecellîdir, gerek âlem-i ervâh olsun, gerek âlem-i misâl, gerek âlem-i his ve şehâdet ve gerek âlem-i dünya ve gerek âlem-i uhrâ.

Bu cümleden maksûd kemâl-i esmânın tahakkuk ve zuhûrudur ki kemâl-i celâ ve isticlâdır. Kemâl-i celâ, Hazret-i Zât esmâ ve sıfât itibâriyle mezâhirde zuhûr etmektir. Ve kemâl-i isticlâ, Zât'ın yine kendi şuhûdudur, hemîn bu i'tibârât hasebiyle. Ve bu iki nev'a zuhûr ve şuhûd ıyânî ve aynîdirler, mücmelin mufassalda zuhûr ve şuhûdu gibi. Hilâf-ı kemâl-i Zâtînin, ki o Zât'ın Zâta zuhûrudur, yine kendi ecli için gayr ve gayriyyet i'tibâr etmeksizin ve bu zuhûra ilmî ve gaybî derler, mufassalın mücmelde zuhûru gibi. Gınâ-yı mutlak, kemâl-i zâtîyyeye lâzımdır. Gınâ-yı mutlakın ma'nâsı odur ki Zât-ı Bîçûn'un şûn ve ahvâl ve i'tibârâtı ahkâm ve levâzımı ile külliyyet vechi üzere cümle merâtib-i hakâyik-i ilâhiyye ve kevnîyyede görünürler, kezâlik Zât-ı Bîçûn'a butûnunda. Ve bu cümlelerin vahdet-i Zât'ında müşâhed ve sâbit olmuşlardır ve merâtibde de zâhir ve

müsbet ve müşâhed olacaktır. Bu haysiyetten hazret-i Zât-ı Müteâl -celle ani's-suver ve'l-misâl- cemî'-i mevcûdâtın vücûdundan müstağnîdir. كما قال جلّ ذكره

[Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir.]⁸²⁶ و إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ

Rubâiyyât

دامان غنای عشق پاک آمد و پاک ﷲ ز آلوده گی نیاز با مشتی خاک،

چون جلوه گر و نظرگی جمله خود است ﷲ گرما و تو در در میان نباشیم چه پاک؟⁸²⁷

هر شأن و صفت که هستی حق دارد ﷲ در خود همه معلوم و محقق دارد،

در ضمن مقیدات محتاج به خویش ﷲ از دیدن آن غنای مطلق دارد.

واجب ز وجود نیک و بد مستغنی است ﷲ واحد ز مراتب عدد مستغنی است،

در خود همه را چو جاودان می بیند ﷲ از دید نشان برون ز خود مستغنی است.⁸²⁸

Lâyiha

Çûn “hayvân” [9^b] tahtinde münderiç olan envân taayyünât ve teşahhusâtını raf etsen, her nev'in efrâdı kendinde cem' olur, eğer o nev'in mümeyyizâtın, ki fusûl ve havâsıdır, raf etsen cümle hakikat-i “hayvânda” cem' olur. Ve eğer mümeyyizât-ı hayvânı ve onunla tahte'l-cismi'n-nâmî münderiç olanları raf etsen, cümle “cism-i nâmîde” cem' olurlar. Ve eğer mümeyyizât-ı cism-i nâmî ve onunla tahte'l-cisim münderiç olanları raf

⁸²⁶ Ankebût, 29/6. Âyetin tamamı: وَ مَنْ جَاهَدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ [Cihad eden, ancak kendisi için cihad etmiş olur. Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir.]

⁸²⁷ [Dâmân-ı ginâ-yı aşk pâk, oldu pâk/Etmez onu âlude, bu âmîziş-i hâk/ Çûn zâhir ve hem mazhar o oldu cümle/Sen, ben arada olmasa, âlemde çi pâk.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^b

⁸²⁸ [Vâcib-i bu vücûd niyk ü bedden müstağni/ Vâhid gibi kem cümle adetten müstağni/ Zâtında bu kâinâtı dâim görünce/ Ru'yette olur hâriç-i hadden müstağni.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^b

etsen bu cümle, hakikat-i “cisimde” cem olurlar. Eğer mümeyyizât-ı cismi ve onunla tahte'l-cevher münderiçlerdir, ki ukûl ve nüfûsdur, raf' etsen bu cümle hakikat-i “cevherde” cem' olurlar. Eğer cevher ile arazın mâ-bihi'l-ımtiyâzın raf' edersen bu ikisi, “Mevcûd-i Mutlak”ta cem olurlar ki ayn-ı hakikat-i vücûddur. Ve vücûdu, kendi Zât'ındandır; Zât'ı üzerine emr-i zâyid ile değildir. Ve vücûb, o vücûd-i Mutlakın sıfat-ı zâhirîsidir ve imkân sıfat-ı bâtınîsidir. Yâni, ⁸²⁹ الأعيان الثابتة الحاصلة بتجليته على نفسه ملتبسا بشؤنه

Ve bu mümeyyizât, gerek fusûl ve havâs ve gerek taayyünât ve teşahhusât, cümle şuûn-i ilâhiyedirler ki vahdet-i Zât'ta münderiç ve mündemiçlerdir.⁸³⁰

Evvelâ mertebe-i ilimde sûret-i a'yân-ı sâbite ile geldiler. Sâniyen mertebe-i aynda, a'yân-ı sâbitenin, ahkâm va âsârı telebbüsü vâsıtasıyla vücûd-i zâhirî, ki vücûd-i bâtınînin mir'âtıdır, ona gelip a'yân-ı hâriciyye sûretin tuttular. Pes, hâriçte hakikat-i vâhideden gayrî yoktur, lâkin dıyk-ı merâtibde mehbûs olup ve ahkâm ve âsârıyla mukayyed⁸³¹ olanlara nisbet o hakikat-i vâhidenin şuûn ve sıfâtı ile telebbüsü vâsıtasıyla mütekessir ve müteaddid görünür, تعالى الله عن ذلك.

Rubâiyât

مجموعه کون را به قانون سبق ﴿﴾ کرديم تصفح ورقاً بعد ورق،

حتى که نديديم و نخوانديم دراو ﴿﴾ جز ذات حق و شؤون ذاتيه حق.⁸³²

تا چند حديث جسم و ابعاد و جهات ﴿﴾ تا کی سخن معدن و معدن و نبات،

⁸²⁹ [tercûme: Kendi nefsine şe'nlerine bürünmek vâsıtasıyla hâsıl olan a'yân-ı sâbite]

⁸³⁰ SM-: mündemiçlerdir

⁸³¹ Esâs nüshada “mukayyed” yerine “müteaddid” lafzı yer almakla birlikte, anlama daha münâsip düştüğü için metin içinde “mukayyed” şeklinde göstermek durumunda kaldık.

⁸³² [Mecmûa-i kâinât ber vech-i sebak/ Etmekte tefâhhus varakan, ba'de varak/ Hakkâ ki ne gördük, ne kırâat ettik/İllâ zâtıyla şuûn-i zâtiyye-i Hak.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 7^a

یک ذات فقط بود محقق نه ذوات ﴿﴾ این کثرتِ وهمی ز شؤون است و صفات.⁸³³

Lâyiha

[10^a] Kesret-i şuûnun vahdet-i Zât'ta indirâcından murâd, cüz'ün külde indirâcı yâ mazrûfun zarfta indirâcı gibi değildir. Belki murâd, evsâfin mevsûfta ve lâzımın melzûmda indirâcıdır. Meselâ, nısfıyyet ve sülûsiyyet ve rub'ıyyet ve humsiyyetin, ilâ gayri'n-nihâye, vâhid adedinin zâtında indirâcı gibidir. Ve bu nisebler eğerçi zât-ı vâhidde münderiçlerdir, lâkin asla zuhûr bulmazlar, mâdem ki zât-ı vâhid merâtib-i isneyn ve selâsede ve erbaada ve hamsede tekrarlık ile zuhûr etmeye, kaçan ki bu merâtibde zuhûr ede. Her bir mertebeye münâsib bir nisbet zuhûr eder. Pes, burada ma'lum olur ki, Hazret-i Hakk'ın -celle ve alâ, tekaddese ve teâlânın- cemî'-i mevcûdât ihâtası, melzûmun lâzımı ihâtası gibidir; küllün cüz'ü, zarfın mevrûfu ihâtası gibi değildir.

تعالی الله عما لا يليق بجناب قدسه⁸³⁴

Rubâiye

در ذات حق اندراج شان معروف است ﴿﴾ شان چون صفت است و ذات حق موصوف است

این قاعده یاد دارکآنجا که خداست ﴿﴾ نه جز ونه کل نه ظرف ونه⁸³⁵ مظروفست.⁸³⁶

Lâyiha

Şuûn ve i'tibârâtın, vücûd-i zâhirî ile telebbüsü ve adem-i telebbüsü sebebiyle hâsıl olan zuhûr ve hafâsı, hakikat-i vücûdun teğayyürün mûcib ve sıfât-ı hakîkiyyenin tebeddülün müstelzim değildir. Belki, tebeddül ve teğayyür, niseb u izâfâta râci'dir; niseb ve izâfâtin teğayyürü, Zât'ta teğayyürü muktezî değildir. Nitekim meselâ, eğer Amr,

⁸³³ [Yetmez mi beyan-ı cism ü eb'âd u cihât/Yetmez mi bu bahs-i mâden ü hayvân u nebât/Mevcûd-i hakikî, zât-ı vâhid ancak/Bu kesret-i vehmiyye, şuûnât ve sıfât.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7a

⁸³⁴ [Tercüme: Allah, cenâb-ı kudsine yaraşmayan şeylerden münezzehtir.]

⁸³⁵ TH: نی

⁸³⁶ [Zât-ı Hak'da indirâç, şe'n-i mâruftur/Şe'n vasıf gibidir, Zât-ı hak mevsûftur/Bu kâideyi hıfz eyle kim Zât-ı Hüda'Ne cüz' ne kül, ne zarf ve ne mazrûftur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7b

Zeyd'in yemîninden kalkıp yesârına otursa, eğerçi Zeyd'in Amr'a yemîniyle nisbeti, yesârla nisbete mübeddel olur, lâkin Zeyd'in Zât'ına ve sıfât-ı hakîkiyyesine tebeddül ve teğayyür lâzım gelmez. Hemçünân Vücûd-i Mutlak'ın umûr-i şerîfe ile telebbüsü vâsıtâsıyla kemâl-i kibriyâsına ziyâde lâzım gelmez ve mezâhir-i hissiyyede zuhûru cihetiyle Zât-ı mukaddesi, noksân kabûl etmez. Meselâ, nûr-i âfitâb-ı âlemtâb, eğerçi her rûz her pâk ve nâpâk üzerine doğar ve lâkin onun bisât-ı nûrâniyyetine hiç teğayyür yol bulmaz. Ne mişkten bûy alır ve ne gülden reng-i rûy, ne hârdan [10^b] ârı ve ne hârâdan bîzârı.

Rubâî

چون خور ز فروغ⁸³⁷ خود جهان آراید ﴿﴾ بر پاک و پلید اگر بتابد شاید.

نی نور وی از هیچ پلید آلاید ﴿﴾ نی پاکی او ز هیچ پاک افزایش. ⁸³⁸

Lâyiha

Mutlak, hâriçte mukayyedsiz olmaz ve mukayyed, mutlaksız sûret bağlamaz. Ama mukayyed, Mutlak'a muhtaç ve Mutlak, mukayyeden müstağnî ve bî-ihתיyâçtır. Pes, istilzâm iki taraftan ve ihtiyâç bir taraftan oldu. Nitekim meselâ, hareket-i yed ile hareket-i miftâh beyninde istilzâm tarafeynden olup, ama ihtiyâç taraf-ı vâhiddin olduğu gibidir ki rûşendir.

Rubâîye

ای در حرم قدس تو کس را جانی ﴿﴾ عالم بتو پیدا و تو خود پیدانی

⁸³⁷ SM: فروغ

⁸³⁸ [Hurşîd ziyâsıyla cihân-ârâdır/Her pâka ve nâpâka furûğ-efzâdır/Ne pâka ziyâsıyla zuhûru artar/Ne hisset-i nâpâk ile rûsvâdır.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 7^b

ما و تو زهم جدانه ایم⁸³⁹ اما هست ﴿﴾ ما را بتو حاجت و تو را با ما نی⁸⁴⁰

Ve geri geçen gibi mutlak, mukayyeden bir mukayyedi alâ seb'îl'î-bedel müstelzimidir, ama mukayyed-i mahsûsu müstelzim değildir, çünkü mutlaka bedel yoktur. Pes, cümle mukayyedâtın kible-i ihtiyâcı o oldu, lâ gayr.

Rubâî

قرب تو به اسباب و علل نتوان یافت ﴿﴾ بی واسطه فضل ازل نتوان یافت

بر هر که بود توان گرفتن بدلی ﴿﴾ تو بی بدلی تو را بدل نتوان یافت.

ای ذات رفیع تو نه جوهر نه عرض ﴿﴾ فضل کرمت نیست معلل به غرض

هر کس که نه باشد تو عوض باشی از او ﴿﴾ و آنرا که نباشی تو⁸⁴¹ کسی نیست عوض.

Mutlakın mukayyeden istig'nâsı, bi-hasebi'z-zâttır. Ve illâ, esmây-ı ulûhiyyetin zuhûru ve nisbet-i rubûbiyyetin tahakkuku mukayyedsiz, muhâlâtandır.

Rubâiye

ای باعث شوق و طلبم خوبی تو ﴿﴾ فرع طلب من است مطلوبی تو

گر آینه محبتی⁸⁴² من نبود ﴿﴾ ظاهر نه شود جمال محبوبی⁸⁴³ تو.

⁸³⁹ TH: جدانیم

⁸⁴⁰ [Ey harem-i kudsi olmayan kimseye câ/Âlem seninle zâhir ve sen nâ-peydâ/Herkes sana muhtâc taayyünde iken/Sen kimseye muhtâc değilsin hâşâ.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

⁸⁴¹ HH: تو

⁸⁴² TH: محبتی

⁸⁴³ HH: مجنونی

⁸⁴⁴ [Ey hüsn-i cemâli bâis-i şevk-i kulûb/Âlem sana bin cân ile tâlib, sen mahbûb/Âyine-i muhabbet-i hâl olmayınca/Zâhir olamaz aks-i cemâl-i matlûb.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

Söz bu değildir, belki hakîkate muhib de mahbûb da Hazret-i Hak'tır ve tâlib de ve matlûb da odur nihâyet, bu kadar vardır ki cem'-i ahadiyyet makâmında matlûbdur, mahbûbdur; mertebe-i tafsîl ve kesrette tâlibdir, muhibdir.

ای غیر تورا بسوی تو سیری نه ﴿﴾ خالی ز تو مسجدی نه و دیری نه

دیدم همه طالبان و مطلوبان را ﴿﴾ آن جمله تو یی و در میان گیری نه.⁸⁴⁵

Lâyiha

Her şeyin hakîkati, taayyün-i vücûddur; hazret-i ilimde şu şe'n itibâriyle ki o şey o şe'ne mazhar olmuştur. Yâhut her şeyin [11^a] hakîkati vücûd-i mütayyindir, hemân o şânla, hemân o hazrette yâni hazret-i ilimde. Ve eşyâ-i mevcûde, taayyünât-ı ale'l-ihtilâfi's-sâbik vücûddan ibârettirler; Zâhir-i vücûd onların, eşyânın hakâyikinin ahkâm ve âsârıyla munsabiğ olduğu itibâriyle. Yâhut eşyâ-i mevcûde, vücûd-i müteayyinden ibârettir, hemîn o i'tibârâtla bir vecih üzere ki hakâyik-i hemîşe, bâtın-ı vücûdda pinhân ola, ama ahkâm ve âsârları zâhir-i vücûdda peydâ ola. Zirâ ki suver-i ilmiyyenin bâtın-ı vücûddan zevâli muhâldir ve illâ cehil lâzım gelir. ⁸⁴⁶ تعالی الله عن ذلك علوًا كبيرا

Rubâî

ماییم وجوه و اعتبارات وجود ﴿﴾ در خارج علم عارض ذات وجود

در پردهٔ ظلمت عدم مستوریم ﴿﴾ ظاهر شده عکس ما ز مرآت وجود.⁸⁴⁷

Pes, şey hakîkat ve vücûd hasebiyle yâ vücûd-i müteayyindir, yâhut vücûda ârız taayyündür. Ve taayyün, sıfat-ı müteayyindir ve sıfat, mefhûm i'tibâriyle eğerçi

⁸⁴⁵ [Ey cânib-i cenâbına, yok gayra seyr/Hiç var mı zuhûr etmediğin mescid ve deyr/Her tâlib ve matlûbu temâşâ ettik/Mevcûd-i hakîkî sensin ancak, yok gayr.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

⁸⁴⁶ [Tercüme: Allah böyle olmaktan münezzeh ve çok yücedir.]

⁸⁴⁷ [Biz olduk gerçi i'tibârât-ı vücûd/Nefsü'l-emrde avâriz-ı zât-ı vücûd/Mestûr-i verâ-yı zulmet a'dâm idik/Gösterdi bizi ukûs-i mir'ât-ı vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

mevsûfun gayrıdır, ama vücûd ve tahakkuk i'tibârıyla ayn-ı mevsûftur. Ve mefhûm i'tibârıyla tegâyür ve vücûd hasebiyle ittihâd, sıhhat-i hamli mûcibdir.

Rubâî

همسایه و همنشین و همراه همه اوست ﴿﴾ در دلّی گدا و در 848 اظلس شه همه اوست

در انجمن فرق و نمانخانه جمع ﴿﴾ بِاللّٰهِ همه اوست ثمّ بالله همه اوست.

Lâyiha

Eğerci hakikat-i vücûd, cemî'-i mevcûdât-ı zihnî ve hâricî üzere makûl⁸⁴⁹ ve mahmûl⁸⁵⁰ olur, ama onun için merâtib-i mütefâvite vardır. Bâzısı, bâzının fevkindedir ve her bir mertebeye mahsûs esâmî ve sıfât ve niseb ve i'tibârât vardır ki mertebe-i âharda⁸⁵¹ o yoktur; mertebe-i ulûhiyyet ve rubûbiyyet ve mertebe-i ubûdiyyet ve halkiyyet gibi. Pes, mertebe-i ulûhiyyette olan esâmî, meselâ “Allah”, “Rahman” ve sâir esmâ-i Zâtiyyeyi, merâtib-i kevnîyye üzerine ıtlâk etmek ayn-ı küfr ve mahz-ı zendeka⁸⁵² olur. Kezâlik, merâtib-i kevnîyyeye mahsûs olan esâmî, meselâ “hâdis” gibi ve “mümkün” gibi ve sâir acz ve naksa delâlet eden esmâ gibi, merâtib-i ilâhiyye üzere ıtlâk etmek gâyet-i dalâl ve nihâyet-i vebâldir.

Rubâîye

ای برده گمان که صاحب تحقیقی ﴿﴾ و اندر صفت صدق یقین صدیقی

هر مرتبه از وجود حکمی دارد ﴿﴾ گر حفظ مراتب نکنی زندیقی.⁸⁵³

⁸⁴⁸ TH:- در

⁸⁴⁹ Söylenmiş, söz.

⁸⁵⁰ Yükleme.

⁸⁵¹ SM: uhrâda

⁸⁵² Zındıklık.

⁸⁵³ [Ey kendini zanneden sâhib-i tahkîk/Evsâf-ı sıdk ve ilm-i yakînde sıddîk/Ahkâm-ı merâtib-i vücûdu tahkîk-i fehmi et/Hıfz-ı merâtib eyleyip olma zındık.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

Lâyiha

Mevcûd-i hakîkî [11^b] birdir, ziyâde⁸⁵⁴ değildir ve o ayn-ı vücûd-i Hak'tır ve hestî-i mutlaktır. Lâkin, onun için çok merâtib vardır. **Mertebe-i ulâ**, lâ taayyün ve adem-i inhisâr ve ıtlâktır. Bu haysiyetten, her kayıttan münezzeh ve her i'tibârdan mukaddestir. Kemâl-i kibriyâsı, her nuût ve sıfât u izâfâtan muarrâ ve Zât-ı ulâsı her elfâz ve lügât delâletinden müberrâdır. Ne nakil için onun nuût-i celâlinde zebân-ı ibâret ve ne akıl için onun künh-i kemâline imkân-ı işâret vardır. Hem erbâb-ı keşif onun hakîkatin idrâk etmekten hicâbda ve hem ashâb-ı ilim künh-i ma'rifeti imtinâından ıstırapdadır. Ve bilcümle, o Zât-ı bîcûnun gâyet-i nişânı, bî-nişânlık ve nihâyet-i irfânı, hayrânlıktır.

Rubâiyât

ای در تو بیانها و عیانها همه هیچ ﴿﴾ پندار یقینها و گمانها همه هیچ.

از ذات تو مطلقا نشان نتوان داد ﴿﴾ کانچاکه تویی, بود نشانها همه هیچ.

هر چند که جان عارف آگاه بود ﴿﴾ کی در حرم قدس سره تماش راه بود.

دست همه اهل کشف و ارباب شهود ﴿﴾ از دامان ادراک تو کوتاه بود.⁸⁵⁵

این عشق که هست جزء لا ینفک ما ﴿﴾ حاشا که شود به عقل ما مدرک⁸⁵⁶ ما.

خوش آنکه ز نور او دمد صبح یقین ﴿﴾ ما را برهاند از ظلام شک ما.

Lâyiha

⁸⁵⁴ SM: artık

⁸⁵⁵ [Herçond ki ârif dilin âgâh bulur/Eyâ, harem-i kudse nice râh bulur/ Dest bütün ehl-i keşif ve erbâb-ı şuhûd/ Dâmen ki idrâkte kûtâh bulur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 9^a

⁸⁵⁶ SM: مدرک

Mertebe-i sâniye, mertebe-i taayyündür. Bir taayyünle ki cemî'-i taayyünât-ı fi'liyye-i vücûbiyye-i ilâhîyi ve cemî'-i taayyünât-ı infîâliyye-i kevnîyi câmi'dir. Ve bu mertebe, taayyün-i evvel demek ile tesmiye olunur⁸⁵⁷, zirâ ki hakikat-i vücûdun evvel-i taayyünâtı budur ve bunun fevki lâ taayyündür, gayrî değildir. **Mertebe-i sâlise**, cemî'-i⁸⁵⁸ ahadiyyettir ki cemî'-i taayyünât-ı fi'liyye-i müessireyi câmîdir ve bu mertebe-i ulûhiyyettir. **Mertebe-i râbia**, mertebe-i ulûhiyyetin tafsilidir ve mertebe-i esmâ ve hazerât-ı esmâdır. Ve bu iki mertebenin i'tibârı zâhir-i vücûd haysiyetindedir ki vücûb onun vâsıf-ı hâssıdır. **Mertebe-i hâmise**, cemî'-i ahadiyyettir ki cemî'-i taayyünât-ı infîâliyyeye şâmildir ve o taayyünât-ı infîâliyyenin şânı, teessür ve infîâldir ve bu mertebe-i kevnîyye-i imkâniyyedir. **Mertebe-i sâdise**, mertebe-i kevnîyyenin tafsilidir ki mertebe-i âlemdir. Ve bu iki mertebenin urûzu, zâhir-i ilim i'tibâriyledir ki [12^a] imkân bunun levâzımındandır ve o Zât'ın kendine suver-i hakâyik ve a'yân-ı mümkünât ile tecellîsidir.

Pes, filhakîka Vücûd birdir, ziyâde değildir ki cemî', bu merâtib ve hakâyikte sâyirdir.⁸⁵⁹ و وی در این مراتب حقایق عین این مراتب حقایق است⁸⁵⁹

هیستى که ظهور مى کند در همه شىء، ﴿خواهى که برى به حال وى در همه پى﴾، [Allah var idi, onunla beraber hiçbir şey yok idi.]⁸⁶⁰ حيث كان الله و لم يكن معه شىء

Rubâî

هستى که ظهور مى کند در همه شىء، ﴿خواهى که برى به حال وى در همه پى﴾،

رو بر سر مى حباب را بین که چسان ﴿مى وى بود اندر وى و وى در مى مى﴾.⁸⁶¹

⁸⁵⁷ SM: müsemâmâdır

⁸⁵⁸ SM: cem-i

⁸⁵⁹ [Tercüme: O bu hakikatlerin mertebelerinde bu mertebelerin aynıdır.]

⁸⁶⁰ Buhârî, Tevhîd, 22.; İbn Hanbel, Müsned, II, 431; Hâkim, Müstedrek, II, 341; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, II, 130-131.

⁸⁶¹ [Hestî ki zuhûr eylemiştir her şeyde/Seyreyle bu sırrı var habâb-u meyde/Zâhirde ne güne imtizâc etmiştir/ Mey onda odur, o dahî meydır meyde.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 9^b

بر لوح عدم لوايح نور قدم ﴿﴾ لايح گر دید کس در این سر محرم چون آدم نیست

حق را مشمر جدا⁸⁶² ز عالم زیراک ﴿﴾ عالم در حق حقست و حق در عالم جز عالم نیست.

Lâyiha

Hakîkatü'l-hakāyik ki Zât-ı ilâhîdir -celle şânuhû- cümle eşyânın hakîkatidir, ama O zâtında vâhiddir ki aded için ona hiç yol yoktur. Lâkin merâtibde tecelliyât-ı mütekessire ve taayyünât-ı müteaddide i'tibârıyla gâh hakāyik-i cevheriyye-i mütenevvia görünür ve gâh hakāyik-i araziyye-i tâbia görünür. Pes, Zât-ı vâhid sıfât-ı müteaddide vâsıtasıyla cevâhir ve a'râz-ı mütekessire görünür. Ama min haysü'l-hakîkat, birdir ki aslâ müteaddid ve mütekessir değildir

Rubâî

ای بر سر حرف این و آن نازده خط ﴿﴾ پندار دویی دلیل بعد است و سخ

در جمله کائنات سهو و غلط ﴿﴾ یک عین فحسب⁸⁶³ دان و یک ذات فقط.⁸⁶⁴

Bu ayn-ı vâhid, taayyünât ve takayyüdât-ı mezkûreden tecerrüd ve itlâk hasebiyle Hak'tır. Ama taayyünâtta görünmek vâsıtasıyla hâsıl olan taaddüd ve tekessür haysiyetiyle halktır, âlemdir. Pes, âlem zâhir-i Hak'tır ve Hak bân-ı âlemdir. Âlem zâhir olmadan ayn-ı Hak idi ve Hak zâhir olduktan sonra ayn-ı âlem oldu. Belki filhakîka bir hakîkattir, zuhûr ve butûn ve evveliyet ve âhiriyyet onun niseb ve i'tibârâtıdır. هُوَ الْأَوَّلُ

[O ilktir, sondur, zâhirdir, bânındır.]⁸⁶⁵ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ

⁸⁶² HH: مجدا

⁸⁶³ TH: فسحب

⁸⁶⁴ [Ey defter-i kâinâta vaz' eylemeyen hat/Zanneyleme sen bu taaddüdü gayr-ı saht/Mecmû'-i kâinâta bî-sehv ve galat/ Mevcüd hakîkatte bir oldu fakat.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 10^a

⁸⁶⁵ Hadîd,57/ 3. Âyetin tamamı: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O ilktir, sondur, zâhirdir, bânındır. O, her şeyi bilendir.]

Rubâiye

بر شکل بتان ره زن عشاق, حقست ﴿﴾ لا بلکه عیان در همه آفاق حق است

چیزی که بود ز روی تقیید جهان ﴿﴾ والله که همان ز وجه اطلاق حقست.⁸⁶⁶

چون حق به تفصیل شوون گشت عیان ﴿﴾ مشهود شد این عالم پر سود و زیان

گر باز روند عالم و عالمیان ﴿﴾ با رتبه اجمال حق آید به میان.⁸⁶⁷

[12^b] Lâyiha

Şeyh-i Ekber -kuddise sirruhu'l-azîz- *Fusûsu'l-hikem* adlı kitabında *Fass-ı Şuaybî*'de buyururlar ki: “*Âlem, ayn-ı vâhidde müctemia olan a'râzdan ibârettir.*”⁸⁶⁸ Ayndan murâd, Hestî-i Mutlaktır ve o âlem her ânda ve her nefeste mütebeddil ve müteceddid olmaktadır. Her ânda bir âlem ademe gidip, onun misli vücûda gelmektedir. Ve ekser-i ehl-i âlem bu ma'nâdan gâfildirler. Nitekim Hazret-i Hak -celle ve alâ- buyurur *بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ* [Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]⁸⁶⁹ Ve bu ma'nâ üzerine erbâb-ı nazarda, Eşâire ile Hisbâniyye'den gayrî kimse muttalî olmamıştır. Eşâire dahî, bâzı eczâ-yı âlemi isbât etmişlerdir ki o a'râzdır.⁸⁷⁰ *حيث قالوا : الأعراس لا يبقی زمانين* Ve Hisbâniyye, ki Sofestâiyye demekle mârûflardır, bunlar âlemin cemî'-i eczâsıyla yâni cevherinin ve arazının âneyinde bekâsı

⁸⁶⁶ [Şekl-i betânda rehzen-i uşşâk odur/ Belki zâhir ve ayân hem âfâk odur/Takyîd yüzünden olmuştur bu cihân/

Vallâhu alâ tarîki'l-ıtlâk odur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 11^a

⁸⁶⁷ [Hak oldu tefâsîl ve şuûn içre iyân/Meşhûd oldu âlem pür-sûd-i ziyân/Ric'at edecek bu âlem ve âlemyân/ Bâ- rütbe-icmâl kalır Hak bi-meyân.] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^a

⁸⁶⁸ Câmî, *Şerh-i Câmî ale'l-Füsûs*, s. 294.

⁸⁶⁹ Kaf, 50/14. Âyetin tamamı: *أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ* [İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]

⁸⁷⁰ [Tercüme: Arazlar iki ânda kalıcı değildir.] Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd* (haz. Abdurrahmân Umeyra), *Âlemül-Kütüb*, Beyrut 1989, c.2, s. 160.

olmayıp her nefeste tebeddülüne ve teceddüdüne zâhib olmuşlardır. Lâkin bu iki tâife her biri bir cihetten hatâ etmişlerdir.

Emmâ Eşâire'nin hatâsı odur ki, hakikat-i vücûdun verâsında cevâhir-i müteaddide isbât etmişlerdir ve o a'râz-ı mütebeddileti'l-vücûdu o cevâhir ile kâim tutmuşlardır. Ve bilmemişlerdir ki, âlem cemî'-i eczâsıyla ârâz-ı müteceddidedir, ayn-ı vâhidde cem olmuşlardır, her ânda, o ayndan zâil olurlar ve onların emsâli⁸⁷¹ ayna libâs döşer. Pes, nâzır taâkub-i emsâl vâsıtasıyla galata düşer ve zanneder ki, o her bir emir müstemirdir. كما يقول الأشاعرة في تعاقب الأمثال على محل العرض من غير خلوة من شخص من العرض مماثل للشخص الأول و يظن الناظر أنّها أمر واحد مستمرّ كالماء الجاري⁸⁷²

Rubâiye

بحری است نه کاهنده نه افزاینده ﴿﴾ امواج بر او رونده و آینده,

عالم چو عبارت از همین امواج است ﴿﴾ نبود دو⁸⁷³ زمان بلکه دو آن پابنده.⁸⁷⁴

Emmâ Sofestâiyye'nin hatâsı odur ki bi-esrihi âlemin tebeddülüne kâil olmuş iken, mütenebbih olmadılar ki hakikat-i vücûd, suver ve a'râz-ı âlem ile mütelebbis olmuştur ve mevcûdat-ı müteayyine ve müteaddide görünür. Ve fehm etmediler ki o Vücûd-i Mutlak'ın merâtib-i kevnîyyede, suver-i a'râz-ı âlemsiz zuhûru yoktur, nitekim a'râz-ı âlem için hâriçte onsuz vücûd olmadığı gibi. [13^a]

Rubâî

⁸⁷¹ SM+: o

⁸⁷² [Tercüme: Tıpkı Eş'arîlerin: "Emsâl araz mahallinde birbirini sürekli takip eder ki hiçbir ân bir araz ferdi kendinden önceki araz ferdinden hâli değildir. Ona bakan da zanneder ki o araz sürekli devâm eden tek bir şeydir, akıcı suda olduğu gibi." dedikleri gibi.

⁸⁷³ HH-: و

⁸⁷⁴ [Zanneyleme bu âlemi sen pâyende/ Emvâc-ı misâl revende hem âyende / Deryâya nazar eyle ki ancak O'dur/ Âlemde ne kâhinde ne efzâyende] İsmail Müfid Efendi, vr.10^b

سوفسطایی که از خرد بی خیر است ﴿﴾ گوید عالم خیال اندر گذراست

آری عالم همین⁸⁷⁵ خیال ست ولیک⁸⁷⁶ ﴿﴾ پیوسته⁸⁷⁷ حقیقتی درو جلوه گریست.⁸⁷⁸

Ve emmâ, erbâb-ı keşf ve ashâb-ı şuhûd görürler ki Hazret-i Hak -Subhânehû ve Teâlâ -her nefeste bir gûne tecellî ile mütecellîdir, o tecellî tekrâr vâki' olmaz. Yâni iki ânda bir taayyün ve bir şân ile mütecellî olmaz, belki her nefeste taayyün-i diğêr ve her ânda şân-ı âhâr ile mütecellî olur.

Rubâîye

هستی که عیان نیست دو آن در شانی ﴿﴾ در شأن دگر جلوه کند هر آنی

گر بایدت از کلام حق برهانی⁸⁷⁹ ﴿﴾ این نکته بجز "کلّ یوم هو فی شأن"⁸⁸⁰

Ve bu bâbda sır budur ki Hak için -celle ve alâ- esmâ-i mütekâbile vardır, bâzısı lutfiyye ve bâzısı kahriyyedir. Ve bu iki sıfâttan her biri dâimâ kârdadır, hiçbirine ta'tîl câiz değildir. Meselâ, çûn hakâyik-i imkânîyyeden bir hakîkat, husûl-i şerâyit ve irtifâ-i mevânî' vâsıtasıyla müsteidd-i vücûd olsa, rahmet-i rahmâniyye ona ifâza-i vücûd eder. Ve zâhir-i vücûd o hakîkatin ahkâm ve âsârı telebbüsü vâsıtasıyla taayyün-i hâs bulup müteayyin olur ki hemândem sıfat-ı kahr-ı ahadiyyet ki taayyünât ve tekessürât-ı sûrînin müzmahil olmasını iktizâ eder, zuhûr edip zâhir-i vücûd o taayyünden münselih olduğu gibi, rahmet-i rahmâniyye iktizâsıyla taayyün-i âhar-i hâsla ki taayyün-i sâbıka mümâsil ola, yine müteayyin oldukta tekrâr kahr-ı ahadiyyet sebebiyle vücûd-i sâni müzmahil

⁸⁷⁵ TH: همه

⁸⁷⁶ TH: ولی

⁸⁷⁷ TH: جاوید

⁸⁷⁸ [Sofestâiyye ki yoktur akıldan haberi / Bir mahz-ı hayâl olmada âlem nazarı / Âlem hayâldir filhakîka ammâ / Mevcûd-i hakîkîdir onun cilvegeri.] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^b

⁸⁷⁹ TH: Bu mısra beytin son mısraı olarak geçmektedir.

⁸⁸⁰ Rahman, 55/29. [O Zât-ı Hüdâ-yı Mûteâlî'ş-şân / Bir şân-ı diğêrle der zuhûrî her ân / Yetmez mi sana bu müddeâ-yı şâhid/ O mazmûn-i "Külle yevmin hüve fı şe'n."] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^b

olup, rahmet-i rahmâniyye sebebiyle taayyün-i sâlis-i mûmâsil ile tekrar müteayyin olur. İşbu uslûb üzere -ilâ mâşâallah- mevcûdât-ı hâriciyye mütebeddil ve müteceddid olmak üzeredir. Pes, her iki ânda bir tecellî mümted olmaz imiş⁸⁸¹. Mahcûblar taâkub-i emsâl ve tenâsüb-i ahvâl vâsıtasıyla zan ederler ki vücûd-i âlem bir hâl ve ezmine-i mütevâliyede yek minvâl üzere ola.

Rubâiye

سبحان الله زهی خداوندِ ودود ﴿﴾ مستجمع فضل و کرم و رحمت وجود

در هر نفسی برد جهان⁸⁸² به عدم ﴿﴾ و آرد دیگری چو آن هماندم به وجود.⁸⁸³

انواع عطا گرچه خدا می بخشد ﴿﴾ هر اسم عطیّه ای جدا می بخشد

در هر آنی حقیقت عالم را ﴿﴾ یک اسم فنا یکی بقا می بخشد.

[13^b] Lâyiha

Mecmû-i âlem, ayn-ı vâhidde a' râz-ı müctemia olduğunun delîli odur ki: herbâr ki hakâyik, mevcûdeyi *tahdîd*⁸⁸⁴ ediyorlar, onların hudûdunda a' râzdan gayrî nesne zâhir olmaz. Meselâ “insân”, hayvân-ı nâtık ile had olunsa ve “hayvân”, cism-i nâmî-i hassâs-ı müteharrik bi'l-irâde ile ve “cisim”, cevher-i kâbil li'l-eb'âdi's-selâse ile ve “cevher”, mevcûd-i lâ fi mevzû' ile ve “mevcûd”, zât lehû tahakkuk ve husûl ile, bu hudûdda her ne ki mezkûr olur, cümle kabîl-i a' râzdandır, lâkin o zât-ı mübhem ki bu mefhûmâtta melhûzdur, o araz değildir, zirâ nâtıkın ma' nâsı zâtun lehu' n-nutuktur, nâmînin ma' nâsı zâtun lehu' n-numuvdur, bâkîlerde de bu kıyâs üzeredir. Ve o zât-ı mübhem ayn-ı vücûd-ı mutlak ve hestî-i Haktır ki kendi zâtıyla kâimdir, bu a' râz üzerine mukaddemdir.

⁸⁸¹ SM+ : onun misli âlem-i diğeri vücûda gelir imiş.

⁸⁸² TH: جهانی

⁸⁸³ [Subhânallahi zihî Hüdâvend-i Vedûd / Müstecmau fazl u kerem u rahmet-i vücûd / Her demde edip cihâna ilkâ-yı adem / Eyler dem-i âharda i'tâ-yı vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^a

⁸⁸⁴ Haddini yapmak, tanımlamak. SM: tecdîd

Emmâ, erbâb-ı nazarın bu bâbdaki “Bu mefhûmât meselli fusûl değildirler, belki levâzım-ı fusûllerdir ve bu levâzıma fusûl dedikleri hakâyık-i fusûlden mâadâsından mümtâz olmak vechiyle bu levâzımsız ta’bîre kudret olmadığına binâendir.” dedikleri mukaddime-i memnûa ve kelâm-ı nâ-mesmû’dur. Ber takdîr-i teslîm, her nesne ki nazar-ı cevher zâtıyla ola; o Ayn-ı Vâhide’e kıyâs, arazî olup ve O’nunla kâim olsa gerektir. Zirâ eğerçi hakikat-i cevherde dâhildir, lâkin o Ayn-ı Vâhiden hâriçtir ve onunla kâimdir. Ve bu makâmda Ayn-ı Vâhid’den gayrî emr-i âhârın cevheriyyetin da’vâ etmek gâyet-i sükûttadır. Husûsen şu yerde ki, mişkât-ı nübüvvetten muktebis olan erbâb-ı şuhûdun keşfi hilâfına şehâdet ede, muhâlif ikâmet-i delîlden âciz ola. **وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ** يَهْدِي السَّبِيلَ [Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir.]⁸⁸⁵

Rubâî

تحقيق معانى از عبارات مجوى ﴿﴾ بى رفع قيود و اعتبارات مجوى

خواهى يا بى ز علت جهل شفا⁸⁸⁶ ﴿﴾ قانون⁸⁸⁷ نجات⁸⁸⁸ از اشارات⁸⁸⁹ مجوى.⁸⁹⁰

⁸⁸⁵ Ahzab, 4. Âyetin tamamı: مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جُوفِهِ وَمَا جَعَلَ أَرْوَاجَكُمْ أَلَاءِي نُّظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr» yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir.]

⁸⁸⁶ İbn Sinâ’nın felsefeye dâir en önemli eseridir. Ansiklopedik bir tarzda yazılmış olup mantık, tabîyyât, riyâziyyât ve ilâhiyyât bölümlerinden meydana gelmektedir. İlk defa İbrâhim Medkûr başkanlığındaki bir heyet tarafından yirmi iki cilt halinde yayımlanmış (Kahire 1952-1983), ardından bu neşir on cilt olarak yeniden gerçekleştirilmiştir (Tahran 1984).

⁸⁸⁷ İbn Sinâ’nın *El-Kânûn fi’-Tıb* ismindeki bu eseri dört bölümden müteşekkildir: ilki, tıbbın genel ilkelerini; ikincisi, bâzı ilaçlar ve kendi tedâvi yöntemlerini, üçüncüsü: belli organların hastalıklarını; dördüncüsü de; belirli organlara mahsûs olmayan hastalıkları anlattığı tıbbî bir eseridir.

⁸⁸⁸ İbn Sinâ’nın *en-Necât* isimli bu eseri, felsefenin temel konularında okuyucuya bilgi vermek ve bu alana yönelen kimseleri yetiştirmek amacıyla 417 (1026) veya 418 (1027) yılında kaleme alınmıştır. Önemli ölçüde eş-Şifâ’nın mantık, tabîyyât ve ilâhiyyât bölümlerinin bir özeti mahiyetindedir.

⁸⁸⁹ *el-İşârât ve’t-tenbîhât* ismindeki bu eser İbn Sinâ’nın felsefenin mantık, tabîyyât, ilâhiyyât ve ahlâk konularında yazılmış olup eş-Şifâ’daki ilgili bölümlerin özeti niteliğinde ise de gerek üslûbu gerekse kullanılan kavramların farklılığı ve ortaya konulan görüşlerin yeni bir sistematik içerisinde sunulması bakımından özgün bir eserdir.

⁸⁹⁰ [Tahkîk-i meânide ibârât abes / Bî-raf’-i kuyûd İ’tibârât abes / Kasdın Şifâ-i illet-i cehl ise eğer / Kânûn-i Necât’a bak, İşârât abes.] İsmail Müfid Efendi, vr.11b

گشتی به وقوف بر موافق⁸⁹¹ قانع ﴿﴾ شد قصد مقاصد⁸⁹² ز مقصد مانع

هرگز نه شود تا نکنی کشف حجب ﴿﴾ أنوار حقیقت از مطالع⁸⁹³ طالع.

در رفع حجب⁸⁹⁴ کوش نه در جمع کتب ﴿﴾ کز جمع کتب نمی شود رفع⁸⁹⁵ حجب

در طی کتب کجا بود نشأه حب ﴿﴾ طی کن همه را و عُذ الی الله و تُب. ⁸⁹⁶

Lâyiha

⁸⁹¹ Adûdidin el-îcî'nin *el-Mevâkıf* ismindeki bu eseri altı bölümden meydana gelmiş olup “mevkıf” başlığını taşıyan bölümler genelde “mersad, maksad”, bazan da “mersad, fasıl, nevi, kısım ...” adıyla alt bölümlere ayrılmıştır. Ehl-i sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'ariyye mezhebine göre ortaya koyan el-Mevâkıf klasik kelâm târihinin son hacimli metni olarak kabûl edilebilir.

⁸⁹² Taftazânî'nin *el-Makâsıd* ismindeki bu eseri, kısa bir mukaddime ve altı bölümden meydana gelmiş olup “maksad” başlığını taşıyan bölümler “fasıl, mebhas, kısım, mesele” adı verilen bir iç sisteme sahiptir. el-Makâsıd'ın temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü üç fasıldan oluşur. Birinci fasılda kelâm ilminin tanımı, konusu ve amacı, ikinci ve üçüncü fasıllarda ilmin ve istidlâlin tanımları, tasdik ve tasavvura ayrılışları ve diğer bazı özellikleriyle All Taftazânî'nin el-Makâsıd ismindeki bu eseri, kısa bir mukaddime ve altı bölümden meydana gelmiş olup “maksad” başlığını taşıyan bölümler “fasıl, mebhas, kısım, mesele” adı verilen bir iç sisteme sahiptir. el-Makâsıd'ın temel bilgiler niteliğindeki birinci bölümü üç fasıldan oluşur. Birinci fasılda kelâm ilminin tanımı, konusu ve amacı, ikinci ve üçüncü fasıllarda ilmin ve istidlâlin tanımları, tasdik ve tasavvura ayrılışları ve diğer bazı özellikleriyle Allah'ı bilmekte istidlâlin gerekliliği gibi konular üzerinde durulmuştur.

⁸⁹³ Klasik mantık konularının özet halinde ele alındığı bir eser olup medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, Fâtih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Hızır Bey tarafından bazı ilâvelerle Farsça'ya çevrilmiştir Çok sayıda şerhi yapılmış olan eserin en meşhur şerhi Kutbüddin er-Râzî'nin hazırladığı, Ebû Said Bahadır Han'ın veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin Fazlullah'a ithaf edilen *Levâmi'u'l-esrâr fi şerhi Metâli'i'l-envâr* adlı geniş kapsamlı çalışmadır.

⁸⁹⁴ Cevherî, *Tefsîr*, s. 16.(Hicâb-ı hestî)

اندر نظر کمال ارباب فهوم

خالق شده مشهود و خلاق موهوم

وندر نظر طایفه محجوبان

خلق است که ظاهر است و خالق مکتوم

در دیده دیده دیده می باید

در خویش طمع بریده می باید

تو دیده نداری که بینی او را

ورنه همه اوست دیده می باید

⁸⁹⁵ TH: کشف

⁸⁹⁶ [Raf'-i hucuba sa'y kıl, etme cem'-i kütüb / Cem'-i kütüb ile olmuyor raf'-i hucub/ Yoktur bu metâvi-i kütübde neş'e-i hub / Fe-etvi'l-külle sümme 'ud ilallâhi ve tub .] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

Vahdet-i hakîkî cemâlinin a'âlâ [14^a] hicâbı ve o vech-i ebkânın eksef nikâbı, zâhir-i vücûdda vâki' olan takayyüdât ve tekessürâtıdır. O zâhir-i vücûdun hazret-i ilimde vâki' olan a'yân-ı sâbitenin ahkâm ve âsârıyla mütelebbis olmak vâsıtâsıyla mahcûblar şöyle gördüler ki: a'yân hâriçte mevcûd oldular, halbuki a'yân ne mevcûd oldu ve ne olacaktır. Mevcûd ve meşhûd olan hakikat-i vücûddur, a'yân-ı sâbitenin ahkâm ve âsârıyla telebbüs haysiyetinden, bunlardan tecerrüdü cihetinden değildir. Zirâ, hakikat-i vücûda bu cihetten lâzım gelen, butûn ve hafâdır. Pes filhakîka, hakikat-i vücûd hemân vahdet-i hakîkîsi üzeredir, ezelde nice ise ebedde dahî öyledir, lâkin kesret-i ahkâm ve âsâr-ı sûriyle muhtecib olmak sebebiyle mukayyed ve müteayyin ve mütekessir ve müteaddid görünür.

Rubâî

بحری است وجود جاودان موج زنان زنان بحر ندیده غیر موج اهل جهان,

از باطن بحر موج بین گشته عیان بر ظاهر بحر و بحر در موج نھان.⁸⁹⁷

Lâyiha

Herbâr ki bir nesne bir nesnede görünür olsa, zâhir mazharın gayrıdır, yâni zâhir bir şey ve mazhar bir şey'-i âhârdır. Ve yine o nesne ki zâhirden⁸⁹⁸ mazharda görünür, o nesne şebeh⁸⁹⁹ ve sûrettir; zât ve hakikat değildir. Lâkin Vücûd-i Hak ve Hestî-i Mutlak ki her yerde zâhirdir, ayn-ı mazhardır ve her mezâhirde Zâtıyla zâhirdir.

Rubâî

⁸⁹⁷ [Bahr-i vücûd olmadadır mevc-i zenân/ Emvâcını ancak görür onun insân/ Zâhirde olur eğerçi emvâcî ayân/Emvâcda bahr oldu, hakîkate nihân.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

⁸⁹⁸ SM: zâhir-i

⁸⁹⁹ SM-: şebeh

گویند دل آینهٔ این⁹⁰⁰ عجب است ﴿﴾ در وی رخ آن شاهد⁹⁰¹ خود بین عجب است

در آینه روی شاهدان نیست عجب ﴿﴾ خود شاهد و خود آینه ای وین عجب است.

ای آینه را داده جلا صورت تو ﴿﴾ یک آینه کس ندید بی صورت تو

نی نی که ز لطف در همه آینه ها ﴿﴾ خود آمده ای بدید⁹⁰² نی صورت تو.

Lâyiha

Hakikat-i hestî, cemî'-i şuûn ve sıfâtla niseb ve i'tibârattaki her mevcûdun hakâyikidir ve mea hâzâ her mevcûdun hakikatinde sârî ve cârîdir.⁹⁰³ و بهذا قيل: هو كلّ شيء⁹⁰³

Sâhib-i *Gülşen*⁹⁰⁴ -kuddise sırruhu- mî gûyed: فیه کلّ شیء

دل هر قطره را گر بر شکافی ﴿﴾ برون آید از او صد بحر صافی.⁹⁰⁵

Rubâiye

هستی که بود ذات خداوند عزیز ﴿﴾ اشیا همه در ویند و وی در همه نیز

این است بیان [14^b] آنکه عارف گوید ﴿﴾ باشد همه چیز مندرج در همه چیز.⁹⁰⁶

Lâyiha

⁹⁰⁰ TH: آیین

⁹⁰¹ TH: شاهدان

⁹⁰² TH: بدید

⁹⁰³ [Tercüme: Her şey her şeydedir.] Sadreddin Konevî, *İlâhî Nefhalar*, s. 152.

⁹⁰⁴ Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz* isimli eserinden bahsedilmektedir.

⁹⁰⁵ Şebusterî, *Gülşen-i Raz*, (haz. Hüseyin Rüşendil), İntişârât-ı Dünya, Tahrân [t. y.], s. 66.

⁹⁰⁶ [Zât-ı vâcibi'l-vücûd celle ve alâ/ Eşyâ ona râci' olmada ser-tâ-pâ/ O vecihle dedi bâzı ehl-i irfân / Her şeyde duhûl eder cemî'-i eşyâ.] İsmail Müfid Efendi, vr. 12^b

Her kudret ve fiil ki eğerçi zâhir mezâhirden görünür, lâkin hakîkate o mezâhirde Hak'tan zâhirdir, mezâhirden değildir. Şeyhü'l-ekber -kaddesallâhu teâlâ sırrahû- *Fass-u Hikem-i Aliyyesinde* buyururlar ki: لا فعل للعين بل الفعل لربها فيها فأطمأنت العين
 907 أن يضاف إليها فعل⁹⁰⁷ Pes, kudret ve fiilin bendeye nisbeti Hakk'ın onun sûretinde zuhûru cihetindedir, bendenin taayyünü cihetinden değildir. [Halbuki sizi ve وَاللَّهِ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ.]⁹⁰⁸ Belki bendenin vücûd ve kudret ve fiilin, Hazret-i Bîçûn tarafından bilmek, farz-ı ayndır,⁹⁰⁹ vesselâm.

Rubâiye

از ما همه عجز و نیستی مطلوب است ﴿﴾ هستی و توابعش زما مسلوب⁹¹⁰ است,

این اوست بدید آمده در صورت ما ﴿﴾ این قدرت و فعل از آن به ما مکسوب⁹¹¹ است.⁹¹²

چون ذات تو منفی بود ای صاحب هس ﴿﴾ از نسبت افعال به خود باش خمش,

شیرین مثلی شنو مکن روی ترش ﴿﴾ ثبَّت العرش أولاً ثم انقش.

وصافی خود بر غم حاسد تاکی ﴿﴾ ترویج چنین متاع کاسد تاکی,

تو معدومی خیال هستی از تو ﴿﴾ فاسد باشد خیال فاسد تاکی.

Lâyiha

Çûn her mezâhirde zâhir olan sıfât ve ahvâl ve ef'âl filhakîka Hazret-i Hakk'a muzâftır, nihâyet-i mezâhirde zâhir olmuştur. Pes, eğer ahyânen bâzı mezâhirde şer ve noksân vâki' olsa o emr-i âhârın ademiyyeti cihetinden olur. Zirâ ki, “vücûd min haysü

⁹⁰⁷ [Tercüme: Ayn için bir fiil yoktur, aksine fiil ondaki Rabb'e aittir. Ve ayn kendisine fiil izâfe edilmesinden hoşnuttur.] Câmi, *Şerhu'l-Câmi ale'l-Füsûs*, s.198.

⁹⁰⁸ Saffât, 37/96.

⁹⁰⁹ SM-: farz-ı ayndır

⁹¹⁰ HH: مسلوب

⁹¹¹ TH: منسوب

⁹¹² [Mevcûd odur, bizde zuhûr etti vücûd / Evsâfi onunçûn bize oldu mensûb / Acz u nîstîdir bize ancak lâyık / Hestî ve tevâbiuhû cümle meslûb.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

hüve vücûd”, hayr-ı mahzdır, her bir emr-i vücûdîden ki şer ve noksân mütevehhim ola, vücûdun ademiyyeti cihetindendir; emr-i vücûdî olduğu haysiyetten değildir.

Rubâî

هر نعت که از قبیل خیر است و کمال ۹۱۳ باشد ز نعوت ذات چاک متعال,

هر وصف که در حساب شرّ است ۹۱۴ دارد به قصور قابلیّات مآل. 913

Lâyiha

Vücûd, hayr-i mahz olmak zarûrîdir deyû hükemâ da'vâ edip bu da'vânın isbâtında nice misâl îrâd etmişlerdir. Meselâ, “bered”⁹¹⁴ ki müfsid-i simârdır ve şerdir ve bunun esmâra nisbet şer olması keyfiyyâtтан bir keyfiyet olduğu cihetten değildir; zirâ ki o bu cihetten, kemâlâtтан bir kemâldir. Belki simârın kemâlât-ı lâyıkasına vâsıl olmamaya sebep olduğu cihettendir. Ve katl dahî [15^a] bunun gibi şerdir ve bunun şer olması kâtilin, katl üzerine kudreti cihetinden değildir yâ âletin kat'a kâbiliyyeti cihetinden değildir yâ uzv-i maktûlun kat'a kâbiliyyetinden değildir; belki zevâl-i hayât cihetindendir ki o emr-i ademîdir ve gayrî emsileler dahî buna kıyâs olunur.

Rubâî

هر جا که وجود کرده سیر است ای دل ۹۱۵ می دان به یقین که محض خیر است ای دل

هر شر ز عدم بود عدم غیر وجود ۹۱۶ پس شر همه مقتضای غیر است ای دل. 915

Lâyiha

⁹¹³ [Her na't k'ola muttasıf-ı hayr u kemâl / Bizzât odur na't-i Hüdâ-yı müteâl / Bir vasıf ki zâhirde ola şer vü vebâl / Vardır kâbiliyyetinde bir vech-i zevâl.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^a

⁹¹⁴ Dolu.

⁹¹⁵ [Her yer ki vücûd o mahalde ede seyr / Bî-şüphe o vecihle olur mahz-ı hayr / Her şey adem-i vücûddan eyler neş'et / Onun için olmuştur müeddî-i gayr.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^a

Şeyh Sadreddin Konevî kuddise sırruhu, *Kitâb-ı Nusûs*'da buyururlar ki; “İlim, vücûda tâbîdir.”⁹¹⁶ şu ma'nâya ki; hakâyikten her hakikat ki eğer⁹¹⁷ vücûd⁹¹⁸ ve eğer⁹¹⁹ ilimdir.⁹²⁰ İlmin tefâvütü, kemâlen ve naksen hakâyikin vücûdu kabûl etmesinin tefâvütü hasebiyledir. Şu hakikat ki, vücûda ber vech-i etem ve ekmel kâbildir, ilme dahî o vecih üzere kâbildir. Ve her hakikat ki vücûda vech-i enkas üzere kâbildir, ilim ile dahî o vecih üzere muttasıftır. Ve bu tefâvütün menşei, ahkâm-ı vücûb ve imkânın gâlibiyyeti ve mağlûbiyyeti cihetindedir. Pes, hangi hakikatte ki ahkâm-ı vücûb gâlibdir, onda vücûd ve ilim, kâmil ve etemdir. Ve hangi hakikat ki onda ahkâm-ı imkân gâlibdir, vücûd ve ilim nâkıs-regdir. Ve gâlibâ ilmin vücûda tâbiyyeti hükmünü tahsîs⁹²¹ etmek, kelâm-ı Şeyh'te temsîl tarîki üzere vâki' olduğuna binâen ola ve illâ, cemî'-i vücûda tâbî olan meselâ kemâlât-ı hayât gibi ve kudret gibi ve irâdet gibi ve gayrîler gibi, hemîn bu hâl üzeredirler. Yâni, vücûdun kemâline göre, bunlar da ilim gibi kâmil olurlar; noksânına göre nâkıs olurlar.

Ve bâzı meşâyih -kuddise esrâruhum- buyurmuşlardır ki; mevcûdâtta bir ferd hiç yoktur ki sıfat-ı ilimden hâlî ve nev'an şuûrdan⁹²² ârî ola. Nihâyet ilim iki kısım üzeredir; bir kısmına örfen ilim denilir, bir kısmına örfen ilim denilmez. Emmâ erbâb-ı hakikat indinde bu iki kısım makûle-i ilimdendir, zirâ ki cemî'-i eşyâ, Hazret-i Hakk'ın -celle ve alâ- ilm-i⁹²³ zâtîsinin cümle mevcûdâta sirâyetine müşâhidlerdir. Ve meselâ “âb”da ki ilm-i kabîl-i sânidendir, örfen ona ilim denilmez; ama ma'lûmdur ki su, alçak ile yükseği [15^b] temyîz⁹²⁴ eder. Yüksekten udûl edip, alçak cânibine cârî olur, kezâlik cism-i mütehalhı⁹²⁵ dâhiline nüfûz eder ve cism-i kesîfin zâhirini tartîb⁹²⁶ edip geçer, ilâ

⁹¹⁶ Sadreddin Konevî, *Vahdet-i Vücûd ve Esâsları*, s. 18., Ekrem Demirli, Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık, s. 292.

⁹¹⁷ SM-: eğer

⁹¹⁸ SM+: var

⁹¹⁹ SM-: eğer

⁹²⁰ SM+: var

⁹²¹ SM: tahfîs

⁹²² SM:meş'ûrdan

⁹²³ SM-: ilm-i

⁹²⁴ SM:fark

⁹²⁵ Çözölmüş, parçalara ayrılmış, kabarık.

⁹²⁶ İslatmak, nemlendirmek.

gayr-i zâlik. Pes, hâssiyyet-i ilimdendir⁹²⁷ kâbilin kâbiliyeti muktezâsıyla suyun cârî olup ve ona muhâlefet etmemesi, nihâyet bu mertebede ilim sûret-i tabîatta zâhir olmuştur ve bu kıyâs üzeredir ilmin sâir mevcûdâtta sirâyeti, belki vücûda tâbî olan cemî' -i kemâlâtın mevcûdâtta sirâyeti hemân bu kıyâs üzeredir.

Rubâî

هستی به صفاتی که دراو بود نھان ﴿﴾ دارد سریان در همه اعیان جهان

هر وصف ز عینی که بود قابل آن ﴿﴾ بر قدرت قبول عین گشته است عیان.⁹²⁸

Lâyiha

Hakikat-i hestî sırâfet ve itlâkı cihetinden cemî' -i mevcûdâtın zevâtında sârîdir, bir haysiyetle ki o zevâtın aynı düşmüştür, nitekim o zevât onda onun aynı düştüğü gibi. Kezâlik, sıfât-ı kâmile-i Hak -teâlâ ve tekaddese, külliyyetiyle ve itlâkıyla, cemî' -i mevcûdâtın sıfâtında sâridirler; bir mesâbede ki o zevâtın sıfâtı zımnında o sıfatların aynı düşmüştür, nitekim onların sıfâtı, o sıfat-ı kâmilinin aynında, sıfât-ı kâmilinin aynı oldukları gibi. Meselâ, sıfat-ı ilim, âlimin cüz' iyyâta ilmi zımnında cüz' iyyâta ilmin aynıdır ve âlimin külliyyâta ilmi zımnında külliyyâtâ ilmin aynıdır. Ve ilm-i fi' lî ve infîâlînin zımnında ilm-i fi' lî⁹²⁹ ve infîâlîdir, ilm-i zevkî ve vicdânîsi zımnında ayn-ı ilm-i zevkî ve vicdânîdir, tâ o mertebe ki sâir mevcûdâtın ilm-i zımnında eğerçi örfen ilim denilmez, onların şânına lâyıık ilim düşer. Sâir sıfât ve kemâlât dahî bu kıyâs üzeredir.

Rubâî

ای ذات تو در ذوات اعیان ساری ﴿﴾ اوصاف تو در صفات⁹³⁰ متواری

⁹²⁷ "İlimdendir" kelimesi esâs nüshada yer almasa da anlam bu şekilde tamamlandığı için metne aldık.

⁹²⁸ [Evsâf-ı Cenâb-ı Hak ki zâtında nihân / Olmuş sereyânına musahhar a' yân / Her aynda ber vech-i tamâm / Yâ noksân mikdâr-ı kabûlu üzere olmakta iyân.] İsmail Müfîd Efendi, vr.13^b

⁹²⁹ "fi' lî" kaydı esâs nüshada yer almamakla birlikte anlamın bütünlüğü için metne aldık.

⁹³⁰ TH: صفاتشان

وصف تو چو ذات مطلق است اما نیست ﴿﴾ در ضمن مظاهر از تقید عاری.⁹³¹

Lâyiha

Hakikat-i hestî, Zât-ı Hazret-i Hak'tır -celle ani'n-nakâyıs- ve şuûn ve niseb ve i'tibârâtı, sıfâtıdır ve kendi zâtın bu niseb ve⁹³² i'tibârâtlâ mütelebbis olduğu halde yine kendine izhâr etmesi, fiil ve te'sîridir. Ve bu izhâr üzerine taayyünât-ı zâhire-i mürettebe, âsârıdır.

Rubâiye

خود را به شوون ذاتی آن پرده نشین ﴿﴾ شد جلوه ده از مظاهر دینی⁹³³ و دین

زین نکته که [14^a] گفتم ای طلبکار یقین ﴿﴾ ذات و صفت و فعل و اثر چیست بین.⁹³⁴

Lâyiha

Şeyh-i ekber'in -kuddise sırruhû- *Fusûs*'unun bâzı mevâziinde olan kelâmı onu müş'irdir ki a'yân-ı mümkünâtın vücûdu ve vücûda tâbi' olan kemâlâtı Hazret-i Hakk'a muzâf ola -celle ve alâ. Ve bâzısı mevâzide onu müş'irdir ki Hazret-i Hakk'a muzâf olan ancak vücûddur. Ve vücûda tâbi' olanlar a'yânın muktezâtından ola, yâni Hazret-i Hakk'a muzâf olmaya. Bu iki kelâmın beyninde tevfiik odur ki Hazret-i Hak için -celle ve alâ- iki tecellî vardır; birisi tecellî-i aynî ilmîdir ki sūfiyye ondan *feyz-i akdes* diye tâbir ederler. Ve o Hazret-i Hakk'ın -celle ve alâ- ezelen Vücûduna ilminde suver-i a'yânla ve kâbiliyyât ve isti'dâdâtla zuhûrundan ibârettir. İkinci tecellî, şehâdî ve vücûdîdir ki *feyz-i mukaddes* ile muabber olur. Ve o vücûd Hakk'ın, subhânehû, a'yân-ı sâbitenin ahkâm ve âsârıyla munsabiğ olmak ile zuhûrundan ibârettir. Ve bu tecellî-i sâni, tecellî-i evvel

⁹³¹ [Ey zâtı, zevât-ı gayra güyâ sârî / Evsâfi dahî vasıflarında mütevârî / Zâtın dahî vasıfların gibi mutlak ammâ/ Olmaz bu mezâhirde kuyûddan ârî.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^b

⁹³² SM:- ve i'tibârâtı, sıfâtıdır ve kendi zâtın bu niseb

⁹³³ TH: دینی

⁹³⁴ [Zâtın bu şuûnâtlâ o perde nişin/ Kılmış zâhir-i mezâhir-i dünyâ ile dîn/ Bu nükteden anla ey talebkâr-ı yakîn/ Zât ve sıfar ve fiil ve eser ne idüğün.] İsmail Müfid Efendi, vr. 14^a

üzerine mürettebdır ve tecellî-i evvelde a'yânın kâbiliyyâtında münderiç olan kemâlâtı izhâr edicidir.

Rubâî

یک جود تو نقش بسته صد گونه گدا ﴿﴾ یک جود نصیب هر یکی داده جودا

از جود نخستین ازلاً بود ویرآن⁹³⁵ ﴿﴾ این جود پسین راست ترتب ابداً⁹³⁶

Pes, vücûdun ve⁹³⁷ vücûda tâbî olan kemâlâtın, Hazret-i Hakk'a -celle ve alâ-izâfeti, mecmû-i tecelliyeyn i'tibârıyladır. Ama vücûdun Hazret-i Hakk'a -celle ve alâ-izâfeti ve tevâbiinin a'yâna izâfeti tecellî-i sâni i'tibârıyladır. Zîra ki tecellî-i sâni üzere a'yâna izâfeti, tecellî-i sâni i'tibârıyladır, a'yânın vücûda⁹³⁸ izâfesinden gayrî nesne müterakkı⁹³⁹ olmaz. Ve a'yânda münderiç olanların izhârı, tecellî-i evvel iktizâsıyladır.

Rubâîye

بشنو سخنی مشکل و سرّی مغلق ﴿﴾ هر فعل و⁹⁴⁰ صفت که شد به اعیان ملحق

از یک جعت آن جمله مضاف است به ما ﴿﴾ وز وجه دگر جمله مضاف است به حقّ⁹⁴¹.

Tezyîl

Çûn bu ibârâtın maksûd ve bu işârâtın matlûb, o zât-ı vâcibin -celle şânuhû-[16^b] cümle eşyâyı ihâtâsına tenbîh ve cemî'-i merâtib-i vücûdda pertev-i envârın sereyânına telvîhtir, tâ sâlikân-ı âgâh ve tâlibân-ı sâhib-i intibâh, hiçbir şeyin şuhûdunda cemâl-i Zât'tan zâhil ve her sıfatın zuhûrunda mutâlaa-i kemâl-i sıfâtın gâfil olmayalar.

⁹³⁵ TH: بر آن

⁹³⁶ [Bir cûdu suverbeste-i sad-gûne gedâ/Bir cûdu itâ eylemiş âhâde cûdâ/ Evvelkisi cûd-i ezeli ki zâtına hâs/ İkinci ona terettüb eyler ebedâ.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 14^b

⁹³⁷ SM:- ve

⁹³⁸ SM:- izâfeti tecellî-i sâni i'tibârıyladır, a'yânın vücûda

⁹³⁹ TH: müteretteb

⁹⁴⁰ HH:- و

⁹⁴¹ [Kûş eyle bu sırr-ı müşkili sen mutlak/ Her fiil ve sıfat k'oldu o mülhak/ Bir vecihle oldu bize her yeri muzâf/ Bir vecihle de muzâf-ı Zât-ı Hazret-i Hak.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 14^b

Ve bu cümle mezkûr, bu maksûdu edâ etmekte kâfî ve bu matlûbu beyân etmekte vâfidir.

ولله أعلم و أحکم بحقیقة الحال⁹⁴²

Rubâî

جامی تن زن سخن طرازی تاکی ﴿﴾ افسون گری و فسانه سازی تاکی
اظهار حقایق⁹⁴³ سخن هست⁹⁴⁴ محال ﴿﴾ ای ساده دل این خیال بازی تاکی.

Rubâî

در ژنده فقر عیب پوشی بهتر ﴿﴾ در نکته عشق تیز هوشی بهتر,
چون بر⁹⁴⁵ رخ مقصود نقاب است سخن ﴿﴾ از گفت و شنید ما خموشی بهتر.

Rubâî

تاکی چو درای گردن افغان و خروش ﴿﴾ یک دم شو از این هرزه درایی خاموش
گنجینه دُرهای حقایق نشوی ﴿﴾ مادامکه چون صدف نگریدی همه گوش.

Rubâî

ای طبع تو را گرفته وسواس سخن ﴿﴾ می دار گر اهل دانشی پاس سخن,
مگشای زبان به کشف اسرار وجود ﴿﴾ که این درّ نشود سفته به الماس سخن.

Rubâî

یک خط به هنر یکی به عیب اندرکش ﴿﴾ و آنکه تتق از جمال غیب اندرکش,

⁹⁴² [Tercüme: Allah neyin ne olduğunu en iyi bilen ve en hakîm olandır.]

⁹⁴³ به: TH+

⁹⁴⁴ خیال: TH

⁹⁴⁵ در: HH

چون جلوۀ آن جمال ز تو بیرون نیست ﴿﴾ پا در⁹⁴⁶ دامان و سر به جیب اندرکش.

Rubâi-i Mütercim

Şemsiyâ! Dilersen açıla sana nefehât,
Etme beyhûde yere hiç sekenât-ı harekât,
Remz-i tevhîdi bilen ehl-i tükâdir ancak,
Etmezsen vermez sana onu *Fusûs-i Lemeât*.⁹⁴⁷

Rubâi

Înâyet kıl bana Yâ Rab! Olam tâ yekdil u yekrû,
Yunulsun levh-i dilimden bekâsı olmayan arzu,
Geçir hissî lezâyizden itâ kıl zevk-i rûhânî,
Deme tâ rûz-i mahşerde خضتم کالذی خاضواو .

Rubâi

Câm-ı tevhîd ile aklım aluben bî-hûş et,
Dîde ve kûş ve seri alubeni benden bûş et,
Nûr-i itlâkla bu mehbes-i tenden kurtar,
Cümle uzvumla görem her yerimi hem kûş et.

Rubâi

Ya Rab! Hicâbım ne ise sen bana bildir,
Ben kaldıramam onu sen lütfunla kaldır,
Bildim ki hicâbım benim, ammâ nideyim ben,
Senliğin ile def'et,⁹⁴⁸ lutf eyle beni güldür.

⁹⁴⁶ SM: ده

⁹⁴⁷ Sivâsî'nin bu rubâisi Câmî'nin *Eşi' 'atü'l-Lemeât*'ındaki bir rubâiyle benzerlik arzlemektedir:

توحید حق ای خلاصه مختزعات

باشد بسخن یافتن از ممتنعات

رو نفی وجود کن که در خود یابی

سری که نیابی ز فصوص و لمعات

[Tercüme: Ey kevn ü mekânın hülâsaolan insan, tevhîd-i Hakk'ı söz ile bulmak imkânsızlardandır. Git! Nefy-i vücûd et ki Füsûs ve Lemeât'tan bulamadığın bir sırrı kendinde bulasın.] Bkz. Câmî, *Eşi' 'atü'l-Lemeât*, s. 151.

⁹⁴⁸ SM:raf edip onu

Rubâî

Kime ki feth ola lütfun ile esrâr-ı vücûd,
Şevki artıp [17^a] ona âsân olur, ahkâm-ı Vedûd,
Görür o matlûbunu her ne ye baksa medâm,
Sır sözünde mukayyed kalır erbâb-ı kuyûd.

Rubâî

Sırr-ı vahdet kâlle olmaz ıyân,
Bî-nişândan hiç nişân vermez beyân,
Tut dilin söyletme Şemsî ba'de⁹⁴⁹,
Çekmeyesin tâ zebânından ziyân.

اللَّهُمَّ بَلِّغْ مِنَّا أَفْضَلَ التَّحَايَا وَ أَكْمَلَ الْهُدَايَا إِلَى حَبِيبِكَ وَ رَسُولِكَ أَشْرَفَ الْبَرِيَّاتِ مِنَ الصَّلَاةِ وَ السَّلَامِ بَعْدَ
الزَّيْمَالِ وَ الْأَنَامِ وَ بَعْدَ وَرَقَاتِ الْأَشْجَارِ وَ قَطْرَاتِ الْغَمَامِ وَ إِلَى آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ الَّذِينَ اهْتَدَوْا بِحِمِّ الْأَنَامِ مَا دَامَتِ اللَّيَالِي وَ

الْأَيَّامِي إِلَى يَوْمِ الْمَوْعُودِ وَ يَوْمِ الْقِيَامِ.⁹⁵⁰

هذه رباعية للتاريخ لصاحبه المترجم و هو العالم العارف القطبي الشهير بشمس الدين السواسي رُوح الله رحه
العزیز و انا ؟ بنوره ؟ مستعنا الله تعالى بِنِّه و فضله من فيوضات لوائح أعلامه و ؟ رشحات أرقامه المباركة بحرمة

حبيبه.⁹⁵¹

بظاءٍ و فاءٍ و هاء حرف ابجد ﴿﴾ ز سير هجرت آن شاه امجد

بحمد الله تمام شد اين رساله ﴿﴾ شرف دارد يا اهل دل مؤيد.⁹⁵²

⁹⁴⁹ SM+: zân

⁹⁵⁰[Tercüme: Ey Allahım! Bizden yaratılmışların en şerefli ve habibine, kum taneleri ve yaratılmışlar adedince, ağaçların yaprakları ve bulutların damlaları sayısınca duaların en faziletlisiyle an mükemmel hediyeleri ulaştır. Ve yine onun ehl-i beyti ile kendileri sayesinde va'dedilmiş gün olan kıyamete kadar her gün ve her gece insanlığın hidâyete erdiği ashâbının üzerine olsun.]

⁹⁵¹ [Tercüme: Bu târih gösteren rubâînin sâhibi âlim, ârif ve kutub olan Şemseddin Sivâsî olarak meşhûr zâttır.] Esâs nüshada bulunan bu ferâğ kaydındaki eksiklikler sebebiyle anlam veremeyip, bu şekilde bırakmak durumunda kaldık.

⁹⁵² [Tercüme: Alfâbenin zî, fâ ve hâ harflerinin işâreti,
Yüceler yücesi şâhın hicret senesi,
Allah'a hamd olsun bu risâle tamam oldu,

Şeref bulsun te'yîd edilmiş gönül ehli.] Rubâî, tercümenin Sivâsî tarafından hicri 985 yılında itmâm edildiğini göstermektedir.

METİN 2: “Tuhfetü’l-İhvân Fî Ma’rifet-i Sırr-i İhâta-i Yezdân” Metninin Günümüz Türkçesine Çevrimyazımı

[1^b] Bismillâhirrahmânirrahîm

إلهي خلّصنا عن الإشتغال بالمناهي و أرنا الأشياء كما هي [Allahım! Bizi sakındırılan şeylerle⁹⁵³ uğraşmaktan kurtar ve bize eşyâyı oldukları hal üzere göster!]⁹⁵⁴ Gışâve-i gafletin, basar-ı basîretimizden raf^c eyle. Her şeyi olduğu gibi gösterip, iştibâhımız⁹⁵⁵ def^c eyle. Yoku, var sûretinde izhâr eyleme. Yoktan, varlığın cemâline perde bağlama. Bu suver-i hayâlini âyine-i hüsün ve cemâlin kıl, tâ illet-i hicâb ve gaflet olmayalar. Ve bu nukûş-i vehmîyi, sermâye-i ilim ve ma’rifet eyle, tâ esbâb-ı amâ ve cehâlet olmayalar. Bizim mehcûrluğumuz bizdendir, bizi bize bırakma ve bizi bizden kurtar, kusurumuza bakma. Kendine yegâne kıl, kendiliğimizden bîgâne. Habîbin sünnet-i seniyyesinde istikâmet ver ve her amel-i hayra tevfiğ-i kerâmet kıl. Ve sallallâhu alâ nebiyyinâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecmaîn.

[2^a] Emmâ ba’d:

Erbâb-ı ilim ve irfân ve ashâb-ı zevk ve vicdân olan ihvân-ı müslimîne vâzıh ve lâyih olsun ki, *Risâle-i Levâiyih* ki kudvetü’l-muhakkikîn ve senedü’l-müdakkikîn, a’nî Hazret-i Mevlânâ Câmî -kuddise sırruhû- hazretlerine mensûb ve her tâlib-i ma’rifet için isti’mâli müstahsen ve mendûb idi. Eğerçi vecîz ve kalîldir, ama ma’rifet-i sırr-ı ihâta-i Zât için bilâ adîl; ve eğerçi nazara mûciz ve yesîrdir ve lâkin ilm-i sereyân-i nûr-i sıfât için bî-misil ve nazîrdir. Lübb-i mufassalât ve mağz-ı mutavvalâtıtır. Çûn ki ibâre-i Fârsîde vâki’ olmuş, talebe-i pâk-tıynet Etrâk, onun fâidesinden kalîlü’n-nasîb, bel behresiz idiler. Hâtır-ı fâtırına vârid oldu ki lisân-ı Türkîce alâ kadri’l-vüs’ tercüme eyleyip ihvânu’s-safâ olan erbâb-ı muhabbete tuhfe kılam. Şâyet ki zuhûruna müntazır

⁹⁵³ Yâkûb Han’ın “menâhî” şeklinde kaydettiği bu sözcüğün aslı oyun-oynaş anlamındaki “melâhî”dir.

⁹⁵⁴ رَبُّ أَرْنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ [Rabbim bize eşyâyı olduğu gibi göster!] hadîs-i şerîfine atf vardır. İlgili hadisler için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Saydu’l-Hâtır*, 316. Fasıl, s. 422; Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, c.I, 23. Fasıl, s. 234; Meybûdî, *Keşfü’l-Esrâr*, I, s. 178

⁹⁵⁵ Benzetmek.

olduğumuz kemâlât-ı ma'nevîyyelerine bâis-i terakkî ola ve gâyet-i mütemennâlarına⁹⁵⁶ vusûl ile duâ-yı hayırlarında yâd olunayız. Tutarım ki erbâb-ı dâniş ve ehibbe-i hayr-endîş bu tuhfe-i kalîli, kesîr anlayalar [2^b] ve bahri, ırmakta belleyeler. Ve bi'l-farz, ekser-i evkâtı bu tuhfenin mütâlaasına kemâ yenbeğî sarf olsa ve mefhûm ve meânîsi hâtırlarında karârlaşsa ve muktezâsınca amel kılınsa yakîndir ki bir mertebede fetih vâki' olsa gerek ki, sırr-ı ihâta-i Zât ve nükte-i sereyân-ı sıfât, cemî'-i merâtibde ke'ş-şemsi fi muntasifi'n-nehâr hüveydâ olup, hiçbir şeyin müşâhedesi onun müşâhedesine mâni' olmayıp ve hiçbir sıfâtın zuhûru mutâlaa-i sıfât-ı kemâline gaflet vermeyip, matlûb-i hakîkiyi mınassa-i⁹⁵⁷ şehâdetinde, zîver-i sıfât-ı kemâliyle mühellâ⁹⁵⁸ ve müzeyyen görüp, rütbe-i ayne'l-yakîn, bel hakke'l-yakîne terakkî edip, alâ tefâvüt-i derecâti'l-isti'dâd ما

الفقر إذا رأيت شيئاً الا رأيت الله به او معه او فيه بل ما رأيت شيئاً الا رأيت الله⁹⁵⁹ deyip, fakrları tamam olup

الفقر إذا رأيت شيئاً الا رأيت الله به او معه او فيه بل ما رأيت شيئاً الا رأيت الله⁹⁶⁰ sırrına mazhar olup, basîret sâhibi olalar.

و لقد احسن من قال هذا الشعر بلسان فارسي:

Şiir

تو او نشوی و لی اگر روزی چند ﴿﴾ جهدی بکنی ز تو تویی بر خیزد.⁹⁶¹

⁹⁵⁶ Temennî edilen, arzulanan.

⁹⁵⁷ MY+: (derkenâr) Mınassa: Geline mahsûs sandalye ve sedir ve döşek.

⁹⁵⁸ MY: mücellâ

⁹⁵⁹ [Tercüme: Her ne gördüysem onunla veya onda hatta her ne gördüysem ancak Allah'ı gördüm.] Hüevîrî, Keşfü'l-ma'cûb, s. 428. Bu rivâyet farklı versiyonlarıyla İbn Arabî'nin *Kitâbu'l-A'lâm*'ında şöyle geçer: "Hz. Ebubekir es-Sıddık (r.a.) şöyle demiştir: "Her neyi gördüysem mutlaka Allah'ı ondan önce gördüm." Hz. Ömer el-Faruk (r.a.) şöyle demiştir: "Her neyi gördüysem mutlaka Allah'ı onunla beraber gördüm." Hz. Osman'dan (r.a.) da şöyle rivayet edilir: "Her ne gördüysem mutlaka ondan sonra Allah'ı gördüm". Bazıları şöyle demişlerdir: "Ne gördüysem mutlaka Allah'ı yanında gördüm." Kimileri şöyle demişlerdir: "Her ne gördüysem mutlaka Allah'ı içinde gördüm." Bazılarının da şöyle dedikleri aktarılmıştır: "Gördüğüm sırada hiçbir şey görmedim." Bazılarının sözü şöyledir: "Hiçbir şey görmedim." Kimi de şöyle demiştir: "Onu gören hiçbir şey görmemiştir." Bazıları şöyle demişlerdir: "Ancak bir şeyde görülür." Kimilerin sözleri de şöyledir: "Kendini gören Onu görmüştür. Çünkü görme birbirini takip eder kendini bilen Rabbini bilir." Bazılarının dediği şudur: "Görme ancak görmenin nefyedilmesiyle sabit olur. Dolayısıyla Onu görmeyen Onu görmüştür." Birinin sözü de şöyledir: "Onu gördüğümden beri Ondan başkasını görmedim." Bir diğeri'nin sözü de şöyledir: "O'nu, ancak O'nu bilen ve ancak O'nu bildiği gibi görebilir." (bkz. İbn Arabî, *Kitâbu'l-A'lâm bi-İşârât-i Ehli'l-İlhâm: Resâil*, Dâru Sdr, Beyrut 1997, s. 96-97.

⁹⁶⁰ Ebû Abdullah Dûnî'ye atfedilen bir sözdür. (Bkz. Câmî, *Nefehâtü'l-Üns* (haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara,) Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s.395.)

⁹⁶¹ [Tercüme: Sen O olamazsın fakat olur da bir gün çok gayret edersen senden bir sen yükselir.]

[3^a] فيها أنا أشرع في المقصود بعون الله سبحانه المعبود: 962

Lâyiha

Ey tâlib-i sâdık ve sâlik-i muvâfık! Vâkıf ol ve ilkâ-yı sem' eyle ve işittiğin şeyin hakikatine himmet bağla. Hazret-i Hak -celle zikruhû- ki sana ni'met-i vücûd itâ kılmış, içerisinde bir gönülden başka âhâr gönül komamış, tâ ki sen onun muhabbetinde bir yüzlü olup, hazretine mukbil ve gayrından mu'riz ve mütebettil olasın. Bunun için komadı ki o gönlü bin pâre edesin, her pâresin bir matlab arkasında koşturup, âvâre kılasın ve kendini mudhike-i şeytân edesin, نعوذ بالله منه .

نور الله السرّ قائل هذا الرباعي بلسان الفارسي حيث اجاد فس النظم:

ای آنکه به قبله وقار دست ترا ﴿﴾ بر مغز چرا حجاب شد پوست ترا

دل در پی این و آن نه نیگوست ترا ﴿﴾ یک دل داری بس است یک دوست ترا.

Lâyiha

Tefrika bundan ibârettir ki; gönlünü umûr-i lâ tâile taalluk ettirip, perîşân eyleyesin. Ve cem'iyet bundan kinâyettir ki; her bir şeyden i'râz edip, gönlünü vâhid-i hakîkî müşâhedesine [3^b] hemîşe bağlayasın. Tâifeî ki cem'iyeti, cem'-i esbâbda zannettiler, tefrika-i ebede kaldılar. Ve firkaî ki, cem'-i esbâb, esbâb-ı tefrikadan olduğun yakîn bildiler, her bir şeyden el çektiler, cem'iyet makâmında müsterîh oldular.

و لقد احسن من قال هذا الرباعي بلسان الفارسي:

Rubâî

ای در دل تو هزار مشکل زهمه ﴿﴾ مشکل بود⁹⁶³ آسوده ترا دل زهمه

⁹⁶² [Tercüme: İşte burada Allah'ın inâyetiyle maksûduma başlamış bulunuyorum.]

⁹⁶³ TH: شود

چون تفرقة دل است حاصل زهمه ﴿﴾ دل را به یکی سپار و بگسل زهمه.

Lâyiha

Hak -subhânehû ve teâlâ- cümlemizin zâhir ve bâtınımıza, her hâlde ve her zamanda nâzırdır. Bundan artık hasâret olmaz ki; biz onun likâsından gözümüzü kaldırıp, onun gayrîne nazar eylesek ve onun tarîk-i rızâsın bırakıp, başka tarîk sülûkuna bel bağlasak. و لقد أجاد من قال هذا الرباعي بلسان الفارسي في هذا المعنى:

Rubâî

آمد سحر آن دلبر خونین جگران ﴿﴾ گفت ای ز تو در خاطر من بار گران

شرمت با داکه من به سویت نگران ﴿﴾ باشم تو نمی چشم به سوی دگران .

Lâyiha

Cenâb-ı Hak'tan başka her ne olursa olsun, mâsivâlık dağına mübtelâdır. Ve mâsivâ denilen şey, ma'raz-i zevâl ve mahall-i fenâdır.[4^a] Onun hakîkati ma'dûm ve lâkin ma'lûm ve sûreti mevcûd; feemmâ mevhûm; zamân-ı mâzîde onda ne gözükmek⁹⁶⁴ var idi ve ne vücûd ve bu zamân-ı hâlde ancak gözükmesi var, lâkin bî-vücûd, böyle şey yarın, istikbâlde bizim için ne yarar, ne ondan fâide mütevakkı'dır ve ne zarar. Pes, zimâm-ı ihtiyâr ve inkıyâdı, âmâl ve emânî eline⁹⁶⁵ niçin veririz. Ve i'timâd ve tekve⁹⁶⁶ bu müzahrefât-ı fâniyeye niçin kılarız. Pes, vakit var iken gönlünü her birinden üzme gerek ve Hak Teâlâ'ya bend edip, rişte-i⁹⁶⁷ muhabbeti düzme gerek. Zirâ ki Hak Subhâhehû der ki; her zamanda bize enîs ve her mekânda celfs yer vardır ki, onun varlığına bir zevâl yoktur. و لله در قائل هذا الرباعي بلسان الفارسي. onun na'tıdır. و هو الدائم الأزلي الأبدی⁹⁶⁸.

⁹⁶⁴ MY: görünmek

⁹⁶⁵ MY: ona

⁹⁶⁶ Yaslanmak.

⁹⁶⁷ İplik.

⁹⁶⁸ [Tercüme: Ve O dâimîdir, ezeli ve ebedîdir.]

Rubâî

هر صورت دل کش که تورا روی نمود ﴿﴾ خواهد فلکش زود ز چشم تو ربود
رو دل به کسی دهکه در اطوار وجود ﴿﴾ بوده است همیشه با تو و خواهد بود.

Lâyiha

Cemîl ale'l-ıtlâk Hazret-i zü'l-celâl ve'l-efdâldir. Her cemâl ve kemâl ki her bir mertebede zâhir görünüyor, onun cemâl [4^b] ve kemâlinin pertevidir ki onda zâhir olmuş ve ehl-i merâtib, ondan sâhib-i cemâl ve kemâl olmuşlar. Her kimi âlim bilirsen, onun âlimliğin eseridir ve her yerde basîr görürsün, onun basîrliğin semeresidir ve bilcümle cemî'-i cemâl ve kemâl onun sıfatıdır ki, evc-i külliyyet ve itlâktan tenezzül edip, hadîd-i cüz'iyet ve takayyüdde tecellî etmiş, tâ ki sen cüz'den külle yol bulup, takayyüdden itlâka yüz tutasın. Ama bunun için değil ki cüz'den küllü mümtâz bilip, mukayyedde mutlaktan kalasın. قدس الله سرّ من نظم هذا الرباعي كيف نظم:

Rubâî

رفتم به تماشای گل آن شمع طراز ﴿﴾ چون دید میان گلشنم گفتم به ناز
من أصلم و گلهای چمن⁹⁶⁹ فرع منند ﴿﴾ از اصل چرا بفرع میمانی باز.

Lâyiha

Eğerçi insan cismâniyyet sebebiyle, gâyet-i kesâfettedir; feemmâ rûhâniyyet cihetiyle nihâyet-i letâfette. Her şeye yüz tutsa, onun hükmün alır ve her nesneye teveccüh kılrsa onun rengin pezîr olur. Bu sebepten hükemâ demişler ki; nefis-i nâtika, suver-i mutâbika-i hakâyik ile mütehallî olsa ve onun ahkâm-ı sâdıkasıyla mütehakkik [5^a] olsa, ve umûm-i halâyik, bu sûret-i cismâniyyeye şiddet-i ittisâlden ve bu peyker-i heyûlâniyyeye kemâl-i iştigâlden dolayı öyle olmuşlar ki kendilerini ondan fark

⁹⁶⁹ جهان: TH

⁹⁷⁰ [Tercüme: Vücûdun kendisi gibi olur.]

ve temyîz edemiyorlar. Ve gûyâ ki onun aynı olmuşlar ve kendilerinin ayn-ı sûret ve cisim tanıyorlar. Heyhât, heyhât! Kendileri nerede ve bu cisim ve sûret nerede. Hak Subhânehû ve Teâlâ, mahz-ı fazıl ve keremiyle cümlemize basîret ihsân buyursun.

Pes, ey tâlib-i sâdık ve sâlik-i muvâfık! Eğer kemâl-i insânî istersen, kemâl-i cühd ve sa'y ile kûşîş kıl ve kendini nazarından setr eyle ve pûşîş kıl. Bir zâta ikbâl eyle ve bir hakîkate iştigâl kıl ki derecât-ı mevcûdât, cümlesi onun mecâlî-i cemâlî ve merâtib-i kâinât, kâffesi onun merâyâ-i kemâlidir. Ve bu şugul ve nisbete öyle müdâvemet eyleyesin ki bu nisbet-i şerîf cânına, âmîzîş⁹⁷¹ eyleye. Ve varlığın nazarından raht-ı⁹⁷² ikâmet bağlaya. Eğer kendine yüz tutsan, ona tutmuş olursun ve eğer kendinden ta'bîr eylesen ondan ta'bîr kılmış olursun, mukayyed [5^b] mutlak olur ve “Ene'l-Hak”, “Hüve'l-Hak” bulur. و لقد أجاد من قال هذا الرباعي بلسان الفارسي في هذا المعنى:

گر در دل تو گل گزرد گل باشی ۞ و ر بلبل بی قرار بلبل باشی

تو جزئی و حق کل است اگر روزی چند ۞ اندیشه کل پیشه کنی کل باشی.

Lâyiha

Bu nisbet-i şerîfe, öyle iştigâl etmeli ki hiçbir vakitte ve hiçbir hâlde ondan hâlî olmamalı, hâh⁹⁷³ içmekte ve yemekte ve tekellümde ve istimâ'da, varmakta ve gelmekte ve uyuma ve kalkmakta ve gezmekte ve oturmakta ve bilcümle cemî'-i harekât ve sekenâtta hâzır-ı vakt olmalı, tâ ki batâlet ile geçmesin; belki vâkıf-ı nefes olmalı, tâ gaflet ile duhûl ve hurûcunda âlûde olmasın. كيف نظم ناظم هذا الرباعي قدس الله سره :

رخ گرچه نمی نمایم سال به سال ۞ حاشا که بود مهر تورا بیم⁹⁷⁴ زوال

دارم همه جا با همه کس در همه حال ۞ در دل ز تو آرزو و در دیده خیال.

⁹⁷¹ Samimi olmak, kaynaşmak, haşır neşir olmak.

⁹⁷² Elbise, at koşum takımı.

⁹⁷³ Gâh.

⁹⁷⁴ وَ هَمَّ TH:

Lâyiha

Çünân ki bu nisbet-i şerîfenin imtidâdı, cemî'-i ezmân ve evkât hasebiyle lâzımdır, kezâlik keyfiyet-i nisbet-i şerîfin izdiyâdı, [6^a] mülâhaza-i suver-i imkândan teberrî ve melâbis-i ekvândan taarrî ile elzem ve ehem-i metâlibdendir. Ve bu ma'nâ nefy-i havâtır ve evhâm için cehd-i belîğ ve cidd-i tamâm eylemeksizin müyesser olmaz. Ve her kadr ki havâtır müntefî olur, vesâvis muhtefî olur ve nisbet-i şerîf kuvvet alır. Pes, sa'y ve kûşîş etmeli, öyle kûşîş ki havâtır-ı müteferrika, haymesin sâhat-i sîneden dışarı kursun. Ve Hak Subhânehû'nun nûr-i zuhûr-i vücûdu bâtına mün'akis olsun ve senin senliğin sen ile vedâ buyursun, yâni seni senden alsın ve müzâhemet-i ağıyârdan kurtarsın; ne şuûrun kendine kalsın ve ne adem-i şuûruna vukûfun olsun, belki bakî kalsın **إِلَّا اللَّهُ**

اجاد في .الفقر اذا تم هو الله⁹⁷⁶ ki, **الواحد القهار**⁹⁷⁵ Ve bu mertebeye işârettir ki kavı-i kâil-i zâik ki,

: النظم من نظم هذا الرباعي

Rubâî

آن راکه فنا شیوه و فقر آیین است ﴿﴾ نی کشف و یقین نه معرفت نه دین است

رفت او ز میان همین خدا ماند و خدا ﴿﴾ "الفقر اذا تم هو الله" این است.⁹⁷⁷

[6^b] Lâyiha

Bu tâife-i aliyye- kaddesallâhu esrârahum- ıstılâhlarında fenâ, istîlâ-i zuhûr-i Hak ile mâsivâyâ şuûr kalmamaktan ibârettir. Ve fenâ-i fenâ, o şuûrsuzluğuna vukûf bulmamaktan kinâyettir. Mahfî kalmasın ki; fenâ-i fenâ, fenâda münderiçtir, çünkü fenâ sâhibi fenâsına şuûru olsa, fenâ sâhibi değildir, zirâ ki sıfat-ı fenâ mevsûfuyla berâber

⁹⁷⁵ [Tercüme: Ancak vâhid ve kahhar olan Allah'dan başka..]

⁹⁷⁶ [Tercüme: Fakirlik tamam olduğunda o Allah'tır.] Ebû Abdullah Dûnî'ye atfedilen bir sözdür. (Bkz. Câmi, *Nefehâtü'l-Üns* (haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara,) Pinhan Yayınları, İstanbul 2011, s.395.)

⁹⁷⁷ [Yâ Rab! Beni benden alıp ihyâ kıl/Şebnem gibi cezp ederek ifnâ kıl/**El-fakr izâ temme hüvallâhu** bulup/Bu abd-i fakîri cümleden iğnâ kıl.] İsmail Müfid Efendi, vr. 4^b

و لقد و mâsivâ-yı Hak'tır -Subhânehû ve Teâlâ. Pes, şuûrsuzluğuna şuûr fenâyâ münâfidir.

: احسن من قال هذا الرباعي في هذا المعنى

Rubâî

زينسانكه بقای خویشتن می خواهی ﴿﴾ از خر من هستیت جوی کی کاهی

تا یک سر مو ز خویشتن آگاهی ﴿﴾ گر دم زنی از ره فنا گمراهی.⁹⁷⁸

Lâyiha

Tevhîd, mâsivâyâ taalluktan tahlîs ve tecrîd-i kalbdır. Hem taleb ve irâdette ve hem ilim ve ma'rifette, yâni tâlibin taleb ve irâdeti, kâffe-i matlûbât ve murâdâtan munkatı' olsun ve tamâmî-i ma'kûlât ve ma'lûmât, nazar-ı basîretinden tarîk-i adem tutsun cümleden teveccühî yüzü dönüp Hak Subhânehû ve Teâlâ hazretinden başkaya şuûru kalmasın. Hâce Abdullah Ensârî⁹⁷⁹(ö. 481/108)[7^a] hazretleri buyururlar ki: “*Tevhîd öyle değil ki onu vâhid bilesin; tevhîd öyledir ki onun için vahîd olasın.*” Bu nutuk, nihâyât-ı makâmât-ı tuyûrdan bir remizdir. Eğer *Mantıku't-Tayr*'dan⁹⁸⁰ ma'lûmâtın olsa ihtimâl ki anlayasın ve illâ müşkildir . نۆر الله السرّ ناظم هذا الرباعي في هذا المعنى .

Rubâî

توحيد به عرف صوفی⁹⁸¹ صاحب سیر ﴿﴾ تخلص دل از توجه اوست به غیر

رمزی ز نهایات مقامات طیور ﴿﴾ گفتم به تو گر فهم کنی منطق طیر .

Lâyiha

⁹⁷⁸ [Bergâh kalsa harman-ı tende nâgâh/ Sâlik olamaz efendi, fânî fillâh/ Dâvâ-yı fenâ edip, kılından geçmez/ Ma'nâ-yı fenâdan o değildir âgâh.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^b

⁹⁷⁹ Herevî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı açıklamalar için bkz. Süleyman Uludağ, Tahsin Yazıcı, “Hâce Abdullah Herevî”, *DİA*, c. 17, s. 222-226.

⁹⁸⁰ Ferîdüddin Attar'ın aynı isimli eserine işâret edilmektedir. Bkz. Ferîdüddin Attar, *Mantıku't-Tayr*, Antik Kitap, İstanbul 2007.

⁹⁸¹ TH+: ای

Mâdem ki Âdemî, hevâ ve heves dâmına mübtelâdır, bu nisbet-i şerîfin onda devâmı sa'b ve müşkildir. Ama çûn, âsâr-ı cezbât-ı ilâhî onun kalbinde zuhûr kılsa ve meşgale-i mahsûsât ve ma'kulât bâtınından nüfûr eylese bir lezzet bulur ki lezzât-ı cismânî ve râhat-i rûhânî bi'l-külliye o lezzete mağlûb ve o lezzet cümlesine gâlib olur, bu halde külfet-i mücâhede oradan kalkar ve lezzet-i müşâhede canına erişip râhatı artar, müzâhemet-i ağıyardan halâs ve abd-i hâssi'l-hâs olur.

Bir tâlib-i sâdık ki mukaddime-i cezbe, ki iltizâz-ı mezkûrdur, zikr-i Hak Subhânehû ile kendinde bulsa, [7^b] onun için lâzım ve vâcibdir ki tamâmî-i himmetin onun terbiye ve takviyesine sarf eyleyip her bir şey, ki onun hilâfidir, kendisini ondan muâf eylesin ve böyle bilsin ki eğer fi'l-misl ömr-i câvidânını o nisbet-i şerîfe sarf eylese, onun hakkını kemâ yenbeği lâyıkıyla edâ edememiş ve bir şey onun için yapmamış. Ve mesel-i meşhûr ki ⁹⁸³ لا يقضى دينه و غريب لا يؤدى حقه ⁹⁸² غريم گویا o nisbet-i şerîf hakkındadır.

و لله در من قال هذا الرباعي

بر عود دلم نواخت یک زمزمه عشق ﴿﴾ زان زمزمه ام ز پای تا سر همه عشق

حَقَّا که به عهدها ⁹⁸⁴ نه یایم بیرون ﴿﴾ از عهدۀ حق گزاری یک دمہ ⁹⁸⁵ عشق. ⁹⁸⁶

Lâyiha

Hak Subhânehû ve Teâlâ, vücûddur fakat başka bir şey değildir. Öyle vücûd ki isnâd-ı zevâl ondan ma'zûl ve nisbet-i inhitât onun şânına gayr-i ma'kul, simet-i⁹⁸⁷ teğayyür ve tebeddûlden müberrâ ve vasmetsi⁹⁸⁸ taaddüd ve tekessürden muarrâ, cümle

⁹⁸² MY+: (derkenar) borçlu, alacaklı.

⁹⁸³ [Tercüme: Borcu ödenmemiş alacaklı, hakkı verilmemiş yetim]

⁹⁸⁴ MŞ: عهد

⁹⁸⁵ MY: یکدم

⁹⁸⁶ [Ûd-i dile perdâhte edip bir zemzeme aşk/ O zemzmeden oldu serâ pâ heme aşk/ Bir uhdede hakkâ ki olunmaz îfâ/ Bir uhdede hak-güzârî-i yekdeme aşk.] İsmail Müfid Efendi, vr. 5^a

⁹⁸⁷ MY+: (derkenar) الوسم : bima'nâ nişân.

⁹⁸⁸ MY+: (derkenar) الوصمة: beden-i insâna ârız olan kırıklığa ve kesl ve fetrete denir.

nişânlardan bî-nişân, ne ilim ihâta eder ve ne ıyân. Heme çend ve çûnlar ondan peydâ ve kendisi bî-çend ve çûn, ve cümle eşyâlar onunla müdrak [8^a] ve o elbette idrâk ile lâ yüdrak. Çeşm-i ser, onun cemâlî müşâhedesinde hîre; ve dîde-i sır onun kemâlî mülâhazasında tîre. قدس الله سر قائل هذا الرباعي فانظر كيف نظمه بلسان الفارسي في هذا المعنى.

Rubâî

بس بی رنگ است یار دلخواه ای دل ﴿﴾ قانع نشوی به رنگ ناگاه ای دل
اصل همه رنگها از آن بیرنگ است ﴿﴾ "مَنْ أَحْسَنُ صِبْغَةً مِنْ اللَّهِ" 989 ای دل.

Lâyiha

Lafz-ı vücûd, gâh ma'nâ-yı tahakkuk ve husûlde, ki ma'nâ-yı masdariyye ve mefhûmât-ı i'tibâriyyedendir, itlâk olunur ve bu i'tibârda vücûd, ma'kûlât-ı sâneviyye kabîlindedir ki onun berâberinde hâriçte bir emir yoktur; belki mâhiyete taakkulde ârız olur. Çünân ki hükemâ ve mütekellimûn onu tahkîk etmişler ve tahkîkinde kemâl-i dikkat buyurmuşlar.

Ve gâh vücûd derler, bir hakikat irâde buyururlar ki onun varlığı zâtından olup, cümle eşyânın vücûdu ondan ola. Ve filhakîka, hâriçte ondan başka bir mevcûd olmaya ve bâkî mevcûdât ona ârız olalar ve onunla kâim. Çünân ki zevk-i kümmel-i kibriyâ-i ârifin ve uzemâ-yı ehl-i yakîn ona şehâdet [8^b] verir. Ve itlâk-ı ism-i vücûd Hazreti Hak Subhânehû ve Teâlâ'ya ma'nâ-yı sâni i'tibâriyledir fakat. طيب الله سر ناظم هذا الرباعي في هذا المعنى

المعنى

Rubâî

هستی به قیاس عقل 990 اصحاب قیود ﴿﴾ جز عارض اعیان حقایق نه نمود

989 Bakara, 2/138.

990 MŞ+: و

لکن به مکاشفات ارباب شهود ﴿﴾ اعیان همه عارضند⁹⁹¹ معروض وجود.⁹⁹²

Lâyiha

Sıfât, ayn-ı zâttırlar min haysü't-tahakkuk ve'l-husûl; ve gayr-ı zâttırlar min haysü mâ tefhemuhu'l-ukûl; meselâ, âlim zâttır, sıfat-ı ilim i'tibâriyle ve kâdir, sıfat-ı kudret ve mürîd, sıfat-ı irâde i'tibâriyle. Hiçbir şüphe yoktur ki bunlar çünânki birbirlerine mefhûm hasebiyle müteğâyirdirler, kezâlik zâta dahî müteğâyirdirler. Feemmâ tahakkuk ve husûl sebebiyle aynîdirler; lâkin bu ma'nâ üzere değil ki burada vücûdât-i müteaddide vardır, lâ belki vücûd birdir; esmâ ve sıfât onun niseb ve i'tibârlarıdır. *و لقد جاد من قال هذا*

:الرباعي بلسان الفارسي

Rubâî

ای در همه شان ذات تو پاک از همه شین ﴿﴾ نه در حق تو کیف توان گفت نه این

[9^a] از روی تعقل همه غیرند صفات ﴿﴾ با ذات تو وز روی تحقق همه عین.

Lâyiha

Zât min haysü hiye, cümle-i esmâ ve sıfâttan muarrâ ve cemî'-i niseb ve izâfâttan müberrâdır. Evvel-i tecellî, ki kendisi kendisine kıldı, niseb-i ilim ve nûr ve vücûd ve şühûd mütehakkik oldular. Nisbet-i ilim muktezî-yi⁹⁹³ âlimiyyet ve ma'lûmiyyet ve nûr; zâhiriyyet ve mazhariyyet ve vücûd ve şühûd; müstetbi'-i vâcidiyyet ve mevcûdiyyet ve şâhidiyyet ve meşhûdiyyet oldu. Kezâlik, zuhûr, ki nûriyyetin lâzımıdır, butûna mesbûktur ve butûnun, zuhûra nisbetle takaddüm-i zâtî ve evveliyyeti vardır. Pes, ism-i evvel ve âhir ve ism-i zâhir ve bâtın, müteayyin oldular. Hâkezâ, tecellî-i sâni ve sâlisde -ilâ mâşâallah- niseb ve izâfât muzâf oluyor ve her ne kadar ki esmâ ve niseb mütezâif

⁹⁹¹ TH+: و

⁹⁹² [Mevcûd, bi'tibâr-i ashâb-ı kuyûd/ A'râz ve cevâhir ile oldu ma'dûd/Lâkin bi-tarik-i keşf-i erbâb-ı şühûd/ A'yân-ı avârız oldu, ma'rûz vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^a

⁹⁹³ MY: muktezâ-yı

buluyor, onun zuhûru, belki hafâsı ziyâde oluyor.⁹⁹⁴ فسيحان من احتجب بمظاهر نوره و ظهر بأسبال

ستوره⁹⁹⁵ Ve onun hafâsı, sırâfet ve itlâk-ı zât i'tibâriyledir [9^b] ve zuhûru, mezâhir ve taayyünât cihetiyle. و لله در قائل هذا الرباعي بلسان الفارسي.

Rubâî

با گلرخ خویش گفتم : ای غنچه دهان هر لحظه میپوش چهره چون عشوه دهان
زد خنده که من به عکس خوبان جهان در پرده عیان باشم و بی پرده نهان.

Lâyiha

Taayyün-i evvel, vahdet-i sırf ve kâbiliyyet-i mahzdır ki cemîf-i kâbiliyyâtâ müştemil, hâh kâbiliyyet-i ittisâf-ı cümle sıfât ve i'tibârâta olsun ve hâh kâbiliyyet-i tecerrüd-i cemîf-i sıfât ve i'tibârâtan olsun. Ve bu iki i'tibâr ile ahadiyyet ve vâhidiyyete münkasım oluyor. Böyle ki eğer cemîf-i sıfât ve i'tibârâtan hattâ kâbiliyyet-i tecerrüden tecerrüdü i'tibâr olursa ahadiyyet diyorlar ve onun içindir butûn ve evveliyet ve ezeliyyet. Ve eğer cemîf-i sıfât ve i'tibârâta ittisâfı mülâhaza olursa, vâhidiyyet diyorlar ve onun içindir ki zuhûr ve âhiriyyet ve ebediyet. Ve bu mertebe-i vâhidiyyetin i'tibârâtlarının bâzısı bu kabîldendir ki zâtın o i'tibârâta ittisâfı, mertebe-i cemîf i'tibâriyledir. Ve bu bâzın [10^a] vücûd ve tahakkuku eğer vücûd-i hakâyik-i kevniyyeye meşrût olsa, misl-i hâlikıyyet ve râzıkıyyet gibi isimlerdir ve eğer meşrût olmasa misl-i hayât ve ilim ve irâde gibi isimlerdir ve bu iki kısma esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ve rubûbiyyet denilir ve zâtın bunlara suver-i ma'lûmiyyetine hakâyik-i ilâhiyye derler. Ve zâhir-i vücûdun bunlara telebbüsü, taaddüd-i vücûdu mûcib değildir.

Ve bâzı i'tibârât-ı mezkûre bu kabîldendir ki, zâtın bunlara ittisâfı merâtib-i kevniyye i'tibâriyledir, misl-i fusûl ve havâs ve taayyünât gibi ki a'yân-ı hâriciyyenin birbirlerinden imtiyâz verirler ve bu i'tibârlara zât-ı mütelebbisenin suver-i

⁹⁹⁴ MY+: (derkenar) الإسيبال : perde ve izânı aşağı doğru salıvermek, الأسبال : السبلة nin çoğulu, السبلة : sarkan tüylere ve siyâb ve libâsa denir yere doğru sarkıtınca.

⁹⁹⁵ [Tercüme: Nûrunun zuhûrlarıyla gizlenip, örtülerini kaldırmakla zâhir olanı tesbih ederim.]

ma'lûmiyyetine, hakâyik-i kevnîyye derler. Ve zâhir-i vücûdun onların ahkâm ve âsârına telebbüsü, mûcib-i taaddüd-i vücûddur.

Ve bu hakâyik-i kevnîyyenin bâzısında vaktî ki vücûd ahadiyyet-i cem'-i şuyûn ile onlarda sirâyet eder, yâ âsâr veyâ ahkâmları onlarda zâhir olur. Vücûb-i zâtîden başka cemî'-i esmâ-i ilâhiyye mazhariyyetine isti'dâd vardır, alâ ihtilâf-i merâtibi'z-zuhûr şiddeten ve za'fen ve gâlibiyyeten ve mağlûbiyyeten. [10^b] Hemçün kümmel-i efrâd-ı insânî ki enbiyâ-i kirâm ve evliyâ-yı izâm salavâtullâhi aleyhimlerdir. Ve bâzılarından zuhûr-i ba'z düne ba'z için ale'l-ihtilâfi'l-mezkûr isti'dâd vâdır, misl-i sâir-i mevcûdât. Ve Hazret-i Zât-ı Bîçûn, ahadiyyet-i cem'-i şuyûn-i ilâhiyye ve kevnîyyesiyle ezelen ve ebeden cemî'-i hakâyik-i mezkûrede, ki tefâsîl-i mertebe-i vâhidiyyettirler, sârî ve mütecellîdir, hem âlem-i ervâh ve misâlde ve hem âlem-i his ve şehâdette ve hem dünyâ ve âhirette.

Bu cümleden matlûb, kemâl-i esmâinin tahakkuk ve zuhûrudur ki kemâl-i celâ ve isticlâdan ibârettir. Kemâl-i celâ, yâni meşâhidde i'tibârât hasebiyle zuhûrundan kinâyedir ve kemâl-i isticlâ, yâni i'tibârât-ı mezkûre hasebiyle kendi kendinin şuhûdundan ibârettir. Ve bu zuhûr ve şuhûd, ıyânî aynîdir, mücmelin mufassalde zuhûru ve şuhûdu gibi. Ve kemâl-i zâtînin zuhûruna hilâfidır, zirâ ki zuhûr-i kemâl-i zâtî, zuhûr-i zâttır, kendine, nefsinde, kendi için ve i'tibâr-ı [11^a] gayriyyet burada kat'an yoktur ve bu zuhûra, zuhûr-i gaybî-i ilmî derler, mufassalın mücmelde zuhûru gibi. Ve gınâ-yı mutlak bu kemâl-i zâtînin lâzımıdır. Ve ma'nâ-yı gınâ-yı mutlak budur ki şuyûn ve ahvâl ve i'tibârât bi-ahkâmihâ ve levâzimihâ ale'l-vechi'l-külliyi'l-cümeli, cemî'-i merâtib-i hakâyik-i ilâhiyye ve kevnîyyede gözüktükleri gibi, zât-ı Hak celle zikruhûnun butûnunda zât için cemî'-i suver ve ahkâmları ile berâber kemâ zaharat ve tuzharu ve tüşâhedü fi'l-merâtib müşâhed ve sâbit olalar. Yâni, Zât-ı Bîçûn kendi zâtında tamâmına ilm-i zâtîsi olur ki ayn-ı zâtîdir. Ve bu ilimde hiçbir şeye ihtiyâcı olmaz ve her bir şeyden müstağnîdir. كما قال سبحانه و تعالى

والله لَغَيِّبٌ عَنِ الْعَالَمِينَ [Ve Allah, âlemlerden müstağnîdir.]⁹⁹⁶

Ve bu mertebede ilim ve âlim ve ma'lûm⁹⁹⁷ ve şühûd ve şâhid ve meşhûd, bir zâttır; leyse illâ. *و لقد احسن من قال هذا الرباعي في هذا المعنى*.

Rubâî

دامان غنای عشق پاک آمد و⁹⁹⁸ پاک ۛ ز آلوده گی غبارما⁹⁹⁹ مشتی خاک

چون جلوہ گر و نظارگی جملہ ویست¹⁰⁰⁰ ۛ گرما و تو در میان نباشیم چه پاک؟¹⁰⁰¹

[11^b]Lâyiha

Çûn teşahhusât ve taayyünât-ı efrâd ve envâ'ları ki "hayvân" altında müctema'dırlar, eğer onları kaldırsan her nevi'nin ferdi, o nevi'de cem' olurlar. Ve eğer mümeyyizât-ı envâ', ki fusûl ve havâsdan ibârettirler, kaldırsan cümle envâ' hakikat-i hayvânda cem' olurlar. Ve eğer mümeyyizât-ı hayvân ve o şey ki hayvân ile berâber "cism-i nâmî" tahtinde münderiçtirler, kaldırsan hakikat-i cism-i nâmîde cem' olurlar. Ve eğer mümeyyizât-ı cisim ve şey'-i âhâr ki onunla berâber "cevher" yâni ukûl ve nüfûs tahtinde münderiçtirler, kaldırsan hakikat-i cevherde cem' olurlar. Ve mâ bihi'l-imtiyâz beyne'l-cevher ve'l-araz kaldırsan, cümlesi "mümkün" tahtinde cem' olurlar. Ve mâ bihi'l-imtiyâz-ı mümkün ve vâcibi kaldırsan, ikisi berâber "vücûd-i mutlak" tahtinde cem' olurlar. Ve bu vücûd-i mutlak, ayn-i hakikat-i mevcûddur ve vücûdu kendi zâtındandır ve zâtından zâid değildir, vücûb onun sıfat-ı zâhiridir ve imkân onun sıfat-ı bâtınıdır. Ve a' nî [12^a] bihi'l "a'yâne's-sâbitete'l-hâsilete bi-tecellîhi nefsehû mütelebbsen bi-şuyûnin."

⁹⁹⁶ Ankebût, 29/6'ya atıf vardır. Âyetin tamamı: *وَمَنْ جَاهَدْ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ* [Cihad eden, ancak kendisi için cihad etmiş olur. Şüphesiz Allah, âlemlerden müstağnîdir.]

⁹⁹⁷ MY:- ma'lûm

⁹⁹⁸ TH:-و

⁹⁹⁹ TH: نیاز با

¹⁰⁰⁰ TH: خوداست

¹⁰⁰¹ [Dâmân-ı gınâ-yı aşk-ı pâk, oldu pâk/Etmez onu âlude, bu âmîziş-i hâk/ Çûn zâhir ve hem mazhar o oldu cümle/Sen, ben arada olmasa, âlemde çi pâk.] İsmail Müfid Efendi, vr. 6^b

Ve bu mümeyyizâtlar hâh fusûl ve havâs olsunlar ve hâh taayyünât ve teşahhusât, cümlesi şuyûn-i ilâhidir.

Evvelâ mertebe-i ilimde, a'yân-ı sâbite suverinde bürûz ettiler. Ve sâniyen, mertebe-i aynda a'yân-ı sâbitenin ahkâm ve âsârlarının zâhir-i vücûda ki âyine-i bâtın-ı vücûddur, telebbüsleri vâsıtâsıyla sûret-i a'yân-ı hâriciyye tuttular. Pes, hâriçte yoktur illâ hakikat-i vâhîde ki telebbüs-i ahkâm ve âsâr-ı a'yân-ı sâbite ile şuyûn ve sıfât, müteaddide ve mütekessire gözükyor. Lâkin bu gözükmek bi'n-nisbe bir tâife için ki *mazîk*-i¹⁰⁰² merâtibde zebûn ve sicn-i kuyûdâta mescûn ve ahkâm ve âsâr selâsiliyle mukayyeddiler. Ama ekâbirler ki rıkkıyyet-i merâtib ve kuyûd ve ahkâmılarından itlâk bulmuşlar, yakîn üzeredirler ki hakikat-i vâhîdeden başka hâriçte bir şey yoktur. Ve kesrâtlar, umûr-i i'tibâriyyedir fakat.

قدس الله سر العارف الجامي [12^b] حيث قال هذا الرباعي في هذا المقام

Rubâî

مجموعه كوني¹⁰⁰³ به قانون سبق ﴿﴾ گرديم تفحص¹⁰⁰⁴ ورقا بعد ورق

حتى كه نديديم و نخوانديم دراو ﴿﴾ جز ذات حق و شؤون ذاتيه حق.¹⁰⁰⁵

Lâyiha

Vahdette indirâc-ı kesretten murâd, cüz'ün külde, yâ mazrûfun zarfta indirâc-ı gibi değildir; belki evsâfın mevsûfta ve levâzımın melzûmda indirâc-ı gibidir, mesel vâhid adedinde nısfıyyet ve sülûsiyyet ve rub'ıyyet ve humsiyyetin indirâc-ı gibi; çünkü bu nisbetler ki vâhid adedinde münderiçtirler, mâdem ki vâhid adedi merâtibde tekrâr-ı zuhûr ile cüz'-i isneyn ve selâse ve erbaa ve hamse vâki' olmasa, zâhir olmazlar. Bundan ma'lûm oldu ki Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın cümle mevcûdâta ihâtâsı, melzûm ve

¹⁰⁰² Darlık, sıkıntılı yer.

¹⁰⁰³ TH: كون را

¹⁰⁰⁴ TH: تصفح

¹⁰⁰⁵ [Mecmûa-i kâinât ber vech-i sebak/ Etmekte tefahhus varakan, ba'de varak/ Hakkâ ki ne gördük, ne kırâat ettik/İllâ zâtıyla şuûn-i zâtiyye-i Hak.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7^a

mevsûfun levâzım ve sıfâtına ihâtâsı gibidir; ama cüz'e küllün ve mazrûfa zarfın ihâtâsı gibi değildir. [Allah, zâlimlerin söyledikleri şeylerden münezzehtir; son derece yücedir ve uludur.]¹⁰⁰⁶

ولقد اجاد العارف الجامي قلس سره

[13^a] السامي في هذا الرباعي في هذا المعنى

Rubâî

در ذات حق اندراج شأن معروف است ﴿﴾ شان چون صفت است و ذات حق موصوف است

این قاعده یاد دار¹⁰⁰⁷ آنجا که خداست ﴿﴾ نی جزو ونه کل نه ظرف ونه¹⁰⁰⁸ مظروف است.¹⁰⁰⁹

Lâyiha

Zuhûr ve hafâ-yı şuyûn ve i'tibârât ki zâhir-i vücûda telebbüs ve adem-i telebbüslerinden neşeyân eder, mûcib-i tağyîr-i hakikat-i vücûd ve sıfât-ı hakikiyesi olmaz; belki niseb ve izâfâtın tebeddülüne mübtenîdir ve bu tebeddül, zâtın tağyîrini iktizâ etmez. Ve eğer fi'l-mesel Amr ve meselâ Zeyd'in yemîninden kalkıp yesârına otursa nisbet-i Zeyd, Amr için muhtelif olur. Ve emmâ, zâtı sıfât-ı hakikiyesiyle kendi kararında karrârdır, kezâlik hakikat-i vücûd umûr-i şerîfeye telebbüsü sebebiyle ziyâde kemâl bulmaz ve mezâhir-i hasîsede¹⁰¹⁰ zuhûruyla hiç noksân kabûl etmez. Âfitâbın nûru gibi ki tâhir ve gayr-i tâhire tenezzül eder, nûriyyetine hiçbir halel ve teğayyür gelmez.

¹⁰⁰⁶ İsrâ, 17/43'e atıf vardır. Âyetin tamamı: سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا [Allah, onların söyledikleri şeylerden münezzehtir; son derece yücedir ve uludur.]

¹⁰⁰⁷ TH+: كه

¹⁰⁰⁸ TH: ني

¹⁰⁰⁹ [Zât-ı Hak'da indirâç, şe'n-i mâruftur/Şe'n vasıf gibidir, Zât-ı hak mevsûftur/Bu kâideyi hıfz eyle kim Zât-ı Hüdü/Ne cüz' ne kül, ne zarf ve ne mazrûftur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7b

¹⁰¹⁰ Âdî, soysuz.

Ne mişkten koku alır ve ne gülden renk ve ne pislikten¹⁰¹¹ mütekazzir olur ve ne hârdan zahme-şeng.

[13^b] طيب الله سر ناظم هذا الرباعي حيث اجاد في النظم

Rubâî

چون خور ز فروغ خود جهان آرآید ﴿﴾ بر پاک و پلید اگر بتابد شاید

نی نور وی از هیچ پلید آلاید ﴿﴾ نی پاکی او ز هیچ پاک افزاید.¹⁰¹²

Lâyiha

Mutlak, mukayyedsiz olmaz ve mukayyed mutlaksızın sûret bulmaz. Ama mukayyed mutlaka muhtaçtır ve mutlak mukayyeden müstağnî. Pes, iltizâm iki taraftandır ve ihtiyâç bir taraftan fakat : نور الله مرقد الجماعي نظم هذا الرباعي :

Rubâî

ای در حرم قدس تو کس را ره¹⁰¹³ نی ﴿﴾ عالم به تو پیدا و تو خود پیدانی

ما و تو¹⁰¹⁴ جدانه ایم اما هست ﴿﴾ ما را بتو حاجت و تو را با ما نی .¹⁰¹⁵

Lâyiha

Mutlak, mukayyede müstelzimdir, lâkin lâ ale't-ta'yîn, la'l-mukayyedi'l-mahsûs. Ve mukayyed, müstelzim-i mutlaktır, çünkü mutlak için bedel yoktur, çünân ki mukayyed için bedel var idi. Lâ cereme, kible-i cemî'-i mukayyedât olmak, mutlaka

¹⁰¹¹ MY: pişkten

¹⁰¹² [Hurşîd ziyâsıyla cihân-ârâdır/Her pâka ve nâpâka furûğ-efzâdır/Ne pâka ziyâsıyla zuhûru artar/Ne hisset-i nâpâk ile rüsvâdır.] İsmail Müfid Efendi, vr. 7^b

¹⁰¹³ TH: جا

¹⁰¹⁴ MY: ز هم

¹⁰¹⁵ [Ey harem-i kudsi olmayan kimseye câ/Âlem seninle zâhir ve sen nâ-peydâ/Herkes sana muhtâç taayyünde iken/Sen kimseye muhtaç değilsin hâşâ.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^a

mensûs.¹⁰¹⁶ Ve mutlakin mukayyeden istiğnâsı zât i'tibâriyledir; ve illâ zuhûr-i esmâ-i ulûhiyyet ve tahakkuk-i nisbet-i rubûbiyyet, mukayyedsizin muhâl kabîlindedir. [14^a] Çünkü, onun matlûbluğu, âşıkın talebinden zuhûr bulur ve mahbûbluğu âyine-i muhabbet-i muhibden bürûz olur. Belki hem muhib Hak'tır ve hem mahbûb Hak ve hem tâlib Hak'tır ve hem matlûb Hak; matlûb ve mahbûbluğu, makâm-ı cem'-i ahadiyyettedir ve muhib ve tâlibliği, mertebe-i tafsîl ve kesrette. *جزا الله لإحسان قاتل هذا الرباعي حيث احسن في*

المقال:

Rubâî

ای غیر ترا به سوی تو سیری نه ﴿﴾ خالی ز تو مسجدی نه و دیری نه
دیدم همه طالبان و مطلوبان را ﴿﴾ آن جمله تو بی و در میان غیری نه.

Lâyiha

Her şeyin hakîkati, vücûdunun hazret-i ilimde taayyününden ibârettir; bir şe'n i'tibâriyle ki o şey onun mazharıdır, yâhut o hazrette o şe'n ile vücûd-i müteayyinden kinâyettir. Ve eşyâ-yı mevcûde, taayyünât-ı vücûddur, lâkin zâhir-i vücûdun, hakâyik-i eşyanın ahkâm ve âsârına insıbâğı i'tibâriyle veya bu i'tibârlar ile vücûd-i müteayyindir; o keyfiyet üzere ki hakâyik, bâtın-ı vücûdda hemîşe pinhân ve mahfî olsunlar [14^b] ve ahkâm ve âsârları zâhir-i vücûdda peydâ ve hüveydâ bulsunlar. Çünkü zevâl-i suver-i ilmiye bâtın-ı vücûddan muhâldir ve illâ cehil lâzım gelir: *و لقد جاد من قال هذا الرباعي:*

تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً

Rubâî

¹⁰¹⁶ Ta'yîn edilmiş. MY: mahsûs

ماييم وجوه و اعتبارات وجود ﴿﴾ در خارج¹⁰¹⁷ علم¹⁰¹⁸ عارض ذات وجود

در پردهٔ ظلمت عدم مستوريم ﴿﴾ ظاهر شده عكس ما ز مرآت وجود.¹⁰¹⁹

Lâyiha

Pes, her bir şey hakikat-i vücûd hasebiyle vücûd-i müteayyindir, yâ taayyün-i vücûddur ki vücûda ârız olmuş ve taayyün müteayyinin sıfatıdır. Ve sıfat, mefhûm i'tibâriyle eğerçi mevsûfa gayrîdir, lâkin vücûd cihetiyle aynıdır. Ve tegâyür alâ hasebi'l-mefhûm ve ittihâd alâ hasebi'l-vücûd sıhhat-i hamli mûcibdir. *و لقد احسن من قال هذا المعنى*

بالرباعي الفارسي:

Rubâî

همسايه و هم نشين وهم ره همه اوست ﴿﴾ در دلغ گدا واطلس شه همه اوست

در انجمن فرق و نمانخانهٔ جمع ﴿﴾ بالله همه اوست تم بالله همه اوست .

Lâyiha

Hakikat-i vücûd eğerçi cemî'-i mevcûdât-ı zihniyye ve hâriciyyeye [15^a] makûl ve mahmûl olur ve lâkin onun mütefâvit merâtibi vardır, ba'zuhâ fevka ba'zın. Ve her mertebede onun için esâmî ve sıfât ve niseb ve i'tibârât-ı mahsûsa vardır ki sâir-i merâtibde olmaz, misl-i mertebe-i ulûhiyyet ve rubûbiyyet ve mertebe-i ubûdiyyet ve halkiyyet. Pes, mertebe-i ulûhiyyetin esâmîsin misl-i Allah ve Rahmân ve gayrihimâ, mertebe-i kevnîyyeye itlâk ayn-ı küfüdür ve mahz-ı zendekadır. Kezâlik, esâmî-i

¹⁰¹⁷TH+:و

¹⁰¹⁸ TH+:و

¹⁰¹⁹ [Biz olduk gerçi i'tibârât-ı vücûd/Nefsü'l-emrde avârız-ı zât-ı vücûd/Mestûr-i verâ-yı zulmet a'dâm idik/Gösterdi bizi ukûs-i mir'ât-ı vücûd.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

mahsûsa-i merâtib-i kevniiyyenin, merâtib-i ilâhiyyeye itlâkı, gâyet-i dalâl ve nihâyet-i hezelândır. *و لقد ارشد مولانا قدس سره في هذا المعنى في هذا الرباعي*

Rubâî

ای برده گمان که صاحب تحقیقی ﴿﴾ و اندر صفت صدق و یقین¹⁰²⁰ صدیقی

هر مرتبه از وجود حکمی دارد ﴿﴾ گر حفظ مراتب نکنی زندیقی.¹⁰²¹

Lâyiha

Mevcûd-i hakîkî birdir, ziyâde değildir. Ve o vücûd-i hakîkî, vücûd-i Hak ve hestî-i mutlakın aynıdır. Feemmâ onun için merâtib çoktur. Mertebe-i ûlâ, lâ taayyün ve adem-i inhisâr ve itlâktır, her bir kayıd ve i'tibârdan hattâ an kaydi'l-itlâk. [15^b] Ve bu i'tibâr ile cümle izâfât, nuût ve sıfâtтан münezzehtir. Ve delâlet-i elfâz ve lügâtтан mukaddes, ne nakilde na't-i celâli için lisân-ı ibâret var ve ne akılda künh-i kemâli için imkân-ı işâret. Ve onun hakîkatin idrâkında erbâb-ı keşf mahcûb ve ashâb-ı ilim ve irfân *و لقد جاد مولانا قدس سره بهذا*

الرباعي:

Rubâî

هر چند که جان عارف آگاه بود ﴿﴾ کی در حرم قدس تو باش راه بود

دست همه اهل کشف و ارباب شهود ﴿﴾ از دامن ادراک تو کو تاه بود.¹⁰²²

Lâyiha

¹⁰²⁰ MŞ: صفا

¹⁰²¹ [Ey kendini zanneden sâhib-i tahkîk/Evsâf-ı sıdk ve ilm-i yakînde sıddîk/Ahkâm-ı merâtib-i vücûdu tahkîk-i fehîm et/Hıfz-ı merâtib eyleyip olma zındık.] İsmail Müfid Efendi, vr. 8^b

¹⁰²² [Herçond ki ârif dilin âgâh bulur/Eyâ, harem-i kudse nice râh bulur/ Destin bütün ehl-i keşif ve erbâb-ı şuhûd/ Dâmân ki idrâkte kûtâh bulur.] İsmail Müfid Efendi, vr. 9^a

Mertebe-i sâniye: mertebe-i taayyündür, lâkin bir taayyün ile ki câmi'-i cemî'-i taayyünât ola ve onun tahtinde bir taayyün hâriçte kalmaya. Hâh taayyün-i fi'lî-i vücûdî-i ilâhî olsun ve hâh taayyün-i infîâlî-i imkânî-i kevnî. Ve bu mertebe taayyün-i evvel ile müsemmâdır; çünkü, hakikat-i vücûdun evvel-i taayyünü bu taayyündür ve bundan akdem, rütbe-i lâ taayyündür, başka bir şey yoktur. **Mertebe-i sâlise:** ahadiyyetü'l-cemî'-i cemî'-i taayyünât-ı fi'liyye-i müessiredir, bu mertebe mertebe-i [16^a] ulûhiyyet ile müsemmâdır. **Mertebe-i râbia:** tafsîl-i mertebe-i ulûhiyyettir ki mertebe-i esmâ ve hazretleridir. Bu iki mertebe-i hakikat, zâhir-i vücûdudur ki vücûb onun vâsf-ı hâssıdır. **Mertebe-i hâmise:** ahadiyyet-i cem-i cemî'-i taayyünât-ı infîâliyyedir, onların şânındandır te'sîr ve infîâl ve bu, mertebe-i kevnîyye-i imkânîyyedir. **Mertebe-i sâdis:** tafsîl-i mertebe-i kevnîyyedir ki mertebe-i âlemdir. Bu iki mertebenin urûzu, zâhir-i ilim i'tibâriyledir ki imkân onun levâzımındandır. Ve o ise hakâyik ve a'yân-ı mümkinât suverinde, kendisinin kendisine tecellîsinden ibârettir.

Pes, filhakîka vücûd birden ziyâde değildir ve bu hakâyik ve merâtibin cümlesinde sârî ve ayn-ı merâtib ve hakâyiktir ki tafsîl-i mertebe-i vâhidiyyetirler, çünân ki bu merâtib ve hakâyik o mertebede o mertebenin aynı idiler. *حيث كان الله و لم يكن معه*

و لقد اجد مولانا قلس سره في نظم هذين ¹⁰²³ [Allah var idi, onunla beraber hiçbir şey yok idi.]

الرباعيين في الباب المذكور:

Rubâî [16^b]

¹⁰²³ Buhârî, Tevhîd, 22.; İbn Hanbel, Müsned, II, 431; Hâkim, Müstedrek, II, 341; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, II, 130-131. Hadîsteki "Allah vardı ve O'nunla birlikte başka bir şey yoktu" ifâdesi şu mukadder süreç çerçevesinde açıklanabilir: Müşâhede âlemindeki eşyâ ve sûretler, ilm-i ilâhîde mevcûd olmalarına rağmen, âyân-ı sâbite olarak ilim mertebesinde varlık elbisesinden nasîblenmemişlerdi. Ancak, Hak Teâlâ lütfu gereği, mertebe mertebe letâfetten kesâfete doğru tenezzül etmek sûretiyle, ilm-i ilâhîdeki çeşitli sûretlere, kendi hâlleri ve hakikatleri icâbınca, esmâsının mazharları olarak taayyün kisvesi giydirdi. Şu hâlde çeşit çeşit görünen sûretlere bürünen Hakk'ın kendisidir ve başlangıçtaki âyân-ı sâbite yine ademîyyet üzere bâkî kalmıştır. Yâni âyân vücûd kokusunu duymamıştır. Dolayısıyla Vücûd-i Vâhid olan Hakk'ın nefes-i rahmânîsi ile teneffüsünden evvel, bu âlemin ve diğer tüm âlemlerin sûretlerinin taayyünleri veya varlıkları olmadığından Hak Evvel'dir ve berâberinde de hiçbir şey yoktur, çünkü O'nun yanında hâlkın vücûdu zâten "yok" mesâbesindedir veya izâfî bir vücûda sâhiptir. Binâenaleyh Vücûd-i Vâhid olan Hak mevcûd olmakla beraber âlemimiz olan kürenin ve diğer âlemlerin kürelerinin taayyünleri böylece yok idi. (bkz. A.Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 96-97.; A.Avni Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. II, s. 306, 58.)

بر لوح عدم لویح نور قَدَم ﴿﴾ لایح گر دید و ¹⁰²⁴ کس در این سر محرم چون ¹⁰²⁵ آدم نیست

حق را مشمر جدا ز عالم زیراک ﴿﴾ عالم در حق حقست و حق در عالم جز عالم نیست.

Rubâi-yi âhâr

هستی که ظهور می کند در همه شی، ﴿﴾ خواهی که بری به حال وی با ¹⁰²⁶ همه بی

رو بر سر می حباب را بین که چسان ﴿﴾ می وی بود اندر وی و وی در می می. ¹⁰²⁷

Lâyiha

Hakîkatü'l-hakāyik ki Zât-ı ilâhiyedir -teâlâ şânuhû-, cümle eşyânın hakîkatidir ve her bir şey ona müsteniddir. Ve hadd-i zâtında vâhiddir, adet için onda yol yoktur. Ama merâtibde tecelliyât-ı mütekessira ve taayyünât-ı müteaddide i'tibârına göre târeten hakāyik-i cevheriyye-i matbûa ve târeten hakāyik-i araziyye-i tâbia olur. Pes, zât sıfât-ı müteaddide vâsitâsıyla müteaddid ve mütekessir gözüdür ve filhakîka ayn-ı vâhiddir ki *قدس الله سر ناظم هذا الرباعي حيث اجد في المقال: اسلأ taaddüd ve tekessürü kabûl etmez*

Rubâi

ای بر سر حرف این و آن نازده خط ﴿﴾ پندار دویی دلیل بعد است و سَخَط

در جمله کاینات سهو و غلط ﴿﴾ یک عین فحسب ¹⁰²⁸ دان و یک ذات فقط. ¹⁰²⁹

[17^a] Lâyiha

¹⁰²⁴ MŞ:- و

¹⁰²⁵ MŞ: جز

¹⁰²⁶ MŞ: در

¹⁰²⁷ [Hestî ki zuhûr eylemiştir her şeyde/Seyreyle bu sırrı var habâb-u meyde/Zâhirde ne gûne imtizâc etmiştir/ Mey onda odur, o dahî meydır meyde.] İsmail Müfid Efendi, vr. 9^b

¹⁰²⁸ TH: فسحب

¹⁰²⁹ [Ey defter-i kâinâta vaz' eyleyen hat/Zanneyleme sen bu taaddüdü gayr-ı saht/Mecmû'-i kâinâta bî-sehv ve galat/ Mevcüd hakîkatte bir oldu fakat.] İsmail Müfid Efendi, vr. 10^a

Bu ayn-ı vâhid, taayyünât ve takayyüdât-ı mezkûreden tecerrüd ve itlâkı i'tibâriyle Hak'tır ve taayyünât ve takayyüdâta telebbüsü cihetiyle halk ve âlemdir. Pes, âlem Hakk'ın zâhiridir ve Hak bâtın-ı âlem. Âlem zuhûrdan mukaddem, ayn-ı Hak idi ve Hak zuhûrundan sonra ayn-ı âlem oldu. Belki filhakîka, bir hakîkattir ki zuhûr ve butûn ve evveliyyet ve âhiriyyet onun niseb ve i'tibârâtındandır. هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ. [O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır.]¹⁰³⁰

و لقد جاد من قال هذا الرباعي بلسان الفارسي :

Rubâî

بر شکل بتان رهزنِ عشاقِ حق است ﴿﴾ لا بلکه عیان در همه آفقِ حق است

چیزی که بود ز روی تقییدِ جهان ﴿﴾ والله که همان ز وجهِ اطلاقِ حق است.¹⁰³¹

Lâyiha

Hazret-i Şeyh radiyallahu anhu *Fass-ı Şuaybi*'de beyân buyururlar ki; âlem, ayn-ı vâhidde a'râz-ı müctemiadan ibârettir, teceddüd-i enfâs ve ânât ile müteceddid ve mütebeddil olur. Her ânda bir âlem ademe gider ve onun misli vücûda gelir. Ekser-i âlem, bundan gâfildirler **[Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]**¹⁰³²

[17^b]Ve erbâb-ı nazardan bir kimse buna muttali^{cc} olmadı, ille'l-Eşâire, bâzı eczâ-i âlemde ki a'râzdır, ¹⁰³³ حيث قالوا الأعراض لا تبقي زمانين

¹⁰³⁰ Hadîd,57/ 3. Âyetin tamamı: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir.]

¹⁰³¹ [Şekl-i bütânda rehzen-i uşşâk odur/Belki zâhir ve ayân hem âfâk odur/Takyîd yüzünden olmuştur bu cihân/Vallâhu alâ tarîki'l-ıtlâk odur.] İsmail Müfîd Efendi, vr. 11^a

¹⁰³² Kaf, 50/14. Âyetin tamamı: أَلَمْ نَخْلُقْ بِالْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي نَبَسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ [İlk yaratmada âcizlik mi gösterdik? Hayır, onlar yeni bir yaratma husûsunda şüphe içindedirler.]

¹⁰³³ [Tercüme. Arazlar iki ânda kalıcı değillerdir.]Bu ifâdenin bir versiyonu da "لا يصح بقاؤه وقتين" şeklindedir. Kelâm ehlinin bu konudaki görüşlerinin ayrıntısı için (bkz. Semih Dağaym (ed.), *Mevsûatü Mustalahât-i İlmî'l-Kelâmi'l-İslâmî*, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut 1998, s. 783.)

demekle ma'rûfturlar, cümle-i eczâ-i âlemde, hâh cevher olsun ve hâh a'râz. Bu iki fırka her birerleri, min vechin hatâ kıldılar.

Emmâ Eşâire'nin hatâsı budur ki; hakikat-i vücûddan başka cevâhir-i müteaddide isbât eylediler ve a'râz-ı müteceddide-i mütebeddileyi onlarda kâim dediler. Bilmediler ki âlem, cemî'-i eczâsıyla yoktur. Meğer, a'râz-ı müteceddide-i mütebeddileyi mea'l-enfâs ve'l-ânât ki ayn-ı vâhidde cem' olmuşlar ve her ânda ayndan zâil olurlar ve onların emsâlleri o ânda, o ayna mütelebbis olurlar; ama taâkub-ı emsâl vâsîtâsıyla nâzır, galata düşüyor ve zan ediyor ki o emr-i vâhid müstemirdir.[18^a] طيب الله روح

العارف الجامي كيف نظم هذا الرباعي

Rubâî

بحری است نه کاهنده نه افزاینده ﴿﴾ امواج بر¹⁰³⁴ او رونده و آینده

عالم چو عبارت از همین امواج است ﴿﴾ نبود دو زمان بلکه دو آن پابنده.¹⁰³⁵

Emmâ Sofestâiyye'nin hatâsı budur ki; mea kavlihim bi't-tebeddül fi'l-âlem bi-esrihî; mütenebbih olmadılar ki bu suver ve a'râza mütelebbis olan bir hakîkattir ki her ânda telebbüs edip duruyor, nâzırın nazarına müteaddid gözüküyor. Ve o hakîkatin merâtib-i kevnîyyede zuhûru bu suver ve a'râz ileidir, çünânçi suver ve a'râzın vücûdu hâriçte onunladır, leyle illâ: رحمه الله الجامي في نظمه هذا:

Rubâî

سوفسطائی که ز خرد¹⁰³⁶ بی خبر است ﴿﴾ گوید عالم خیال اندر گذراست

¹⁰³⁴ MŞ: در

¹⁰³⁵ [Zanneyleme bu âlemi sen pâyende/ Emvâc-ı misâl revende hem âyende / Deryâya nazar eyle ki ancak O'dur/ Âlemde ne kâhinde ne efzâyende] İsmail Müfîd Efendi, vr.10^b

¹⁰³⁶MŞ: او ز خود

آری عالم همه خیال است ولی ﴿﴾ پیوسته¹⁰³⁷ دراو حقیقتی جلوه گریست.¹⁰³⁸

Ve emmâ erbâb-ı şuhûd indinde muâyendir ki Hazret-i Hak ve Vücûd-i Mutlak her ânda tecellî-i âhârla mütecellîdir ve tecellisinde aslâ ve kat'â tekrâr yoktur. Yâni, iki ânda bir taayyün ve bir şe'n ile mütecellî olmuyor; belki her nefeste taayyün-i âhârla zâhir ve şe'n-i diğere ile [18^b] mütecellîdir. Eğer bu ma'nâ-yı mezbûr için burhân ister isen Kûr'ân-ı Şerîf'te **كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** [O, her an yaratma halindedir.]¹⁰³⁹'e mürâcât eyle, bu ma'nâyı sana güzelce ifâde eylesin. Ve bu ma'nânın sırrı budur ki Hak Subhânehû ve Teâlâ'nın esmâ-i mütekâbilesi vardır. Bâzı lutfiyye ve bâzı kahriyye ve cümlesi kendi işinde âmildir, hiç birine ta'tîl câiz değildir.

Pes, hakâyik-i imkâniyyeden bir hakikat, husûl-i şerâyit ve irtifâ-ı mevânî' vâsîtâsıyla müsteidd-i vücûd olsa, rahmet-i rahmâniyyeyi def'aten bulur ve onun isti'dâdına göre ifâza-i vücûd eylesin. Ve zâhir-i vücûd, o hakîkatin ahkâm ve âsârına telebîsü vâsîtâsıyla taayyün-i hâs ile müteayyin olur ve o taayyün hasebiyle mütecellî ve zâhir olur. Ve o ânda kahr-ı ahadiyyet ki muktezî-i izmihlâl-i taayyünât ve âsâr-ı kesret-i sûrîdir, def'aten taayyün-i mezkûrdan o müteayyine insilâh verir. Ve o ânda rahmet-i rahmâniyye taayyün-i âhârla ki taayyün-i sâbika mümâsildir, müteayyin kılar. Ve kahr-ı ahadiyyet [19^a] o ânda, onun taayyünün müzmahil eder ve hâkezâ ilâ mâ şâallâh.

Pes, iki ânda bir taayyün üzere tecellî vâki' olmaz, her ânda bir âlem ademe gider ve onun misli vücûda gelir. Ama mahcûb, taâkub-ı emsâl ve tenâsüb-i ahvâl sebebiyle zan eder ki âlemin vücûdu bir minvâl üzere ve ezmine-i mütevâliyede bir hâl üzeredir. و

لقد جاد من قال هذا الرباعي :

¹⁰³⁷ جاويد: TH

¹⁰³⁸ [Sofestâiyye ki yoktur akıldan haberi / Bir mahz-ı hayâl olmada âlem nazarı / Âlem hayâldir filhakika ammâ / Mevcûd-i hakîkîdir onun cilvegeri.] İsmâil Müffid Efendi, vr. 10^b

¹⁰³⁹ Rahman, 55/29. Âyetin tamamı: **يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** [Göklerde ve yerde bulunan herkes, O'ndan ister. O, her an yaratma halindedir.]

سبحان الله زهی خداوند ودود ﴿﴾ مستجمع فضل و کرم و رحمت وجود

در هر نفسی برد جهانی به عدم ﴿﴾ آرد دیگری چو آن هماندم به وجود.¹⁰⁴⁰

Lâyiha

Âlemin ayn-ı vâhidede ki hakikat-i vücûddur, a'râz-ı müctemia olmasının delîli budur ki her ne kadar hakâyik, mevcûdâtı tahdîd ediyorlar, onların tahdîdinde a'râzdan başka bir şey zâhir olmuyor. Meselâ diyorlar ki “insân”, hayvânun nâtîkun ve “hayvân”, cismün nâmin hassâsün müteharrikün bi'l-irâde ve “cisim”, cevherün kâbilun li'l-eb'âdi's-selâse ve “cevher”, mevcûdun lâ fi'l-mevzi' ve “mevcûd”, zâtün lehu't-tahakkuk ve'l-husûl. Pes, bu hudûdlarda [19^b] her ne ki mezkûr oldu, a'râz kabîlindendir, illâ o zât-ı mübhem ki bu mefhûmâtta melhûzdu; zirâ ki ma'nâ-yı “nâtîk”, zâtün lehu'n-nutuk ve ma'nâ-yı “nâmî”, zâtün lehu'n-nûmuv ve hâkezâ fi'l-bevâkî. Ve bu zât-ı mübhem, ayn-ı vücûd-i Hak ve hestî-i mutlaktır ki zâtı ile kâim ve bu a'râzlara mukavvimdir. **Suâl:** Eğer denilse ki, bu mefhûmâtlar fusûl değıller, belki fusûlun levâzımıdır ve bunlar ile fusûlden ta'bîr buyururlar, çünkü bu levâzımın gayrîyle veyâ bir lâzımıyla ki bunlardan ahfâ olsun, hakâyik-i fusûlden ta'bîr bihaysiyyetî ki mümtâz olsunlar mâadâlarından, mümkün değıldir. **Cevâb:** Biz deriz ki bu mukaddime memnû' ve kelâm nâ-mesmû'dur. Ve alâ farzî't-teslîm, eğerçi cevhere nazaran zâtî olsa, hem ayn-ı vâhide kıyâsen araz olur. Zirâ ki eğerçi cevherin hakikatine göre dâhil olsa hem ama ayn-ı vâhideden hâriçtir ve onunla kâim. **Suâl:** Ve eğer denilse ki ayn-ı vâhideden başka burada emri-âhâr vardır cevherî. [20^a] Cevâb verimiz ki bu da'vâ derece-i i'tibârdan gâyet-i sukûttadır. Çünkü bir da'vâ-yı bilâ delîl, ale'l-husûs vaktî ki keşf-i erbâb-ı hakikat ki mişkât-i nübüvvetten muktebestir, onun hilâfına şehâdet verir ve muhâlif-i mu'teriz ikâmet-i delîlden âciz. وَاللّٰهُ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيْلَ. [Allah ise gerçeğı söyler ve doğru yola O eriştirir.]¹⁰⁴¹

¹⁰⁴⁰ [Subhânallahi zihî Hüdâvend-i Vedûd / Müstecmau fazl u kerem u rahmet-i vücûd / Her demde edip cihâna ilkâ-yı adem / Eylem dem-i âharda i'tâ-yı vücûd.] İsmail Müfîd Efendi, vr.11^a

¹⁰⁴¹ Ahzab, 4. Âyetin tamamı: مَا جَعَلَ اللهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِيْ جَوْفِهِ وَمَا جَعَلَ اَزْوَاجَكُمْ اللّٰبِي تَطَاهُرُوْنَ مِنْهُنَّ اُمَّهَاتِكُمْ وَمَا جَعَلَ [Allah, bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, «zihâr»

احسن الله لمولانا جامي قدس سره غاية الإحسان كيف نظم هذه الرباعيات و كيف اجاده في الصنعة:

Rubâî

تحقيق معانى از عبارات مجوى ﴿﴾ بي رفع قيود و¹⁰⁴² اعتبارات مجوى

خواهى يابى ز علت جهل شفا ﴿﴾ قانون نجات از اشارات¹⁰⁴³ مجوى. ¹⁰⁴⁴

Rubâî-yi âhâr

گشتى به وقوف بر مواقف قانع ﴿﴾ شد قصد مقاصد ز مقصد مانع

هر گز نه شود تا نكنى كشف حجب ﴿﴾ انوار حقيقت از مطالع طالع.

Rubâî-yi âhâr

در رفع حجب كوش نه در جمع كتب ﴿﴾ كز جمع كتب نمى شود كشف حجب

در طى كتب كجا بود نشانه¹⁰⁴⁵ حب ﴿﴾ طى كن همه را و عُد الى الله و تُب. ¹⁰⁴⁶

Lâyiha

A'zam-i hicâb ve eksef-i nikâb-ı cemâl-i vahdet-i hakîkî, takayyüdât ve taaddüdâtırlar ki zâhir-i vücûdda ahkâm ve âsâr-ı [20^b] a'yân-ı sâbite vâsîtâsıyla vâkî' olmuşlar ve a'yân-ı sâbite kendileri hazret-i ilimde ki bâtın-ı vücûddur, kâimdirler. Ve mahcûblara öyle gözükmüş ki a'yân hâriçte mevcûd olmuşlar ve böyle i'tikâd ediyorlar. Ve hâl-i ân ki vücûd-i hakîkî kokusu meşâmlarına bile vâsıl olmamış ve hemîşe ademiyet-i aslîlerinde bâkîdirler ve bundan sonra hem böyle kalacaklardır. Ve illâ cehil lâzım gelir,

yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O erîştirir.]

¹⁰⁴² MŞ- ,MY-: و

¹⁰⁴³ TH: اشارت

¹⁰⁴⁴ [Tahkîk-i meânide ibârât abes / Bî-raf'-i kuyûd i' tibârât abes / Kasdın Şifâ-i illet-i cehl ise eğer / Kânûn-i Necât'a bak, İşârât abes.] İsmail Müfîd Efendi, vr.11^b

¹⁰⁴⁵ TH: نشأة

¹⁰⁴⁶ [Raf-i hucuba sa'y kıl, etme cem'-i kütüb / Cem'-i kütüb ile olmuyor raf'-i hucub/ Yoktur bu metâvî-i kütübde neş'e-i hub / Fe-etvi'l-külle sümme 'ud ilallâhi ve tub .] İsmail Müfîd Efendi, vr.11^b

Ve eşbâhları¹⁰⁴⁷ ki mevcûd ve meşhûddurlar, hakikat-i vücûddur, lâkin a'yân-ı sâbitenin ahkâm ve âsârlarına telebbüsü i'tibâriyle ve ama ciheti tecerrüdü i'tibâriyle değil. Pes, filhakika hakikat-i vücûd, el'ân vahdet-i hakikîsi üzeredir ki ezelen ve ebeden hem böyle kalacaktır. Ve ama nazar-ı ağıyâra suver-i kesret ve ahkâm ve âsâra ihticâbı sebebiyle mukayyed ve müteayyin zâhir olur ve müteaddid ve mütekessir görünür. [21^a] طيب الله مرقد

قائل هذا الرباعي بالعبارة الفارسي في هذا المعنى

Rubâî

بحری است وجود جاودان موج زنان ❁ زان بحر ندیده غیر موج اهل جهان

از باطن بحر موج بین گشته عیان ❁ بر ظاهر بحرو بحر در موج نمان.¹⁰⁴⁸

Lâyiha

Her vakit ki bir şey bir şeyde gözüktür, zâhir başka ve mazhar başkadır. Ve yine her mazgardan gözükmüş şey sûret ve şebektir; zât ve hakikat değildir, ille'l-hakâyik-i'l-mutlaka. Çünânçi, ecsâm-ı musaykalda¹⁰⁴⁹ meşhûddur. Çûn, vücûd-i Hak ve varlık-ı mutlak ki her yerde zâhirdir, ayn-ı mezâhirdir ve her bir mezâhirdir zâtıyla zâhirdir; sûret ve şebek ile değildir. Zirâ ki itlâk cihetinden zâhir ve takyîd sebebinden mazhardır. كما

نشاهد في الحقيقة المطلقة الإنسانية¹⁰⁵⁰.

و لقد احسن من قال هذا الرباعي في هذا المعنى:

¹⁰⁴⁷ Misâller, gölgeler.

¹⁰⁴⁸ [Bahr-i vücûd olmadadır mevc-i zenân/ Emvâcını ancak görür onun insân/ Zâhirde olur eğerçi emvâci ayân/Emvâcda bahr oldu, hakikatte nihân.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

¹⁰⁴⁹ Cilâli, parlak.

¹⁰⁵⁰ [Tercüme:İnsanın mutlak hakikatinde müşâhede ettiğimiz gibi.]

Rubâî

ای آینه را داده جلا صورت تو ﴿﴾ یک آینه کس ندید بی صورت تو
نی نی که ز لطف در همه آینه ها ﴿﴾ خود آمده ای پدید نی صورت تو.

Lâyiha

Hakikat-i vücûd, cemî‘-i şuyûn ve niseb ve i‘tibârât ile [21^b] ki cümle mevcûdâtın hakâyikidirler, her bir mevcûdâtın hakikatinde sârîdir. Onun için denilmiş ki ¹⁰⁵¹ “کل شیء فیہ کل شیء”. Gülşen-i Râz sâhibi kuddise sırruhû bu ma‘nâ için irşâd buyurmuşlar ki:

Beyit

دل هر ¹⁰⁵² قطره را گر بر ¹⁰⁵³ شکافی ﴿﴾ برون آید از او صد بحر صافی. ¹⁰⁵⁴

Yânî her bir şeyin kalbini yarsan yüz bahr-ı sâfi onda gözükiyor. Ve Mevlânâ Hazretleri ziyâdece bu rubâide tafsil etmişler:

Rubâî

هستی که بود ذات خداوند عزیز ﴿﴾ اشیا همه در ویند و وی در همه نیز
این است بیان آنکه عارف گوید ﴿﴾ باشد همه چیز مندرج در همه چیز. ¹⁰⁵⁵

Lâyiha

Her fiil ve kudret ki zâhiren mezâhirden sâdir görünüyor, filhakika mezâhirden sâdir olan Hak’tan sâdir, mezâhirden değildir. Hazret-i Şeyh -radiyallâhu anh- *Hikmet-*

¹⁰⁵¹ [Tercüme: Her şey her şeydedir.] bkz. Sadreddin Konevî, *İlâhî Nefhalar*, s. 152.

¹⁰⁵² TH: یک

¹⁰⁵³ MŞ-: بر

¹⁰⁵⁴ [Tercüme: Tek bir damlanın kalbini yarsan, yüz tane saf deniz çıkar ondan.] Şebusterî, *Gülşen-i Raz*, (haz. Hüseyin Rüşendil), *İntişârât-ı Dünya*, Tahran[t.y.], s.66.

¹⁰⁵⁵ [Zât-ı vâcibi’l-vücûd celle ve alâ./ Eşyâ ona râci‘ olmada ser-tâ-pâ/ O vecihle dedi bâzı ehl-i irfân / Her şeyde duhûl eder cemî‘-i eşyâ.] İsmail Müfîd Efendi, vr.12^b

لا فعل للعين بل الفعل لربما فيها فأطمأنت العين أن يضاف إليها فعل¹⁰⁵⁶ ki: *Aliyye-i Fusûs*'da buyururlar ki:
 Pes, nisbet-i kudret ve fiil bende için onun sûretinde [22^a] zuhûr-i Hak sebebiyledir, ama
 kendi nefsi cihetinden değildir. Eğer bu kelimât-ı keşfiyyeye kanâat kılmaz isen **وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ**
 [Halbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı.]¹⁰⁵⁷ âyet-i şerîfesini kırâat eyle ve
 طيب الله سر مولانا كيف اجاد في نظم هذه. طيب الله سر مولانا كيف اجاد في نظم هذه.
 الرباعيات:

Rubâî

از ما همه عجز و نیستی مطلوب است ﴿﴾ هستی و توابعش زما مسلوب است

این اوست پدید آمده در صورت ما ﴿﴾ این قدرت و فعل از آن به ما منسوب است.¹⁰⁵⁸

Rubâî-yi âhâr

چون ذات تو منفی بود ای صاحب هُش ﴿﴾ از نسبت افعال بخود باش خُش

شیرین مثلی شنو مکن روی ترش ﴿﴾ ثبَّت العرش¹⁰⁵⁹ أولاً ثم انقش.

Rubâî-yi âhâr

وصافی خود بر غم حاسد تاکی ﴿﴾ ترویج چنین متاع کاسد تاکی

تو معدومی, خیال هستی از تو ﴿﴾ فاسد باشد, خیال فاسد تاکی.

Lâyiha

¹⁰⁵⁶ [Tercüme: Ayn için bir fiil yoktur, aksine fiil ondaki Rabb'e aittir. Ve ayn kendisine fiil izâfe edilmesinden hoşnuttur.] Câmi, *Şerhu 'l-Câmî ale 'l-Füsûs*, s.198.

¹⁰⁵⁷ Saffât, 37/96.

¹⁰⁵⁸ [Mevcûd odur, bizde zuhûr etti vücûd / Evsâfi onunçün bize oldu mensûb / Acz u nîstîdir bize ancak lâyık / Hestî ve tevâbiuhû cümle meslûb.] İsmail Müfid Efendi, vr.11^b

¹⁰⁵⁹ TH: للعرش

Pes, ma'lûm oldu ki sıfât ve ahvâl ve ef'âlî ki mezâhirde zâhirdir, filhakîka mezâhirde zâhir olan Hakk'a muzâftır. Pes, eğer ahyânen mezâhirden bir naks ve şer vâki' olsa emr-i âhârın ademiyyeti sebebiyledir. Zirâ ki [22^b] “vücûd min haysü hüve” hayr-ı mahzdır ve her bir emr-i vücûdî ki ondan şer mütevehhim oluyor, elbette emr-i vücûd-i âhârın ademiyyeti sebebiyledir; feemmâ o emr-i vücûdînin haysiyet-i emr-i vücûdîlik vâsîtâsıyla değildir.

Ve ma'lûmun olsun ki vücûdun hayr-ı mahzlığına hükemâ, da'vâ-yı zarûret kılmışlar ve onun tavzîhi için kaç misâl getirmişlerdir ve demişler ki: Meselâ bered esmâra muzir ve şerdir ve şerriyyeti esmâra göredir; ama keyfîyyâtta bir keyfîyet olduğu için değildir, zirâ ki o cihetten bir kemâldir; belki onun şerriyyeti esmâri kemâline erişmekten mâni' olduğundandır. Kezâlik, katl meselâ şerdir, lâkin şerriyyeti kâtilin kudretine, yâ âletin kâtiyyetine, yâ uzvun kat'a kâbiliyyetine nisbeten değildir; belki bu cihettendir ki hayâtın zevâline sebep olmuş ve bu emr-i ademîdir, vücûdî değildir. Pes, katlin şerriyyeti ademiyyetinden neşeyân kıldı. Ve bu mazmûnu [23^a] Mevlânâ Hazretleri rişte-i nazma güzel çekmişler.

Rubâî

هر جا که وجود کرده سیر است ای دل ﴿﴾ میدان به یقین که محض خیر است ای دل

هر شر ز عدم بود عدم غیر وجود ﴿﴾ پس شر هر مقتضای غیر است ای دل.¹⁰⁶⁰

Lâyiha

Şeyh Sadreddin Konevî Hazretleri, *Kitâb-ı Nusûs* 'unda buyururlar ki: “İlim, vücûda tâbîdir”¹⁰⁶¹ ve her hakikat ki vücûda muttasıftır, ilme hem ittisâfı vardır ve ilmin tefâvütü hakâyikin kabûl-i vücûda kemâlen ve noksânen tefâvütü hasebiyledir. Pes, hangi hakikat ki ale'l-vechi'l-ekmel vücûda kâbildir, ilme hem kâbiliyyeti böylecedir. Ve bu tefâvütün menşei gâlibiyet ve mağlûbiyet-i ahkâm-ı vücûb ve imkândır. Her bir

¹⁰⁶⁰ [Her yer ki vücûd o mahalde ede seyr / Bî-şüphe o vecihle olur mahz-ı hayr / Her şey adem-i vücûddan eyler neş'et / Onun için olmuştur müeddî-i gayr.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^a

¹⁰⁶¹ Sadreddin Konevî, *Vahdet-i Vücûd ve Esâsları*, s. 18.

hakîkatte ki ahkâm-ı vücûb gâlibdir, vücûd-i ilim kâmidir. Ve her bir hakîkatte ki ahkâm-ı imkân gâlibdir, vücûd-i ilim nâkıstır, alâ tefâvüti'd-derecât. Ve Şeyh Hazretlerinin kelâmında ilmin [23^b] zikre tahsîsi temsîl içindir, ve illâ cemî'-i kemâlât-ı tâbia misl-i hayât ve kudret ve gayrihâ için hem bu hâl vardır. Ve bu tâife-i aliyyenin ricâllerinden bâzıları demişler ki efrâd-ı mevcûdâtta hiçbir ferd sıfat-ı ilimden hâlî değildir.

Ama ilim, iki kısma münkasımdır. Bir kısmı odur ki örfte ilim derler ve kısım-ı âhârı budur ki örfte ilim denilmez. Ve bu iki kısım her biri erbâb-ı hakîkat indinde ilimdir, zirâ ki bu tâife-i aliyye ilm-i zâtînin cemî'-i mevcûdâta sirâyetini müşâhede etmişler ve ediyorlar. Meselâ, suyun cereyânı ilmin kısım-ı sânisî kabîlindedir ve örf hasebiyle suya ilim denilmez. Ama gözücüyor ki yükseği alçak yerden temyîz eyler; yüksekten udûl eyleyip alçak cânibine meyleder gider ve cism-i mütehallilde nüfûz edip, cism-i mütekâsifi tartîb kılar geçer ve gayr-i zâlik. Pes, onun cereyânı, kâbilin kabîliyyeti muktezâsıncadır. Ve bu sıfat ilmin muktezâsıdır. [24^a] Ama bu mertebede ilim sûret-i tabîatte vâki' olmuştur ve buna kıyâs ile sirâyet-i ilmi tamâmî-i mevcûdâta; bel sirâyet-i cemî'-i kemâlât-ı tâbia-i vücûdu kâffe-i eşyâda. Mevlânâ Hazretleri bu rubâide güzel beyân buyurmuşlar:

Rubâî

هستی به صفاتی که دراو بود نمان ﷲ دارد سریان در همه اعیان جهان

هر وصف ز عینیکه بود قابل آن ﷲ بر قدرت قبول عین گشته است عیان.¹⁰⁶²

Lâyiha

Hakîkat-i vücûd cemî'-i eşyânın zevâtına itlâk hasebiyle sirâyet etmiş, öyle sirâyet ki o zevâtta zevâtın aynı olmuş, çünânki o zevâtlar onda onun aynı idiler. Kezâlik, onun sıfat-ı kâmile, külliyyet ve itlâk ile cemî'-i sıfât-ı mevcûdâta sârîdirler, öyle sirâyet ki onların sıfatlarında sıfatların aynı olmuşlar, çünânki onların sıfâtı, o sıfât-ı kâmilede

¹⁰⁶² [Evsâf-ı Cenâb-ı Hak ki zâtında nihân / Olmuş sereyânına musahhar a'yân / Her aynda ber vech-i tamâm / Yâ noksân mikdâr-ı kabûlu üzere olmakta iyân.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^b

ayn-ı sıfât-ı kâmile idiler. Meselâ, sıfat-ı ilm-i âlim, cüz'ıyyâtın ilmi zımında ayn-ı ilm-i cüz'ıyyât ve âlim-i külliyyâtın ilmi zımında, ayn-ı ilm-i külliyyât; ve ilm-i fi'lî [24^b] ve infîâlî zımında ayn-ı ilm-i fi'lî ve infîâlî; ve ilm-i zevkî ve vicdânî zımında ayn-ı ilm-i zevkî ve vicdânîdir. Tâ gâyetî ki ilm-i mevcûdât zımında ki örfen ona ilim itlâk olunuyor, onların hâline münâsib ilimde aynıdır ve buna kıyâstır sâir-i sıfât-ı kemâliyye.

ولله در قائل هذا الرباعي بلسان الفارسي حيث قال

Rubâî

ای ذات تو در ذوات اعیان ساری ﴿اوصاف تو در صفات شان متواری

وصف تو چو ذات مطلق است اما نیست ﴿در ضمن مظاهر از تقید عاری. 1063

Lâyiha

Hakikat-i vücûd, Hazret-i Zât'tır -celle ve alâ- ve şuyûn ve i'tibârları onun sıfâtıdır. Ve onun kendisine izhârı, mütelebbsen bi hâzihi'n-niseb ve'l-i'tibârât onun te'sîr ve fiilidir. Ve taayyünât ki bu izhâr üzere müterettibdirler, onun âsârıdır. طیب الله قائل

هذا الرباعي كيف نظم في هذا المعنى :

Rubâî

خود را به شؤن ذاتی آن پرده نشین ﴿شد جلوه ده از مظاهر دُنئی و دین

زین نکته که گفتم ای طلبکار یقین ﴿ذات و صفت و فعل و اثر چیست ببین. 1064

Lâyiha

¹⁰⁶³ [Ey zâti, zevât-ı gayra güyâ sârî / Evsâfi dahî vasıflarında mütevârî / Zâtın dahî vasıfların gibi mutlak ammâ/ Olmaz bu mezâhirde kuyûddan ârî.] İsmail Müfid Efendi, vr.13^b

¹⁰⁶⁴ [Zâtın bu şuûnâtla o perde nişîn/ Kılmış zâhir-i mezâhir-i dünyâ ile dîn/ Bu nükteden anla ey talebkâr-ı yakîn/ Zât ve sıfâr ve fiil ve eser ne idüğün.] İsmail Müfid Efendi, vr. 14^a

Kelâm-ı Hazret-i Şeyh -radiyallâhu anhu- bâzı mevâzi-i [25^a] *Fusûs*'da bunu müş'ir ki a'yân-ı mümkünâtın vücûdu ve kemâlâtı ki vücûda tâbi'dir, Hazret-i Hakk'a muzâftır –celle zikruhû-. Ve mevzi-i âhâr da bunu müş'ir ki anca Hakk'a muzâftır, ifâza-i vücûddan ibârettir fakat. Ama tevâbi-i vücûd, mukteziyât-ı a'yândır. Ve bu iki kelâmın tevfi ki böyledir ki Hazret-i Hak –celle zikruhû- için iki tecellî vardır: biri tecellî-i ilmî-i gaybî ki suver-i a'yân ve kâbiliyyât ve isti'dâdât üzere kendisine zuhûr-i ezeli'sinden ibârettir. Sûfiyye-i kirâm –kaddesallâhu esrârahum- bu tecellîden, “feyz-i akdes”i ta'bir buyurmuşlar. Ve biri, tecellî-i şehâdî-i vücûdîdir ki “feyz-i mukaddes”i ta'bir etmişlerdir. Ve bu tecellî, zuhûr-i vücûd-i Hak'tan ibârettir, lâkin a'yânın ahkâm ve âsârıyla insıbâğı cihetiyle. Ve tecellî-i sâni, tecellî-i evvel mürettebdir ve kemâlâtı ki tecellî-i evvel ile kâbiliyyât ve isti'dâdât-ı a'yânda ta'biye¹⁰⁶⁵ olmuş, tecellî-i sâni zerfâsıyla¹⁰⁶⁶ zuhûra [25^b] gelir, yâni tecellî-i sâni, o kemâlât için muzhirdir. *ولقد جاد من قال هذا الرباعي بلسان الفارسي* :

حيث قال

Rubâî

یک جود تو نقش بسته صد گونه گدا ﴿﴾ یک جود نصیب هر یکی داده جودا

از جود نخستین ازلاً بود بر آن ﴿﴾ این جود پسین راست ترتب ابدأ.¹⁰⁶⁷

Peş, izâfe-i vücûd ve kemâlât-ı tâbia-i vücûd-i Hak için mecmû-i tecelliyeyn i'tibârıyladır. Ve izâfe-i vücûd-i Hak için ve tevâbi-i vücûd-i a'yân için tecellî-i sâni cihetiyledir. Zirâ ki a'yân üzere tecellî-i sâni sebebiyle müretteb olmuyor, illâ izâfe-i vücûd ve izhâr-ı kemâlâtı ki tecellî-i evvel muktezâsınca onlarda münderiç idiler fakat, leyse illâ.

Çûn maksûd bu ibârâtlardan ve matlûb bu işârâtlardan Hazret-i Hak –celle zikruhû- nun sırr-ı ihâtâsına ve onun nûr-i mutlakı ve sıfât-ı kemâllerinin cemî'-i merâtib-

¹⁰⁶⁵ Düzenleme, sıralama.

¹⁰⁶⁶ Vâsitâsıyla.

¹⁰⁶⁷ [Bir cûdu suver-i beste-i sad-güne gedâ/Bir cûdu itâ eylemiş âhâde hüdâ/ Evvelkisi cûd-i ezeli ki zâtına hâs/ İkinci ona terettüb eyler ebedâ.] İsmail Müfid Efendi, vr.14^b

i vücûdda sereyânına tenbîh ve ta'lîm idi, tâ ki sâlikleri ki tarîk-i müstakîmde sâhib-i intibâh ve tâlibleri ki matlabdan âgâhdırlar, hiç bir zâtın müşâhedesiyle [26^a] cemâl-i zâttan zâil olmayalar ve hiçbir sıfat ile kemâlât-ı sıfâtından gâfil kalmayalar. Ve bu tenbîh için kaç muhadderât-ı¹⁰⁶⁸ maânî ki zîver-i elfâz ile müzeyyen ve mücellâ ve hilye-i ibârât ile muhaşşâ¹⁰⁶⁹ ve muhellâ olduğu halde mınassa-i safha-i beyâna cilveger oldu ve perde-i gaybdan meydân-ı zuhûra geldi, kâfî ve vâfî idi. Lâ cereme, rehrevân-ı kalem-i muşkîn¹⁰⁷⁰-i seyyâr, gadr-i cevelân eyleyip bu miktâra iktifâ kıldı. Ve bu kaç rubâîyle ki Fârsî lisânı üzere Mevlânâ –kuddise sırruhu- tanzîm buyurmuşlar, hatmeyledi.

Rubâî

جامی تن زن سخن طرازی تا چند¹⁰⁷¹ افسون گری و فسانه سازی تا چند¹⁰⁷²

اظهار حقایق بسخن هست خیال اى ساده دل این خیال بازی تا چند¹⁰⁷³.

Rubâî-yi âhâr

تاکی چو درای گردن افغان و خروش ايكدم شو از این هرزه درآیی خاموش

گنجینه درهای حقایق نشوی مادامکه چون صدف نگردی همه کوش.

Rubâî-yi âhâr

ای طبع ترا گرفته وسواس سخن میدار گر اهل دانشی پاس سخن

[26^b] مگشای زبان به کشف اسرار وجود که این درّ نشود سفته به الماس سخن.

Rubâî-yi âhâr

¹⁰⁶⁸ Örtülü, gizli.

¹⁰⁶⁹ Hâşiye edilmiş.

¹⁰⁷⁰ Mis gibi kokan kalem.

¹⁰⁷¹ MŞ: کی

¹⁰⁷² MŞ: کی

¹⁰⁷³ MŞ: کی

ای کز غمت¹⁰⁷⁴ افتاده چاکت به کفن ﴿﴾ آلوده مکن ضمیر پاکت به سخن،

چون لال توان بود درو گر پس از این ﴿﴾ لب بگشای به نطق خاکت به دهن.

Ve bu risâle ismin, Tuhfetü'l-İhvân fî Ma'rifet-i Sırr-i İhâta-i Yezdân konuldu.

و السلام علی من اتبع الهدی و التزم متابعة المصطفى عليه من الصلوة أفضلها و من التحیات أكملها .

حرّر في ثلث الأخير من ذي القعدة في سنة ١٢٩٨

في ناحية الإزمير¹⁰⁷⁵

Yâkûb ki ne hânkâh ehli, ne deyr,

Ne âlim-i vakfedir ve ne vâkîf-ı seyr,

Hem fâtiha, hem hâtîme, cümlesi Sen,

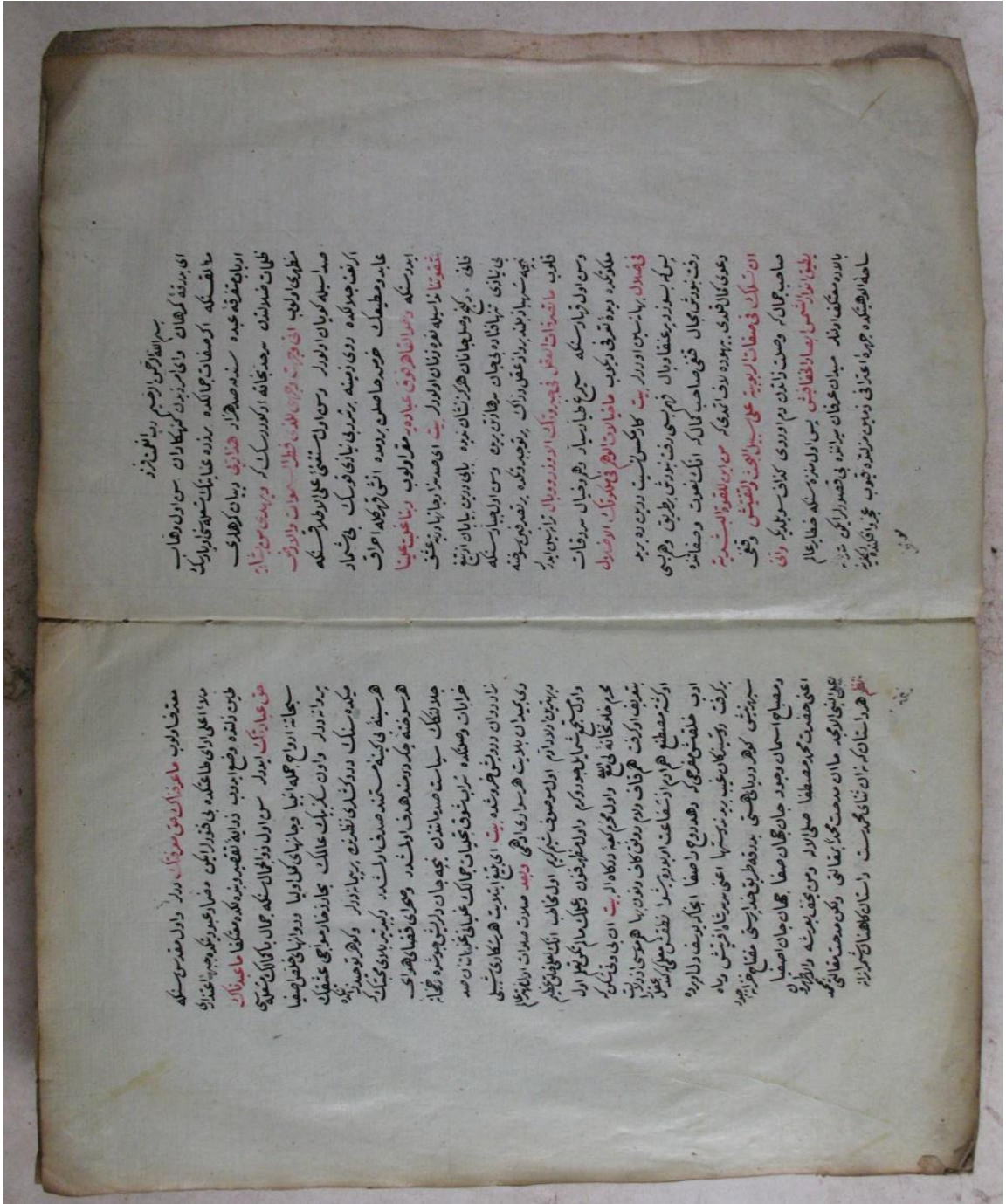
Fe'ftah bi'l-hayri va'htim bi'l-hayr.

¹⁰⁷⁴ TH: غمش

¹⁰⁷⁵ [Tercüme: Selâm hidâyet yolunu tutana ve en efdal ve en mükemmel selâmın üzerine olduğu Mustafâ'ya tabi olanlara olsun. 1298 yılının Zilka'de'sininin son üçte birinde, İzmîr'de tahrîr edilmiştir.

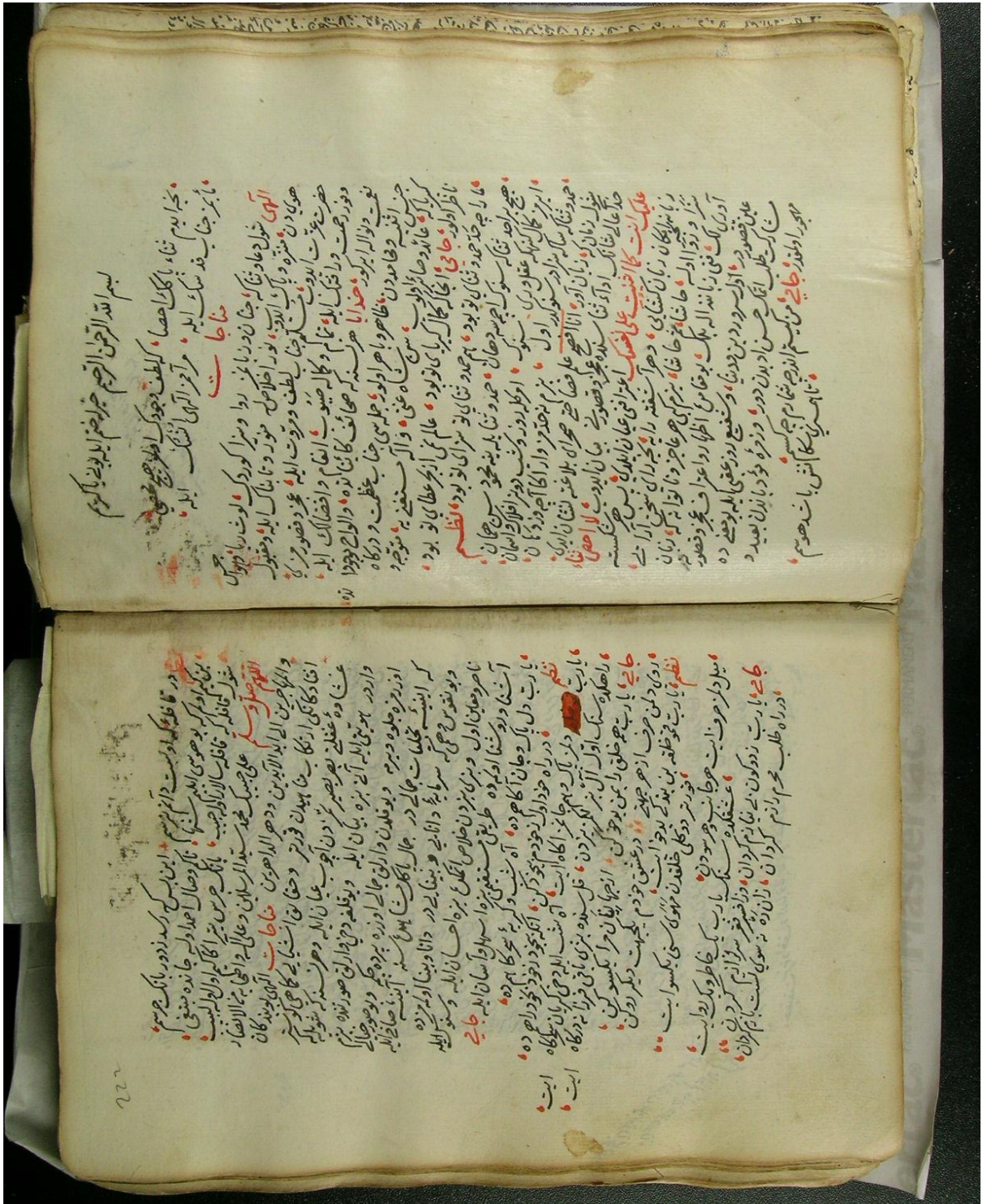
EKLER

EK 1: Sivâsî'nin "Risâletü's-Safâyih fî Tercümeti'l-Levâyh"i

*Hacı Selim Ağa Ktp Hüdayi Efendi no:615'de bulunan nüshadır.

EK 2: İsmâil Amâsî'nin "Tercümetü'l-Levâih"i

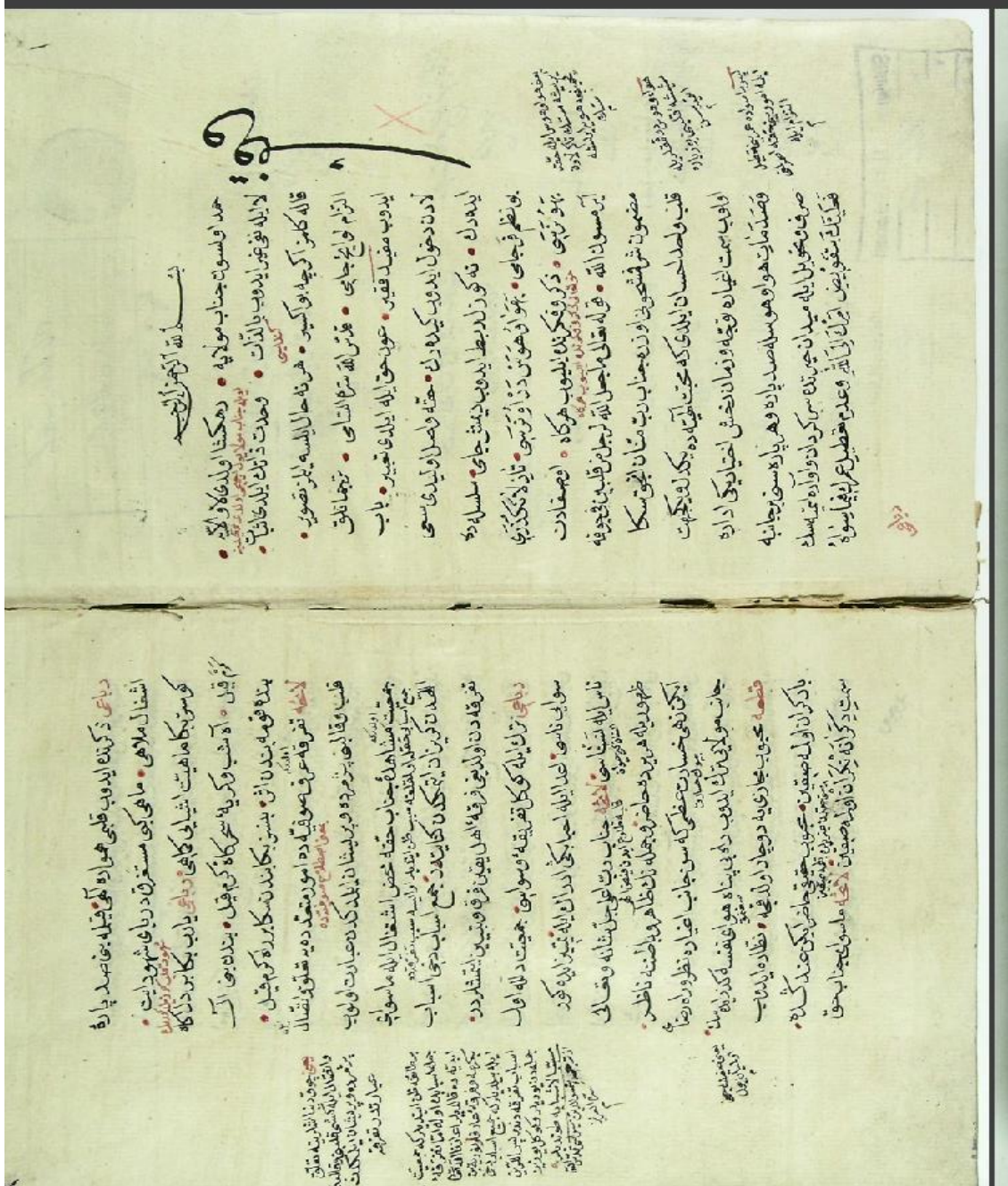
بسم الله الرحمن الرحيم خير خلق الله ابي بكر

مخبر بيم نثار باک اوصاف لطف و جودک اهل طهر و صحیح
ما بجز جناب قدس سید البیت مآثر الهی الشکف البیت
شاهجا
شوق عادتند که چنان در را بجز روا و سزا کرد که لوت را در جهان
هی در منقشه و یاد آید نور احوال منور و تاباک بید و مقبول
حضرت عزت ابوت که جناب لطف و مروت البیت عزیز و مصور زبانی
و نور رحمت و ارتکاف البیت عالم و کلام صیوب انعام و افضایک البیت
نعت و نوال البرکات و خدا با هر اول و جلیسی جناب عظمت در درگاه
جبر القدر و شاه عدل ظاهر با هر اول و جلیسی جناب عظمت در درگاه
کریم عالم و صاویر اول سب سب عقی و آکر خستنی به متوجه
ناظر اول و حاجی ایچاک کبریا کی تو بود عالم بی از عظمای تو بود
ما را چه خنده و نانی تو بود همجد نثار تو سزای تو بود نظم
صیغ بر احد تنگ سسول که چه در جهان حمد و ثنا بدیند محضی حسن جهان
ابریز عالم که عطا وری سسول او کل روز و شب درین اوقات در زمان
حمد و ثنا که سال سزا در سسول اول بزم بخت و زوار آکا چه در زمان
نخل زمان و زبان آفره انا صیغ علفضا حتی حواله بلاغته انقار آفرین
خدا عالم شاکر ادا کتا سزاده عجز و قصود بیان ابوت لاهجی
علی کت کت علی انفسک علی اعزانی جانان ابولک بس صیغ
را با شکران زبان شکاری دهر شفته را به خردان سخن آراست
سزا و رتق اوله حاجت خجاشا بزم کی هر عافه و نایق و نایق زبان
آفرین کت فی زبان الله بولک بو عافه اظهار و اعتراف بید و قصود
عالم قصود در آفر سرد در دنیا و شفیق روز عقی البیت و قصود
من که طلب انکاد حسن ادرین دور و دروغه خود باران بعد
مهور اولقدر حاجی من غم اندر چه شام چه کسک نام بر یک آتش با شصتیم

در قافله که دوست دلم آفریم این بس که کند زده باک هر چه
ببیند او که که بوسه ایستد نام وصال همدا که چانه منقش
شکر کمانک که قافله از آفریم باک هر جس بجز آکا اول البیت
علی جنبیک محمد سید البرهان و عالم در اعلی بجا الاضار
و البکرین الابد الابدین و دهر الاهدون شاهجا الهی بوندگان
انشا کتک ارنکاتنا بهمان قریر و حشاق اشیا که کاهی کو سز
عنت و غنچه نصیر سز دن چوب شامان الکر و حضرت سز که شویک
دارد همی البیت آفره بیان البیت و یقلند دنی داران صورتها بزم
اورد زده جلوه دبیرم و بوندان داران عالم اورد برده و بوسه حال
که انیسیم خجالت عالمی در حال انکوت اهل سب انیسیم صاکی البیت
و بوندنوس حقی که سر ما بید و نانی و نینا در دانا و نینا اول بزم
ناخرو صحن اول و بزمی بزمی خلاص انکلی بره احب ان البیت و سسول البیت
اشیا در و شتا اول که علی سسین سزده اسهوا آسان البیت شاهجا
بارت دل باک جهان آکا صده آه شفت کبریا سحر کا همه
نظم در بارک و هم جانان آگاه است آنکلی خود زود خود در راه
بایت راه و بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا
راصله کت اول آن بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا
شاهجا بارت هم خلق را بزم بزم کبریا بزم کبریا بزم کبریا
نظم در کت حرف از هر چه دروغین خردم یکجهت دیگر درون
نظم بارت متعلقه بن بند که بدو آفرین
نظم در حرفت هم صایب هم سوزدن یک خاطر و یک رو بارت
شاهجا بارت زود کون بی نایم کردان در اضم سزایم کبریا بزم
در راه طلب محرم ارم کردان زبان زده نسوی کتک نام کردان

* Kastamonu Yazma Eserler Ktp no:3670/10'da bulunan nüshadır.

EK 3: İsmâil Müfid'in "Lâyhât-ı Câmî"si

دباجی ذکر کرده ایدوب قلبی هم او کوی قیلمه بنصده چاره
 اشغال ملامی . ماهی کوی مستغرن در بای شوم و دایت
 کوسوسه کما نهایت انبیای کاهی دباجی یارب بکابو دکاکه
 کرم قول . آه شب و کربیه سحر کاه کرم قبل . بندان بنی آت
 بدنه قویه بندان از بنسرت بکابندن کار کرم قبل
 لاشه تقصیر صوفیه کرده امور متعده دوی شاقو و نیشال
 قلب و با ابی بر سر و در پیشان بکده که صیارت اولوب
 جمیع کسها ای جنب حخته شخص اشغال ایله ماسو چ
 جمع سوز و کله ان لکله سبب بکن رانسه سینه و کرم کرم
 اللهدان کرم نازن ککدن ککایردون جمع سیاب دخی اسباب
 تفرقه دن اولدیغی فرقیه اهل تعین فرقیه و قیسمی بانشنار و
 دباجی بزله ایله کوی کفر بقیه ن سولوب . جمیعت دله اول
 سولوب ناسی . اعدای ایله اخی ادران ایله قیسمی لایه کوز
 ناس ایله تیشا سنی لاشه جنب دیت لعلیل شانه و قفای
 طوم و یله هر برده حاضری جمله نازن ظاهر و باطنیه خاطر
 ایکن زخمی خسارت عظمی که سن جنب اختیار و نظور راه رضا
 جانب مولای تان ایدوب دوی پی پشاه و هیوان نفسه کدکده بنا
 قطعه عجبی جازیری دوجان اولدیجه و نظاره ایدوب
 بار کوز اوله صفتین عجبی حقیقی حاضر ایکن خند گشاه
 سمیت ذکر آهه کوز اوله صفتین لاشه ماسو بجنب حقا

بسم الله الرحمن الرحیم

بسم الله الرحمن الرحیم

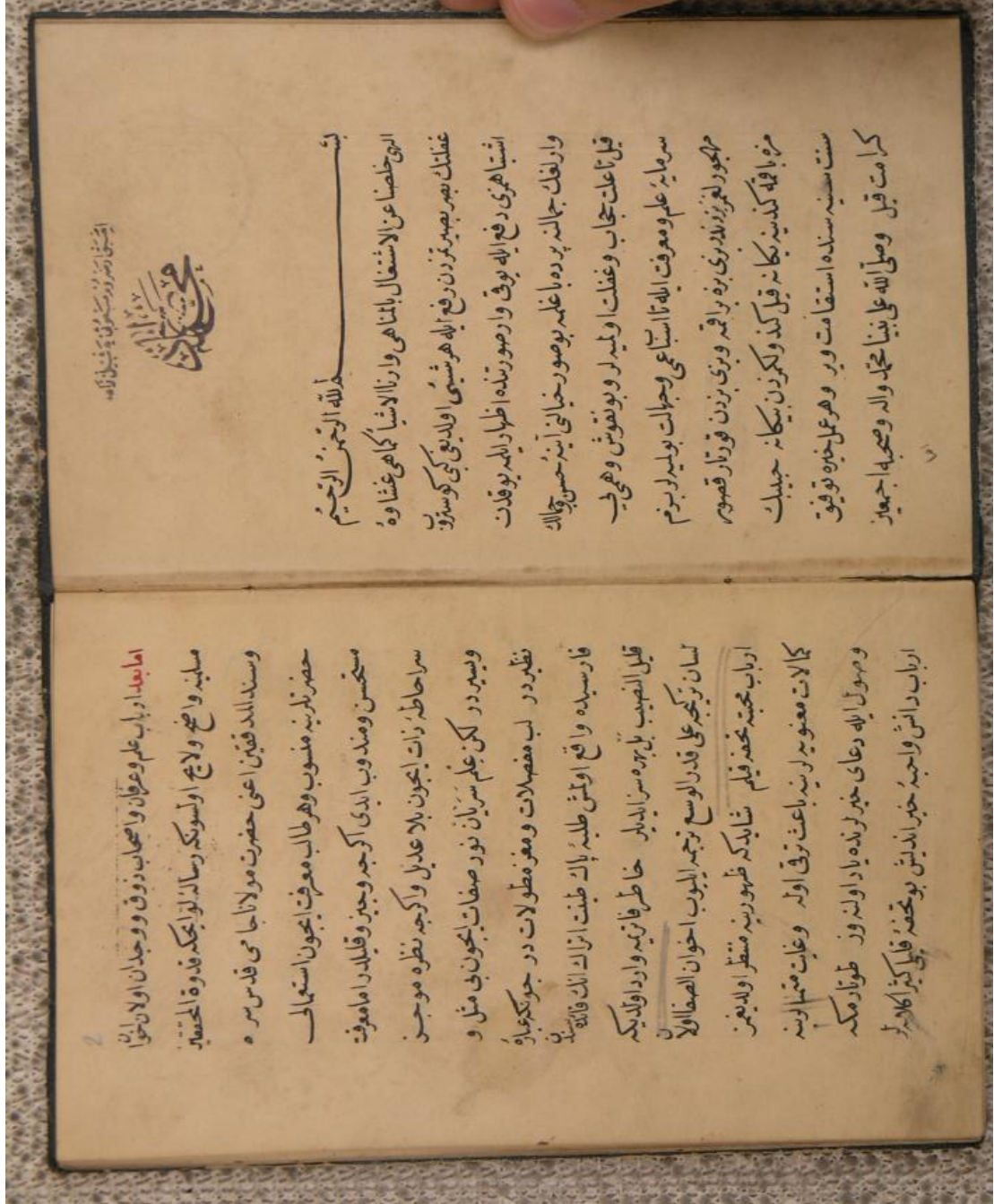
حمد اولسون جنب مولای . ده کسنا اولدکاه لایک
 لایله تقوی یارب ایدوب بالذات . وحدت ذلک ایدو عاقبت
 قاله کلمه اگر چه او کبیر . هر حال ایله یلر تصور
 التزام اولوب جایی . قدس الله سراسی . تبرها نایق
 ایدوب مقید قیوم . حوق حق ایله ایدوب تغییر . باب
 لادن دخول ایدوب کیدرک . حخته واصل اولدی سخی
 ایدورک . نه کوز لدر بطل ایدوب نیش جایی سلسله ده
 بن نظم فرجایی . بنوا اولسون ذرا اوتربسی . نازن لایک کوز
 نیش کربسی . ذکر و فکر ایدوب هر کاه . اوجفادان
 ایتمسوزان الله . قله نقل ماحصل الله لعلیل قلبین شوقیه
 مضمون شوقیغی اوز جنب جناب رب مشان الحق سکا
 قلب اولدکاه ان ایدوب که حجت اقیقه ده بکدر لایک کس
 اولوب سمیت انیاره قویه و زمان دشمن اختیار کوی ادره
 و صلوات هوات هوام سلسله یاره و هر یاره سنی چابانه
 صریشا بخوبی ایله میدان سیرت کوزان و اوره سیر سلسله
 قله کاه شوقیغی ایزن لایک و عدم قطعی عریا یاره سولوب

مورد و هر کوز قور ایدوب
 مضمون شوقیغی اوز جنب جناب رب مشان الحق سکا
 قله کاه شوقیغی ایزن لایک و عدم قطعی عریا یاره سولوب

برعاقب علی ایله هر کاه
 جمله سبب اوله اوله کوز قیام
 کوزیه و قوه اوله اوله کوز قیام
 ایله بیلدیرک . جمع سیاب دخی اسباب
 جمله دوجان و کوز قیام
 سمیت لایک ایله ماسو بجنب حقا
 کوز قیام

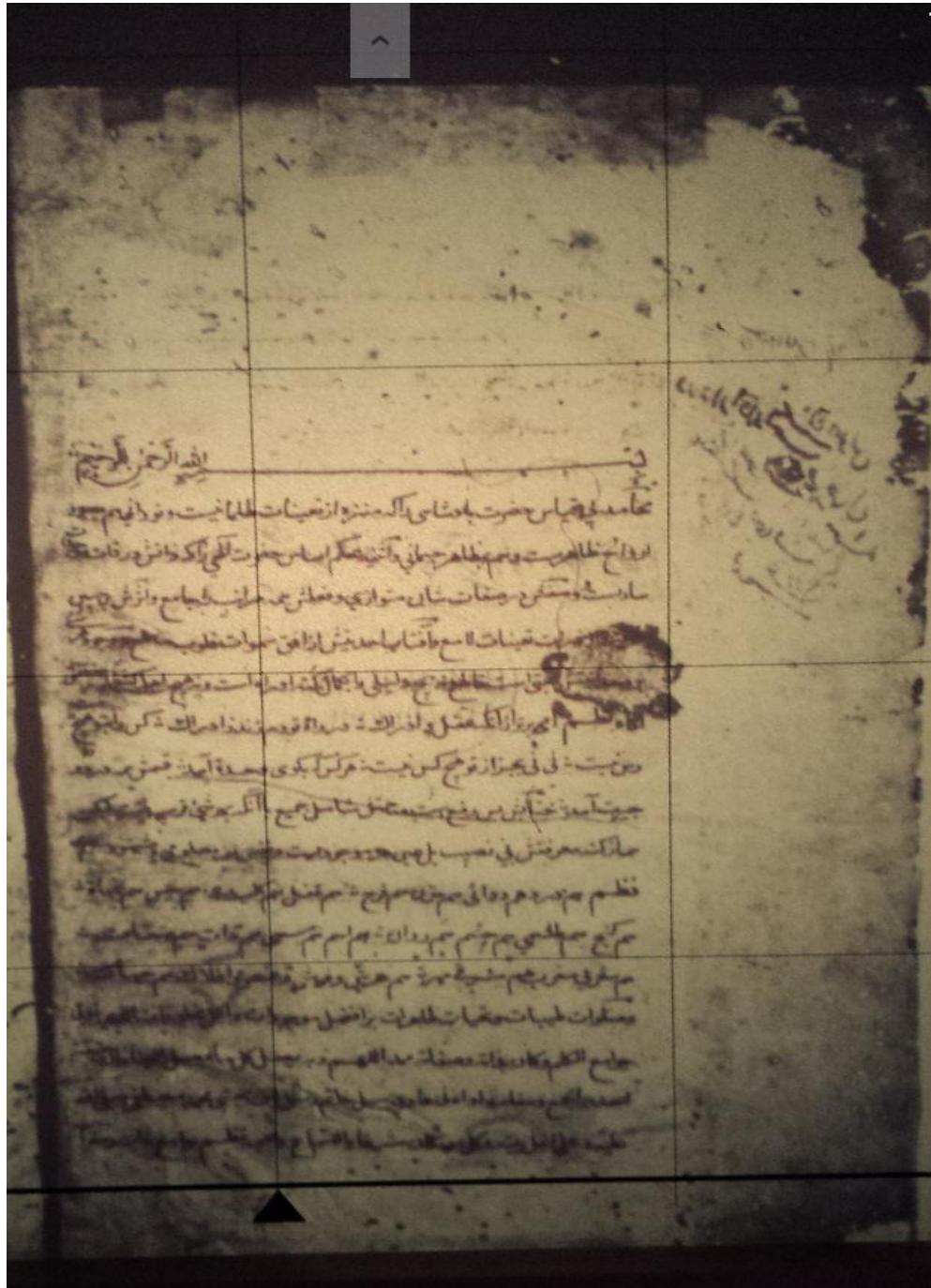
*Süleymaniye Ktp Mihrişah Sultan no:206'da bulunan nüshadır.

EK 4: Yâkûb Hân Kâşgarî'nin "Tuhfetü'l-İhvân"ı

*Millet Ktp. A. Emîrî no: 911'de bulunan nüshadır.

EK 5: Abdulgafur Lari'nin "Esi'ati'l-Levayih"i

* W. Pertch, Die Handschriften- Vergleichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, IV, Persische Hds., Berlin 1888, (Sprenger 812)

KAYNAKÇA

- Aka, İsmâîl, *Mirzâ Şahrûh ve Zamanı*, Türk Târih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Aka, İsmâîl, *Timurlular*, İsam Yayınları, Ankara 1995.
- Aksoy, Hasan, “İlim ve Kültür Târihinde Sîvâsiler Ulusal Sempozyumu Tebliğleri”, 30 Nisan- 1 Mayıs 2010, ss. 141-159.
- _____, Hasan, *Şemsedîn Sivasi Hayatı Eserleri ve Mevlid’i*, [Doktora tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1983.
- Algar, Hamid, *Nakşebendilik* (haz. Cüneyd Köksal), İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, “Muhammed Pârsâ”, *DİA*, yıl:2005, c. XXX, s. 563-565.
- Allahverdiyev, İbrahim, *Abdurrahmân Câmî ve Tasavvufî Görüşleri* [Basılmamış Doktora Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Amâsî, *Mecmuatü’r-resâil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019
- _____, *Menâkıbü’l-evliyâ*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü 4027/4 .
- _____, *Tercemetü’l-Levâiyih*, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 3670/10
- Arslan, İclal, *Abdurrahmân El-Câmî ve El-Fevâidü’z-Ziyâiyye Adlı Eseri*, [Basılmamış Doktora Tezi] Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2008.
- Attar, Feridüddin, *Mantıku’t-Tayr*, Antik Kitap, İstanbul 2007.
- Aydın, Ferit, *Tarıkatta Râbıta ve Nakşebendilik*, İstanbul 2000,
- Ayverdi, İlhan, *Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, 2. baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2006.
- Bağdatlı, İsmâîl Paşa, *Hediyetü’l-Arifin Esmâiü’l-Müellifin ve Asâru’l-Musannifin*, İstanbul 1951.
- Bâharzî, Nizâmî, *Makâmât-ı Câmî* (tsh. Necîb Mâyil Herevî) Neşr-i Ney, Tahran 1343.
- Boulger, Demetrius Charles, *The Life of Yakoob Beg: Athalik Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar*, Royal Asiatic Society, London 1878.

Browne, Edward Granville, *Ez Sa'di ta Camî* (çev. Ali Asgar Hikmet). Tahran 1339.

_____, *A Literary History of Persia*, (the Tartar Domination), The University Press, Cambridge 1928.

Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara 2000.

Bursevî, İsmâil Hakkı, *Kitâbu'n-Ne'îce* (haz. Ali Namlı, İmdat yavaş), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Câmî, “*Risâle fi'l-Vücûd*” (thk. Nicholas Heer); *Islamic Philosophical Theology* (ed. Parviz Morewedge) State University of New York Press, Albany 1979.

_____, *Bahâristân ve Resâil-i Câmî: Muştemil ber Risâlehâ-yi Mûsikî, Arûz, Çihil Hadîs, Nâiyye, Levâmi', Şerh-i Tâiyye, Levâyih ve Serrişte*, (ed. A'lâhân Efsahzâd, Muhammed Cân Omerof, Ebubekir Zuhûruddîn), Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1379.

_____, *Bahâristân*, Meral Yayınevi, İstanbul 1970.

_____, *Divân-ı Câmî* (tsh. A'lâhan Afsahzâd), Mîrâs-ı Mektub, Tahran 1378.

_____, *Divan-ı Kamil-i Camî* (nşr. Haşim Radi) Tahran 1341.

_____, *ed-Durretu'l-Fâhira*, (ed. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2002.

_____, *Eşi'atü'l-Lemeât*, Bostân-ı Kitâb, Kum 1383.

_____, *Evlîyâ Menkabeleri /Nefhâtü'l-Üns* (haz. Mustafa Kara, Süleyman Uludağ), Pinhan Yayınları, 2011.

_____, *Levâ'ihü'l-hak ve Levâmiü'l-aşk* (çev. Muhammed Alaeddin Mansur) el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, Kahire 2003.

_____, *Levâyih der İrfân ve Tasavvuf bâ Tefsîr ve Şerh-i Lügât ve Istulâhât-ı Felsefî ve İrfânî*, (tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Kitâbfurûşî Furûğî, 1342.

_____, *Levâyih*, (thk. Yann Richard), İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1383.

_____, *Levâyih-ı Hakikat, Şerh-i Rübâiyyât, Levâmi'*, İstanbul 1309.

_____, *Nakdu'n-Nusûs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut [t.y.]

_____, *Ney'in Feryâdı* (çev. Hoca Neş'et), Sûfi Kitap, İstanbul 2006.

_____, *Peygamberlik Müjdeleri ve Mucizeleri*, Bedir Yayınları, [y.y.] 2001.

_____, *Salaman ve Absal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.

_____, *Se Risâle der Tasavvuf: Levâmî' ve Levâyih der Şerh-i Kasîde-i Hamriyye-i İbn Fârîz ve der Beyân-ı Maârif ve Maânî-yi İrfânî be-inzimâm-ı Şerh-i Rubâiyyât der Vahdet-i Vücûd* (haz. İrec Afşâr), Kitâbhâne-i Menûçehrî, Tahran 1360.

_____, *Şerh-i Rubâiyyât* (çev. Tahirü'l-Mevlevî; haz. Abdurrahmân Acer) Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.

_____, *Şerhu'l- Câmî ale'l-Füsûs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

Chittick, William, "Mukaddime": *Nakdu'n-Nusûs fî Şerh-i Nakşi'l-Füsûs*, Müessesese-i Mütâlaât ve Tahkîkât-ı Ferhengî-yi Tahran, Tahran 1370.

_____, *The Sufi Path of Knowledge*, State University of New York Press, Albany 1989.

_____; Wilson, Peter, *Aşk Metafiziği*, (çev. Ercan Alkan), Hayy Yayınları, İstanbul 2012.

Cîlî, Abdulkerîm, *Merâtibu'l-vücûd* (Varlık Mertebeleri), (çev. Abdülaziz Mecdi Tolun) , (haz. Ahmet Faruk Güney), Furkan Yayınları, İstanbul 2006.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Ta'rîfât- Tasavvuf Istilâhları* (çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Abdurrahmân Acer) Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.

Çelebi, Âsaf Hâlet, *Molla Câmî*, Hece Yayınları, Ankara 2002.

Çifci, Esra, *İslam ve Konfüçyanizm Bağlamında Konfüçyanist Müslümanlığın Doğuşu Ve Gelişimi*, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniv Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Dağaym, Semih(ed.), *Mevsûatü Mustalahât-i İlmi'l-Kelâmi'l-İslâmî*, Mektebetü Lübnân Nâşirûn, Beyrut 1998.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 18. baskı, Ankara: Aydın, 2001.

Erbaş, Muammer, "Bir Osmanlı Müfessiri:Abdulmecîd bin Eş-Şeyh Nasûh bin İsrâîl (ö.973/1565) ve Eserleri", *D. E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXIV, İzmir 2006, s. 161-186.

Erginli, Zafer, *Metinlerle Tasavvuf Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006.

Ertuğrul, İsmâîl Fennî, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (haz. Mustafa Kara), İnsan Yayınları, İstanbul 2008.

Erzurûmî, İbrahim Hakkı, *Dîvân*, İstanbul 1263.

F.Hadland Davis, *The Persian Mystics: Jami, The Wisdom of the East Series* (ed. L. Cranmer-Byng, S.A.Kapadia) London 1918.

Fârâbî, *Harfler Kitabı, Kitâbu'l-Hurûf* (çev. Ömer Türker) Litera Yayıncılık, İstanbul 2008.

Ferğânî, *Münteha'l-Medârik, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 2007.

Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an ve Dureruhû, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrût 1988.

Gazzîzâde, Abdullatif, *Nakşbend Yolunun Esâsları: Mergûbu's-Sâlikîn* (haz. Şaban Karaköse) İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Geylânî, Abdulkadir, *Fethu'r-Rabbânî* (haz. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih), Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2006.

Gihamy, Gerard, *Mevsuatu mustalahati'l-felsefe inde'l-Arab*, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, Lübnân 1998.

Hakîm, Suâd, *el-Mu'cemu's-Sufî*, Beyrut 1981.

Hayta, Ufuk, "Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh Tosyevî ve Cevâhiru'l-Kur'ân ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 16, Sayı: 2, 2007, ss. 343-367.

Herevî, Necib Mâyil, *Câmî*, Tarh-ı Nev, Tahran 1377.

Hikmet, Ali Asgar, *Câmî* (çev. M. Nurî Gençosman), MEB Yayınları, Ankara 1949.

Hindî, Fazlullah, *et-Tuhfe el-Mürsele ile'n-Nebî* (şrh. Mehmed Elif Efendi); *Kelimât-ı Mücmele*, İstanbul h.1342 [yayınlanmamış daktilo istinsâhı: Mustafa Tahrallı]

Hücvîrî, Keşfü'l-Mahcûb (haz. Süleyman Uludağ) Dergâh yayınları, İstanbul 2010.

Hüdâyî, Aziz Mahmud, *Divân-ı İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatçı, Musa Yıldız) Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

İzutsu, Toshihiko, *İslâm Mistik Düşüncesi Üzerine Makâleler* (çev. Ramazan Ertürk) Ağaç Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *İslam'da Varlık Düşüncesi* (çev. İbrahim Kalın), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

İbn Arabî, *Füsûsu'l-hikem* (çev. Ekrem Demirli), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

_____, “Nefsini Bilen Rabbini Bilir” (çev. ve şrh. Esad Erbilî), (haz. Ercan Alkan), Hayy Yayınları, İstanbul 2011.

İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

İbn Sinâ, *Metafizik* (çev. Ekrem Demirli; Ömer Türker) Litera Yayınları, İstanbul 2013.

İbnü'l-Fârız, *Dîvân-ı İbni'l-Fârız*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008.

İslamoğlu, İslam, *Molla Câmî ve Tefsirinden Fatiha Sûresi*, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi] Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005.

Kanar, Mehmet, *Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul 1993

Kara, Mustafa, “Diplomat ve Fusûs Şârihi Yâkûb Han Kâşgarî” , İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), yıl: 10 [2009], sayı: 23, ss. 9-24.

_____, *Tasavvuf ve Tarikatlar Târîhi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Kâşânî, Abdurrezzak, *Letâifu'l-A'lâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

_____, *Te'vilât-ı Kâşâniyye*, (çev. Ali Rıza Doksanyedi) Kadioğlu Matbaası, Ankara 1988.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: Teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1957.

Kılıç, M. Eol, *Şeyh-i Ekber*, Sûfî Yayınları, İstanbul 2004.

Kim, Hodang, *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia 1864-1877*, Stanford University Press, California 2004.

Kirmânî, Hâcû, *Dîvân-ı Gazeliyyât-ı Hâcû-yi Kirmânî*, İntişârât-ı Hidemât-ı Ferhengî-yi Kirmân, Kirmân 1378.

Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi* (çev. Ekrem Demirli) İz Yayıncılık 2002.

_____, *İlâhi Nefhalar* (çev. Ekrem Demirli) İz Yayıncılık, İstanbul 2014.

_____, Sadreddin, *Tasavvuf Metafiziği*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayınları, İstanbul 2013.

Konuk, Ahmet, Avni, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı; Selçuk Eraydın), İFAV Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, (haz. Selçuk Eraydın, Mustafa Tahralı) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Tebîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı) İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

Kuşeyrî, *Risâle* (haz. Süleyman Uludağ) Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

Lârî, *Tekmile-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-Üns* (tsh. Beşir Herevî) İntişârât-ı Encümen-i Câmî, Tahran 1343.

Lees, William Nassau, “Biographical Sketch of the Mystic Philosophers and Poet Jami”, [içinde: *Nefehâtü'l-üns min Hadarâti'l-kuds*, Dârü'l-İmâre-i Kalküta, Kalküta 1859].

Mevlânâ, Ali Safî, *Reşahât* (sad. Mustafa Özsaray), Semerkand Yayınları, İstanbul 2006.

Mirzâ, Sam, *Tuhfe-i Sâmi*, Armağan Matbaası, Tahran 1314.

Murata, Sachiko, *Chinese Gleams of Sufi Light*, State University of New York Press, Albany 2000.

Müfid, İsmâil, “Anadolu’da Büyük İslam Şurası”, Ankara, 25 Mart 1337, Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XIX, sayı: 473, s. 44-45.

_____, “Hayâ İmandan Bir Şubedir” / Ankara, 7 Mayıs 1337, Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XIX, sayı: 479, sayfa: 106-107.

_____, *Lâihât Tercümesi*, Necib Baba Matbaası, İstanbul 1291/1874.

_____, *Lâihât Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 206.

_____, “İslamiyet’in Vaz’ Ettiği Mebde’ler” / Ankara, 3 Ağustos 1338, Sebilü’r-Reşad [Sırat-ı Müstakim] cilt: XX, sayı: 512, sayfa: 210-212.

Müstakîmzâde, Süleyman Sa’deddin Efendi, *Mecelletü’n-Nisâb*, Ankara 2000.

Nablusî, Abdulgani, *Ariflerin Tevhîdi* (çev. Ekrem Demirli), İz Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Gerçek Varlık*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003

Nevâyî, Alî Şîr, *Hamsetü'l-mütehayyirîn* (ed. Agah Sırrı Levend) *Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

Nüveyhiz, Âdil, *Mu’cemü’lmüfessirîn min sadri’l-İslâm hatta’l-asri’l-hadır*, Beyrut 1409/1988.

Öçal, Şamil, ‘‘Mutlak Hakikat ve Diğerleri – Molla Câmî’de Tasavvuf Felsefesi’’, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, sayı 1, Ağustos 1999.

Ökten, Ertuğrul, *Jamî (817-898/1414-1492) His Biography and Intellectual Influence in Herat*, [Basılmamış Doktora Tez], The University of Chicago, Illinois 2007;

Öztürk, Yaşar Nuri, *Muhammed Tevfik Bosnevî: Hayatı, Mektupları, Halîfeleri*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1981.

Rabbânî, Hamîd, *Eşî’atü’l-Lema’ât-i Câmî, Sevânih-i Gazzâlî, Şerh-i du Beyt-i Mesnevî, Maksadu’l-aksâ, Zübdetü’l-hakâyik, Çehâr Unvân-i Kîmyâ-yi Sa’âdet, Kitâbhâne-i İlmîyye-i Hâmidî*, Tahran 1352

Richard, Yann, *‘Abdorrahman b. Ahmad Jami: Les Jaillissements de Lumiere; Lavâye; Texte persan Mite et traduit avec introduction et notes par*, Paris: Les Deux Oceans, 1982.

Sa’dî, *Külliyât-ı Sa’dî*, (nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî), Tahran 1316.

Samî, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, 13. baskı, Çağrı, İstanbul 2004.

Saray, Mehmet, *Rus İşgâli Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münâsebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Serrâc, Ebu Nasr, *el-Lüma’ İslâm Tasavvufu* (çev. Hasan Kamil Yılmaz) Altınoluk Yayınevi, İstanbul 1996, s. 416.

Shadchehr, Farah Fatima Golparvarian M.A, *Abd Al-Rahman Jami: ‘‘Naqshbandi Sufi, Persian Poet* [Basılmamış Doktora Tezi] The Ohio State University, Ohio 2008.

Sivâsî, *Risâletü’s-Safâiyih fî Tercemeti’l-Levâiyih*, H. Selim Ağa Ktp. Hüdâi Efendi 615.

Sühreverdî, *Avârif Tasavvufun Esâsları*(haz. H. Kâmil yılmaz) , Vefa Yayıncılık, İstanbul 1990.

_____, *Avârifü’l-Maârif* (nşr. Muhammed Ali Beyzâvî, Beyrut 1999.

Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye* (haz. Ali Aktan vd),III, İstanbul 1996.

Şebusterî, *Gülşen-i Raz*, (haz. Hüseyin Rûşendil), İntişârât-ı Dünya, Tahran[t.y.]

Şîrvânî, Hâkânî, *Dîvân-ı Hâkânî-yi Şîrvânî*, İntişârât-ı Zivâr, Tahran 1382.

Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat* (thk. Târik b. Ivazullah; Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hasînî) Dâru'l-Harameyn, Kâhire 1995.

Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, Yasin Yayınevi, İstanbul 2008.

_____, *Şerhu'l-Makâsıd* (haz. Abdurrahmân Umeyra), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

Tahrâlî, Mustafa, “Füsûsu'l-hikem'de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd” [içinde: Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahrâlî, Selçuk Eraydın), İFAV Yayınları, İstanbul 1988.]

_____, “İbn Arabî'de Bir Hadîs-i Kudsînin Yorumu”, Mustafa Tahrâlî, “İbn Arabî'de Bir Hadîs-i Kudsînin Yorumu” [içinde: İbn Arabî, *Nurlar Hazînesi*, (trc. Mehmet Demirci), İz Yayınları, İstanbul 1990.]

_____, “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık” [içinde: Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (Haz. Mustafa Tahrâlî, Selçuk Eraydın), İFAV Yayınları, İstanbul 1989.]

Taşköprîzade, *Şakâik-i Nûmâniyye* (çev. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

Teber, Hatice, “Hakîkatin Anlaşılmasında Akıl-Kalp Korelasyonu Epistemolojik Bir Yaklaşım” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4,4 (2013/4), ss.79-89.

Tosun, Necdet, “Nakşebendî”: *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür* (ed.Semih Ceyhan) İsam Yayınları İstanbul 2015.

_____, *İmam-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Bahâeddîn Nakşebend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2003.

_____, “Ubeydullah Ahrâr, *DİA*, yıl: 2012, c. XLII, s. 19-20.

Tuman, M. Nâil, *Tuhfe-i Na'ilî Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri* (haz. Cemal Kurnaz – Mustafa Tatçı) Ankara 2001.

Turgut, Kadir, *Abdurrahmân Câmî, Hayatı, Eserleri ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*, [Basılmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Uludağ, Süleyman, “Abd”, *DİA*, yıl: 1988, c. I, s. 57-58.

_____; Yazıcı, Tahsin “Hâce Abdullah Herevî”, *DİA*, yıl:1998, c. XVII, s. 222-226.

Vassaf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ* (haz.: Mehmet Akkuş; Ali Yılmaz) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

Whinfield, E. H. and Kazvînî, Mirzâ Muhammad, *Lawâ'ih A Treatise on Sufism*, Royal Asiatic Society, 1.Baskı Londra 1906; 2. Baskı Seyyid Hüseyin Nasr'ın mukaddimesi ile 1978.

Yâkûb Han, *Fusûsu'l-Hikem maa Şerh Müsemmâ be Tavzîhu'l- Beyân*, Dehli, 1315/1892.

_____, *Tuhfetü'l-İhvân*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şry 0911.

Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme Ve Şerh Geleneği*, [Basılmamış Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.